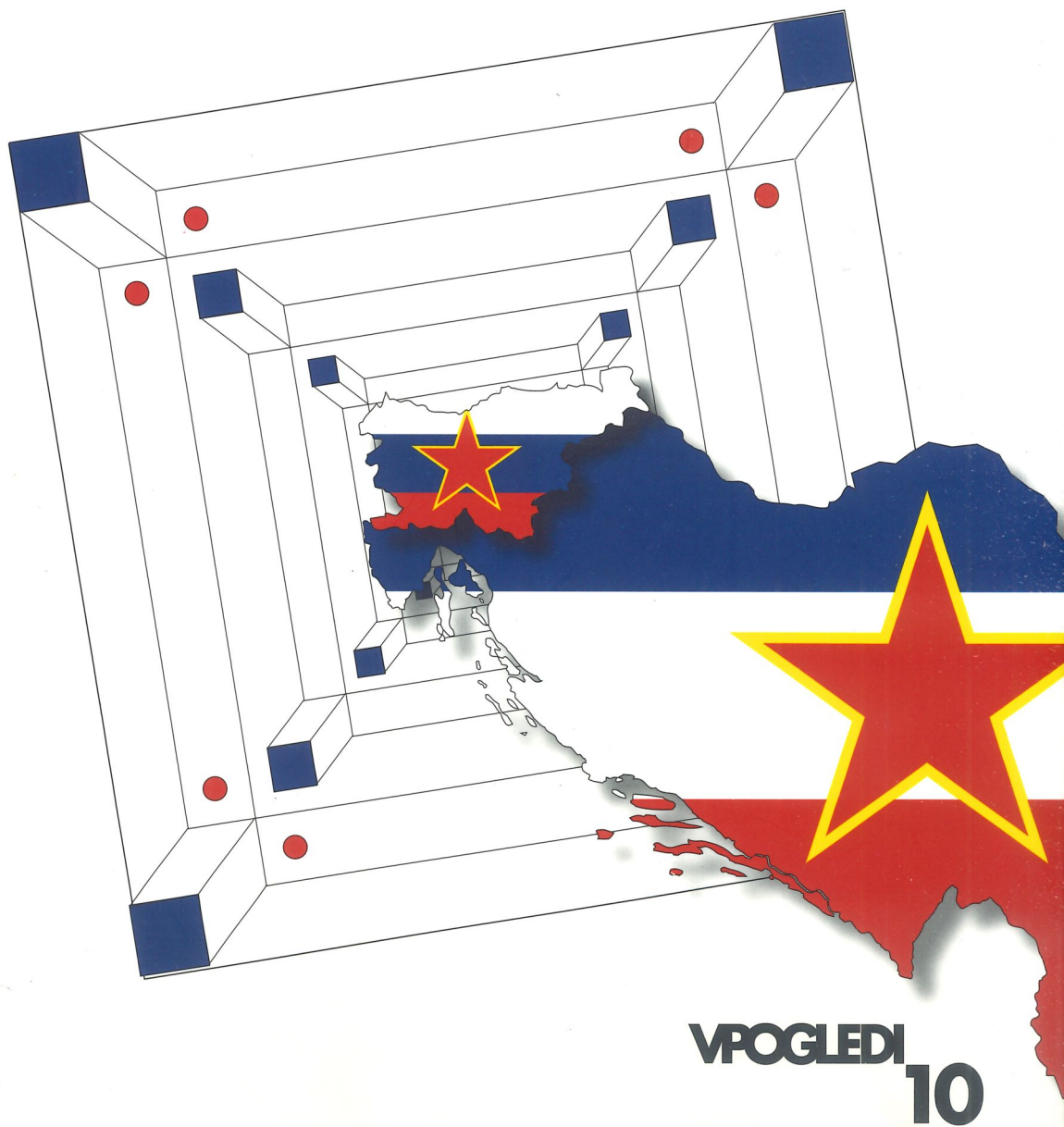

SLOVENIJA V JUGOSLAVIJI

VPOGLEDI
10

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
ZBIRKA VPOGLEDI 10

Zdenko Čepič (ur.)
SLOVENIJA V JUGOSLAVIJI

Recenzenta prof. dr. Dušan Nečak
dr. Nevenka Troha

Jezikovni pregled Bojana Samarin, prof.

Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 400 izvodov

Založnik Inštitut za novejšo zgodovino

Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)''1941/1991''(082)

94(497.1)''1941/1991''(082)

SLOVENIJA v Jugoslaviji : cikli in prelomi v zgodovini / uredil
Zdenko Čepič. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2015. -
(Zbirka Vpogledi ; 10)

ISBN 978-961-6386-54-8

1. Čepič, Zdenko

278186240

©2014, Inštitut za novejšo zgodovino. Vse pravice so pridržane. Brez
predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje,
distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavlanje, predelava ali katera
koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem,
tiskanjem, snemanje ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

VSEBINA

Zdenko Čepič, <i>Misli in dejstva: izhodišča</i>	5
1 Slovenija v Jugoslaviji – razmere in razmerja	21
Zdenko Čepič, <i>Bilo je nekoč v Jugoslaviji (1945-91)</i>	23
Bojan Godeša, <i>Osvobodilna fronta slovenskega naroda in Jugoslavija (1941-45)</i>	57
Zdenko Čepič, <i>Prebivalstvena skica Slovencev v drugi Jugoslaviji</i>	73
Jure Gašparič, <i>Slovensko dojetanje druge Jugoslavije</i>	87
Jurij Hadalin, <i>Otopela ost revolucije: strukturne spremembe represivnega aparata v Socialistični republiki Sloveniji ter njegovo dojetanje v slovenski javnosti</i>	105
Aleksander Lorenčič, <i>Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji: oris dogajanja v luči izbranih kazalnikov</i>	131
Jože Prinčič, <i>Blagovna menjava Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami (1945-91)</i>	145
Marta Rendla, <i>Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji</i>	171
Kaja Širok, <i>Iz juga na sever: migracije v Slovenijo v povezavi izgradnje urbanih okolij: primer Nove Gorice</i>	201
Aleš Gabrič, <i>Uveljavljanje slovenščine kot uradnega jezika po drugi svetovni vojni</i>	213
Marko Zajc, <i>Slovenski intelektualci in jugoslovanstvo v osemdesetih letih: izhodišča in teze</i>	241
Filip Čuček, <i>Slovenski vrhunski šport v jugoslovanskem okviru (1945-91)</i>	257

2	Ponekod v Jugoslaviji	277
	Zdenko Radelić, <i>Hrvatska u Jugoslaviji (1945.-91.)</i>	279
	Vera Katz, <i>Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji (1943.-93.) : kratak pregled</i>	291
	Nataša Milićević, <i>Obračun s klasnim neprijateljem: slučaj srpskog gradjanstva (1944-50)</i>	319
	Nikica Barić, <i>Neke značajke percepcije jugoslavenskog partizanskog pokreta u suvremenoj Hrvatskoj</i>	339
3	Slovenija po Jugoslaviji	357
	Božo Repe, <i>Obljube in dejstva o samostojni slovenski državi</i>	359
	Viri in literatura	379
	Kazalo tabel	407
	Imensko kazalo	409
	O avtorjih	415

Zdenko Čepič

MISLI IN DEJSTVA: izhodišča

De mortuis nil nisi bene, de vivis nil nisi verum
(O mrtvih nič slabega, o živih nič neresničnega)

Zgodovinarstvo je veda, ki proučuje, prikazuje in tudi vrednoti preteklost. Torej »pripoveduje« danes, kaj se je zgodilo nekoč, kako se je zgodilo, zakaj se je zgodilo, kdo je kaj storil, zakaj je to storil tako ali tako, itd. Zgodovinarstvo predstavlja preteklost, tj. zgodovino, kot jo imenujemo. V primeru Jugoslavije, države, ki je bila in je ni več, je tako zgodovinarstvo poklicano, da o njej »spregovori«, da predstavi njeno zgodovino ali njene poglobitve poteze. Slovensko zgodovinarstvo je na dejstvo, da je bila Jugoslavija država, v kateri s(m)o Slovenci živeli velik del 20. stoletja, vse kratko 20. stoletje, kot je njeno dobo, sicer na drugih časovnih mejnikih, zamejil britanski zgodovinar Eric Hobsbawm, kar nekoliko pozabilo. Ali ji vsaj ni posvečalo posebne pozornosti. Ko je jugoslovanska država še obstajala, se je očitno zdelo, da še ni pravi čas za to, da niso povsem dostopni vsi viri, da se zgodovinski proces še ni zaključil, da ga zato še ne moremo razčleniti in ovrednotiti. Razlogov ali opravičil, da se tega nismo lotili, je več. So opravičljivi, in so razlogi, ki nimajo pametnega izgovora. Nekaj je bilo pri tem tudi izgovarjanja na arhivsko gradivo, na njegovo dostopnost, urejenost ipd., nekaj pa je bilo tudi oportunitizma, torej preračunljivosti in prilagodljivosti oblasti. Sedaj te ni več, zato je odpadel vsaj ta razlog, zakaj ni mogoče obravnavati jugoslovanskega obdobja slovenske

zgodovine. Pri tem ne gre prezreti dejstva, da gre za dobo, dolgo triinsedemdeset let. Pri tem je »vključen« tudi čas druge svetovne vojne, ki je zaradi vsega, kar se je dogajalo, in zakaj se je dogajalo, posebna doba. Posebna doba tudi glede jugoslovanske države, njenega obstoja in neobstoja, njene nepretrganosti in njene obnovitve. Kakorkoli, s stališča države, njenega obstoja v času, ko zaradi okupacije in razkosanja njenega ozemlja ozemeljsko sicer ni obstajala, velja dejstvo njene povezanosti, kajti predstavljala jo je njena oblast. Jugoslovanska država je tako imela v svojem obstajanju dve dobi in več imen. Čeprav je šlo za jugoslovansko državo, sta se obe njeni pojavni obliki bistveno razlikovali glede vseh označevalcev, od oblike vladavine, organizacije države, političnega sistema. Še najbližje sta bili glede politične ureditve, čeprav naj bi bila prav – šlo je za vprašanje demokracije in njenega nasprotja – najbolj različna. Poudarek tega dela je na obdobju t. i. druge Jugoslavije, federativno organizirane jugoslovanske države (1945–1991) s socialistično politično ureditvijo in z oblastjo komunistov.

Vsekakor je glede na število zgodovinskega del slovenskega zgodovinskega dela tega bolj zanimala prva Jugoslavija. V obdobju druge Jugoslavije je bila prva podvržena »kritiki« predvsem s političnega stališča oblasti in ideologije, ki jo je ta imela. Prva jugoslovanska država je bila označena kot »stara Jugoslavija«, ali pa tudi kot »gnila Jugoslavija«, druga Jugoslavija pa je imela tudi mnogo poimenovanj, od »nova Jugoslavija« prek Avnojska Jugoslavija, Titova Jugoslavija, do tistih oznak, ki so odražale njen politični sistem in njeno organizacijo: socializem in federativnost. Zgodovinskega delo je kazalo zanimanje tudi za drugo Jugoslavijo, a je zgodovinskega del o njej precej manj, čeprav gre za daljše obdobje, kot je trajala prva Jugoslavija. Nikakor ni sicer mogoče reči, da ni bil čas po drugi svetovni vojni v slovenskem zgodovinskega delu nič raziskan in zgodovinskega delo predstavljen, se pa teme, v kateri bi bila predstavljena Slovenija v Jugoslaviji, njen položaj in vloga v jugoslovanski državi po drugi svetovni vojni, še ni nihče lotil bolj sistematično in tudi analitično kritično. Bolj ali manj smo glede tega ostajali na posplošenih ocenah, približkih, nekakšnih »resnicah« in tudi »mitih«, na nekih bolj političnih in spolitiziranih ocenah, ne pa na tistih, ki imajo značaj rezultatov zgodovinskega preučevanja. Dela so bila v odnosu na politični sistem in oblast, ki ga je predstavljala, do nje manj kritična. S koncem jugoslovanske države se je stopnja zgodovinskega delo kritičnosti povečala, in včasih je šlo kar za pretiravanje, kar je spominjalo na pretirano »kritikastrsko«, zgodovinskega delo prikazovanje prve Jugoslavije. Bilo je pristransko in je ugotavljalo le negativnosti, ki jih je bilo nedvomno veliko, zlasti v njeni politični zgodovini. Glede zgodovine druge Jugoslavije se je z njenim koncem in nastankom samostojne slovenske države slovensko zgodovinskega delo »sprostilo«, saj je druga Jugoslavija lahko postala predmet zgodovinskega raziskovanja. Morala je postati predmet

zgodovinopisnega raziskovanja, a se je kar nekako izgubila. Jugoslovanski okvir je ostal neupošteván, edini poudarek je bil na Sloveniji, njenem razvoju. Jugoslovanskega okvira pa ne gre zanemariti, saj je bistveno vplival na Slovenijo. Slovenija je bila namreč v Jugoslaviji. V vsem dobrem in v vsem slabem, kar je že to pomenilo za Slovenijo v času po drugi svetovni vojni do konca jugoslovanske države in slovenske samostojne države. Slovenske zgodovine po drugi svetovni vojni ni mogoče obravnavati brez Jugoslavije.

Predmet obravnave je Slovenija v Jugoslaviji. Naslov bi lahko bil tudi Slovenija in Jugoslavija ali celo Slovenija proti Jugoslaviji. Poudarek je na državnosti Slovenije, ki jo je ta dobila v drugi Jugoslaviji. Tako ne gre za prikaz Slovencev v Jugoslaviji, ampak za prikaz njihove države v okviru Jugoslavije. Preučevanje te teme je nedvomno zgodovinsko in zgodovinopisno pomembno. Pri tem je treba priznati, da smo v slovenskem zgodovinopisju glede teh raziskav in predstavitev te tematike nekoliko v zamudi, smo zamudniki in dolžniki, in to lastni stroki in slovenski javnosti. V nekaterih drugih nacionalnih sredinah jugoslovanske države, danes so to kot Slovenija samostojne države, so to nalogo zgodovinarji že opravili. Ni pa res, da ni slovensko zgodovinopisje še ničesar naredilo. Narejenega je precej, mnogo je že napisanega, res pa niso to dela, v katerih je jasno predstavljen odnos Slovenije in Jugoslavije oziroma Slovenije v Jugoslaviji. Tako je ta tema obsežno predstavljena v drugem zvezku Slovenske novejšje zgodovine (Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, Ljubljana 2005), ki govori o preteklosti od konca druge svetovne vojne pa do konca jugoslovanske države oziroma do vzpostavitve samostojne in neodvisne slovenske države.

Jugoslavija je bila od svojega začetka ob koncu drugega desetletja 20. stoletja pa do konca zadnjega desetletja tega stoletja za triinsedemdeset let (vprašanje je, kdaj je Jugoslavija kot država izginila) zemljepisni in politični prostor, v katerem je bila Slovenija. Ta je sicer postala politični pojem oziroma je dobila značaj politične tvorbe, države, šele v drugi Jugoslaviji. Pred tem je sicer nastopala kot Slovenija v zemljepisnem smislu z jasno etnično in politično opredelitvijo, vendar ne s tem imenom kot uradnim. Od začetka slovenskega političnega narodnega programa iz časa pomladi narodov leta 1848, ko se je ta oblikoval skozi program Zedinjene Slovenije v smislu upravne avtonomnosti združenega ozemlja, na katerem so živeli večinsko Slovenci (v okviru dežel habsburške monarhije), pa do konca druge svetovne vojne je šlo za željo po čim večjem avtonomizmu, ki bi dajal ozemlju, na katerem so živeli Slovenci, veliko stopnjo možnosti za upravno, gospodarsko, kulturno samostojnost. Ideja državnosti kot nadgradnja teh političnih hotenj se je uresničila s federativnostjo Jugoslavije po drugi svetovni vojni. Slovenija je postala država, slovenski narod je bil suveren. Jugoslavija, v katero so takrat kot

suveren narod Slovenci vstopili na osnovi načela pravice samoodločbe narodov, je bila »širša« domovina in je določala Sloveniji in Slovencem bistvena vodila njihovega življenja v splošnem. Glede Slovenije v Jugoslaviji je šlo za odnos med splošnim, jugoslovanskim, in posebnim, slovenskim.

Druga Jugoslavija je bila, kot je bilo jasno zapisano v njeni prvi ustavi iz leta 1946, »enotno državno in gospodarsko območje«. Skupen je bil politični sistem in iz njega izhajajoča oziroma od njega odvisna ekonomska ureditev in celotna državna ureditev. Federalne enote – republike kot države – so namreč prenesle del pristojnosti, kaj je določala ustava, na zvezno, tj. centralno oblast. Zakonodaja je bila skupna, in v primeru, da se republiška zakonodaja, tista, ki jo je sprejela »nacionalna«, tj. federalna skupščina kot zakonodajni organ, ni skladala z zvezno zakonodajo, so se uporabili zvezni zakoni. Ti so bili nad republiški. Načela so bila jasna in stalna, a v vsaki od ustav so bili odnosi v federacij in pravice ter dolžnosti federacije zapisani bolj zapleteno, tako kot se je t. i. politični jezik razvijal glede na splošno politično stanje v nekem določenem obdobju druge jugoslovanske države.

Ko govorimo o Sloveniji v Jugoslaviji, ne moremo mimo Jugoslavije. Jugoslavija je bila za Slovence njihova »širša domovina« in – gledano skupno oziroma posplošeno – smo jo jemali res kot tako in imeli do nje bolj pozitiven kot negativen odnos. Danes pa je – gledano tudi bolj splošno – ta odnos bolj negativen, razen, ko se prebudi v posameznikih občutek dobrih starih časov, ali pa, ko ugotavljamo ob težavah, ki jih imamo – zakuhali smo si jih sami – da je bilo nekoč, v Jugoslaviji, nekaj, kar je sedaj slabo, bolje urejeno. Ali je res bilo in ali s(mo) bili tedaj zadovoljni ali celo navdušeni nad tistim, je veliko vprašanje. Gre za selektivnost spominjanja. Da pa s(m)o do Jugoslavije kritični, pa je to morda posledica naših izkušenj iz nekaj zadnjih njenih let ali celotnega zadnjega desetletja njenega obstoja. Jugoslavija je za nekatere, kot tudi eden od njenih simbolov, Tito, ali pa prav zaradi njega, nekaj slabega, tako negativnega, da se o tem ne govori ali se sploh ne spodobi govoriti. Zlasti ne pozitivno. Ko govorimo o Jugoslaviji zgodovinarji, vsaj večina, jo danes razumemo predvsem kot zgodovinsko dejstvo, ki se mu ni mogoče izogniti. In ko govorimo o Jugoslaviji, je to vračanje k Jugoslaviji kot predmetu raziskovanja, in ne v Jugoslavijo. Ta je »artefakt«. Ker je Jugoslavija kot država zgodovina, je tako »last« zgodovinarjev, kot je njihova pravzaprav vsa preteklost. Ta je sicer resda »last« vseh, vsakega po svoje, po svojih pogledih in tudi spominih, a zgodovino preučuje in jo predstavlja zgodovinopisje. Kot je politika »last« vseh, velja to tudi za zgodovino. Je pa res, da zgodovinarji običajno, vsaj ne pogosto in praviloma, politike ne uporabljamo za svoje argumente, medtem ko politika po mili volji uporablja zgodovino, zgodovinska dejstva, za lastne koristi, v politične namene. To v veliki meri velja glede odnosa do Jugoslavije. Hitro se nekomu, ki ne tolče kar

počez čez Jugoslavijo, prilepi oznaka »jugonostalgik«, kar velja že kar kot psovka, malodane tako kot »der Jude« v nacistični Nemčiji.

Ko je tema takšna, da govori o Sloveniji v okviru Jugoslavije v točno določenem zgodovinskem obdobju, je treba Jugoslavijo kot prostor, na katerem se je zgodovina dogajala, obravnavati s »hladno glavo«. Danes nanjo in na njen čas gledamo povsem drugače kot v času njenega obstoja. Če se je takrat, ko je bila in s(m)o bili Slovenci v njej, gledalo nanjo pretirano pozitivno, brez kritike ali le z malo kritičnega, pa je sedaj, ko je ni več in je resnično le še zgodovinsko dejstvo, njeno vrednotenje morda celo pretirano kritično. Pretiranje je šlo iz ene skrajnosti v drugo. Nekako se zdi, da bi marsikdo najraje zamolčal, spregledal ali kar pozabil, da s(m)o Slovenci bili njen tvorni del. Sedaj marsikdo gleda na Jugoslavijo kot na »ječo narodov«, v kateri so živeli skupaj, pri čemer se pozablja (najbrž namenoma in ne le iz neznanja), da s(m)o Slovenci vanjo vstopili po lastni »narodni« volji na osnovi pravice do samoodločbe. To velja tako za prvo kot za drugo Jugoslavijo. Glede odnosa do Jugoslavije ni treba »bežati« pred lastno zgodovino, tisto, ki smo jo soustvarjali. Prav tako se ni treba postavljati v vlogo »žrtve« Jugoslavije. Nasploh ni treba na Jugoslavijo gledati kot na nekaj, kar ni bilo tudi naše, in njene zgodovine spregledati ali dovoliti, da jo nekdo ustvarja po lastnih pogledih in hotenjih. Jugoslavija je bila država vseh, ki s(m)o v njej bivali, in ne le tistih, ki si jo prisvajajo, češ da so zanjo največ naredili in v njej najbolj trpeli. Takšno je npr. stališče v številčno največjem narodu, ki je živel v Jugoslaviji. Povedati moramo svojo lastno (slovensko) razlago skupne jugoslovanske zgodovine in poudariti svojo vlogo v njej. Tako kot naj storijo to tudi drugi. Vsak narod je bil v Jugoslaviji svoj in svojevrsten dejavnik in kot tak naj se vidi v njej in tako naj se predstavlja. Pogoj je le, da se ne precenjuje in s tem daje v nič drugega ali druge. Da ne postaneta zgodovina in zgodovinopisje na ta način sredstvo »nacionalizma« ali »nacionalizmov«, kajti na ta pojav ni bil in ni imun noben jugoslovanski narod. Vsakega je zaneslo in ga še zanaša v nacionalizem.

Kar se je na primer zdelo (se zdi) Hrvatom izraz čistega patriotizma, npr. dogajanja v času hrvaške pomladi konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, se je zdelo (se zdi) drugim zaradi načina izražanja in izrazov, ki so omenjali čas druge svetovne vojne, ko so bili Hrvati državno »neodvisni« (vprašati se velja, od koga?), izraz nacionalizma. Šlo je za izključevanje drugih narodov, predvsem Srbov, na način, da so se ti čutili ogrožene. Kar so videli v tem primeru, ko so želeli doseči emancipacijo v okviru druge Jugoslavije, ker so se čutili zapostavljene in ne enakovredne, Hrvati kot domoljubje, so drugi videli kot hrvaški šovinizem in nacionalizem, zvezne oblasti pa tudi kar kot separatizem. Za isti zgodovinski pojav ali proces je tako mogočih več pogledov in vrednotenj, ki so odvisni od nacionalnega dejavnika tistega, ki to počne. Podoben je primer glede razmerij

med Srbi in Slovenci, mogoče je reči med politikama in politiki obeh narodov v drugi polovici osemdesetih let. Srbom se je zdelo povsem normalno, da je način, ki so se ga posluževali s t. i. mitingi in z izrazoslovjem, ki je bilo grobo in žaljivo do drugih narodov, ki se njihovim pogledom in zahtevam niso želeli ukloniti, npr. Slovencev, pravi. Do njega imajo pravico, češ da so »veliki« in da njihova moč izhaja iz dejstva, da so v Jugoslaviji največji narod, ki, takšna je bila »ideološka« osnova tega nacionalizma, doživljajo v Jugoslaviji krivice, ker jim drugi te pravice ne priznavajo. Slovencem pa se je zdelo to povsem nerazumljivo in nesprejemljivo in so oboje pokazali, npr. s političnim zborovanjem konec februarja 1989 v Cankarjevem domu v Ljubljani, ko so izrazili nestrinjanje s srbsko politiko do Kosova in podprli rudarje albanske narodnosti, ki so takšni srbski politiki in razumevanju njihovih pravic nasprotovali s stavko pod zemljo. Srbom se je zdelo njihova politika do Kosova normalna, Slovencem, ki so proti njej dvignili glas, pa protiustavna in nasploh v nasprotju z bistvom druge jugoslovanske države. Obe »strani« pa sta trdili, da se borita za Jugoslavijo. Ocene tega obdobja, dogajanja v njem, so še vedno različne, odvisne od »nacionalne« pripadnosti avtorja. Najbrž, ali kar zagotovo, bodo ostale različne in povsem nasprotujoče. Tako gledamo v Sloveniji svojo osamosvojitve kot razdružitev, kot nasprotni pol združitve, za katero menimo, da je bila po naši volji in ne prisila iz Srbije, da je bila združitev v Jugoslavijo z upoštevanjem samoodločbe, medtem ko v Srbiji razumejo slovensko osamosvojitve za »secesijo«, za odcepitve. Ker pa ni tudi istega razumevanja glede pravice do samoodločbe narodov, ta pa vključuje tudi pravico do odcepitve, zlasti glede tega, ali je ta pravica enkratna ali je trajna, pomeni slovenska osamosvojitve nasilno dejanje proti Jugoslaviji, češ, Srbi smo želeli ohranitev Jugoslavije. Da so jo želeli popolnoma spremeniti in jo prilagoditi svojim pogledom in potrebam, se jim ne zdi potrebno omenjati, ali se jim zdi, da so imeli do tega neko pravico, Slovenci pa so jo s svojo politiko razbili. Sicer pa »secesijska« vojna med Severom in Jugom v ZDA še kar traja! Res pa sta bila tam znana zmagovalec in poraženec, država, za katero so se borili med seboj ali proti njej, pa je obstala. Jugoslavija pa ne!

Za zgodovinopisje ni danes bistveno vprašanje, kaj je komu pomenila Jugoslavija in zakaj. Za stroko, katere namen je pogled v preteklost in prenos le-tega v sedanost, je bistveno vprašanje, kakšna je Jugoslavija bila in kako je delovala oziroma živela in kako s(m)o v njej živeli. Kot so bile takrat, ko je jugoslovanska država obstajala, glede tega razlike glede na narodno pripadnost oziroma državno pripadnost, so glede tega razlike tudi, ali še bolj, danes. Prisotna so vprašanja, kdo je komu v Jugoslaviji storil kaj slabega, zakaj je tako ravnal, kdo je koga izkoriščal ali živel na njegov račun, kdo je kriv za razpad države itd. Mnenja so glede na nacionalno sredino in na poglede ter stališča, ki jih nekdo zastopa politično in ideološko v svojem nacionalnem okolju, povsem razumljivo,

različna. Pogled na Jugoslavijo ima danes »nacionalno« in politično oziroma ideološko izhodišče.

Kakorkoli, obravnava Jugoslavije je čista zgodovina. Strokovno, raziskovalno vprašanje za zgodovinopisje! Ne gre za čustva, za nostalgijo, ampak za zgodovino. Morda gre le za čustveno miselni spomin, nekakšen *mental emotional memory*. Gre za racionalno strokovno odločitev, da je treba proučevati Jugoslavijo zgodovinopisno, čeprav je marsikdo prepričan, da je o njej vse že znano. Da je že ovrednotena!

Slovenija je bila del jugoslovanske države. To je neizpodbitno zgodovinsko dejstvo. Je pa manj jasen odgovor na vprašanje, ali je bila Jugoslavija Slovincem res »zaželena dežela« oziroma država, kot je bila razumljena v slovenski politiki tako prve kot druge Jugoslavije. Vprašanje je tudi, ali je izpolnjevala in izpolnila vsa njihova pričakovanja, in tudi, ali je bila nuja ali prisila. Jugoslavija je bila za Slovence nuja in s tem tudi prisila. Vanjo so se morali vključiti. Zaradi sebe, svoje nacionalne potrebe in varnosti.

Vsekakor je na to, ki dejansko ni prvovrstno zgodovinopisna dilema, ampak je bolj stvar politične publicistike in politike, ali pa kar stvar »kavarniških«, »gostilniških« pogovorov in modrovanj, težko dati enovit odgovor. Politika oziroma politiki dajejo sodbe o Jugoslaviji, pozitivne in negativne, glede na svoje politično prepričanje in poglede, zlasti pa glede na svoje »aktualne« politične potrebe. Tako je sedaj, več kot dvajset let po koncu jugoslovanske države (gre za enako število let, kolikor je sploh trajala prva Jugoslavija), ta ocenjevana bolj negativno kot pozitivno. Gre za vprašanje zanikanja nečesa, kar je bilo. Tega pa si zgodovinopisje ne more in ne sme privoščiti.

Slovensko zgodovinopisje je že mnogokrat pokazalo, zakaj in kako je bila za Slovence Jugoslavija predvsem zgodovinska nuja. Da niso imeli ob njenem nastanku po prvi svetovni vojni in tudi ob njeni obnovitvi oziroma nastanku druge Jugoslavije v času druge svetovne vojne – nastanek obeh jugoslovanskih držav je bil povezan z vojno – nobene druge možnosti kot postati del jugoslovanske države, je zgodovinsko utemeljeno in zgodovinopisno dokazano. Razpravljanja in »modrovanja« o možnostih za slovensko samostojnost brez jugoslovanskega okvira nimajo z resnim zgodovinopisjem nobene povezave. Ko pa je ideja jugoslovanstva ali t. i. jugoslovanska ideja kot tista, ki je temeljila na potrebi in možnosti državnopolitičnega povezovanja južnoslovanskih narodov, in je bila tista, ki je poleg drugih dejavnikov, zlasti političnih, in to zunanje političnih, kakršni so bili neposredno po prvi svetovni vojni, bistveno vplivala na oblikovanje skupne države južnoslovanskih narodov, presežena oziroma ni imela več tistega »naboja«, kot ga je imela ob združitvi v prvo in tudi v drugo Jugoslavijo, je bil tudi konec jugoslovanske države. Kot je bila ta ustvarjena z združitvijo, je bil njen konec z razdružitvijo. Nekateri tega niso razumeli in so za svoje nacionalne

interese, ki niso imeli skoraj nič zveze z Jugoslavijo, bili pripravljene »se iti vojno«. Medetnično vojno z genocidnimi prvinami. Na vojno med jugoslovanskimi narodi, ki pa ni bila niti klasična državljanska vojna, čeprav je potekala na ozemlju jugoslovanske države, ki je tedaj sploh ni bilo več. To ni bila »secesijska vojna«, ampak osvajalna vojna tistih, ki so v imenu svojih nacionalnih interesov, kar se razume koristi, želeli za svojo »nacijo« ali državo pridobiti ozemlje na račun drugega naroda. Jugoslavije jim je bilo malo mar, bila pa je primerno sredstvo ali argument zlasti za mednarodno skupnost.

Koliko pa je bila Jugoslavija s svojim nastankom prisila, pa je mogoče jasno povedati, da je bila sama združitev, način združitve in čas združitve v jugoslovansko državo na določen način prevara. Ko so se odločili za združitev, ta je potekala skupaj s Hrvati in Srbi iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine, so dobili iz Kraljevine Srbije drugačna zagotovila glede skupnega življenja v jugoslovanski državi, npr. glede uprave in avtonomije, kot se je pokazalo kmalu po združitvi. Dejstvo je, da so Slovenci vstopili v jugoslovansko državo po lastni volji na temelju samoodločbe, kakršno je takrat ponudil narodom habsburške monarhije predsednik ZDA Woodrow Wilson. Kaj se je zgodilo po združitvi, da so bila zagotovila, dana ob združitvi, prelomljena, in je postala Jugoslavija za Slovence ne le »obljubljena dežela«, ampak tudi nekaj, česar si niso predstavljali v zanosu združevanja, pa je že druga zgodba. To je celotna zgodovina političnega dogajanja in tudi gospodarskega v prvi Jugoslaviji.

Druga Jugoslavija, imela je dve uradni imeni – Federativna ljudska republika Jugoslavija in Socialistična federativna republika Jugoslavija – se je od prve razlikovala dejansko v vsem tistem delu, ki državi daje podobo in značaj. To je njena politična podoba, oblika vladavine, politična ureditev in organizacija države. Druga Jugoslavija je bila organizirana federativno. Izhajala je iz priznavanja načela pravice do samoodločbe narodov, ta pa vključuje tudi pravico do odcepitve naroda, ki ni s svojim položajem v državi zadovoljen. Federativnost druge Jugoslavije je temeljila na načelu enakopravnosti narodov in njihovih politično upravnih enot, t. i. republik. Te so imele omejeno stopnjo državnosti, ki pa se je v celotnem obdobju glede na spremembe ustave večala. Šlo je nekako za države v državi, kar se je na koncu druge jugoslovanske države zelo pokazalo. Vlogo republik je v njihovi suverenosti in v razvoju omejeval centralizem kot sredstvo državne skupnosti, in to zlasti v gospodarstvu, najprej kot plansko gospodarstvo, nato pa kot centralizirana investicijska politika. To je povzročalo nasprotovanja do državnega centra zlasti v gospodarsko razvitejših republikah, ki so zaradi načela egalitizma začele gospodarsko stagnirati in tudi zaostajati. V prvi vrsti je to veljalo za Slovenijo, in to je bil eden bistvenih razlogov za slovensko »nezadovoljstvo« v jugoslovanski državi.

Razlike med »nacionalnimi« deli jugoslovanske države, republikami, so bile najbolj izstopajoče zlasti na področju gospodarske razvitosti. Jugoslavija je bila namreč gospodarsko neenotna in raznovrstna država in njeni sestavni deli so zato imeli različne poglede na skupno gospodarsko politiko in razvojne prioritete. Slovenija kot gospodarsko najbolj razviti del jugoslovanske države je zato nasprotovala centralizmu že ob koncu petdesetih let, takoj ko je bilo konec klasičnega planskega obdobja gospodarjenja in ko je delavsko samoupravljanje z načelom delitve po rezultatih dela postalo bistven del jugoslovanskega političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ena bistvenih vlog Slovenije v času druge Jugoslavije je bilo nasprotovanje centralizmu. To je bilo vodilo slovenske politike vse do konca jugoslovanske države. Kot gospodarsko najbolj razvita republika je Slovenija tesno povezovala uresničevanje nacionalnih gospodarskih interesov z nadaljevanjem decentralizacije pristojnosti in odločanja ter krepitvijo blagovno tržnih odnosov. Iz opozarjanja na potrebo po večji vlogi republik je izšlo politično vprašanje o položaju in vlogi republik v odnosu do zveze, kar se je kazalo v reformah federativnosti, ki so šle v smeri večanja položaja in vloge republik in rasti njihove državnosti.

Slovenija v Jugoslaviji je imela več podob. Več podob je imela tudi Jugoslavija. Danes gledamo na Jugoslavijo kot na državo, iz katere smo odšli in jo želimo videti (jo predstavljati) le kot slabo, sebe pa kot »žrtev«, ker smo v njej živeli ali bili v njej prisiljeni živeti. Prisila je bila predvsem v podobi t. i. velike politike, ki so jo oblikovale velike države, in iz nje izhajajočih pogojev, ki so zahtevali združitev v jugoslovansko državo. Da je bila združitev žrtev za narode, ki so se združili v jugoslovansko državo, pa ni samo slovenski pogled, ampak gojijo takšne poglede tudi drugi narodi, ki so tvorili to državo. Nekateri jih povejo bolj jasno in jih poudarjajo, drugi so bolj zadržani. Dejstvo je, da je jugoslovansko obdobje za vse narode, ki so v Jugoslaviji živeli, za njihove države pomenilo več pozitivnega kot negativnega, vendar se sedaj izpostavljajo le negativnosti. Vsak narod, tudi Slovenci, želijo poudariti predvsem, da jim je jugoslovansko obdobje veliko vzelo in malo dalo. Jugoslavija je vsekakor imela več obrazov. Jugoslaviji in bivanju v njej – treba je biti pošten do zgodovine in povedati, da s(m)o se Slovenci, naša politika oziroma politiki, ki so jo ustvarjali, zanjo odločili dvakrat – je mogoče dati različne poudarke. Od čistih političnih, prek gospodarskih, kulturnih, do povsem »navadnih«, tj. osebnih, kako je kdo doživel jugoslovansko obdobje zgodovine. Odnos do Jugoslavije je pač odvisen od marsičesa in marsikoga.

Iz nacionalne samozadostnosti (ozkih nacionalnih, morda kar nacionalističnih) razumevanj jugoslovanskega obdobja se namreč dogaja v zgodovinopisju vseh držav, nastalih na pogorišču jugoslovanske države, da gledajo le na sebe kot na nekaj posebnega. Želijo biti zgodovinopisno izolirani od drugih nekdanjih

sodržavljanov. To je prisotno tudi v slovenskem zgodovinopisju. Težnja je biti čim bolj samoslovenski in samóslovenski, pri čemer je Jugoslavija, katere del je bila Slovenija (in jo je soustvarjala), prikazovana kot tujek, kot nekaj, kar je bilo vsiljeno. Ali je to res in kdo je komu kaj vsilil? In kako? Za politične potrebe je takšna razlaga, ki kaže Jugoslavijo za Slovence kot »tujo« državo, lahko celo razumljiva, ne pa za zgodovinopisje. Brez poznavanja in razumevanja skupnega jugoslovanskega razvoja ni mogoče razumeti in pojasniti slovenskega (ali hrvaškega itd.) razvoja v času druge Jugoslavije. Ne gre pa za vse, kar je bilo v razvoju negativnega, iskati izgovorov samo v Jugoslaviji, ampak jih je treba iskati tudi pri sebi.

Izhajati velja iz državnega in političnega okvira, ki je vplival na razvoj posameznih republik. Poleg skupnega jugoslovanskega vpliva, ki sta ga je določala politični sistem in organizacija uprave, pa je bil razvoj po posameznih jugoslovanskih republikah v veliki meri odvisen od njihovih notranjih razmer – socialnih, gospodarskih, političnih, nacionalnih (te so bile na Hrvaškem za razliko od Slovenije, ki je bila nacionalno homogena, posebnost), od vseh dejavnikov razvoja.

* * *

V Jugoslaviji je imela Slovenija, kot vse republike in vsaka posebej, svojo položaj in svojo vlogo. Položaj ji je bolj ali manj določala ustavna ureditev, tako vsejugoslovanska kot tudi slovenska. Slovenija je namreč bila v drugi Jugoslaviji, za katero je značilna federativna organizacija države, država. Stopnja državnosti se je spreminjala in večala. Slovenija je bila po ustavnem položaju izenačena z drugimi federalnimi enotami federativne države, t. i. republikami, in ni bila glede tega nič posebnega, je pa bila nedvomno od drugih republik drugačna. To ji je v veliki meri določalo njeno vlogo v Jugoslaviji in vplivalo nanjo. Vlogo je Sloveniji v Jugoslaviji določal njen dotedanji zgodovinski razvoj, zlasti na področju gospodarstva. Bila je gospodarsko najrazvitejši del jugoslovanske države. Gospodarstvo in gospodarjenje sta Sloveniji določala njeno vlogo v Jugoslaviji oziroma si je iz tega dejstva svojo vlogo oblikovala na političnem področju. Na slovensko politiko je v drugi Jugoslaviji gospodarsko stanje Slovenije močno vplivalo in jo opredeljevalo kot bistvenega nasprotnika centralizma, ki je bil zelo živ kljub federativnosti. Slovenija, njena politika oziroma politiki, ki so jo oblikovali s pogledom na slovenske nacionalne koristi, je bila poglavitni dejavnik v odnosu, ki je bil značilen za celotno obdobje druge Jugoslavije, to je bilo razmerje med federativnostjo in centralizmom, in ki je na koncu prepeljal do konca jugoslovanske države.

Zgodovina Jugoslavije in Slovenije ter Slovencev v njej je vsekakor razpeta med mitom in resničnostjo jugoslovanske države. Pri tem ni niti pretirano reči,

da je bilo za drugo Jugoslavijo značilno tudi, da je njena resničnost postajala mit. Mit o srečni in dobri Jugoslaviji. Koliko pa je bilo to res, je stvar raziskovanja in predstavljanja zgodovinopisja. Za Jugoslavijo, prvo in drugo, pa je mogoče uporabiti ugotovitev, da je bila to država, v kateri so Srbi vladali (ali so to v drugi Jugoslaviji vsaj želeli), Hrvati so se razburjali in sklepali politične kupčije, Slovenci pa so plačevali. To je misel Antona Korošca iz februarja 1926, izrekel jo je v Narodni skupščini Kraljevine SHS ob razpravi o državnem proračunu, torej o stvari, ki je imela stvarno vsebino. Šlo je za denar, za proračun in njegovo uporabo, in ta je bila »predmet spora« tudi v drugi Jugoslaviji. Mogoče je celo reči, da so bili državni proračun, investicijska sredstva in njihovo razdeljevanje, kdo deli in kako ter komu, ena bistvenih točk političnega dogajanja v drugi Jugoslaviji.

Zgodba Slovenije v Jugoslaviji se konča, ko s(m)o se Slovenci osamosvojili in oblikovali svojo samostojno državo. Jugoslavija je postala za Slovence zgodovina in tudi sama je postala zgodovina. Iz subjekta je Jugoslavija tako postala objekt zgodovinopisnega preučevanja.

* * *

Vprašanje pa se postavlja tudi glede tega, kako pisati zgodovino Jugoslavije. Ali kot skupno ali kot samostojen »nacionalni« pogled na skupno državo, na Jugoslavijo vsakega naroda, ki je v njej živel, posebej. Vsekakor se to kaže tudi v tistih delih, ki imajo pretenzijo prikaza celote – nevtralnega – nacionalno nevtralnega – pogleda oziroma prikaza Jugoslavije. Razlike med pogledi, ocenami in prikazi ne le svoje »nacionalne« zgodovine, svojega deleža in svojega prispevka k jugoslovanski državni skupnosti oziroma v njej – kar je logično, saj gre za »nacionalno« zgodovino, toda tudi za razlike glede skupne zgodovine. Vse od začetka jugoslovanske države, nastale po prvi svetovni vojni kot ena od njenih posledic oz. rezultatov (kako je nastala – ali z združitvijo ali z razširitvijo Srbije, je stalno vprašanje, je bilo in je še in najbrž še bo, dokler bomo obravnavali zgodovino jugoslovanske države) pa do njenega konca, ki je sovpadel z drugo veliko prelomnico 20. stoletja ali vsaj druge polovice 20. stoletja – s t. i. padcem berlinskega zidu kot simbola hladne vojne in politične ter ideološke delitve sveta na t. i. demokratični del na eni in komunistični na drugi strani. Koliko je konec jugoslovanske države vezan na to »svetovno« dogajanje, je lahko tudi vprašanje za zgodovinopisje, in odgovori bodo nedvomno različni, kot tudi, ali je proces demokratizacije v Jugoslaviji na eni strani v nekaterih njenih delih, in proces, ki je bil v mnogih potezah nasprotje temu, kar je privedlo do konca jugoslovanske države, kaj vplival na to »svetovno« dogajanje. Dejansko se je politični in splošni družbeni proces v Jugoslaviji, ki se je končal z njenim koncem kot države – ta je razpadla in izginila z zemljevida, ostala pa je kot zgodovinski pojav, ki ga je treba zgodovinopisno obravnavati,

začel prej, kot so se pokazali pogoji za »padec berlinskega zidu«. Razpadanje Jugoslavije in konec hladne vojne, za kar je bil odločilen konec »komunizma« kot državnega sistema v državah, v katerih so bili komunisti na oblasti – to so bili tudi v Jugoslaviji – sta sicer časovno povezana procesa, a le z malo drugimi povezavami. Ne glede na »padec berlinskega zidu« bi Jugoslavija doživela svoj konec, kakršnega je. Procesi in dogajanja v njej so povzročili to, ne pa »razpadanje« »komunizma«. Je pa bil to eden od razlogov, da ni imela Jugoslavija dejansko nobene možnosti več, da bi se iz krize, ki se je začela v začetku osemdesetih let s smrtjo njenega »očeta« Tita, izvlekla, ko je razpadla jugoslovanska komunistična organizacija, ki naj bi bila po mnenju in upanju »očetov« druge jugoslovanske države eden ključnih zagotovil njene trdnosti in obstoja. Razredna organizacija pa je razpadla zaradi nacionalnega momenta, ta pa je bil tisti, ki je na eni strani drugo Jugoslavijo ustvaril, na drugi pa jo je razkrojil. Kljub temu da sta ena bistvenih značilnosti druge Jugoslavije njen politični sistem in njena oblast, ta je bila komunistična, torej razrednost, pa je bilo zanjo bistven, za njen nastanek, njeno »življenje« in njen konec nacionalni dejavnik. Nacionalno, ki je dobilo svoj negativni obraz v nacionalizmu oziroma nacionalizmih, in zato ni bilo več tisto, kar naj bi povezovalo, ampak je bilo tisto, kar je ločevalo in povzročalo težave.

Zgodovino Jugoslavije, prve in druge, je zelo težko, domala nemogoče, napisati. Vsaj za nas, ki smo bili v Jugoslaviji njen del, kajti vsak, ki se tega loti, ima svoj »nacionalni« pogled, pa čeprav se temu morda celo upira in ga želi preseči. Tujim opazovalcem jugoslovanske zgodovine je zato lažje pisati o jugoslovanski zgodovini brez kakšnega »nacionalnega« pridiha. Niso pa tudi ti pisci od »zunaj« na to imuni, kajti hitro so podvrženi nekemu »nacionalnemu« vplivu, npr. virov, ki jih uporabljajo pri svojem delu. Kmalu zato izgubijo »nacionalno nevtralnost« in prikazujejo predvsem vse s »centralističnega« stališča. Vsako odstopanje od tega, vsako posebnost vzamejo kot odklon, kot nekaj slabega, ne razumejo povsem bistva druge Jugoslavije, ki ni bila federacija, kakršna je bila npr. Sovjetska zveza. Druga Jugoslavija je bila sicer federacija z mnogimi potezami centralizma, kar je bil razlog za stalno notranje politično nasprotje, ki je dajalo drugi jugoslovanski državi posebno dinamiko, ni pa bila država, v kateri bi imel katerikoli narod, tudi številčno največji, formalno kakršnokoli nadvlado. Prav vprašanje nadvlade pa je ena od točk, ki je v jugoslovanski državi bila politično gibalo in tudi razlog njenega konca.

Sobivanje v Jugoslaviji ni bilo preprosto in je imelo vzpone in padce. Vse do končnega padca, ko so se nacionalni interesi tako izostrili in zaostrili, da so postali med seboj tako nasprotni, da so bili že domala sovražni. Poti nazaj, k »bratstvu in enotnosti« kot frazi, ki je imela namen določiti idealen način sobivanja, ni več moglo biti. Jugoslovanska država je ekonomsko propadla, politično je ni bilo mogoče več sestaviti, pa tudi ne čustveno. Jugoslavija se je izpela!

* * *

V raziskavi o Sloveniji v Jugoslaviji, potekala je na Inštitutu za novejšo zgodovino od maja 2010 do maja 2013 kot temeljni znanstven projekt *Položaj in vloga Slovenije v jugoslovanski državi po drugi svetovni vojni (1945–1991)*, financirala ga je javna Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (šifra projekta J6-3634), je več raziskovalcev preučevalo najznačilnejše in najpomembnejše vidike položaja Slovenije in Slovencev v drugi Jugoslaviji. Knjiga vsebuje njihove bistvene ugotovitve oziroma prikaze posameznih vidikov Slovenije in Slovencev v Jugoslaviji. Tako so prikazani posamezni in izbrani gospodarski vidiki, npr. blagovna menjava Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami v luči izbranih kazalnikov, npr. industrializacijske stopnje s številom delovno aktivnega prebivalstva Slovenije, delovno aktivnih v industriji, in njihovega deleža, kako je bilo s slovenskim gospodarstvom in njegovim razvojem v Jugoslaviji, pa tudi »posledice« na življenjsko raven slovenskega prebivalstva. Slovenija je v Jugoslaviji zato kot »obljubljena dežela« in je bila zato močno priselitveno območje iz drugih delov Jugoslavije, kar je predstavljeno z izbranim primerom prišlekov z »juga« v Slovenijo. Ni pa oblikovala in vplivala na Slovenijo v Jugoslaviji le njena gospodarska značilnost, ampak so bili to tudi npr. vprašanje slovenskega jezika kot izraza slovenske narodne biti. Glede tega s(m)o bili Slovenci izvzeti iz določene stopnje unitarizma, ki ga je moč zaznati v politično določenem »zlitju« srbskega in hrvaškega jezika v »enotni« jezik. V uporabi ali možnosti uporabe slovenščine kot uradnega jezika v Jugoslaviji sta se tudi kazali značilnosti druge Jugoslavije, namreč enakopravnost in enakovrednost narodov, ki so jo sestavljali. Ne le slovenski jezik kot tako drugačen, da ga ni bilo mogoče jezikovno »poenotiti«, za Slovence je bila ena od značilnosti v Jugoslaviji tudi njihova stopnja pismenosti, ki je kazala na kulturno razvitost slovenskega naroda. Slovenci so vsekakor drugo Jugoslavijo dojemali kot svojo državo in Slovenijo videli kot samoumeven integralni del skupne države. Do konca osemdesetih let, ko je Jugoslavija kot država in ideja »jugoslovanstva« zašli v krizo, iz katere se ni mogla izvleči, se je prebivalstvo Slovenije čutilo povezano v jugoslovansko državno skupnost. Ta ni bila vprašljiva, četudi je bil s položajem Slovenije v Jugoslaviji marsikdo nezadovoljen. Jugoslavijo so sprejemali kot državo s številnimi prednostmi (v primerjavi z drugimi primerljivimi, npr. državami t. i. realsocializma – to bi sicer dalo misliti, da je bila jugoslovanska inačica socializma nerealna, nestvarna ne eni ali utopična na drugi strani), pri čemer pa so bili do nje tudi kritični. Poseben vidik slovenskega »jugoslovanstva« je bila vpetost slovenskih športnikov v jugoslovanski prostor, pa tudi nastanek t. i. slovenskega nacionalnega športa smučanja, ki je postalo sredstvo slovenske športne pa tudi

politične emancipacije. Šport, za katerega sta značilni tekmovalnost in želja po zmagi, je imel v Jugoslaviji nedvomno »nacionalno« noto, ki se je kaj hitro sprevrgla v nacionalistično. Vsekakor je imel v Jugoslaviji šport veliko politično pa tudi nacionalno vlogo. Skratka, v raziskavah raziskovalcev Inštituta za novejšo zgodovino so bili obravnavani vidiki položaja Slovenije in Slovencev v federativno organizirani jugoslovanski državi predvsem glede dosežene slovenske državnosti na področju političnih in gospodarskih odnosov ter tudi posameznih vidikov kulture, športa. Knjiga je prikaz geneze različnosti v državotvornem položaju Slovenije v drugi Jugoslaviji skozi kazalce položaja Slovenije v odnosu do zveznih oblasti in tudi do drugih federalnih enot zvezne jugoslovanske države.

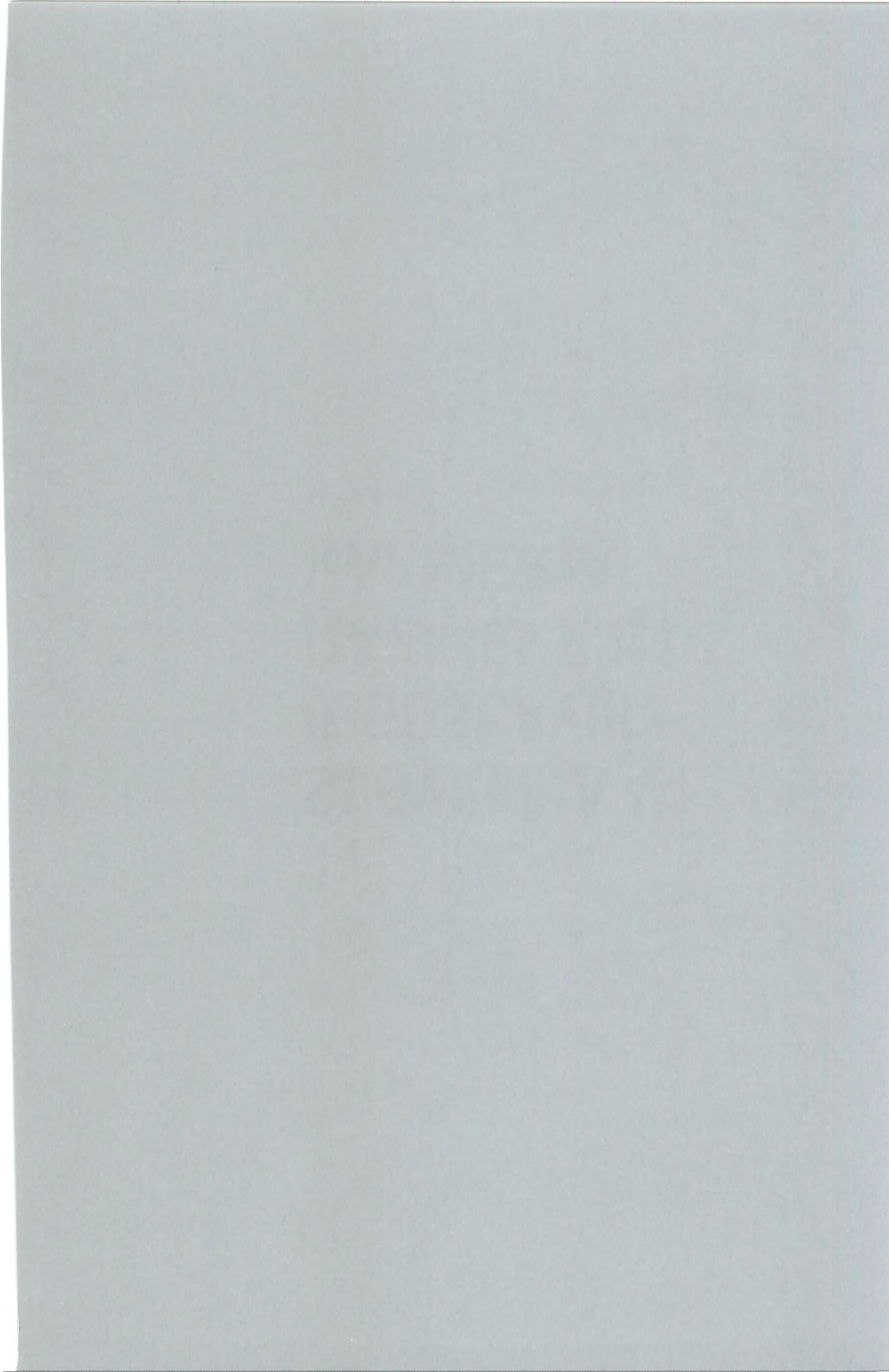
Namen je bil tudi, da bi s preglednimi orisi predstavili tudi druge dele Jugoslavije in kako so tam – glede na zgodovinopisno delo – videli svoj položaj in vlogo v drugi jugoslovanski državi. Vsaka republika oziroma nacionalna enota je imela (ima) namreč svoj pogled na »svoje« jugoslovansko obdobje. Ti pogledi so različni, od pozitivnega do negativnega, kajti vsaka nacionalna sredina ima kakšno zamero do Jugoslavije in drugih narodov, s katerimi so živeli v njej. Žal v tem, da bi se lahko seznanili s temi pogledi ali ocenami o vlogi in položaju posameznih republik v drugi Jugoslaviji, nismo bili preveč uspešni, kajti zaradi različnih razlogov – »objektivnih« in »subjektivnih« – nismo uspeli dobiti takšnih problemskih preglednih člankov iz vseh nekdanjih republik jugoslovanske države. Prispevka iz Srbije, ki bo predstavil srbske poglede na Jugoslavijo in položaj Srbije v njej, ta naj bi bil po mnenju srbskih nacionalnih ideologov, kot je bil pisatelj in tudi politik Dobrica Ćosić, ki je v veliki meri oblikoval javno mnenje o srbski večvrednosti na eni in srbski manjvrednosti ali krivicah, ki so se jim dogajale zaradi nekakšnega slabega, nepravilnega odnosa do Srbov v drugi Jugoslaviji na drugi strani. Ćosićevih misli, da Srbi v vojni dobivajo, v miru pa izgubljajo, čemur je pritrjevalo tudi srbsko zgodovinopisje (vsaj zelo velik njegov), žal nismo uspeli dobiti. Prav iz Srbije pa so bili na Jugoslavijo zaradi njene federativnosti, ki se je razvijala v smeri konfederativnosti ali sodržavja, kar ni bilo v »politični« Srbiji, pa tudi tamkajšnji javnosti, na katero je vplivala politika, sprejeto z odobravanjem, dani najbolj kritični pogledi. Avtor, ki je svojo udeležbo na simpoziju, organizirala sta ga Inštitut za novejšo zgodovino in Muzej novejše zgodovine Slovenije na temo Slovenija v Jugoslaviji (28. in 29. november 2013 v Ljubljani) sicer potrdil in celo poslal povzetek svojega referata, se nato simpozija ni udeležil (brez pojasnila ali opravičila) in se ni več javil organizatorjem. Pogled srbskega zgodovinopisja na čas druge Jugoslavije in na Srbijo v njej je tako ostal nepredstavljen. Izpadla je tako predstavitev enega od narodov, tistega, ki je bil močan dejavnik nastanka, življenja, kakršno je bilo v jugoslovanski državi, prvi in drugi, s poudarkom na političnem življenju, in konca jugoslovanske države. Iz Srbije je prispevek, ki

sicer govori o »razrednem«, o nastopanju novih oblasti po drugi svetovni vojni do »razrednega sovražnika«, kar pa je bil pojav v vsej jugoslovanski državi. Povsod je potekala razredna, »lastninska« faza revolucije, ki je dobila po koncu druge svetovne vojne v politiki novih oblasti močan, kar prevladujoč poudarek. Glede tega je primer tega iz Srbije sicer nekakšna izjema (ki potrjuje pravilo), saj je bila tam zaradi poskusov obuditve političnega strankarstva, ki je imelo željo reševanja srbskega »nacionalnega vprašanja«, tj. vloge Srbov v Jugoslaviji, to bolj politično poudarjena in odmevno kot drugod po Jugoslaviji, kjer je bilo razredno, s poseganjem v lastnino z razlaščenjem oz. podržavljanjem, bolj jasno in brez poudarjenih »nacionalnih« momentov. Glede poseganja v lastnino ni bilo med posameznimi predeli Jugoslavije bistvenih razlik, povsod je bila izvajana t. i. patriotična nacionalizacija, ko je bilo poseganje oblasti v zasebno lastnino prekrivano s kaznovanjem zaradi kolaboracije. So pa v Srbiji politiki iz vrst predvojnih političnih strank, ki so jih skušali obuditi, aktivno posegli v »nacionalno vprašanje« in v federativnost, saj so imeli do te pomisleke, češ da gre za delitev srbskega naroda in srbskega ozemlja v več federalnih enot, nasprotovali pa so tudi nastanku makedonske federalne enote. Njihova razrednost se je kazala na nacionalnem področju.

* * *

Monografija o vlogi in položaju Slovenije v drugi Jugoslaviji prinaša v avtorsko izbranih temah predstavitev zgodovinskega dogajanja v Sloveniji in v Jugoslaviji na več področjih. Težko, če ne kar nemogoče, je v eni raziskavi in v eni knjigi prikazati vse vidike Slovenije v drugi Jugoslaviji, od političnih, gospodarskih do t. i. infrastrukturnih. O sorazmerno dolgem obdobju, dolgem blizu pol stoletja, je namreč tem, ki so oblikovale zgodovinsko dogajanje, zelo veliko in nanje ne more dati enotnega, enostavnega ali celo končnega odgovora niti zgodovinopisje niti druge vede, ki se ukvarjajo z družbo, politiko, gospodarstvom in drugimi platmi življenja v preteklosti in sedanjosti. Namen tega dela je prikazati posamezna dogajanja in procese, ki so bili značilni v preteklosti Slovenije v Jugoslaviji. Verjamem, da je s to monografijo ta namen kljub temu dosežen in da je z njo dana »podoba« obdobja Slovenije v Jugoslaviji, in tudi, da je dobilo svojo podobo tudi jugoslovansko obdobje Slovencev.

1.
SLOVENIJA V
JUGOSLAVIJI -
RAZMERE IN
RAZMERJA

Zdenko Čepič

BILO JE NEKOČ V JUGOSLAVIJI (1945-91)

*Federativna ljudska republika Jugoslavija
je zvezna ljudska država republikanske oblike, skupnost enakopravnih
narodov,
ki so na osnovi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve
izrazili svojo voljo, živeti skupno v federativni državi.
(Ustava FLRJ, 1946, 1. člen)*

UVOD V PRIPOVED

»Bilo je nekoč pred davnimi časi«, se običajno začnejo pravljice. Navadno imajo te tudi srečen konec. Glede zgodbe o Jugoslaviji, državi, ki je bila in je ni več, je mogoče trditi, da ta ni bil srečen. Ali pač? Iz jugoslovanske države so z njenim koncem oz. dejstvom, da je razpadla in da ne obstaja več kot država, kar je bila ena od ključnih ugotovitev arbitražne komisije, ki je delovala v okviru Mirovne

konference o Jugoslaviji, znana je kot Badinterjeva komisija,¹ nastale samostojne države. Tudi Slovenija. To je za Slovenijo nedvomno srečna okoliščina. Dejstvo pa je tudi, da je Jugoslavija bila. Bila je nekoč. Ne pa pred tako davnimi časi.

Nikakor pa ni mogoče trditi, da je bila Jugoslavija pravljica oz. država. Bila je država s svojimi posebnostmi, s svojimi težavami in tudi s svojimi dobrimi stranmi. Življenje v njej ni bilo pravljico, čeprav smo se tako prepričevali in je takšen pogled na jugoslovansko preteklost pri marsikom še danes. Po domala četrto stoletje so pogled nazaj, spomini in izkušnje takšni, da se slabo pozablja, dobro pa nekritično in pretirano povečuje. V Jugoslaviji so se sicer dogajale tudi stvari, ki so značilnost pravljičice, ki je »... pripoved, v kateri se dogajajo neverjetne, samo v domišljiji mogoče stvari in v kateri navadno zmaga dobro«, kot je ena od razlag, kaj je bistvo pravljičice. V tem, da so se v njej dogajale »neverjetne, samo v domišljiji mogoče stvari«, bi Jugoslaviji sicer lahko dali tudi oznako pravljičnosti, a zaradi marsikatero »neverjetne stvari« je imela tudi svojo temnejšo stran. Življenje Jugoslavije, tako prve kot druge, niti življenje v njej, nikakor ni bilo le pravljico. Država je imela svoje težave, ki so v veliki meri izhajale iz dejstva, da so jo sestavljali različni narodi in da je vsak želel skupno državo tudi izkoristiti za svoje koristi. Na račun skupnosti in na račun drugih. Noben narod ni bil glede tega »imun«, so pa bile razlike med njimi. Nekateri so se čutili tudi v vlogi »hegemona«, kar je bil tudi eden od razlogov konca jugoslovanske državne skupnosti. Konec države pa ni bil nič kaj pravljico, spominjal je v veliki meri na grozljivko.

V tej »pripovedi« o Jugoslaviji, o kateri je treba govoriti v pretekliku, je poudarek na političnih dogajanjih, ki so jih oblikovale in jim dajale določen značaj, in ki so oblikovale politično življenje v njej.

Jugoslavija je bila država, v kateri s(m)o živeli Slovenci od njenega nastanka do konca. Triinsedemdeset let. In se je sesedla vase pred našimi očmi – kot stolpa World Trade Centra v New Yorku na 11. september – in je postala del zgodovine. Ali je bila njena zgodovina slavna ali težka, za koga in zakaj, je v veliki meri odvisno, kdo takšno zgodovinsko sodbo daje. In zakaj oz. s katerim namenom. Odvisno je tako od političnega stališča kot nacionalne pripadnosti »sodnika«. Kakorkoli, nastanek, življenje in konec, žitje in bitje jugoslovanske države je več kot dvajset let po njenem neslavnem in žal tudi krvavem koncu lahko stvar preučevanja,

1 Arbitražna komisija, ki jo je vodil francoski ustavni pravnik Robert Badinter, takrat je bil predsednik francoskega ustavnega sodišča, v njej pa so bili še člani predsedniki ustavnih sodišč iz Nemčije, Italije, Španije in Belgije, je delovala v okviru Mirovne konference o Jugoslaviji. Ta se je začela septembra 1991. Badinterjeva komisija je razrešila bistvene probleme konca jugoslovanske države. Tako je odločila glede njenega nasledstva (sukcesije) (mnenje 1, 9), kdaj se je katera od jugoslovanskih republik osamosvojila in ni bila (se ni štela) več del Jugoslavije (mnenje 11), in da je ta država razpadla in da ne obstoji več kot država (mnenje 8). S tem je ta arbitražna komisija pripomogla k reševanju razpadanja jugoslovanske države, ki pa je bil kljub vsemu krvav, saj je potekala etnična vojna med nekaterimi narodi.

vrednotenja, ocenjevanja na eni, pa tudi nostalgije, nekakšnega hrepenenja po dobrih starih časih na drugi strani. Koliko so bili ti časi Jugoslavije dobri, za koga, kje in zakaj, je tudi stvar zgodovinarskega preučevanja in ugotavljanja na osnovi dejstev. Ta pa so lahko razložena različno, za kar so običajno različni razlogi, od osebnih do političnih in nacionalnih. Prav ti pa so tisti, ki nekakšni čim bolj enoviti in enotni podobi jugoslovanske države odvzemajo za kaj takega možnost. Vsak narod, vsaka nekdanja republika skupne države, sedaj samostojna država, gleda na Jugoslavijo nekoliko drugače, skozi svojo nacionalno prizmo oz. jo presoja glede na nacionalne prednosti, ki jih je nekemu narodu Jugoslavija ali življenje v njej prineslo. Pri tem pa se sprašuje, kaj je Jugoslavija storila za posamezni narod – za njegov narod, kaj mu je dobrega in slabega dala, manj pa se pojavlja vprašanje, kaj je nekdo storil za Jugoslavijo. Jugoslavija je tako očitno bila sredstvo za narode, ki so jo tvorili. Na drugo Jugoslavijo se je namreč gledalo z nacionalnega stališča, na tej osnovi je tudi nastala, manj pa s stališča jugoslovanstva, pa naj je to razumljeno kot nacionalna ali državna kategorija. Skupno državo so narodi, ki so jo tvorili, kljub deklarativnosti o potrebnosti jugoslovanske skupnosti za njihov razvoj obravnavali kot sredstvo svojega razvoja. Razumeli so jo čedalje bolj kot nujo. Zaradi drugih in ne toliko zaradi sebe.

Že v času obstoja jugoslovanske države, ko smo živeli v njej v t. i. bratstvu in enotnosti, je bila v zgodovinopisjih jugoslovanskih narodov vrsta nasprotij in nasprotovanj o skupni zgodovini, skupnem zgodovinskem dogajanju, ki je oblikovalo in krojilo jugoslovansko državno skupnost. Skupno dogajanje, npr. ključni dogodki za skupno preteklost, so različno, mnogokrat povsem nasprotno razumljeni in prikazovani. Večkrat kar izključujoče in obtožujoče do drugih, ki imajo na isto dogajanje drugačen pogled.

NEKAJ O ZGODOVINI IN ZGODOVONOPISJU

Nasprotja se kažejo glede Jugoslavije v vrsti vprašanj, ki so bila v zgodovinopisju živa in aktualna že v času njenega obstoja, in o katerih se zgodovinarji različnih narodov (sedaj iz različnih samostojnih držav, nastalih iz federalnih enot nekdanje jugoslovanske države) ne morejo (niti nočejo) zediniti. Nekaj je pri tem strokovne tekmovalnosti, nekaj pa gre za nadvlado svojih pogledov (političnih in nacionalnih). Vprašanja, na katera so nasprotni odgovori, segajo od začetka jugoslovanske države pa do njenega konca. Odgovor tako ni eden, več jih je in vsak je lahko tudi točen. Le vprašanje je, kdo ga daje in iz kašnega razloga. Ali je ta povsem zgodovinopisen ali je kaj in koliko povezan z nacionalno politiko. Spornost v zgodovini in v zgodovinopisju pa pogosto preraste v spor. Ne le

strokovni, ampak kar politični. V Jugoslaviji smo si bili različni v marsičem, tudi glede svoje skupne zgodovine. Različno smo ocenjevali in še kar ocenjujemo (dejansko še bolj) isto zgodovinsko dogajanje ali dogodek. Od nastanka jugoslovanske države, prek življenja Jugoslavije in v njej, do njenega konca.

O vrsti zgodovinskih dogodkov, dogajanj in procesov ter dejavnikov le-teh so v zgodovinopisju, lahko se uporabi kar množina, zgodovinopisjih, različna razumevanja, vrednotenja in prikazovanja. Vse to ima močno nacionalno noto, ki nemalokrat prehaja v nacionalistično in s tem na področje, ko ni mogoča več racionalna, strokovna raven razpravljanja. Tem, o katerih so različna mnenja, je precej. Takšna tema je že nastanek jugoslovanske države decembra 1918. Kako je to potekalo, kateri dejavniki so vplivali na to, notranji in zunanji, kdo je koga prevaral, kdo je dosegel z »zedinitvijo« več, ali Srbi oz. njihova država ali »habsburški« Jugoslovani, itd. Preprosta vprašanja, ki niso le zgodovinopisna, ampak so bila dejansko od vsega začetka politična in so bila politično gibalno jugoslovanske države in političnih in mednacionalnih odnosov v njej, vse do njenega konca v začetku devetdesetih let 20. stoletja. Eno od vprašanj je, kaj je Jugoslavija bila: ali je bila razširjena, t. i. Velika Srbija; ali je šlo za enakopravno združitev dveh držav, Kraljevine Srbije in Države Slovencev, Hrvatov in Srbov; ali je bil nastanek jugoslovanske države »plačilo« Kraljevini Srbiji kot državi, ki je bila na strani zmagovalcev v Veliki vojni? Iz tega je namreč izhajalo stališče Srbov, njihove politike in njihovih politikov, ki se je kazalo kot hegemonija. Vprašanje le-te pa ni bilo stvarno le v prvi Jugoslaviji, ki je bila oblikovana in organizirana po volji Srbije, ampak je bilo prisotno tudi v drugi, federativno organizirani jugoslovanski državi.

Slovinci s(m)o o Jugoslaviji v »kratkem« 20. stoletju, to je časovno trajalo dejansko toliko, kot je obstajala jugoslovanska država, odločili trikrat.² Dvakrat zanjo, enkrat proti njej. Prva odločitev je bila za vstop v jugoslovansko državno skupnost leta 1918, kar se je razumelo kot združitev (1918), druga za oblikovanje federativno organizirane države in za vstop vanjo kot suverena naroda, kar je pomenilo izraz slovenske državnosti (1943), tretja pa je bila odločitev za samostojnost in neodvisnost države, nastale z drugo odločitvijo, kar je pomenilo glede jugoslovanske države razdružitev od le-te (1990).

V zvezi z Jugoslavijo kot državo, ki je bila in je ni več, je mnogo vprašanj – je mnogo dilem – ki zahtevajo odgovore oz. pojasnila zgodovinopisja, da je mogoče razumeti njeno zgodovino. Njen nastanek, obstoj oz. življenje v njej in njen konec. Njen nastanek je le eno od teh vprašanj, ki se različno razlagajo in vrednotijo. Vprašanj je morda celo več, kot je mogoče dati odgovorov nanje. Res pa je, da je odgovorov na isto vprašanje iz njene zgodovine lahko več. Da so ti različni in da so med seboj mnogokrat povsem nasprotni in vsebinsko nasprotujoči. O

2 Pleterski, *Država dveh domovin* : historiografski premislek, str. 169.

istem so razlike v razlagah in ocenah. To načeloma ni za zgodovinopisje noben problem, kajti to je normalno in (morda) celo dobrodošlo, ima pa to razlikovanje in nasprotovanje »lepotno napako«. Temelji namreč na nacionalnem in nacionalističnem. Načeloma to tudi ni niti kakšen poseben problem, seveda pa se ga je treba zavedati in si ga priznati.

Jugoslavija je postala del zgodovine, zgodovinski pojav in pojem v dobrem in slabem pomenu. Jugoslavije ni več. V vprašanjih o Jugoslaviji in v odgovorih nanje se skrivajo dejstva, ki so povezana z njenim nastankom, obstojem oz. življenjem in njenim koncem. Jugoslavija je bila država, ki je bila sestavljena in je bila konglomerat različnih narodov, sicer bližnjih po jeziku, a hkrati dokaj različnih. Razlog različnosti je bila njihova različna zgodovina, različen razvoj, tako družbeni kot gospodarski, kar je v veliki meri vplivalo tudi na razliko v kulturi in tradiciji in tudi v vrednotah, kar vse je vplivalo na način mišljenja in obnašanja npr. v političnem življenju ter na način življenja nasploh. Razlike so bile in Ivan Cankar je zato v svojem znamenitem predavanju Slovenci in Jugoslovani dobro leto pred izbruhom prve svetovne vojne, ko je bila jugoslovanska ideja pri Slovencih zelo močna, a jugoslovanska država bolj ideja kot želja, kaj šele stvarna možnost, jasno povedal, da zanj jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu sploh ne obstaja, in da je to izključno politični problem. Povedal pa je tudi, da so južnoslovanski narodi med seboj bratje po krvi, po jeziku »vsaj bratrance, po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu.«³ To se je v času jugoslovanske države, v vsem njenem obdobju, od konca leta 1918 dalje, v veliki meri pokazalo kot dejstvo.

Jugoslavija je bila politično vprašanje. Bila je politična tvorba, ki je nastala v določenih zgodovinskih okoliščinah. Predvsem iz političnih razlogov. Nanje so vplivali v veliki meri, če ne kar pretežno, zunanjepolitični dejavniki in dogajanje. To velja za čas po prvi svetovni vojni, ko je Jugoslavija nastala, kot tudi za čas druge svetovne vojne in po njej, ko se je obnovila v drugačni obliki oblasti in organizacije države kot tudi glede njenega konca, ki je sovpadel s »padcem berlinskega zidu«. Jugoslavija je bila politična tvorba, država, ki je imela za tiste, ki so jo tvorili, svoj pomen, kot ga je imela tudi za mednarodno politično skupnost, ta pa glede na države zelo pragmatično.

Kultura, vse, kar je povezano z njo in jo opredeljuje, npr. jezik, pa tudi mentaliteta in miselnost, pa tudi vera, so imeli na jugoslovansko zgodovino velik vpliv. To jo je dejansko v veliki meri ustvarjalo in vodilo ter vplivali tudi na politično življenje in dogajanje v njej. Politika v Jugoslaviji (kot povsod drugje) je bila

3 Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V: socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920, str. 260–261.

pogojena z okoljem, iz katerega je izhajala in katerega del je bila. Politično vprašanje je bilo tako tudi kulturno vprašanje. Šlo je za razlike, ki so bile in jih ni mogla izbrisati nobena politična odločitev ali določitev, niti unitarizem niti bratstvo in enotnost. Dejstvo je, kar se v času jugoslovanske države, prve in druge, ni spodobilo priznati, da ni bilo v Jugoslaviji niti enakosti niti enotnosti vseh, ki so v njej živeli. V prvi Jugoslaviji se je enotnost, ne pa enakost narodov, želelo doseči z etničnim unitarizmom, v drugi pa, ko so bili narodi priznani in so bili dejansko ključni dejavniki jugoslovanske države, pa tudi ni bilo enakosti. Zgodovinsko dogajanje v vsem času druge Jugoslavije kaže, da se je večina »problemov«, ki so bili in so dajali političnemu dogajanju v njej značilnosti, dogajala zlasti med tremi narodi, tistimi, ki so dali ime ob nastanku jugoslovanske države konec leta 1918 Srbi, Hrvati, Slovenci. Ti narodi so bili tisti, ki so bili ključni dejavnik političnega dogajanja druge Jugoslavije, drugi pa so bili bolj obrobni, manj pomemben dejavnik. Ob koncu jugoslovanske države so dobili svojo politično vlogo, sicer po volji Srbov, Albanci s Kosova, Šiptarji, kot je slovanizirana inačica njihovega lastnega poimenovanja svojega naroda (Shqiptar) in je bila v uradni uporabi do leta 1968 (nato pa kot slabšalno poimenovanje), ki so nastopali kot sredstvo srbske politike v njenih namerah po zagotovitvi hegemonstva v Jugoslaviji. Bolj ali manj je politično dogajanje v Jugoslaviji v obeh inačicah države bilo pogojevano z odnosi med Srbi, Hrvati in Slovenci.

KAKO DO DRUGE JUGOSLAVIJE?

V Jugoslaviji je bila med drugo svetovno vojno izvedena revolucija. Kazala se je v zamenjavi oblasti. Revolucionarni organ državne oblasti, »partizanski parlament« Protifašistični svet narodne (tj. ljudske) osvoboditve Jugoslavije (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije = Avnoj), je prevzel zakonodajno funkcijo, imenoval začasno vlado, Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije, s čimer je odvzel kraljevi vladi njene pristojnosti zastopati jugoslovansko državo oz. jo predstavljati, kralju pa je prepovedal vrnitev v domovino. Avnoj je glede organizacije države razglasil federativnost.⁴ To je bila bistvena sprememba, ki jo je revolucionarna oblast izvedla že v času vojne. Uvedba federativnosti je temeljila na načelu pravice do samoodločbe narodov, in to načelo, na katerem je nastala druga Jugoslavija, je ostalo v veljavi vse do konca obstoja jugoslovanske države v začetku devetdesetih let. Na načelu samoodločbe narodov, ki vsebuje tudi pravico do odcepitve in združitve, so namreč temeljile vse ustave druge Jugoslavije. Glede oblike vladavine, ali kraljevina ali republika, pa je Avnoj sklenil, da bodo o tem

4 Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, tom 1, str. 791–804

odločili volivci po vojni. Te spremembe so upoštevali in jih dejansko sprejeli, resda ne formalno, tudi zavezniki v vojni. Spremembe so bile namreč predvsem na področju sprememb pravnega reda, kar pa samo po sebi še ni pomenilo novega družbenega reda. Tega je nova oblast, v njej so imeli vodilno vlogo komunisti, začela vzpostavljati po koncu vojne, ko je v skladu s komunistično doktrino o prevzemanju oblasti začela s posegi na področje lastnine in s tem je spreminjala tudi družbeni red. Razredni del revolucije je bil izveden po vojni, ko je bila nova oblast že tudi formalno in stvarno priznana s strani mednarodne skupnosti.

Pravica do samoodločbe narodov na načelu, na katerem je druga Jugoslavija temeljila in je bilo to njeno bistvo, je bila kaj kmalu, že ob oblikovanju ustave nove Jugoslavije, problematizirana. Šlo je za vprašanje, ali je treba to v ustavi poudariti in ali ni s tem, ko je bila sprejeta federativnost za organizacijo države na zasedanju Avnoja konec novembra 1943, ta pravica že porabljena. Odprlo se je vprašanje o trajnosti te pravice, ki ni bilo končano vse od konca jugoslovanske države. Razprava o tem je bila nekakšna stalnica v drugi Jugoslaviji, zlasti pa se je vedno znova pojavila vsakokrat, ko so se obravnavali odnosi med narodi oz. republikami in njihov odnos do centralne oblasti, ko se je odprlo vprašanje centralizma in njegovega nasprotja federalizma. To pa je bilo zlasti ob nastajanju nove ustave. Pri nekaterih je namreč vladalo prepričanje, da pomeni priznavanje te pravice, ki vsebuje tudi pravico do odcepitve, sredstvo za razbitje države, zato so zagovarjali le enkratno možnost uporabe te pravice. To je veljalo za združitev, ki naj bi bila le enkratno dejanje, glede odcepitve pa sploh niso želeli upoštevati (ne razumeti), da gre za nasprotno dejanje, tj. za razdružitev, in to v primeru, če ali ko nastanejo v državi, med narodi, republikami in zvezno oblastjo takšne razmere, da ni mogoče več skupno življenje v skupni državi. Zakaj in kako pa bi nastajali (dejansko so nastali) takšni pogoji, da nekdo ne bi želel več biti v jugoslovanski državi, zgrajeni na osnovi pravice do samoodločbe narodov, se ti »kritiki« trajnostne pravice do samoodločbe narodov, niso vprašali. Ali je njihova politika s potezami, značilnimi za hegemonstvo, povzročila stanje, ko se je razmišljalo o tistem delu pravice do samoodločbe narodov, ki dopušča odcepitev. Vzroka zanjo niso videli ali ga želeli videti, videli so, ali predvideli, so le posledice. Konec skupne jugoslovanske države.

Po načelu federativne ureditve jugoslovanske države je imela vsaka republika svoj zakonodajni organ, svojo vlado, pa tudi svojo komunistično »nacionalno« organizacijo. Čeprav je bila država po ustavi federacija, pa je bila v teh prvih letih vodena centralistično. To je veljalo zlasti za državno upravo. Takrat se nasprotja med federativnim načelom in centralistično prakso sicer še niso kazalo kot problematična, kajti t. i. revolucionarni etatizem je bil razumljen kot nujen pogoj uspešnosti države na vseh področjih njenega delovanja. Drugačnega načina

kot centraliziranega administriranja tudi ni nihče poznal ali iskal. V kasnejšem razvoju jugoslovanskega političnega sistema, ki je temeljil na samoupravljanju, to pa je temeljilo na marksistični misli o odmiranju države, pa je nasprotje med federalizmom in centralizmom postalo vir političnih nesoglasij. Ali več federativnosti ali več centralizma je bilo vprašanje, okoli katerega se je vrtel večji del političnega dogajanja. Bil je razlog političnih nesoglasij tudi v državnem in partijskem vrhu, razlog političnih kriz in iz teh izhajajočih reform, ki naj bi jugoslovansko državo okrepile in tudi rešile.

Jugoslovansko federativno organizirano državo so sestavljale federalne enote, imenovane republike (ime so dobile po zgledu na imenovanje federalnih enot v Sovjetski zvezi), ki so imele nacionalni značaj. Bile so države. Te so bile Bosna in Hercegovina, Črna gora, Hrvaška, Makedonija, Slovenija in Srbija. Ta je imela v svojem okviru dve pokrajini z avtonomnim položajem (Vojvodina, Kosovo) – ki sta v začetku sedemdesetih let z ustavnimi amandmaji, nato pa z zadnjo jugoslovansko ustavo leta 1974 dobili domala enak položaj, kot so ga v jugoslovanski federativni državi imele republike. Takšen je bil »uradni« vrstni red jugoslovanskih republik, ki je veljal od ustave leta 1963, kajti pred tem se je »lista« jugoslovanskih republik začela s Srbijo, Hrvaško, Slovenijo, pač po »pomenu«, ki naj bi ga te republike imele v okviru jugoslovanske zvezne države.

Nobena republika kot »nacionalna« država ni bila nacionalno povsem »čista«. V njih so živeli poleg večinskega naroda, ki je dal republiki ime (razen v Bosni in Hercegovini) tudi drugi narodi oz. pripadniki drugih narodov. Glede »čistosti« oz. velikega deleža naroda, ki je bil prevladujoč in je predstavljal »suveren« narod v republiki, je bila to Slovenija, v kateri je bil delež Slovencev (po podatkih popisa prebivalcev leta 1981, ko je bil zadnji »mirnodobni« popis prebivalstva v Jugoslaviji, ki je bil strokovno obdelan) 90,5 %. V drugih republikah je bil delež naroda, katerega republike je ta po imenu bila, manjši. V celotni Srbiji, vključujoč obe avtonomni pokrajini, je bil delež Srbov (popis 1981) 66,4 %, v Srbiji brez pokrajin pa 85 %. V Hrvaški je bilo Hrvatov 75 %.⁵

Republike oz. narodi, ki so jih te predstavljale, so se na osnovi načela pravice samoodločbe narodov združili v federativno državo. V nasprotju s predvojno Jugoslavijo, ki je bila kraljevina s centralistično ureditvijo ter nacionalnim unitarizmom, saj je uradno obstajal le eden, jugoslovanski, narod, ki je bil umetno, politično ustvarjen, je povojna jugoslovanska federativna država temeljila na več narodih; sprva petih, nato pa šestih, saj so narod postali tudi pripadniki muslimanske vere v Bosni in Hercegovini. »Nacionalno« načelo je bilo po prvi ustavi federativne Jugoslavije, sprejeti leta 1946, poudarjeno tudi v državnem

5 Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak, str. 45–49, tabela 3–10: Stanovništvo prema narodnosti i republikama i pokrajinama po popisima.

grbu, ki je vseboval pet gorečih plamenic, katerih plameni so se na vrhu zlili v en sam plamen; plamenice so predstavljale narode, ki so na osnovi pravice do samoodločbe izrazili svojo voljo živeti v skupni, federativno urejeni državi. V drugi ustavi (1963) pa je bilo bistvo jugoslovanske federativnosti iz narodov, ki so se združili preneseno na republike kot sestavne dele enotne države, in v državnem grbu je bilo zato šest gorečih plamenic, ki so predstavljale republike.

KOLIKO JE BILO JUGOSLAVIJ ?

Ena od zgodovinopisnih dilem glede Jugoslavije je, koliko je bilo jugoslovanskih držav. Ali je bila ena, ki je nastopala v dveh obdobjih, od konca prve svetovne vojne do konca druge svetovne vojne in po njej, ali je šlo za dve državi. Ali je bilo jugoslovanskih držav celo več, je odvisno od meril, po katerih se to opredeljuje. Tako glede na merilo glede organizacije države, koliko je bila centralistična in koliko federativna, obstaja mnenje, da so bile štiri jugoslovanske države: prva od njene ustanovitve do konca avgusta 1939, za katero sta bila značilna strogi, neizprosni centralizem in nacionalni unitarizem z ustvarjanjem »jugoslovanske nacije«, druga od sporazuma Srbov in Hrvatov glede ustanovitve Banovine Hrvaške konec avgusta 1939, kar naj bi bil začetek spreminjanja organizacije države v smeri federalizacije, tretja je federacija, kakršno je vzpostavil Avnoj in je trajala vse do februarja 1974, ko je na osnovi ustave, sprejete takrat, federativnost prerasla v konfederativnost, kajti federalne enote jugoslovanske države, imenovane republike, so ustavno postale države, kar je formalno pomenilo, da je postala Jugoslavija država sodržavja. Tretja, federativna, Jugoslavija naj bi bila »Titova«, četrta, konfederativna, pa »Kardeljeva«, ki se je zavzemal za federalizacijo federacije in za republiško državnost.⁶ To pa velja le za tisto jugoslovansko državo ali države, v katerih s(m)o Slovenci živeli, in ne za državo, ki je imela v imenu tudi Jugoslavija, a ni bila – po mnenju Badinterjeve komisije – naslednica tedaj že neobstoječe jugoslovanske države.

Ne glede na možnost, da se po različnih merilih, npr. glede na organizacijo države in na razmerje in razmere med centralizmom in federalizmom, kar sta bili eni od bistvenih značilnosti jugoslovanske države v njeni prvi pojavi, kot kraljevina in drugi kot republika, celotno trajanje jugoslovanske države od 1918 do 1991/92 razdeli na več faz, je dejstvo, da sta bili Jugoslaviji dve. Razlikovali sta se v vsem, razen glede ozemlja (v drugi je bilo sicer povečano) in narodov, ki so v njej živeli in jo tvorili. V prvi ti niti niso bili priznani, bili so ustavno neobstoječi na račun umetno ustvarjenega jugoslovanskega državnega naroda, v drugi Jugoslaviji pa

⁶ Jović, Jugoslavija - država koja je odumrla, str. 107

so imeli velik pomen, saj so bili dejansko »tvorci« jugoslovanske države. Kljub načelni enakosti in enakovrednosti med narodi pa se je vseeno pojavljalo v praksi mnogokrat, da so bili narodi, ki so dali jugoslovanski državi prvo ime, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, nekako drugače obravnavani, medtem ko so bili drugi bolj obrobni. Res pa je, da je bila večina političnega dogajanja v drugi Jugoslaviji v ozračju odnosov med tremi narodi – Srbi, Hrvati, Slovenci – drugi pa so bili, brez posebne vrednostne sodbe, periferni dejavniki dogajanja v Jugoslaviji. Velik del napetosti, ki je pogojevala in oblikovala politično dogajanje v Jugoslaviji, je bil v odnosu med Srbi in Hrvati, politikama obeh narodov v prvi Jugoslaviji, in med Srbi in Slovenci, tj. politikama in politiki v drugi Jugoslaviji. Koliko so bili v prvi Jugoslaviji jeziček na tehtnici ali »tretji pol« Slovenci, so bili to v drugi – razen ko so v času t. i. hrvaške pomladi, kot so svoje »narodno prebujenje« in politično dejavnost, ki je prerasla v množično, ljudsko, v t. i. množično gibanje, maspok (masovni pokret), igrali pomembno vlogo v jugoslovanskem dogajanju – so bili to Hrvati. V drugi Jugoslaviji so Hrvati namreč živeli pod bremenom dogajanja v drugi svetovni vojni in svoje države – Neodvisne države Hrvaške, ki so jo napadali na Jugoslavijo, Nemci, oblikovali kot bistven dejavnik razbitja in izničenja prve jugoslovanske države. Poleg tega pa je režim ustašev bil genociden zlasti do srbskega pravoslavnega prebivalstva, kar je Hrvate, čeprav so imeli (tisti, ki so imeli ali imajo) do ustaškega režima in njihove politike odklonilen odnos, bremenilo v drugi Jugoslaviji tako, da niso posebej izstopali s svojimi pogledi, kot so to v času prve Jugoslavije. Pobudo v odnosu do Srbije in njihove politike so prepuščali Slovencem oz. njihovi politiki in politikom, zlasti Edvardu Kardelju.

Ta je bil v očeh enega ključnih srbskih ustvarjalcev političnega mita o pomenu in veličini Srbov v Jugoslaviji, pisatelja in tudi politika Dobrice Ćosića, eden od najhujših nasprotnikov Srbov in srbstva v drugi Jugoslaviji. Zanj je bil Kardelj poosebljenje slovenskega separatizma, ki je v imenu samoupravljanja uspel dezintegrirati Jugoslavijo z namenom ustvaritve slovenske države.⁷ Takšnega mnenja je bil Ćosić že v začetku aprila 1962, v času, ko se je politična kriza med pogledi Kardelja in Rankovića med federalizmom in centralizmom zaostрила v taki meri, da je Tito sredi marca 1962 sklical najvišji vrh ZKJ. Na začetku tridnevnega sestanka, ki je ostal javnosti dolgo skrit, je menil, da gre Jugoslavija v smeri dezintegracije, tj. razdruževanja, in da je decentralizacija »pri nas pri nekaterih naših ljudeh« dobila značaj in smisel dezintegracije.⁸ Najbrž je s tem mislil na Kardelja, ki se je takrat odločno upiral Rankoviću in njegovim zamislim za večjo mero centralizma. Tito pa je vsekakor videl decentralizacijo kot sredstvo razpadanja oz. razdruževanja Jugoslavije kot državne celote. Vsekakor so bili po

7 Ćosić, Piščevići zapisi (1951-1968), str. 221.

8 Početak kraja SFRJ, str. 32.

Čosičevem mnenju Slovenci tisti, ki so bili proti jugoslovanskemu integralizmu, za katerega pa naj bi bili predvsem Srbi.

Običajno se celotno obdobje jugoslovanske države od njenega nastanka v začetku decembra 1918 do njenega konca v začetku devetdesetih let 20. stoletja deli na dva dela: na prvo in na drugo Jugoslavijo. Glede na obliko vladavine, politično ureditev in politični sistem ter organiziranost države je mogoče reči, da je šlo za dve državi, ki sta nastopali na istem ozemlju in tudi z isto idejo jugoslovanstva. Namen je bil isti, način povsem različen. Vsaj glede odnosa do narodov kot ključnega dejavnika jugoslovanske države. V prvi Jugoslaviji zanikanega, v drugi povelečevanega. Obe sta temeljili na jugoslovanstvu kot udržavljeni jugoslovanski ideji. Glede pristopa in načina uveljavljanja jugoslovanstva so bile tudi velike, popolnoma nasprotni si razlike. Jugoslovanstvo je bilo v vsaki jugoslovanski državi razumljeno in zlasti uresničevano drugače. Na eni strani je šlo za jugoslovanstvo kot narod, na drugi pa za državljanstvo. V prvi je šlo za unitarizem, za »pretvarjanje« narodov (priznani so bili le trije jugoslovanski narodi, ki so jih smatrali za del, za plemena enega jugoslovanskega naroda) v državni, jugoslovanski narod, v drugi pa za priznavanje narodov kot tvornih delov države. Za prvo jugoslovansko državo je bilo značilno, da je najprej nastala država, nato pa so ustvarili »državni« narod. Šlo je za namero enačenja države in naroda, tj. nacije po vzoru držav, ki so nastale z združitvijo različnih državnih in upravnih enot istega naroda, npr. Italije in Nemčije.

Obe jugoslovanski državi, vez med njima – kontinuiteta države in diskontinuiteta oblasti – pa je bila oblast, ki je jugoslovansko državo predstavljala v času druge svetovne vojne in je bila nato v času vojne zamenjana, sta bili sicer na istem ozemlju. V primeru druge Jugoslavije se je to nekoliko povečalo na račun Italije.

Druga Jugoslavija je bila nadaljevanje prve, vendar na bistveno drugačnih osnovah in oblikah, a je kljub temu da je politično in ustavno spremenila vse, kar je bilo po mnenju novih oblasti v prvi narobe, nadaljevala vprašanje centralizma, pa tudi unitarizma na drug način. Kljub formalno rešenemu t. i. nacionalnemu vprašanju, s priznavanjem vseh narodov in celo oblikovanju novega (Muslimani), da bi rešili mednacionalne probleme v eni od federalnih enot jugoslovanske federativne države (Bosna in Hercegovina) in s priznavanjem načela pravice narodov do samoodločbe (ta pravica vsebuje kot nerazdružljivi del tudi pravico do odcepitve in združitve z nekim drugim narodom), je vprašanje centralizma in tudi unitarizma ostalo živo. Konec koncev je bilo zelo živo zlasti ob koncu jugoslovanske države in je bil eden od bistvenih vzrokov za njen konec. Namreč želja po večji centralizaciji, ki so jo oblikovali in izražali v delu Jugoslavije, in tudi po unitarizmu s čim večjim poenotenjem tistega, kar je želela politika številčno največjega naroda v jugoslovanski državi. Ta, oz. politika, ki je ta narod vodila in

predstavljala, je kazala jasne in tudi glasne značilnosti hegemonizma. Ta je bil tudi eden od značilnosti prve Jugoslavije in temu so se drugi narodi oz. tiste politične stranke, ki niso priznavale unitarizma in centralizma in so želele drugačno ureditev države, upirali. Hegemonizem Srbov in njihove politike oz. politikov je bil namreč tudi ena značilnosti prve Jugoslavije, ki jo je podedovala tudi druga. Hegemonija Srbov je bila sicer politično omejevana, a je bila posledica tega, da se je prav zato toliko bolj močno pojavila v času, ko je državo zajela gospodarska in z njo povezana ali iz nje izhajajoča politična kriza.

Druga Jugoslavija je bila v marsičem razpeta med mitom in resničnostjo. V njenem vsakdanjem življenju je bilo precej mitskega in mitiziranega, kar je mogoče sedaj, ko jo lahko v tem preučujemo in razčlenjujemo in presojava zgodovinarji, vsekakor lažje opaziti in o tem spregovoriti. Resničnost je namreč mnogokrat postajala mit oz. je nastopala kot mit. Namesto mita iz prve Jugoslavije o enem in edinem, enotnem jugoslovanskem narodu, torej etničnemu unitarizmu, je bil kot politično geslo, dejansko z istim namenom kot ta, uporabljano geslo o »bratstvu in enotnosti«. Vse z mislijo na močno državo, za katero je pogoj enotnost. Pogoj zanjo pa je bil unitarizem v prvi ali pa »bratstvo« v drugi Jugoslaviji. Pomembna je bila enotnost. Za državo, za njeno čvrstost navznoter in njeno podobo navzven je šlo. A razmere, ki so jih pogojevali odnosi med narodi in njihovimi državami v okviru skupne zvezne države, so šle v nasprotno smer, kot je bila z »bratstvom in enotnostjo« nameravana in želena.

Bratstvo in enotnost je bilo v drugi Jugoslaviji sredstvo oblasti za doseganje enotnosti. Nacionalne in državne enotnosti. Imelo je sicer dolgo zgodovino in je v ozki povezavi z jugoslovansko idejo iz 19. stoletja. V času druge svetovne vojne pa je bilo sredstvo, ki naj bi preprečevalo »bratomornost«, ko so potekali pomori na nacionalni osnovi zlasti med Srbi in Hrvati. Bratstvo, »bratska ljubezen« med narodi, ki so sestavljali Jugoslavijo, se je sčasoma zaradi izkušenj življenja v Jugoslaviji razgubilo, enotnost pa si je začel vsak narod razlagati po svoje in sebi v korist. Prav siljenje v »enotnost« in upiranje »enotnosti«, kot so jo razumeli večji narodi, dejansko največji narod v Jugoslaviji, Srbi, je bil eden od osnovnih razlogov, da je Jugoslavija kot država doživela svoj neslavni konec. Kot je bila federativna jugoslovanska država rojena v vojnih pogojih druge svetovne vojne, je tudi razpadla v vojni oz. z vojno.

KAKŠNA JE BILA DRUGA JUGOSLAVIJA?

Pri delitvi na dve Jugoslaviji se postavlja vprašanje, do kdaj traja prva in kdaj se začne druga Jugoslavija. Cezura je nedvomno čas druge svetovne vojne. Ali pa je treba šteti za konec prve Jugoslavije njen ozemeljski konec po napadu nanjo aprila 1941, okupaciji in razkosanju, je možno vprašanje. Oblast, ki jo je predstavljala – kralj, vlada – je bila v tem času »nosilec« jugoslovanske države. Nasproti tej oblasti, ki so jo priznavale zavezniške države, se je v času vojne oblikovala politična oblast, podprta z vojaško silo, s partizanskimi enotami, ki se je razglasila za oblast jugoslovanske države – priznavala je njeno nepretrganost – in spremembo glede njene organizacije. Avnoj se je razglasil za oblastni organ, za zakonodajni organ, imenoval je začasno vlado, Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije in sprejel sklep o federativni ureditvi države, pri čemer je izhajal iz pravice do samoodločbe narodov, ki naj se združijo v novo organizirano in z novo oblastjo vodeno jugoslovansko državo. Šlo je za revolucionarno zamenjavo oblasti, česar zavezniki sicer formalno niso priznali, so pa to priznavali dejansko. Nova oblast in federativnost sta bili tako vzpostavljeni konec leta 1943, medtem ko je bilo vprašanje oblike vladavine – ali bo država republika ali kraljevina – rešeno po koncu vojne, ko so volivci izvolili takšno ustavodajno skupščino, ki je Jugoslaviji dala republikansko obliko vladavine. S tem je bila povsem oblikovana nova, druga Jugoslavija tako po obliki vladavine, politični ureditvi, političnem sistemu in organizaciji države.

Vprašanje pa je tudi, kdaj je konec jugoslovanske države. Kdaj je razpadla in ni več obstajala? Za Slovence je nedvomno konec Jugoslavije z razglasitvijo samostojne in neodvisne slovenske države Republike Slovenije 25. junija 1991. To velja tudi za Hrvate oz. Hrvaško. Druge države, ki so nastale iz republik dotedanje jugoslovanske države, so se osamosvojile kasneje: Makedonija 17. novembra 1991, Bosna in Hercegovina 6. marca 1992, Srbija in Črna gora pa skupaj kot Zvezna republika Jugoslavija 27. aprila 1992, ko je bila sprejeta ustava te države. Jugoslavija je razpadala postopoma.

Kolikor je bil nastanek jugoslovanske države po prvi svetovni vojni hiter, domala hipen, saj je prišlo do »zedinitve«, kot se je takrat združitev v jugoslovansko državo – Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev – imenovala v slabem mesecu in je bil sam »akt« ustanovitve jugoslovanske države izveden kot »adresa« odposlancev Narodnega vijeća Države SHS, naslovljenega na »kraljevsko veličastvo«, srbskega regenta Aleksandra Karađorđevića in njegovega odgovora na to vdanostno izjavo »habsburških Jugoslovanov« – je bil konec jugoslovanske države dolgotrajen, mučen in na koncu tudi krvav proces. Šlo je za »umiranje države na obroke«, ki je trajalo dejansko celo desetletje, vsa osemdeseta leta 20.

stoletja. S smrtjo Tita maja 1980 je namreč začela odmirati tudi država, ki jo je Tito predstavljal in vodil.

Glede na organizacijo države in oblast ter iz nje izhajajoči politični sistem je šlo v drugi Jugoslaviji za »novo« Jugoslavijo. Nastopala je – zlasti v političnem besednjaku – tudi kot Titova Jugoslavija, kot avnojska Jugoslavija, kot federativna Jugoslavija. V sedanjem času, po njenem razpadu, je največkrat označena kot komunistična Jugoslavija. Redko, če sploh, pa se jo označuje po obliki vladavine – republika, kar je pravo nasprotje kraljevini, kot je bilo uradno ime prve jugoslovanske države – Kraljevina SHS/Kraljevina Jugoslavija. Oznaka »druga Jugoslavija« je nastala bržkone zaradi praktičnih razlogov kot nekako politično in ideološko nevtralna oznaka za jugoslovansko državo od konca ali od sredine druge svetovne vojne pa do njenega konca, da bi se izognili neskladjem glede nasprotja z značilnostmi prve Jugoslavije, in da se ne bi v imenovanju pojavljala oznaka »socialistična«. Bila pa je to nedvomno »razredna« država, kar je bilo povedano tudi v njenem imenu – kot ljudska in kot socialistična. Pri tem je oznaka politične ureditve, da je socialistična, bila v imenu države od ustave leta 1963 postavljena na prvo mesto, pred federativnost.

Druga Jugoslavija, jugoslovanska država po drugi svetovni vojni, je nastopala pod dvema imenoma, kot Federativna ljudska republika Jugoslavija in kot Socialistična federativna republika Jugoslavija. Šlo je za eno državo, z isto oblastjo in osebami, ki so jo predstavljale, istim političnim sistemom, isto obliko vladavine in isto organizacijo države. Ta se je dejansko v vsem obdobju druge Jugoslavije spreminjala še najbolj. Federativnost kot bistvena prvina druge Jugoslavije se je spreminjala, nadgrajevala v smeri krepitve vloge narodov in njihovih držav, ki so tvorile jugoslovansko državo. Federativnost je imela več pojavnih oblik, od načelne federativnosti z močnim upravnim centralizmom, prek slabljenja le-tega, pa vse do federativnosti z močnimi potezami konfederativnosti, tj. sodržavja. V vseh teh fazah federativnosti druge Jugoslavije pa je bilo vprašanje stopnje državnosti federalnih enot, imenovanih republike. To so bile države, oblikovane na nacionalni osnovi, ki so sestavljale jugoslovansko državo, čeprav ta ni želela biti formalno zveza držav, ampak zvezna država.

Bistvo druge Jugoslavije so bili njena organiziranost, federativnost in politični sistem, socializem. Sprva je ta nastopal pod imenom ljudska demokracija, od sredine petdesetih let pa kot samoupravljanje ali socialistična demokracija. Samoupravljanje kot osnova jugoslovanske različice socializma je bilo v pravem pomenu »jugoslovanski eksperiment«. Tako so ga ob njegovih začetkih označevali na Zahodu, kjer so uvajanje tega sistema v začetku petdesetih let spremljali z zanimanjem in tudi odobravanjem, saj je šlo pri njem v bistvu za »ideološki« spopad v socialističnem oz. komunističnem taboru, kar je v pogojih hladne vojne

Zahodu ustrezalo. Odobravanje jugoslovanskega samoupravljanja je bilo tako bolj politično, strateško pogojeno.

Politični sistem socialistične demokracije je nastal v določenih zgodovinskih okoliščinah, v pogojih hladne vojne. Bil je jugoslovansko iskanje drugačnega socializma, kot so ga poznali v Sovjetski zvezi in državah, ki jih je ta politično in vojaško obvladovala. Šlo je za iskanje samostojnega teoretičnega in tudi praktičnega izražanja socializma. To je bil tudi dejanski razlog, zakaj so se vodilni politiki jugoslovanske države in komunistične stranke odločili najti svoj model socializma, ki se je razlikoval od sovjetskega.⁹ Osnovna misel tega »modela« je bila odnos do države in njene vloge ter načina vodenja. Šlo je za politično misel, ki je osnovo našla v teoriji marksizma, dejansko kar pri »očetih« marksistične teorije in njihovih mislih na odmiranje oz. ukinjanje države, ki naj ne bi bila v brezrazredni družbi več potrebna. Bistvene prvine socialistične demokracije so bile delavsko samoupravljanje in družbeno upravljanje, predvsem lokalna samouprava s poudarkom na vlogi občine kot upravno teritorialne enote z ekonomskimi funkcijami, katerih osnovo je predstavljalo samoupravno načelo delitve dohodka.

S krepitvijo samoupravljanja kot političnega sistema, ki je temeljil na doktrini o zmanjševanju moči države in njene oblasti (manjši moči državne administracije, t. i. birokracije, vladavine uradništva, t. i. deetatizacija) in večanju pristojnosti državljanov se je odprlo vprašanje položaja republik in odnosa med republiškiimi in osrednjimi oblastmi. Na osnovi načel samoupravljanja o razpolaganju z rezultati svojega dela je bila postavljena zahteva, da se to načelo upošteva tudi glede odnosa federalnih enot do zveznega centra, in da imajo te večje pristojnosti glede razpolaganja s tistim, kar je tam ustvarjeno, in da o tem ne razpolaga centralna oblast. Šlo je za okrepitev vloge republik.

Republike kot nacionalne države so bile med seboj dokaj različne, kar je bila posledica njihovega različnega zgodovinskega razvoja in stopnje gospodarske razvitosti. Ta je vplivala na opredelitev posamezne republike, koliko jo je zanimala njena večja samostojnost in koliko je želela večji vpliv centra – zlasti glede tega, koliko je imel ta vpliv na naložbena sredstva v njihovo gospodarstvo in infrastrukturo. Razlike v gospodarski razvitosti so povzročile delitev jugoslovanske države na gospodarsko razvite in nerazvite ali manj razvite republike. To se je odražalo tudi na političnem področju, saj so bile razvite republike, dejansko sta bili to Slovenija in Hrvaška, za večjo vlogo republik glede njihovega vpliva na lasten razvoj, medtem ko so bile druge za večjo moč državnega centra in za njegovo pravico razdeljevanja naložbenih sredstev. Želele so ohraniti stanje, kakršno je

⁹ Čepič, Načela in počela socialistične demokracije, str. 271-296; Vodušek Starič, Začetki samoupravljanja v Sloveniji.

bilo v centralistično planskem obdobju, ko je zvezna oblast vodila gospodarsko politiko tako, da je narekovala počasnejši razvoj »zahodnih«, gospodarsko razvitejših republik, z namenom, da jih ostale republike glede gospodarske razvitosti dohitijo. Po koncu takšne gospodarske politike, ki je favorizirala slabše gospodarsko razvite predele na račun bolj razvitih, se je to pokazalo na političnem področju. Nastala so politična razhajanja, ki so se začela kazati v drugi polovici petdesetih let, in so bila nato stalnica odnosov med republikami in republik z zvezno, centralno oblastjo vse do konca jugoslovanske države. Šlo je za odnos razviti in nerazviti in za odnos med federalisti in centralisti.

Osrednje vprašanje socialistične demokracije je bila država, njeno vodenje oz. upravljanje. V času uvajanja socialistične demokracije je bila organizacija države postavljena v drugi plan. To se je jasno pokazalo v imenu države, kakršnega ji je dala nova ustava, sprejeta leta 1963, s katero se je ustavno zaključila prva faza socialistične demokracije. Ta ustava je ustavno opredelila vse spremembe na političnem področju, uvedene v petdesetih letih. V petdesetih letih 20. stoletja oblikovana načela socialistične demokracije so ostala v veljavi do konca druge jugoslovanske države. Vse ostalo je bilo nadgrajevanje sistema. Glede na razmere in razmerja v državi, ki jih je pogojeval prav politični sistem socialistične demokracije, je ta sistem doživljal različne spremembe. Te spremembe so bile ene od ključnih opredeliteljev razvoja druge jugoslovanske države.

Glede političnega sistema je pomembno dejstvo, da so imeli v drugi Jugoslaviji oblast komunisti. Njihov režim se je z leti, potem ko so svojo oblast začeli z ukrepi in načinom izvajanje le-te, ki je bila zelo podobna stalinskemu načinu obvladovanja države in državljanov, spreminjal in demokratiziral, je pa ostal vse do konca jugoslovanske države enostrankarski sistem. Komunistična organizacija od konca leta 1952 naj ne bi bila niti več klasična politična stranka, ampak zveza idejnih somišljenikov, ki pa so bili organizirani in vodeni povsem klasično strankarsko, je ostajala glede svoje vloge v družbi in državi bolj ali manj nespremenjena. Bila je eden od stebrov, na katerih je slonela celotna druga jugoslovanska država. Ko je ta v začetku leta 1990 razpadla – ko se poskus srbskih komunistov in tistih, ki so pristajali na njihovo zasnovo Jugoslavije in so podpirali, da se Zveza komunistov Jugoslavije podredi tem pogledom, ki jih je uveljavljala srbska politika na čelu s Slobodanom Miloševićem, izjalovil zaradi odločnega ne! takšni usmeritvi, ki so ga izrekli slovenski komunisti, – je postal vprašljiv tudi obstoj države. »Veziva«, ki ga je predstavljala organizacija komunistov, in kar je bila po mnenju »očetov« druge Jugoslavije njena bistvena naloga, zato niso želeli v njej, in glede njene vloge v družbi nobenih bistvenih sprememb – medtem ko se je država federalizirala, se to s »partijo« oz. Zvezo komunistov ni zgodilo, ker tega »veziva« ni bilo več. Ostala je le država s svojimi institucijami in prav država je

doživljala krizo. Razlog te pa je bil v različnih pogledih na državno skupnost in na vlogo posameznih njenih delov. Šlo je za klasično, za drugo Jugoslavijo običajno vprašanje odnosa med centralizmom in federalizmom. Pri tem pa si je v tem primeru centralizem vzel kot svoje sredstvo številčno največji narod v Jugoslaviji, da bi vsilil svoje poglede na ureditev Jugoslavije. Ti pogledi in predlagane rešitve pa so bili v nasprotju z načeli, na katerih je bila druga Jugoslavija vzpostavljena.

Temelj druge jugoslovanske države je bil bolj kot v političnem sistemu v federativnosti. Ta je predstavljala prvo dejanje novih oblasti v njihovem vzponu na oblast že v času trajanja druge svetovne vojne. Ko je bila federativnost na preizkušnji, so nastale v Jugoslaviji politične krize. Te so bile običajno povzročene s centralističnimi težnjami, ki naj bi stopnjo federativnosti omejevale in zmanjševale. Nasprotno temu pa so bile federalistične težnje. Zaradi krize v federativnosti, v njenem razumevanju in izvajanju je doživela jugoslovanska država svoj konec.

Značilnost druge Jugoslavije so bile stalne reforme, zlasti v organizaciji države v smeri večanja federativnosti, tj. položaja in vloge republik nasproti zveznemu centru. Reforme so bile stalnica, vzroki zanje pa so bile krize, ki so se pokazale dokaj pogosto. Dejansko je bila v vsakem desetletju obstoja druge Jugoslavije kakšna kriza, ki je zahtevala reforme, najočitnejša pa je bila kriza v »nemirnih« šestdesetih letih.

Višek reformnih hotenj je bila nova ustava. To so sprejeli v vsakem desetletju obstoja druge Jugoslavije, razen v zadnjem »kriznem« desetletju, v osemdesetih, ko pa so želeli reformirati ustavo tako, da bi dejansko nastala nova. Zaradi naraščajoče krize tudi v odnosih med republikami in njihovimi politikami do tega ni prišlo. Dogovor, kaj in kako spremeniti v ustavi, namreč ni bil mogoč. Razlike, pa tudi hotenja, kaj naj bi komu sprememba ustave oz. nova ustava prinesla, so bile prevelike. Reforme, izzvane s krizami, so oblikovale razvoj jugoslovanske države in so pomenile seme nadaljnjih kriz in tudi razdora v državi in posledično njenega konca.

Druga Jugoslavija je bila splet nacionalnega in razrednega. V celotnem obdobju druge Jugoslavije je nacionalno prehajalo v razredno in nasprotno, in celotno dogajanje v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni je bilo v znamenju nenehnega lovljenja ravnotežja med nacionalnim in razrednim, med organizacijo države in njenim političnim sistemom. V različnih obdobjih razvoja jugoslovanske države je bil tako dan enkrat večji poudarek razrednemu, drugič nacionalnemu. Konec te države, temelječe prav na federativnosti in priznavanju enakopravnosti narodov, ki so jo sestavljali, je bil takrat, ko je nacionalno prevladalo in ko ga ni bilo mogoče več obvladati. Vprašanje »sožitja« nacionalnega, na čemer je druga Jugoslavija dejansko nastala, in razrednega je bilo bistveno tudi ves čas obstoja

druge Jugoslavije. Oboje je igralo veliko vlogo najprej v revoluciji oz. pri prevzemu oblasti komunistov. Za nastanek države, v kateri so prevzeli oblast v času druge svetovne vojne, je bil odločilen bolj kot razredni nacionalni dejavnik. Razrednega sicer v narodnoosvobodilnem gibanju med drugo svetovno vojno niso pretirano poudarjali in so ga kar skrivali. Nacionalni moment, priznavanje nacionalnosti in uvedbo federativnosti na temelju načela pravice do samoodločbe narodov pa so izpostavljali kot bistven v revoluciji jugoslovanskih komunistov. Poudarjali so načelo bratstva in enotnosti kot bistvo rešitve nacionalnega in kot pogoj državne trdnosti, vendar pa je bil skupni imenovalc enotnosti države in družbe bolj v razrednem dejavniku.

Razredna enotnost delavskega razreda v Jugoslaviji, ki naj bi imela ne glede na različne nacionalnosti in razlike, ki so izhajale iz njih, predvsem skupne cilje v razvijanju socialistične družbe, je bila nekakšno nadomestilo za nacionalni unitarizem, ki je zaznamoval prvo Jugoslavijo. V razrednem unitarizmu je bila poudarjana breznacionalnost, ali vsaj to, da atributi nacionalnega, npr. jezik, nacionalna kultura, naj ne bi igrali velike vloge. V imenu razrednega naj bi se zmanjšal pomen nacionalnega. Samoupravljanje naj bi bilo sredstvo, s katerim bi razredno presešlo nacionalno komponento v jugoslovanski državi in njeni družbi. Na temelju delavskega samoupravljanja naj bi delavski razred izgubil ali vsaj omejil svoje nacionalne interese. Prevladal naj bi enotni razredni, samoupravljaljski interes »delavskega razreda in delovnih ljudi«, kar naj bi vodilo v »breznacionalne« odnose. To pa se je pokazalo v življenju druge Jugoslavije za utvaro. Prav eno bistvenih načel samoupravljanja, da tisti, ki ustvarja, razpolaganja s tistim, kar je ustvaril, oz. s tem, kar je s tem zaslužil, je namreč dobilo nacionalno osnovo. Šlo je za vprašanje, kdo razpolaga na ravni države s tem, kar se ustvari. Ali tista federalna enota, v kateri je nekaj ustvarjeno, ali zvezna oblast, ki z ustvarjenim razpolaga sama, po svoji volji. Nacionalni interes je bil vsekakor močnejši kot razredni, kar je odprlo bistveno vprašanje – odnos med federalno enoto in zvezno oblastjo, ali kakšen je položaj federalnih enot do centralnih organov oz. državne administracije. Bolj kot samo nacionalno vprašanje in pravice ter možnosti nastopati z nacionalnimi značilnostmi, je samoupravljanje in razumevanje njegovega načela delitve po delu odprlo pandorino skrinjico odnosov v drugi jugoslovanski državi v odnosu federalizem proti centralizmu.

Stalno soočanje med nacionalnim in razrednim ter različnost pojmovanja nacionalnega oz. federativnosti ter položaja in vloge nacionalnih politično-upravnih enot, republik, sta povzročala krize na političnem področju, pa tudi na področju gospodarstva, ki je bilo tesno povezano s politiko. Razmerje med razrednim in nacionalnim, med družbenim redom in organizacijo države, je določalo dinamiko razvoja jugoslovanske države in družbe.

Zamotan klobčič razrednega in nacionalnega, kar je bilo značilno za drugo Jugoslavijo, je predstavljal politične in druge odnose jugoslovanske države po drugi svetovni vojni. Imel je značaj nekakšnega gordijskega vozla, katerega pa ni bilo mogoče nikakor razrešiti brez meča. Treba ga je bilo presekat. Socializem jugoslovanskega tipa, samoupravljanje, torej razrednost v sodobnem svetu ni bilo več motiv, ki naj bi bil vezivo za življenje v skupni državi, nacionalni interesi posameznih narodov oz. njihovih političnih in gospodarskih elit pa so bili med sabo tako različni in nasprotujoči, da je bila jugoslovanska država enostavno obsojena na konec.

Za eno od značilnosti druge Jugoslavije je mogoče šteti tudi Josipa Broza-Tita kot »očeta« te države. Soznačnica (sinonim) druge Jugoslavije bi lahko bil titoizem, čeprav se jugoslovanski državni in politični sistem ni nikoli sam tako imenoval. Kakorkoli kdo danes Tita ocenjuje in ga označuje, je bil v času svojega življenja osrednja osebnost druge Jugoslavije. Mnogokrat, zlasti v tujini, je bil njeno poosebljenje. To dejstvo je imelo »navznoter«, v okviru Jugoslavije, sicer tudi negativne posledice, tako v času, ko je Tito vodil državo, ko sta vedno obveljala njegovo mnenje in volja, zlasti pa po njegovi smrti, ko je zaradi tega nastala praznina in se je začel boj za nasledstvo ter so posamezniki želeli obuti njegove čevlje. In tudi to, zlasti pa njihovi pogledi in dejanja, čeprav so se sklicevali pri tem, da zastopajo Titovo pot, da oni predstavljajo »Tita po Titu«, je bil eden od razlogov razpada države.

KLJUČNA POLITIČNA VPRAŠANJA DRUGE JUGOSLAVIJE

Kot so nasprotja glede nastanka države, prve in druge Jugoslavije, so razlike tudi glede konca jugoslovanske državne skupnosti. Gre za vprašanje procesa razpadanja države in njenega dokončnega razpada. Kdo je imel pri tem večjo vlogo, večjo odgovornost, kdo je bil tisti, ki je proces razpadanja sprožil, kako in zakaj? Ponovno se ob tem odpira vprašanje, ki je bilo postavljeno že glede nastanka jugoslovanske države. Komu je Jugoslavija, kakršna je bila in kako se je skozi čas spreminjala, najbolj koristila? Kdo je imel od državne skupnosti največ? Na vprašanje, zakaj je razpadla, je vsekakor mnogo odgovorov, vsi pa imajo nacionalno obeležje. Dejstvo, da je Jugoslavija razpadla in da kot država ne obstoji več, ni sporno. Do tega spoznanja je prišla tudi Badinterjeva komisija. Zakaj in kako je razpadla – ali z odcepitvijo ali z razdružitvijo – pa je še vedno stvar različnih razlag in različnih ocen. Povsem si nasprotujočih.

Čeprav je veljalo v jugoslovanskem državno-partijskem vrhu in nasploh v komunistični partiji prepričanje, da je bila s federalistično ureditvijo jugoslovanske

države odpravljena neenakopravnost med narodi, združenimi v enotno državo, torej t. i. nacionalno vprašanje, je prav to izbruhnilo v drugi polovici petdesetih let. Na eni strani je bila to reakcija na poskus uvedbe nacionalnega unitarizma in posredno zanikanja pomena »narodnih (nacionalnih) republik«, kar je bilo v zraku sredi petdesetih let, na drugi pa je šlo za smiselno uporabo načela samoupravljanja, da z rezultati svojega dela razpolagajo tisti, ki so to ustvarili na ravni republike in odnosov le-teh do zvezne države. Šlo je za prenos in uporabo samoupravnih načel v organizacijo države z zmanjševanjem njenega vpliva na republike. Na zanikanje pomena narodov v socialistični Jugoslaviji, kar je bila tedaj težnja, ki so jo kazali zlasti v nacionalni sredini, ki je želela uveljaviti svojo prevlado glede na svojo številčnost, pa je na politični in idejni ravni reagiral Edvard Kardelj z izdajo svoje knjige iz leta 1939 Razvoj slovenskega narodnega vprašanja (takrat je izšla pod avtorjevim psevdonimom Sperans), za katero je napisal dolg predgovor in aktualiziral v njem dogajanje na »nacionalnem« področju. Ugotovil je, da je načelno s federativnostjo vsem narodom zagotovljen enakopraven položaj, vendar s tem niso bili odpravljene vsi vidiki nacionalnega vprašanja. Zavrnil je kakršenkoli način »jugoslovanstva« na račun zmanjševanja pomena ali kar zanikanja narodov. »Jugoslovanstvo«, kot so ga razumeli in želeli uveljaviti njegovi zagovorniki, je označil za obliko veledržavnega birokratskega centralizma in obliko boja za privilegiran položaj določenega naroda.¹⁰ Takšno njegovo stališče glede »jugoslovanstva«, ki ga je povezal s težnjo po položaju Srbov v jugoslovanski državi, ga je postavilo v položaj »slovenskega nacionalista«, Dobrica Ćosić ga je označil kar za »slovenskega separatista« in ideologa slovenskega separatizma, čeprav je Kardelj v Sloveniji ostro kritiziral vsako misel, besedo ali dejanje slovenskih politikov, ki bi imelo kakršnokoli zvezo s slovenskimi zahtevami do državnega centra. Za Srbe je bil Kardelj »slovenski nacionalist« in protisrbsko usmerjen, za Slovence pa kar preveč »jugoslovanski«, danes pa zlasti preveč »partijski«, komunističen. Vsekakor je veljal za »federalista«, ki je po mnenju Ćosića sloveniziral Jugoslavijo, ker je »kreiral koncept samoupravljanja in decentralizacije, s čimer nas potiska v konfederalizem.«¹¹ V vsaki rasti federalizma je Ćosić namreč videl konfederalizem, tega pa je označil za protisrbski proces. Upoštevati velja, da je o konfederalizmu, v kar je po njegovem mnenju vodila krepitev federalizma oz. položaja in vloge republik nasproti državnega centra (ta pa je bil v Beogradu), Ćosić pisal v začetku šestdesetih let, v času polemike, ki jo je vodil s slovenskim literarnim zgodovinarjem Dušanom Pirjevcom. To pa je bilo že veliko prej, preden je do določene stopnje konfederalizma z ustavo 1974 sploh prišlo. Strah pred federativnostjo in njeno rastjo je bil velik.

¹⁰ Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, str. 59.

¹¹ Ćosić, Piščevi zapisi (1951–1968), str. 221.

Prvo korenito spremembo tudi ustave je povzročila uvedba samoupravljanja. To dejstvo, ki je pomenilo spremembo v političnem sistemu, je bilo treba vnesti v ustavo. V začetku leta 1953 je bil v jugoslovanski zvezni skupščini sprejet Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) in o zveznih organih oblasti. To je bila dejansko nova ustava. Ta paraustava je bila naravnana bolj razredno. Poudarek je bil bolj na delavskem razredu, t. i. samoupravljalcev kot enotni anacionalni kategoriji, kot na narodu kot tvornemu glede federativnosti. Glede te in položaja narodov, kot so se kazali v ustavi glede na njihovo vlogo v zvezni skupščini, je ta ustava pomenila korak nazaj. Manj pozornosti je bilo namenjene federativnosti v državni organizaciji. Kot eden od zborov zvezne skupščine je bil ukinjen Zbor narodov, prek katerega so republike enakopravno, z istim številom poslancev, uveljavljale svoje pravice in zahteve. S tem je bilo odpravljeno načelo federativnosti v najvišjem zakonodajnem organu države, kajti v Zvezni zbor so se volili poslanci glede na število prebivalcev, v Zbor proizvajalcev pa glede na število zaposlenih. V zakonodajna telesa, od zvezne skupščine, republiških skupščin do skupščin lokalnih skupnosti, so bili uvedeni Zbor proizvajalcev kot predstavniška telesa zaposlenih. Uvedba Zbora proizvajalcev je imela namen zagotoviti vodilno vlogo delavskega razreda, in to neglede na nacionalno pripadnost posameznika.

Druga Jugoslavija je sicer temeljila na »skupni jugoslovanski zavesti« in predvsem na federativnosti, ki je izhajala iz pravice do samoodločbe narodov, nosilec te skupnosti pa naj bi bil delavski razred. Poudarjanje razrednosti oz. pretirana zloraba razrednega dejavnika ob zmanjševanju nacionalnega je v večnacionalni državi obudilo speči vulkan, tj. nacionalno vprašanje. V poudarjajoči razrednosti so namreč tisti, ki so želeli ohraniti centralizem in s tem svoj večji vpliv na »delovanje« jugoslovanske države, ti pa so bili zlasti v srbski politiki, videli možnost preseganja nacionalnega dejavnika in s tem doseganje unitarizma. Takšen poskus preseči nacionalno na račun poudarjanja razrednega je bil sredi petdesetih let. Takrat so se pojavile celo ideje o odpravi republik, ker so te temeljile na nacionalni osnovi. Po teh predlogih naj bi Jugoslavijo sestavljale lokalne skupnosti, t. i. komune, ki so v procesu decentralizacije in deetatizacije prevzemale določene administrativne in politične naloge državnih oblasti z namenom »odmiranja« države. Jugoslavija naj bi postala zveza komun, to pa bi omogočalo zlitje v unitarno jugoslovanstvo. Narod kot temelj federalne enote, republike, naj tako ne bi imel več pomena.

Hkrati s tovrstnimi poskusi unitarizma in ohranjanja centralizma pa se je prav zaradi tega odprlo bistveno vprašanje druge Jugoslavije, ki ni poniknilo vse do njenega konca. Šlo je za vprašanje ali več federativnosti ali več centralizma. V jugoslovanskem državnem in političnem vrhu so okoli tega vprašanja nastale

dokaj velike razlike, ki so obstajale slabo desetletje, vse do političnega »padca« enega od glavnih zagovornikov večje centralizacije kot zagotovila močne države, Aleksandra Rankovića sredi leta 1966. Na drugi strani so bili federalisti, ki so se zavzemali za poglobljanje samoupravljanja in decentralizacijo, predvsem pa za večjo moč republik. Vodilni v tej skupini je bil Kardelj. Kot federalistično je nastopalo slovensko politično vodstvo in slovenski gospodarstveniki, kajti slovensko gospodarstvo je bilo takrat edino konkurenčno sposobno za gospodarsko politiko, v kateri bi bil večji poudarek na sodelovanju jugoslovanskega gospodarstva z drugimi državami, zlasti zahodnimi. Za močnejšo centralno oblast so bili v manj razvitih republikah, ki jim tudi večje gospodarsko sodelovanje s tujino, zlasti z Zahodom, ni bilo po godu, saj so se bali, da bi se v takih razmerah položaj njihovega gospodarstva poslabšal. Ker je v decentralizaciji videl možnost »dezintegracije države«, je bil večjemu centralizmu naklonjen tudi predsednik države in generalni sekretar ZKJ Tito.

Različnosti v pogledih so se pokazale zlasti pri političnem ocenjevanju stavke rudarjev v slovenskih premogovnikih iz Zasavja (Trbovlje, Hrastnik, Zagorje),¹² ki je bila januarja 1958. Rudarji so stavkali sicer zaradi nizkih plač, v resnici pa je bila stavka uperjena proti administrativnemu upravljanju gospodarske politike, tj. proti centralizmu. Imela je določeno mero politične note. Politično ocenjevanje vzrokov stavke je zato v jugoslovanskem partijskem vrhu odprlo razpravo o vprašanju odnosov med republikami in federacijo ter republikami med seboj. Ko pa je v začetku šestdesetih let prišlo v Jugoslaviji do prve resnejše gospodarske krize, ta je sledila dokaj veliki gospodarski rasti v petdesetih letih, so tisti, ki so želeli večjo vlogo centralnih oblasti, vzroke za zastoj gospodarskega napredka videli v preveliki vlogi samoupravljanja, ki je pogojevalo decentralizacijo. Gospodarska kriza je zato povzročila politično krizo, ki se je kazala v »spopadu« centralistov in federalistov. Vzrok krize in »zdravilo« zanjo sta obe strani videli povsem nasprotno.

Da bi zgladili nasprotja, je Tito sredi marca 1962 sklical tridnevno sejo jugoslovanskega partijskega vodstva.¹³ Na njej je zaradi svojega zagovarjanja federalizma in samoupravljanja kritike doživel predvsem Kardelj. Politično »bitko« so takrat dobili centralisti. To se je pokazalo tudi v novi jugoslovanski ustavi, sprejeti aprila 1963. Z ustavo, dobila je ime listina samoupravljanja, ker je samoupravljanje ustavno opredelila kot politični sistem, je država dobila novo ime – Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ). To je jasno kazalo, da je bil poudarek na političnem sistemu in ne več na federativnosti. Glede vloge in pravic narodov v jugoslovanski federaciji je bil s to ustavo narejen korak nazaj.

12 Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju leta 1958.

13 Početek kraja SFRJ.

Je pa dobilo nacionalno vprašanje, ki se je takrat kazalo zlasti kot različno razumevanje vloge republik v federativni državi v odnosu do centralnih oblasti, politično potrditev na kongresu Zveze komunistov Jugoslavije konec leta 1964. Nacionalno vprašanje do takrat uradno šteto za rešeno, je dobilo »domovinsko« pravico v jugoslovanski politični stvarnosti. Da se je po politični »zmagi« centralistov to vprašanje, ki je bilo sicer bistveno za drugo Jugoslavijo, pojavilo na partijskem kongresu, je bilo presenečenje predvsem za centraliste. Tito jih takrat ni več podpiral, zato se je več in bolj poglobljeno lahko govorilo tudi o nujni reformi federacije. Avtor večine predlogov je bil Edvard Kardelj, ki je med drugim novembra 1965 predlagal popolno suverenost republik, zvezna oblast pa bi imela le vlogo »tehničnega« instrumenta. Centralisti so doživeli udarec sredi leta 1966, ko je bil s političnih funkcij in političnega življenja odstranjen podpredsednik države Ranković. Njegov politični »padec« je občutno in dolgotrajno vplival na nadaljnji razvoj političnih odnosov v jugoslovanski državi. Omogočil je začetek reformiranja državne organizacije, večjo federalizacijo federacije. Leta 1967, štiri leta po sprejemu, je ustava že doživela prve spremembe, naslednje pa konec leta 1968.

Je pa Rankovičev politični »padec« imel posledice tudi na drugih področjih političnega življenja Jugoslavije. Ker je bil tudi »boter« politične policije, t. i. Udbe (ki takrat ni imela več takšnega imena), tj. Uprava državne bezbednosti (=varnosti)), je ta izgubila na politični moči. Se pa je takrat povečala moč vojaškega vrha, ki je bil Titu najbolj zvest. Nanj se je Tito najbolj naslanjal in v vojaškem vrhu so zato po njegovi smrti sami sebe postavili za glavnega varuha jugoslovanske države. Ne le glede obrambe pred napadom na državo od zunaj, ampak tudi obrambe države navznoter.

Jugoslovanska federacija se je z ustavnimi amandmaji na ustavo iz leta 1963 še bolj federalizirala. Povečala sta se vloga in pristojnosti republik v odnosu do centralne oblasti. Ustavni amandmaji so spremenili predvsem sestavo in pristojnosti Zvezne skupščine, natančneje pa so opredelili tudi avtonomni pokrajini v okviru Srbije, Vojvodino in Kosovo. V skupščino je bil ponovno uveden Zbor narodov, v katerem je vsaka od republik imela enako število poslancev, avtonomni pokrajini pa polovico manj. V amandmaju k jugoslovanski ustavi je bila opredeljena tudi raba jezikov posameznih jugoslovanskih narodov. Sredi leta 1971 je bilo sprejetih še 23 amandmajev k ustavi SFRJ, tako da jih je bilo skupaj 42, kar je ustavo bistveno spremenilo. Z ustavnimi amandmaji je bila v veliki meri razrešena kriza federativnosti. Zvezni amandmaji so na novo opredelili jugoslovansko federacijo; obe avtonomni pokrajini v okviru Srbije sta postali konstitutivni del zvezne države. Kot izraz večje samostojnosti republik in njihovega položaja v zvezni državi je bila republika opredeljena kot »država, ki temelji na

suverenosti naroda«. Zvezne državne oblasti so izgubile nekatere pristojnosti, med drugim davčno, finančno in investicijsko politiko. Poleg amandmajev, ki so urejali organiziranost in razmerja v jugoslovanski zvezni državi, so t. i. delavski amandmaji opredeljevali samoupravljanje kot politični sistem. Na osnovi teh amandmajev, zlasti glede reforme federativnosti in večje vloge republik kot držav, je bila nato pripravljena ustava, ki je bila sprejeta februarja 1974.

Hkrati s temi reformami in reformiranjem gospodarskega sistema, da bi ta postal bolj učinkovit in mednarodno skladen, se je od srede šestdesetih let krepila tudi ideja o nujnosti liberalizacije političnega življenja. Večina zahtev po liberalizaciji odnosov v jugoslovanski državi je izhajala iz potreb po spremembah v gospodarstvu, zlasti po večji vlogi trga. Z liberalizacijo na političnem področju, česar pa mnogi tisti, ki so sicer želeli več federativnosti glede organizacije in delovanja države, niso sprejemali z navdušenjem, naj bi to postalo bolj demokratično. Politična moč naj bi bila decentralizirana. To je bil proces t. i. partijskega liberalizma, ker naj bi se reformirala in bolj znotraj demokratizirala tudi vladajoča politična stranka, Zveza komunistov. Za »partijski liberalizem« je značilno iskanje načina za »korekcijo« jugoslovanskega sistema. Z »liberalizmom« niso želeli spremeniti sistema socialističnega samoupravljanja, ampak način njegovega delovanja. Zagovarjali so doslednejšo ločitev partije in državnih oblasti ter večjo demokratičnost in svobodo mišljenja v partiji sami. »Liberalizem« se je pojavil v vsaki jugoslovanski republici neodvisno, najbolj izrazito v Sloveniji, v Hrvaški in v Srbiji.¹⁴ Povsod so »liberalci« izhajali predvsem iz problemov svoje republike in te probleme želeli rešiti, pri čemer se niso ozirali na celotno državo in celovitost njene problematike, razen če je ta posegala v problematiko njihove republike. Odnosi med njimi so bili zato protislovni in pogosto so bili »liberalci« med seboj nasprotniki. Vsak je namreč videl predvsem (in tudi izključno) svojo republiko. Vsem »liberalcem« pa je bil skupen kritičen pogled na tedanji način razmišljanja in vladanja v partiji in na vlogo partije v državi in družbi.

V »liberalizmu« je bila prisotna dobršna mera nacionalnega. To je bilo v skladu s procesom federalizacije federacije kot procesom demokratizacije glede organizacije države. »Liberalizem« pa se je kazal tudi kot nacionalizem, politično pa je bilo ocenjevano – s strani osrednjih političnih organov oz. osebnosti, »očetov« druge Jugoslavije – tudi kot izraz separatističnih teženj. Na takšne politične ocene s strani najvišjega državnega in političnega, tj. partijskega vrha, so naleteli slovenski »liberalci«, še bolj pa hrvaški. Oboji so bili kmalu odstranjeni iz politike. »Liberalci« v Srbiji pa so bili sicer manj nacionalno zagreti, mogoče jih je oceniti, da so bili srbska »politična garnitura«, ki je bila v vsem dolgem jugoslovanskem obdobju najmanj odkrito nacionalna, tj. srbsko hegemonsko

14 Repe, »Liberalizem« v Sloveniji, str. 243/913-259/929.

nastrojena, a je iskreno želela uveljaviti spremembe, ki bi šle v smer večje demokratizacije v partiji in državi, tudi na račun manjše vloge Tita. To pa je bila okoliščina, ki so jo uporabili kot sredstvo proti njim njihovi partijski kolegi oz. rojaki, da so politično »padli«. Bili so na eni strani preveč zagreti za demokratizacijo v partiji, na drugi pa premalo srbsko nacionalistični za srbske bolj nacionalno usmerjene politike.

Zaradi »enakopravnosti« vseh republik so našli »liberalizem« tudi v drugih treh »perifernih« republikah in ne le v Sloveniji, Hrvaški in Srbiji, kjer se je najbolj pokazal in imel tudi »poosebljenje« v voditeljih. V Sloveniji je bil to predsednik slovenske vlade Stane Kavčič, v Hrvaški predsednica CK ZK Hrvaške Savka Dapčević-Kučar in sekretar tega organa Mika Tripalo, v Srbiji pa predsednik CK ZK Srbije Marko Nikezić in sekretarka tega organa Latinka Perović. V vseh republikah so bili »liberalci« odstranjeni iz političnega življenja. Staro gardo, konservativce, ki niso želeli sprememb v partiji in glede partije v družbi, med temi je bil vodilni Tito, je motil »liberalizem« s svojimi demokratičnimi zahtevami, »nacionalizem«, ki ga je spremljal, vsaj pri Hrvatih odkrito, pri Slovencih pa dokaj prikrito, pa jim je pri obračunu z »liberalci« prišel prav kot sredstvo.

Ofenziva proti »liberalizmu« se je na jugoslovanski ravni začela konec leta 1971, ko so bili zaradi njihovih povezav z nacionalizmom in ustaškimi emigrantskimi krogi odstranjeni hrvaški »liberalci«. Obračun »konservativcev« z »liberalci« pa je dosegel vrh jeseni 1972, ko je na osnovi Titove ocene, da gre v Jugoslaviji za usodo socializma, ki naj bi bil zaradi »liberalizma« ogrožen, izvedena nekakšna psevdorevolucija, ki je pomenila tudi konec partijskega liberalizma v Sloveniji in v Srbiji. Razrednost je ponovno dobila večji poudarek, obnovljen oz. poudarjan je bil politični monopol partije in jugoslovanska družba je na vseh področjih doživljala »proletarizacijo«.

Ni pa spopadanje konservativcev in liberalcev v državnem in političnem vrhu vplival na federalizacijo federacije. Ta se je nadaljevala in je bila končana sredi leta 1971, ko so bili sprejeti amandmaji k jugoslovanski ustavi; amandmaje v istem duhu so v svoje ustave vnesle tudi vse republike. Vrsta teh je bila t. i. delavskih amandmajev, ki so posegali v samoupravljanje in v t. i. združeno delo, za nadgradnjo federativnosti pa so bili pomembni tisti, ki so zmanjševali funkcije zveznih, centralnih oblasti. To je bilo nato preneseno v ustavo, sprejeto februarja 1974. Ta je bila izraz zmage konservativcev, saj je poleg ustavnih rešitev teh »nacionalnih« zadev dajala močan poudarek razrednemu, tj. na »položaj človeka v združenem delu in družbeni lastnini« in na »združevanje dela in sredstev družbene reprodukcije«, skratka, na družbenoekonomski ureditvi in njeni organiziranosti. Ustava je imela kompromisni značaj. V zameno za demokracijo, ki je bila vodilo "liberalcev", je ponujala več nacionalnih pravic oz. je dajala večjo

vlogo republikam. Te so postale tudi formalno, ustavno države. Bila je tako izraz pogledov »liberalcev« na ureditev in organizacijo države z bolj ohlapno centralno oblastjo, na kar so »konservativci« pristajali iz bojazni, da bi centralistično vodena federacija lahko zašla v podobno krizo, kot je zašla jugoslovanska država pred drugo svetovno vojno. Na eni strani je zato okreplila federalizem in dala republikam in tudi avtonomnima pokrajinama, ki sta bili v sestavu Srbije, kar položaj držav. Jugoslovanska država je dejansko postala zveza šestih oz. osmih držav. Po drugi strani pa je ustava zaostрила razredne prvine jugoslovanske družbe in države. To naj bi rešilo samoupravljanje kot »vezni člen« državljanov in države. Poleg tega pa je ustava zagotavljala monopolni položaj Zvezi komunistov, kar pred tem ni bilo tako določno nikjer zapisano.

Zaradi prevelikega poudarjanja vloge in pravic republik, predvsem pa, ker sta obe avtonomni pokrajini, ki sta bili del Srbije, postali skoraj enakopravni z republikami, so zlasti centralistično opredeljeni menili, da se je ustavna ureditev približala konfederalizmu. Ustava je Srbijo dejansko razdelila na tri »države«, pri čemer srbska oblast ni mogla povsem politično obvladovati Kosova z večinskim albanskim prebivalstvom, zato je bilo kritik federalizacije federacije največ v Srbiji. Kritike, sicer tihe, so bile zaradi »konfederalizacije« jugoslovanske države tudi v vojaškem vrhu, ki je želel močno, enotno in centralizirano vodeno državo. Vojaškemu vrhu tudi ni ustrezala organiziranost t. i. teritorialne obrambe, oboroženih formacij po republikah, v kateri so videli zasnovo republiških vojsk. Javno pa ni bilo kritik na račun ustave v času do smrti predsednika Tita niti slišati.

S smrtjo predsednika Tita, umrl je 4. maja 1980, pa so se pojavile mnoge kritike, zahteve, obtoževanja na obstoječe stanje v državi. V tem je bila deležna kritičnih pogledov predvsem ustava. Bistva kritike je bila deležna njena konfederativnost, kot so njeni kritiki videli federalizirano federacijo in ustavno postavitve republik na raven države, pa tudi razdelitev Srbije v tri vsaj ustavno domala enakovredne dele. Skratka, Jugoslavijo je po Titovi smrti, ko ni bilo več njegove »avtoritete« in so si kritiki njega in njegove politike dali duška, zajela kriza. Bila je gospodarska in politična, pri čemer se je slaba gospodarska situacija kazala na političnem področju. Neustrezna gospodarska politika in prevelike zadolženosti oz. nezmožnosti odplačevanja najetih kreditov v tujini so povzročile gospodarsko krizo, ki je kmalu prerasla v politično. Posredno sta bila za »krivca« pretiranega zapravljanja (države in državljanov) in premajhne gospodarske učinkovitosti razglašena politični sistem samoupravljanja in ustava, ki ga je postavila kot ustavno bistvo jugoslovanske države, ter tudi pretirani federalizem, ki se je na področju gospodarstva kazal kot t. i. dogovorna ekonomija in iz ustave izhajajoča t. i. nacionalna oz. republiška gospodarstva. Kot izraz kritičnosti do ustave so se začeli večati centralistični in hegemonistični pritiski ter mednacionalna trenja.

Kljub večdesetletnemu skupnemu življenju v eni državi so se v osemdesetih letih 20. stoletja začele večati kulturne in ekonomske razlike med posameznimi območji in med narodi. Večala so se nasprotja med zahodnima, gospodarsko razvitima republikama Slovenijo in Hrvaško, ki sta v marsičem dosegali sosednji Italijo in Avstrijo, ter med ostalimi republikami. Obtoževanja o tem, kdo koga izkorišča in kdo ima od drugega v Jugoslaviji in od nje večji dobiček, so bila vse pogostejša. Čeprav je bila že prva polovica osemdesetih let v Jugoslaviji v znaku gospodarske krize in različnih političnih napetosti, so se te zaostrele leta 1986 in se nato stopnjevale vse do leta 1991, ko je Jugoslavija zaradi nezmožnosti, da reši nasprotja, razpadla.

Glavni ustvarjalec krize je bilo različno razumevanje vloge in položaja posameznih republik in narodov v jugoslovanski federaciji. Srbi so namreč zaradi svoje številčnosti zahtevali, natančneje, vsiljevali svoj vodilni položaj, na drugi strani pa so Slovenci glede na gospodarsko razvitost in zato večji finančni prispevek v jugoslovansko državno skupnost temu nasprotovali. Uprli so se želji po centralizmu, unitarizmu in hegemonizmu, ki ga je začelo izražati novo srbsko vodstvo, na čelu katerega je leta 1986 stopil Slobodan Milošević. Septembra 1987 je odstranil iz vodstva vse dotedanje sodelavce, ki niso bili za njegovo nacionalistično usmeritev, in se postavil kot srbski nacionalni vodja. Kot sredstvo za to mu je služil srbski nacionalizem.

Politični spopad federalistov in centralistov, ki je potekal dejansko od konca petdesetih ali vsaj od začetka šestdesetih let, se je ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let tako razplamtel, da ga ni bilo mogoče več pogasiti in se je končal s pogoriščem jugoslovanske države. »Fronta« med zagovorniki nasprotnih pogledov na organizacijo in delovanje jugoslovanske države je bila vzpostavljena, ko se je na oblast v Srbiji povzpel Slobodan Milošević, ki je začel na krilih srbskega nacionalizma (najprej kot »obramba« Srbov na Kosovem proti Albancem) spreminjati razmere in razmerja najprej v Srbiji, nato pa tudi v Jugoslaviji. Pri tem se je posluževal nacionalizma, ki je v Srbiji živel in se »hranil« v prepričanju, da so Srbi v jugoslovanski državi premalo upoštevani, in da so zato, ker nimajo vodilne vloge – niso hegemoni – prikrajšani. Ideolog srbskega nacionalizma in mitologije, pisatelj Dobrica Ćosić je to izrazil z mislijo, da Srbi v vojnah zmagujejo, v miru pa izgubljajo.

Za razliko od kriznih razmer v šestdesetih letih, ko je šlo bolj za uveljavljanje položaja in vloge republik nasproti zveznim oblastem, je bila kriza v drugi polovici osemdesetih in v začetku devetdesetih let v znaku spopada dveh nasprotujočih si razumevanj življenja federativno zasnovane države, centralističnega in federativnega. Tokrat je bil spopad v vsej zgodovini jugoslovanske federativne države najbolj grob in brezkompromisen. Šlo je za odkrit spopad dveh jugo-

slovanskih republik, Srbije kot največje in Slovenije kot najbolj gospodarsko razvite. Politična vodstva so imela v obeh republikah povsem nasprotno poglede na jugoslovansko skupnost in njeno organiziranost. Novo srbsko politično vodstvo je želelo številčnost srbskega prebivalstva uporabiti za uvedbo srbske hegemonije v Jugoslaviji, pri čemer so se sklicevali na »demokracijo«, izražano v »formuli« en človek – en glas. S tem bi se temelj jugoslovanske federativne države, enakopravnosti narodov, enostavno porušil, saj bi Srbi imeli v zvezni skupščini največ poslancev, ki bi sicer v »demokraciji« duhu preglašovali druge. Slovenija pa je bila nasprotno za reformiranje političnega sistema in samoupravljanja, ne pa za bistveno poseganje v organizacijo federacije. Slovenski politiki so v nasprotovanju zahtevam srbskih politikov izpadli kot »ustavobranitelji« in s tem nekakšni konservativci, ki ne želijo sicer potrebnih sprememb v jugoslovanski državi in družbi. »Ustavobraniteljstvo« pa je bilo dejansko sredstvo proti srbskim pogledom na spremembe, ki so pomenile veliko spremembo Jugoslavije in vzpostavitev srbskega državno političnega ideala – Velike Srbije oz. jugoslovanske države po srbskem »vzorcu«, tj. Srboslavije, kar so želeli, a niso uspeli doseči vse od začetka Jugoslavije po prvi svetovni vojni. Milošević je želel dokončati delo oz. hotenja Nikole Pašića, kateremu se cilj, da bi Jugoslavija bila povečana Srbija, sicer ni nikoli povsem uresničil, čeprav je Srbom uspelo jugoslovansko državo precej srbizirati vsaj v tem pomenu, da so bili Srbi velik dejavnik jugoslovanske države tako v dobrem kot v slabem.

V razreševanju jugoslovanskega vozla so bile jugoslovanske zvezne oblasti, od skupščine do vlade, dokaj pasivne in nemočne. Ni pa to veljalo za vojsko oz. njen vrh, ki se je kot predstavnik centralne oblasti na političnem področju aktivno vključil v reševanje krize. Zaradi podobnih ali kar enakih pogledov na vzroke jugoslovanske krize – te so videli v preveč ohlapni federaciji – in enakih hotenj po učinkoviti centralistični oblasti, se je vojaški vrh počasi, vendar zanesljivo pridružil Srbiji. Srbsko in vojaško vodstvo sta bila oba centralistično orientirana, čeprav sprva iz različnih razlogov. Imela pa sta skupno rešitev jugoslovanske krize – centralizem. Razlikovala pa sta se – vsaj sprva – glede cilja. Srbskemu vodstvu je bil cilj vzpostavitev močne in enotne srbske republike in nato doseči v jugoslovanski državi njeno prevlado, vojaški vrh pa je želel enotno Jugoslavijo z močnim vodstvom. Tako srbsko vodstvo kot vojaški vrh sta videla rešitev problema jugoslovanske države v izničenju ustave iz leta 1974 in v uvedbi t. i. učinkovite federacije z močno centralizirano upravo. Obema sta bila poglavitna ovira pri tem Slovenija in njeno vodstvo.

Proti združenemu političnemu nasprotniku in njegovim zahtevam po povečanju centralizma srbskega vodstva (to je imelo močno podporo srbske javnosti, kar je ta izražala na t. i. mitingih, ki jih je oblast skrbno in večje organizirala sebi v podporo) in vojaškemu vrhu, so se slovenski politiki upirali z

branjenjem ustavne ureditve, kakršno je zagotavljala ustava iz leta 1974. Bili so »ustavobranitelji«, kar je bila ena od taktičnih potez slovenske politike od vsega začetka jugoslovanske krize, kakršna je nastajala po Titovi smrti. Z upoštevanjem ustave in zakonodaje so želeli »nevtralizirati« pričakovani »naskok« na ustavo in njeno spreminjanje zlasti glede dosežene stopnje državnosti republik. Takšna težnja se je dejansko pokazala, ko se je začela razprava o spremembah ustave. V Sloveniji pa se je vladajoča politika odločila za reforme pri »vrhu«. Odločili so se za spremembe, ki naj bi demokratizirale vladajočo Zvezo komunistov Slovenije in njen položaj in vlogo v slovenski družbi. Počasi in preišljeno po lastni volji so želeli »sestopiti« z oblasti in to deliti z drugimi političnimi subjekti. Ta politični proces je bilo t. i. prenoviteljstvo. Šlo je za notranjo partijsko stvar, ki se je začela kot interna, notranja demokratizacija slovenske »komunistične stranke«, se pa je nato prenesla na demokratizacijo celotnega političnega življenja. Na ta politični proces, ki se je začel v Sloveniji in je sovpadal z zaostrovanjem jugoslovanske krize pod vplivom Miloševićevega »pohoda na Jugoslavijo«, so drugod v Jugoslaviji gledali z določeno mero dvoma in nejevere, pa tudi odkrito nasprotno. Nasprotno slovenskemu namenu prenoviteljstva pa so bile težnje glede položaja in vloge komunistične organizacije v Srbiji. Tam se je oblast »partije« krepila, saj je Milošević kot vodja Zveze komunistov Srbije dejansko imel vso oblast. Bila je sredstvo za dosego »nacionalnih« srbskih ciljev: upravno in politično poenotenje Srbije, kar je pomenilo odpravo avtonomnosti Vojvodine in Kosova, kot jo je zagotavljala jugoslovanska ustava, uvedba centralizma kot sredstva načrtovanega srbskega hegemonizma. Na poti k temu se je postavilo po robu s svojim »ustavobraniteljstvom« in »prenoviteljstvom« slovensko politično vodstvo. Kot nasprotnika glede reformiranja Jugoslavije, vsak s svojim namenom, sta se tako vzpostavila »nacionalna« voditelja komunistov, slovenskih Milan Kučan, in srbskih Slobodan Milošević. Nekako se je ponovila situacija, ko sta si »nasproti stala« vsak s svojimi pogledi na organizacijo jugoslovanske države Kardelj in Ranković. Razlika je bil v tem, da je Kučan branil ustavno doseženo stanje, medtem ko je Kardelj to stanje želel (in uspel) vzpostaviti. V nastali konstelaciji so bile druge republike bolj ali manj opazovalke. Hrvaška, Bosna in Hercegovina ter Makedonija so zaradi številnega prebivalstva srbske narodnosti in zato zaradi strahu pred notranjimi nemiri tvorile nekakšen nevtralen blok »jugoslovanske sinteze« in niso želele izražati naklonjenosti nobeni »strani«. Ko je bilo jasno, da Miloševiću zaradi »odpora« slovenske politike ne bo uspelo osvojiti ključnih dejavnikov jugoslovanske politike, Zvezo komunistov, se je slovenski politiki približala hrvaška. V obeh republikah pa je takrat že potekal močan proces demokratizacije in »odlepljanja« od Jugoslavije, v katerem so imele glavno vlogo protikomunistične, na »nacionalizmu« temelječe politične sile.

Na reforme slovenskega političnega vodstva, ko je to začelo z reformami pri sebi, v svoji organizaciji oz. v njenem položaju in vlogi v slovenski družbi in državi, se je odzval tudi vojaški vrh. Ta je v slovenskem »prenovitelstvu« videl protirevolucijo, v slovenskem nasprotovanju centralističnim zahtevam srbskega političnega in tudi vojaškega vrha pa separatizem. Obtožbe Slovenije, Slovencev in njihove politike so bile enake, kot so bile obtožbe na račun Albancev na Kosovem, kjer so bile te izgovor za represijo proti Albancem in njihovim politikom, ki se niso uklonili srbskim zahtevam po zmanjševanju avtonomije Kosova. V vlogo »ohranjevalca« Jugoslavije in njenega političnega ustroja se je odločno postavil vojaški vrh, pri čemer je imel eden od obrambnih ministrov, admiral Branko Mamula, politične voditeljske ambicije. Svoje centralistične poglede je vojska, njen vrh, ki se je odkrito in načrtno postavil v politično vlogo, skušala uveljaviti prek Zveze komunistov. Ko pa je ta na zvezni ravni na 14. kongresu konec januarja 1990 doživela svoj konec, vojska je izgubila »ideološko domovino«, pa so želeli za svoje politične cilje uporabiti predsedstvo države. Prepletanje vojaškega vrha in predsedstva SFRJ, v katerem so imeli »centralisti« sicer močne pozicije, ne pa prevladujočih, je takrat večkrat pripeljalo Jugoslavijo na rob izvedbe vojaškega udara ali uvedbe vojaške uprave. Vmešavanje vrha jugoslovanske vojske v reševanje jugoslovanske krize je krizne razmere v zadnjem obdobju jugoslovanske skupne države le še dodatno ustvarjalo. Vojska je bila tako ob dveh »nacionalnih«, Srbiji in Sloveniji, tretji dejavnik v Jugoslaviji ob njenem koncu. Jugoslavije ji ni uspelo rešiti, s svojim načinom reševanja, ko je posegla tudi po orožju, pa je njen konec pospešila.

Vojska, Jugoslovanska ljudska armada, je bila glede na svojo vlogo glede obrambe države organizacijsko najbolj centralistično organizirana (obramba je vedno v rokah centralnih oblasti), a v osemdesetih letih se je tako postavila tudi v političnem smislu. Do federalizma, kakršen je bil takrat v Jugoslaviji, je bil vojaški vrh kritičen. V centralizmu, v močni osrednji oblasti, pri kateri bi tudi sami sodelovali kot močan dejavnik, so videli »zdravilo« za jugoslovansko krizo. V imenu močne države, pogoj za to pa je bil po njihovem prepričanju centralizem, se zato niso strinjali s »federalizacijo« obrambe, kar so predstavljale enote Teritorialne obrambe kot oboroženi izraz vojaško obrambne doktrine splošne ljudske obrambe.

Zaradi svojega centralističnega značaja in zadržanega odnosa do stopnje federativnosti, kakršno je dala ustava 1974, pa tudi zaradi dejanskega nestrinjanja s »federalizacijo« vojaške obrambe države, kar so v vojaškem vrhu dobro skrivali in na ves glas hvalili doktrino splošne ljudske obrambe, so bili v vojaškem vrhu kritični zlasti do Slovenije. Takšno je bilo stališče vojaškega vrha že od začetkov uveljavljanja nove obrambne doktrine jugoslovanske države konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let. Na slovensko zagnanost glede organiziranja in

oboroževanja slovenske Teritorialne obrambe kot vojaške formacije, ki je bila v pristojnosti republike, so gledali kritično in jo ocenjevali kot oblikovanje slovenske nacionalne vojske. V teritorialni obrambi so videli na eni strani konkurenco glede obrambnih nalog in delitev pristojnosti, saj je bila teritorialna obramba v pristojnosti republiških oblasti, na drugi pa prav zato, da gre za klico nacionalnih vojsk. To je bil sicer njihov osnovni očitek zasnovi teritorialne obrambe. Pri tem so našli dokaz v oboroževanju slovenske teritorialne obrambe. Ali je šlo pri tem, ko so se poslužili spletke proti slovenski teritorialni obrambi, njenemu vodstvu, dejansko pa proti slovenski politiki, ki je tega postavilo po svoji volji in svoji izbiri, brez posebnega dovoljenja »generalitete«, le za vprašanje, povezano z nakupom orožja za slovensko teritorialno obrambo, ali je šlo za širšo politično spletko proti slovenski politiki, ki je bila jasno in določno federalistično opredeljena. »Generaliteta« je slovenske politike skušala prikazati kot nacionaliste in separatiste. »Zatožili« so jih Titu, ki je bil glede takšnih obtožb zelo občutljiv, vendar pa v tem primeru ni nasedel »ovadbam« o slovenskem »separatizmu«. Ena od pglavitnih »tarč« v tej celotni politični spletki je bil Edvard Kardelj zaradi svojega zavzemanja za več federativnosti in manj centralizma, kar je zelo motilo centraliste. Na ta način so hoteli preprečiti nadaljnjo federalizacijo federacije.

Nesoglasja med Slovenijo in JLA, njenim vrhom, ki so se pokazala v zadnjih nekaj letih druge Jugoslavije in so bila s strani vojske prikazovana kot »napadi na JLA« v Sloveniji, na katere ni po njihovem mnenju slovensko državno in politično vodstvo dovolj odločno reagiralo, in s tem naj bi podpiralo te »napade«, so imela dolgo zgodovino. Začelo se je kmalu po uvedbi splošne ljudske obrambe in oblikovanju teritorialne obrambe. V začetku sedemdesetih let je namreč zaradi nakupov orožja za slovensko teritorialno obrambo v tujini, pehotno orožje za slovensko TO so namreč kupili v Franciji, kajti JLA jim ni želela zagotoviti nakupov iz »svojih« virov, vojaški vrh videl to kot nedopustno. Ker se to Titu, kateremu so slovensko vodstvo zatožili, ni zdelo nič slabega, so se odločili za širšo spletko. Vanjo je vojaška obveščevalna služba pritegnila še srbsko službo državne varnosti. Celotna »afera z orožjem« za slovensko TO je imela ime po obveščevalni šifri Vrh in se je kasneje pokazala kot t. i. Zelena knjiga. »Dosje« oz. dokumenti, ki naj bi dokazovali slovenske »nečednosti«, je bil namreč v zelenem ovitku. Šlo pa je za obtožbe, da se ima Slovenija namen odcepiti od Jugoslavije, kajti Slovenija naj bi se oboroževala zaradi osamosvojitve »v določenem trenutku«.

Vrh JLA, v katerega je treba šteti tudi jugoslovanskega »ministra« za obrambo, je v drugi polovici osemdesetih let, ko se je kriza v Jugoslaviji zaostrovala in je dobila jasne poteze spopadanja dveh razumevanj reševanja, ali z reformiranjem doseženega ali s spremembami v smeri centralizacije, za katero so bili predvsem v Srbiji in v vojaškem vrhu z reorganizacijo vojaške obrambne organizacije, ki je

stopila v veljavo z začetkom leta 1989, je »izničil« vlogo teritorialne obrambe. Veljko Kadrijević, zadnji obrambni minister jugoslovanske države, ki pa se je podredil Miloševiću, je to reorganizacijo pojasnil kot »ublažitev negativnih rešilnih vplivov zasnove oboroženih sil iz ustave 1974«. ¹⁵ Z uvedbo »vojskovališč«, ko je bilo celotno ozemlje jugoslovanske države razdeljeno na štiri ozemlja, sta bila vloga in pomen teritorialne obrambe, ki je slonela na »nacionalnem« republiškem načelu, zmanjšana. V praksi je to pomenilo trdnejšo vpetost republiških teritorialnih obramb v poveljstva JLA. Razlog reorganizacije obrambe države pa ni imel mnogo zveze z vojaško strateško obrambo pred napadom iz tujine, ampak je bil predvsem notranjepolitičen. Reorganizacija vojske je tako spremenila položaj teritorialne obrambe in je vsaj glede na svojo večjo vpetost v poveljstveno strukturo JLA odpravljala »republiška« ali nacionalna načela dotedanje organizacije vojaških oblasti. Tako je na vojaškem področju bila izvedena »centralizacija«, ki je na drugih področjih državnega delovanja centralistom ni uspelo doseči.

Druga Jugoslavija je prenehala obstajati po tem, ko sta se za razdružitve od nje odločili dve federalni enoti, Slovenija in Hrvaška. Samostojnost in neodvisnost sta vsaka zase razglasili 25. junija 1991. S tem je bilo za Slovenijo njenega jugoslovanskega obdobja konec. Ker je jugoslovanska oblast temu nasprotovala, je to dejanje skušala preprečiti z vojsko. To je izzvalo v Sloveniji desetdnevno stanje vojne, ki se je končalo z dogovorom o trimesečnem moratoriju na izvajanje osamosvojitvenih dejavnosti, t. i. Brionska deklaracija. Tega je zahtevala od sprtih strani mednarodna skupnost. V času po dogovoru o moratoriju se je za odhod – formalno za »premestitev enot in ustanov JLA z ozemlja Republike Slovenije« do končnega dogovora o prihodnosti Jugoslavije¹⁶ – iz Slovenije s sklepom Predsedstva SFRJ odločila jugoslovanska vojska. Po treh mesecih, odhod vojske se je zaradi tehničnih razlogov zavlekel za teden dni, so pripadniki JLA kot zadnja stvarna »vez« Slovenije z Jugoslavijo zapustili ozemlje Republike Slovenije.

Obdobja Slovenije v Jugoslaviji je bilo konec.

ZAKLJUČEK

Slovenija, Slovenci, njihova politika in gospodarstvo so bili kot del Jugoslavije njen dejavnik. V drugi Jugoslaviji je imela Slovenija svoj položaj, ki ji ga je določala ustavnost te države, vlogo pa dejavnost slovenske politike, politikov in gospodarstva. V očeh Slovencev je bila po njihovem mnenju ta vloga premajhna, v očeh drugih, s katerimi s(m)o Slovenci živeli v Jugoslaviji, pa najbrž prevelika

¹⁵ Kadrijević, *Moje videnje raspada*, str. 71.

¹⁶ Kolšek, *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991*, str. 336 – Priloga 20.

in prepomembna. Dejstvo je, to ni ocena ali vrednotenje te vloge, da je bila Slovenija v Jugoslaviji zanjo pomemben dejavnik, ki je dajal tej državi njeno podobo in značilnost. Slovenija v Jugoslaviji ni bila ozemeljsko velika, obsegala je 7,9 % ozemlja celotne države (po velikosti je bila druga najmanjša jugoslovanska republika), njeni prebivalci pa so šteli 8,4 % vseh državljanov jugoslovanske države (popis prebivalstva 1981), je pa dejavnost slovenske politike oz. njenih politikov v drugi Jugoslaviji vplivala na oblikovanje njene podobe. Slovenska politika je bistveno oblikovala podobo druge Jugoslavije in dogajanje v njej.

V skladu z mislijo predsednika ZDA Johna F. Kennedyja iz njegovega inavguracijskega nagovora, kaj lahko država naredi za koga ali kaj lahko nekdo od nje pričakuje ter kaj lahko nekdo zanjo stori, je bil delež tega, kar so Slovenci ali vsi prebivalci Slovenije v času druge Jugoslavije storili zanjo, velik. Tako kot je bil pomemben delež Jugoslavije pri razvoju Slovenije. Kot ne bil bilo Slovenije kot države brez druge Jugoslavije, ne bi bilo niti Jugoslavije, kot jo poznamo v zgodovini in je sedaj del zgodovine, brez Slovenije in njene vloge v njej.

Bojan Godeša

OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA IN JUGOSLAVIJA (1941-45)

»» **D**anes lahko že postavimo, da je monarhija likvidirana, četudi smo dokončno rešitev odložili na čas po vojni. Končano je nacionalno zatiranje in likvidirani so fevdalni ostanki, ki so še spremljali Jugoslavijo po letu 1918. Če tudi ne moremo istovetiti osvobodilnega boja z buržoazno demokratično revolucijo, vendar lahko ugotovimo, da je v naši osvobodilni borbi etapa buržoazno demokratične revolucije v veliki meri že izpolnjena. V kolikor ni izpolnjena, pa so dozoreli vsi pogoji za njeno takojšnjo likvidacijo.

To omogoča predvsem dejstvo, da ima buržoazija sicer še svoje ekonomske pozicije, izgubila pa je vse politične.«¹ Tako je Edvard Kardelj prepričano pojasnil konec februarja oz. začetek marca 1944 trenutni položaj, v katerem se je znašlo osvobodilno gibanje glede rešitve nacionalnega vprašanja in s tem pogojenega odnosa do jugoslovanske države. Kardeljeva samozavestna ocena je temeljila na vrsti tedaj potekajočih procesov, ki so dosegli vrhunec z drugim zasedanjem Avnoja v Jajcu 29. novembra 1943, ko je bila na podlagi formalno-pravne pravice do samoodločbe narodov sprejet odlok o federalni ureditvi jugoslovanske države. Pot do take rešitve pa ni bila vseskozi premočrtna, temveč je šla skozi več med seboj tudi protislovnih faz, ki so bile odvisne od različnih dejavnikov. V skladu s takim razvojem se je spreminjal tudi odnos slovenskega osvobodilnega gibanja do jugoslovanske države. Temeljne razloge za spreminjajoči se odnos je Kardelj ob isti priložnosti pojasnil na naslednji način: »Ko smo bili v ofenzivi proti reakciji leta 1941 in 42 in ko je bil pri tem glavna ovira Draža Mihajlovič, nismo mnogo poudarjali Jugoslavije, ker je bila to glavna parola teh reakcionarnih elementov. Mi smo predvsem postavljali samoodločbo slovenskega naroda s posebno pravico do odcepitve. Na tej paroli smo razbili mihajlovičevsko reakcijo in pridobili zase mase. Drugačna je bila situacija po italijanski ofenzivi. V tem razdobju so nastopili mihajlovičevski elementi odkrito pot izdajstva. Naš kurz je bil na pridobitev sredine. Zato smo spremenili taktiko in postavili na dnevni red vprašanje Jugoslavije. S tako taktiko nam je uspelo del sredine pridobiti, del pa jo nevtralizirati. Svojo taktiko smo vedno uravnavali po potrebah, ki jih je narekoval celotni razvoj. Zato smo enkrat poudarjali odcepitev, drugič pa bolj naglašali združitev.«² Ob tej nazorni Kardeljevi predstavitvi, vendarle pa v nekoliko shematski obliki, namenjeni slušateljem partijskega tečaja, lahko rečemo, da je bila dejansko medvojna geneza odnosa slovenskega osvobodilnega gibanja do jugoslovanske države, ki jo bomo predstavili v pričujočem prispevku, kot je že bilo nakazano, še bolj kompleksna.

»Fašističnim okupatorjem se ni posrečilo z razkositvijo Jugoslavije in Slovenije razbiti tudi KPJ in KPS. Danes je KPJ edina stranka na terit. Jugoslavije, ki ima povsod svoje organizacije in ki je pod enotnim vodstvom.« Tako je poudaril tedanji sekretar CK KPS Franc Leskošek v avgustovski številki (1941) glasila CK KPS Delo v članku »Razširimo in učvrstimo partijske organizacije«.³ Čeprav je bilo tudi v tem pogledu sprva nekaj dilem na Hrvaškem in v Makedoniji, pa je bilo torej bistveno, da je KPJ tudi v razmerah razkositve in okupacije Jugoslavije vseskozi delovala kot enotna organizacija, pa tudi partizanske enote so bile pod enotnim poveljstvom vrhovnega štaba na čelu z generalnim sekretarjem

1 Deželak Barič, Osvobodilni boj kot priložnost, str. 158–159.

2 Prav tam, str. 161–162.

3 Delo 1941–1942, str. 64.

KPJ Josipom Brozom-Titom. Druga stalnica pa je bilo dejstvo, da je KPS (J) vseskozi bila usmerjena proti političnemu režimu, ki je vladal v predaprilski Jugoslaviji in so ga označevali, kot je februarja 1942 v članku »Slovenski narod in delovno ljudstvo – na branik svoje bodočnosti« zapisal Boris Kidrič, »oblast narodne neenakopravnosti, socialnega izkoriščanja, umazane korupcije, terorja nad ljudskimi množicami in petokolonskih zvez z inozemstvom.«⁴ Za nosilce predvojnega režima so poleg tega trdili, da »so to ljudje, ki so krivi aprilske katastrofe in vsega zla, ki je doletelo slovenski narod in vse narode Jugoslavije po zlomu Jugoslavije«.⁵

Takoj po okupaciji in razkosanju jugoslovanske države so slovenski komunisti predvsem poudarjali, kot je razvidno iz proglasa CK KPS konec aprila 1941, poleg osvoboditve in združitve slovenskega naroda bratsko slogu narodov Jugoslavije in vseh balkanskih narodov.⁶ V »Geslih našega osvobodilnega boja«, objavljenih v Slovenskem poročevalcu 22. junija 1941, ki so bila »podlaga protiiperialistične fronte slovenskega naroda«, pa je bila v prvi točki posebej izpostavljena pravica slovenskega naroda do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi.⁷ Takšna stališča slovenskih komunistov gre razlagati z njihovimi tedanjimi pričakovanji glede razpleta vojnega spopada, tedaj po njihovi oceni imperialističnega, ki naj bi v skladu s predvojnimi političnimi učbeniki po zgledu na prvo svetovno vojno in oktobrsko revolucijo prerasel v revolucionarno vojno in prinesel zmago oz. prevlado socializma v svetovnem merilu pod vodstvom Sovjetske zveze. Po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 se je ocena o značaju vojne spremenila iz imperialistične v pravično in osvobodilno oz. domovinsko vojno svobodoljubnih narodov proti nacifašizmu. Temu primerno se je tudi odnos do vprašanja Jugoslavije prilagodil temu dejstvu. To spremembo je Črtomir Nagode v pogovoru z Jankom Mačkovškom opisal z besedami: »Dokler se ni Rusija postavila na slovansko in jugoslovansko stališče in niso dobili direktive iz Moskve, ni bilo dosti z njimi razpravljati. Sedaj Jugoslavijo vsaj omenjajo. Dokler ni bila Rusija napadena, niso jugoslovanskega imena niti omenjali, razven pri napadih nanj odn. na Jugoslavijo.«⁸

Tako je bil na tretjem zasedanju vrhovnega plenuma OF 16. septembra 1941 sprejet tudi sklep (člen 3): »Uresničujoč slogu in enotnost narodov Jugoslavije stopa SNOO v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije«.⁹ Istočasno pa je SNOO sprejel odlok, da se »vojaški zbor slovenskih partizanskih čet vključi kot sestavni del v Narodno-osvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije

4 *Delo 1941–1942*, str. 103.

5 *Delo 1941–1942*, Delavcem, kmetom, vsemu delovnemu ljudstvu Slovenije! (maj 1942), str. 117.

6 *DLRS, I*, dok. 6, str. 28–29.

7 *DLRS, I*, dok. 10, str. 42.

8 Vodušek Starič, »*Dosje*« *Mačkovšek*, str. 36.

9 *DLRS, I*, dok. 38, str. 116.

in operira pod vrhovnim poveljstvom GŠ NOPOJ«. ¹⁰ Poleg tega je SNOO poslal srbskim, hrvaškim in črnogorskim partizanom pozdrav, v katerem izraža svoje občudovanje »zaradi požrtvovalne borbe proti okupatorju«, in jim sporočil, »da so se Vašemu junaškemu boju za svobodo pridružile tudi slovenske partizanske čete, ki se s puško v roki bore za naš skupni smoter«. ¹¹

Novembra 1941 pa je bil CK KPS v posebnem komunikeju prisiljen odgovarjati na vrsto obtožb, ki so jih v tistem času širili njihovi domači nasprotniki. Ti so namreč prav v tistem času sprejeli narodnopolitični program, ki je predvideval tudi obnovitev jugoslovanske države (t. i. londonske točke). V zvezi z odnosom do Jugoslavije je v komunikeju vodstvo KPS zapisalo: »Po zlomu Jugoslavije je ostala v notranjosti Jugoslavije dolgo časa edina organizacijsko-politična vez med razkosanimi narodi Jugoslavije. Še danes je KPJ edina organizacijska in moralno-politična sila, ki se razteza na vsem jugoslovanskem teritoriju. KPJ je bila prva, ki je znova dvignila ter z dejanji okrepila geslo o slogi in enotnosti narodov Jugoslavije.« ¹² Boris Kidrič pa je v članku »Pol leta OF« utemeljil tedanje stališče, ki se je razlikovalo od tistega, ki so ga zagovarjali predstavniki meščanskih strank: »OF je zastavila na nov način – v živem nasprotju z žalostno in škodljivo tradicijo – vprašanje skupnosti jugoslovanskih narodov. Postavila ga je na akcijskem temelju, to se pravi na temelju enotne in složne borbe narodov Jugoslavije proti zakletim sovražnikom. Marsikdo, ki se je nekoč penil v »jugoslovenskih« frazah, še danes ne razume, da so nekdanje koncepcije doživele popoln praktični in moralni zlom, da pa iz oborožene borbe jugoslovanskih narodov poganja nova, ljudska, s skupnimi žrtvami s skupno bratsko krvjo povezana koncepcija narodne skupnosti jugoslovanskih narodov.« ¹³

Na četrtem zasedanju VP OF 1. novembra 1941, ko je bilo sprejetih prvih sedem temeljnih točk, je bil odnos do jugoslovanske države eksplicitno označen v tretji točki, ki se glasi: »Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava OF razkosanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov. Hkrati stremi k povezanosti slovanskih narodov pod vodstvom velikega ruskega naroda na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe.« ¹⁴ Oblikovanje tretje točke programa OF je bilo sad predhodnega razpravljanja z »mlado JNS«, ki sicer ni vstopila v OF in se je kasneje postavila na sredinsko stališče. ¹⁵ Tudi proslava 29. oktobra 1941 v spomin na prelom Slovencev s habsburško monarhijo je bila do neke mere mišljena kot odgovor OF na podobne predhodne poskuse Nagodetove skupine 6. septembra

10 *DLRS, I, dok. 40, str. 118.*

11 *DLRS, I, dok. 45, str. 123.*

12 *DLRS, I, dok. 75, str. 170.*

13 *DLRS, I, dok. 76, str. 173–174.*

14 *DLRS, I, dok. 111, str. 255.*

15 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 212.

(rojstni dan kralja Petra II.) in 9. oktobra (obletnica smrti kralja Aleksandra), ki pa niso slavili le jugoslovanske države, temveč tudi poudarjali, da so »naša srca in naše oči obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji in nikjer drugje«. ¹⁶

V določeni zadregi pa se je vodstvo osvobodilnega gibanja znašlo ob praznovanju prvega decembra, ko je obstajala nevarnost, da bi pobudo zanj prevzeli liberalci. ¹⁷ OF je sicer liberalne kroge prehitela s pozivom na praznovanje državnega praznika Jugoslavije, pri tem pa svojo odločitev v letaku pojasnila z naslednjo obrazložitvijo: »Ko OF SN to odloča, jasno izjavlja, da se v naši svobodni bodočnosti ne sme nikoli več ponoviti stanje, ki je prejšnja leta narodom Jugoslavije in delovnim slojem preprečevalo, da bi mogli z vso iskrenostjo sodelovati v proslavi 1. decembra, stanje, ki je konec koncev upropastilo samo Jugoslavijo. OF SN bo s slovensko narodno osvoboditvijo zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terjata slovenska narodna individualnost. Z uvedbo dosledne ljudske demokracije bo slovenskemu narodu zajamčila vse njegove človeške pravice. S pozivom, da Slovenci proslavimo 1. december v znaku globoke in borbene solidarnosti s svojimi brati na jugu, v znaku zaostrenega boja proti zatiralcem, pa tudi v zavesti, da morajo iz naših slovenskih žrtev zrasti vse naše slovenske in ljudske pravice.« ¹⁸ Organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič je v poročilu CK KPJ 5. decembra 1941 skušal odločitev o praznovanju prvega decembra pojasniti takole: »Pišem obširneje o 1. decembru, ker se bojim, da Vi ne bi odobraval, ko smo ga proslavili. Mi mislimo, da je bilo prav, ker je OF zelo pridobila na ugledu in vplivu, in ker smo preprečili, da bi se anglofilni in (mihailov)ičevci sploh uveljavili kot skupina, ki nekaj predstavlja.« ¹⁹ Nekaj dni kasneje (druga polovica decembra 1941) je tudi Boris Kidrič še enkrat poročal CK KPJ o prvodecembrski proslavi, kar očitno kaže, da so se zavedali, da bi le-ta lahko bila problematična v očeh jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja. ²⁰

Tako je Kardelj, ki je tedaj bil v Bosni, v pismu slovenskemu CK-ju 1. januarja 1942 očital, da »popušča reakcionarnim londonskim elementom, caplja za malomeščanskimi elementi«, ter dodal, da je tudi prvodecembrska proslava dokaz za to, in nato nadaljeval: »Ne smatramo sicer, da je sama prvodecembrska akcija negativna ali napačna, toda že samo dejstvo, da ste bili prisiljeni nanjo, je dokaz, da v predhodnih političnih borbah niste uspeli razbiti vpliva velesrbskih elementov, ampak ste jim popuščali.« ²¹ Hkrati je bilo v pismu poudarjeno, da je »potrebno močnejše popularizirati stališče Partije glede pravice slovenskega

¹⁶ Prav tam, str. 214.

¹⁷ DLRS, I, dok. 94, str. 212.

¹⁸ DLRS, I, dok. 78, str. 178.

¹⁹ DLRS, I, dok. 94, str. 213.

²⁰ DLRS, I, dok. 104, str. 232–233.

²¹ DLRS, I, dok. 109, str. 251.

naroda do samoodločbe, vštevši odcepitev«, in je »treba ostrejšje nastopati proti velesrbskim elementom, ki ponovno postajajo najreakcionarnejša in najnevarnejša klika, kakor tudi proti londonskim klerikalcem, ki so zopet njihovi agenti in pripravljajo ponovitev 1918. (...) Tudi v kritiki londonske (jugoslovanske) vlade nastopajte odločnejše, kajti londonska vlada doslej ni dala niti ene izjave, v kateri bi zagotavljala slovenskemu narodu pravico do samoodločbe.«²²

Kardelj je slovenskemu vodstvu v navedenem pismu še napovedal, da »brez dvoma torej vstopamo v novo etapo naše borbe«, pod vplivom spora z Mihailovičem, in ko so šli dogodki tudi ob zmagoviti decembrski protiofenzivi Rdeče armade in pričakovanju hitrega konca vojne, v smeri vse večjega zaostrovanja v slovenski in jugoslovanski družbi.

Po vesteh o sporu z Mihailovičem v Srbiji je sredi decembra 1941 Kidrič v pismu CK KPJ celo sporočil, da bo IO OF izdal »Magno charto slovenskih pravic«, kjer bo odkrito napadel Miho Kreka in londonsko vlado ter poudaril: »a) o svoji usodi, zunanjih odnosih in notranji ureditvi bo odločal slovenski narod sam; b) slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov Jugoslavije itd., poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve.«²³

Nato je IO OF na seji 21. decembra 1941 sprejel še dve dodatni točki, pri čemer je bilo zapisano, da »glede na slovenske narodne potrebe in glede na dejstvo, da se bliža čas naše narodne osvoboditve, dodaja OF SN svojim temeljnim točkam še naslednje: »8. V skladu s slovesnimi izjavami Churchilla, Roosevelta in Stalina bo po svoji narodni osvoboditvi o notranji ureditvi združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih odločil slovenski narod sam. OF bo to elementarno pravico slovenskega naroda uveljavila in branila z vsemi sredstvi.«²⁴ Po Kidričevem poročilu so se s tem strinjali tudi zastopniki »jugoslovanske« buržoazije v OF,²⁵ čeprav je bila omenjena osma točka dejansko v določenem nasprotju s predhodno sprejeto tretjo točko programa OF, ki jo je sprejel VP OF na svoji seji 1. novembra 1941. Z dodatnima točkama pa se ni strinjala le Nagodetova skupina »Stara in nova pravda«, ki je hotela samoodločbo z »omejeno zavezo«²⁶ in je v posebni spomenici zahtevala pojasnila o stališču OF do Jugoslavije, meja in jugoslovanske vlade v Londonu.²⁷ Pri tem je bilo glede Jugoslavije znano predvsem stališče OF, da si države v taki obliki, kot je bila predvojna kraljevina, ne želi. Tako je Kidrič maja 1942 v članku »Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega

22 Prav tam, str. 250.

23 DLRŠ, I, dok. 104, str. 235.

24 DLRŠ, I, dok. 111, str. 256.

25 DLRŠ, I, dok. 120, str. 266–267.

26 Prav tam.

27 Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*, str. 63.

gibanja« zapisal, da se bori slovensko NOG za osvoboditev in samoodločbo slovenskega naroda. Ta boj je neposredno usmerjen proti okupatorju, njegov smoter – namreč osvoboditev, združitve in samoodločba slovenskega naroda – pa vendar ne bi bil dosegljiv s kakršnim koli povratkom predokupacijskega stanja – recimo versajske Jugoslavije – ali z vzpostavitvijo katerega koli drugega imperialističnega državnega sistema, ki bi uklenil v svoje meje slovenski narod.«²⁸ Dejansko tedaj OF pripravljene odgovora, razen načelnih izjav o narodnem vprašanju, še ni imela. To vprašanje je namreč namenoma puščala še odprto, ker še ni imela povsem točne predstave o tem, kakšen bo bodoči razvoj dogodkov, pri čemer niso izključevali tudi revolucionarnega razpleta mednarodnih razsežnosti. To vprašanje, kot tudi vprašanje meja, se je načeloma razjasnilo šele po zasedanju Avnoja v Bihaču, ko je postalo dokončno jasno, da v danih mednarodnih okoliščinah, ki so bile pogojene z obstojem protihitlerjevske koalicije, ne gre računati s takim revolucionarnim razpletom. Kljub temu pa je Kidrič že januarja 1942 predlagal sklicanje konference zastopnikov osvobodilnega gibanja vseh narodov Jugoslavije in ustanovitev podobnega telesa, kot je bil v jeseni 1942 ustanovljeni Avnoj.²⁹ Neodvisno od tega predloga je podobno predlagal junija 1942 tudi predstavnik sokolske skupine v OF Zoran Polič.³⁰

Takšno nejasno stališče OF in predvsem KPS je v vse bolj zaostrenih domačih razmerah pri njenih nasprotnikih v propagandi vodilo do različnih obtožb, kot npr., da se slovenski komunisti zavzemajo za Podonavsko federacijo, da so sovražni Hrvatom in Srbom, da so odstopili Trst, Celovec in Maribor. Vse te obtožbe je CK KPS februarja 1942 zavrnil v posebnem komunikeju kot »otipljivo laž, ki jo lahko proizvedejo le slaboumni možgani.«³¹ Tudi še kasneje je take obtožbe CK KPS ob različnih priložnostih odločno zavračal.³²

Na govor Alojzija Kuharja po londonskem radiu 12. aprila 1942, v katerem naj bi ta dejal, »da Osvobodilna fronta zavaja Slovence z nejasnimi političnimi koncepti, medtem ko je po njegovem mnenju cilj slehernega poštenega Slovence samo Jugoslavija in nič razen Jugoslavije«, se je ostro odzval Kocbek v članku »OF in Jugoslavija«. Kocbek je odgovarjal, da »slovenski londonaši podtikajo Osvobodilni fronti protijugoslovanske težnje samo zato, ker hočejo Jugoslavijo reducirati na dosedanjo politično državno tvorbo in jim Jugoslavija pomeni le njih same. Zato se iz svojih sebičnih razlogov raje odločajo za dosedanjo tvorbo, imenovano legitimno stanje, namesto da bi se s svojim ljudstvom vred odločili za novo, revolucionarno pot, brez katere ni rešitve niti Slovincem niti Jugoslaviji.

28 DLRS, II, dok. 19, str. 51.

29 DLRS, I, dok. 120, str. 268.

30 DLRS, II, dok. 71, str. 153.

31 DLRS, I, dok. 137, str. 294–296.

32 DLRS, II, dok. 18, str. 58–60.

Toda pri svojem legitimnem stališču mirno pozabljajo, da je Jugoslavija razpadla prav zaradi velikosrbskega obraza legitimnosti. Mirno pozabljajo, da je v srcih vseh zavednih Jugoslovanov med tem časom zrasla podoba nove Jugoslavije, očiščene političnih in socialnih parazitov ter vključene v veliki slovanski blok, ki bo Jugoslovanom zavaroval posamezne narodnosti in skupno politično življenje.«³³ Kocbek je svoje razmišljanje zaključil z besedami: »Če ostanemo zvesti samemu sebi, lahko dosežemo svoje veliko narodno vstajenje, če se pa držimo Kuharjevih navodil, lahko dosežemo le okrnjeno Jugoslavijo, ki bo žalostna kolonija, kakor je bila zadnjih 20 let, v tej koloniji pa slovensko podkolonijo, kakor je to bila Slovenija ves čas formalne svobode Jugoslavije.«³⁴ Tudi glasilo Mlada Slovenija je maja 1942 objavilo članek »OF in Jugoslavija«, v katerem je polemiziralo s trditvami Alojzija Kuharja na londonskem radiju, da se, če misli, da so zavezniki svobodo obljubili samo našim predstavnikom v Londonu, bridko vara.³⁵

Za ta čas je značilna izjava IO OF 15. maja 1942 o londonski jugoslovanski vladi, v kateri ugotavlja, da bi morala »taka jugoslovanska vlada izjaviti, da želi bodoče sožitje narodov Jugoslavije spričo katastrofalnih posledic velesrbske hegemonije v stari Jugoslaviji graditi na temelju narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno do odcepitve.«³⁶ Naslednji dan, to je 16. maja 1942, pa je IO OF poslal pozdravno pismo VŠ NOPOJ, v katerem je ponovno izrazil prepričanja, da bo le skupna borba pod poveljstvom VŠ – položila temelje za bodoče bratsko sožitje narodov Jugoslavije in vseh južnoslovanskih narodov na podlagi narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe.³⁷ V članku »Javna beseda o sredini« pa je bilo izrečena temeljna razlika med stališčem OF in njenimi oponenti, namreč, da je »načelo samoodločbe najvišja vrednota, za katero se danes slovenski narod bori«, medtem ko »sredina poskuša v današnjem odločilnem trenutku prevariti slovenski narod, zapeljati slovensko narodno revolucijo na »legalni« čaršijski tir«.³⁸

Vsa navedena stališča do slovenskega nacionalnega vprašanja so bila v skladu s tedanjo politiko slovenskega partijskega vodstva, za katero je bilo značilno t. i. prehajanje v drugo etapo revolucije. Takšna usmeritev je prevladovala do poletja 1942.

Ob objavi dvajsetletne pogodbe o vzajemnem sodelovanju in pomoči med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo junija 1942, ki je bistveno vplivala na nove poglede osvobodilnega gibanja na bodočo mednarodno in domačo situacijo, pa

33 Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, str. 94–95.

34 Prav tam, str. 98.

35 *Mlada Slovenija/Mladina*, str. 92.

36 *DLRS, II*, dok. 31, str. 72.

37 *DLRS, II*, dok. 34, str. 78.

38 *DLRS, II*, dok. 42, str. 92–93.

je IO OF v posebnem proglasu poudaril, da je podpis »privedel do prve pogodbe med dvema velesilama, ki princip samoodločbe slehernega naroda dviga na višino vodilnega načela bodočih odnosov med narodi.« Zato je »z angleško-sovjetsko pogodbo tudi politika OF dobila najodločilnejše mednarodno potrdilo.« V nadaljevanju besedila pa je bilo zapisano: »Govore vam, da je OF proti Jugoslaviji, Srbom in Hrvatom. V resnici pa je OF od vsega začetka naglasila potrebo sloge in enotnosti narodov Jugoslavije kot brezpogojno načelo skupne osvobodilne borbe. Naglasila je neštetokrat, da so južnoslovanski narodi usodno povezani med seboj in da OF zato smatra, da se bo bodoče narodno sožitje južnoslovanskih narodov gotovo izrazilo v skupni državni obliki teh narodov. Samoodločba slovenskega naroda ni v nasprotju s skupno državo Južnih Slovanov, pač pa zahteva, da naj Slovenci v to državo pridejo kot svobodni narod, ki bo kot enakopraven član sporazumno in prostovoljno sprejel nase dolžnosti in se obenem uveljavil in zagotovil svoje pravice.«³⁹ V takih okoliščinah so 27. junija 1942 na osvobojenem ozemlju celo ustanovili Narodnoosvobodilni svet, nekakšno slovensko vlado, za katero pa se je kmalu pokazalo, da ni bilo najbolj posrečena poteza.⁴⁰ Izostritev stališča v odnosu do Jugoslavije je prinesla predvsem julijska (1942) številka glasila CK KPS Delo. V članku »KPS in Jugoslavija« je Maks Stermecki pojasnil: »Odklanjanje versajske Jugoslavije z vsemi njenimi protiljudskimi in narodno-zatiralskimi oznakami pa še ne pomeni zanikanja Jugoslavije sploh. Ravno nasprotno: boj za samoodločbo in njeno uveljavljanje je tisti edini način zbližanja našega naroda s hrvatskim in srbskim, ki je v stanju združiti v enotno državno zvezo, ki jo velesrbska buržoazija in drugi protinarodni elementi niso mogli nikoli doseči. Priznavanje pravic do samoodločbe našemu narodu bo odstranilo namreč tisti občutek narodne zapostavljenosti, ki ga je prej odtujeval drugim jugoslovanskim narodom.«⁴¹ Stermecki pa je nato sestavek zaključil z besedami: »Mesto stare Jugoslavije, ki so jo ljudstvo in vsi resnično demokratični elementi občutili kot ječo narodov, bo vstala svobodna in demokratična domovina južnoslovanskih narodov, ki bo zadovoljila vse njihove nacionalne težnje.«⁴² Glede pravice do samoodločbe narodov, na kateri je temeljila nacionalna politika KP, pa je sredi avgusta 1942 tudi Slovenski poročevalec odgovarjal na očitke nasprotnikov partizanstva – zanje je bilo namreč to najbolj sporno – da načelo samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, še ne pomeni tudi dolžnosti do odcepitve in zato teh pojmov ni dovoljeno zamenjevati.⁴³ Kljub tej spremembi pa je bil tedanji vodja agitpropa Boris Zihlerl, ki je bil jeseni 1942 zadolžen za

39 *DLRS, II, dok. 94, str. 189.*

40 *DLRS, II, dok. 113., str. 324.*

41 *DLRS, II, dok. 156, str. 438.*

42 Prav tam, str. 441.

43 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih, str. 221.*

ponovno vzpostavitev stikov s »sredinci«, v pismu Kardelju 25. septembra 1942 še vedno zelo kritičen, ko je omenjal »napake ultra levega značaja«: »Vprašanje samoodločbe s pravico do odcepitve. To »odcepitev« smo do neznosnosti poudarjali in to v času, ko se v narodnoosvobodilnem boju kuje najtrdnjša enotnost narodov Jugoslavije. Nikdar ni bilo to naše načelo pravice narodov do odcepitve raztolmačeno, nikdar nismo povedali, da ta pravica ne pomeni dolžnosti in da imamo kot komunisti tudi dolžnost propagirati in agitirati proti temu, da bi se narod te pravice poslužil, kadar bi bilo to v njegovo očitno škodo. Jaz sem v zadnjih mesecih začel v SP nov kurz (...) Ljudje so ta novi kurz v SP takoj opazili in ga z zadovoljstvom vzeli na znanje.«⁴⁴ Nato je Zihlerl opozarjal Kardelja: »V celi vrsti vprašanj, v katerih je naša ljubljanska drobna buržoazija zlasti nestrpna, smo se izmikali jasnim in določenim odgovorom, čeprav bi te odgovore lahko dali in morali dati. Nasprotniki so to izmikanje izkoristili in prikazovali vse skupaj tako, kakor da imamo v tem in onem pogledu nekaj za bregom in zato nočemo s pravo barvo na dan. Ne smemo si delati iluzij o tem, da so mnoge omahljivce prav s tem pridobili. Eno takih vprašanj, okrog katerih smo hodili ko mačka okrog vrele kaše, je vprašanje Jugoslavije. Dostikrat smo pisali o Jugoslaviji kot crknjenemu psu. Pred dobre pol leta smo sicer napisali – ne vem, kdo je napisal – neko brošuro »OF in Jugoslavija«, toda moram reči, da tista brošura ne le da vprašanja ni niti najmanj premaknila z mrtve točke, marveč je bila klasičen primer hoje okrog vrele kaše. Vse to je odbilo mnoge poštene ljudi, ki jim je Jugoslavija še zmerom *conditio sine qua non*. Mislim, da tudi ne bom pretiraval, če trdim, da je šele v zadnjih mesecih pričel SP pravilno zoperstavljeti staro Jugoslavijo novi Jugoslaviji, za katero se borimo.«⁴⁵ V Slovenskem poročevalcu je bilo 29. septembra 1942, torej takoj za tem, v članku »Čas terja brezpogojno opredelitev«, namenjenemu predvsem »sredincem«, zabeleženo naslednje opozorilo: »Ali z ramo ob rami z OF za stvar demokratičnih zaveznikov in za stvar vsega SLOVENSTVA in JUGOSLOVANSTVA, ali z BG za stvar nemško-italijanskega PROTISLOVANSKEGA bloka.«⁴⁶

Verjetno prav pod vtisom omenjenega Zihlerlovega zapisa je bolj odločno in eksplicitno Slovenski poročevalec polemiziral z obrekovanji in obtožbami na račun OF glede vprašanja odnosa do Jugoslavije v posebni izdaji, ki je bila datirana v oktober 1942. Tako je bilo v njem zapisano: »OF SN kaj radi očitajo, da je »proti Jugoslaviji«. Svoje natolcevanje skušajo opirati na dejstvo, da je OF brezobzirno razkrinkala napake stare, versajske Jugoslavije. (...) Mar je kritika stare Jugoslavije v resnici »protijugoslovanska«? Mar je slovenski narodni program

44 DLRS, III, dok. 111, str. 234–235.

45 Prav tam.

46 DLRS, III, dok. 118, str. 278.

že sam po sebi usmerjen proti Jugoslaviji? In končno: mar je spoznanje, da si mora sleherni narod priboriti svojo popolno nacionalno svobodo, če se hoče združiti z bratskimi narodi v enakopravno skupnost – protijugoslovansko? OF sme danes s ponosom naglasiti, da ni postavljala svojega slovenskega narodnega programa nikoli v nasprotje z idejo jugoslovanske skupnosti, zgrajeni na temelju narodne enakopravnosti in pravici slehernega naroda do samoodločbe. Še več! OF sme trditi, da je edina na Slovenskem programatična in da je praktično pokazala pot, kako je mogoče priboriti slovenskemu narodu njegove suverene narodne pravice, hkrati pa ustvariti pogoje tudi za bodoče sožitje narodov Jugoslavije, pogoje za novo, na narodni enakopravnosti in zadovoljstvu svojih narodov temelječo Jugoslavijo.«⁴⁷

Za omenjene izjave o odnosu osvobodilnega gibanja do Jugoslavije je bilo značilno, da so bile zelo splošne in načelne ter so v bistvu zgolj odgovarjale na obtožbe nasprotnikov partizanstva. Povsem nove razsežnosti pa je dobil odnos do Jugoslavije s strani OF po prvem zasedanju Avnoja 26. in 27. novembra 1942 v Bihaću, ki je bil ustanovljen kot najvišji politični izraz enotnosti jugoslovanskih narodov. Čeprav je bilo, kot smo že omenili, pred tem kar nekaj pobud za njegovo ustanovitev s strani različnih slovenskih predstavnikov osvobodilnega gibanja, pa, kot je znano, slovenskih (pa tudi makedonskih) zastopnikov v Bihaću ni bilo. Ustanovitev Avnoj, za katero so v Sloveniji izvedeli prek Radia Svobodna Jugoslavija, je bila za Kardelja dokaz, »da je sedaj že očitno, da se bomo lahko mednarodno najlaže utrdili prav čez Jugoslavijo«, kot se je izrazil v pismu Titu sredi decembra 1942. Šlo je za ugotovitev, kot je sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja zapisal Janko Pleterski, da »je razmerje KPJ do Jugoslavije bilo razmerje revolucije do državnega okvira, ki daje najboljše možnosti«.⁴⁸

Kardelj se je zato na ta dogodek, tj. bihaško zasedanje, nemudoma odzval in kar sam v imenu IO OF sestavil osnutek komunikeja in ugotovil, da bo »potrebno napraviti celo vrsto izredno važnih sklepov«. V pismu Francu Leskošku 2. decembra 1942 je Kardelj o bihaškem dogodku zapisal: »Jasno je, da je to največji politični dogodek v Jugoslaviji in strašen udarec mihailovičevščini in beli gardi. Silna škoda je, da tam ni bilo naših predstavnikov. Moj predlog, ki ga takoj javi IO, je naslednji: moramo se takoj solidarizirati s skupščino, ker nam bodo sicer naši mihailovičevci in drugi očitali, da smo se namenoma separirali in da smo »prepuščeni nekaki srednjeevropski sov. zvezi«.⁴⁹ Podobno je Kardelj poudaril tudi v pismu Titu sredi decembra 1942, ko je zapisal: »Za nas je medtem stvar (op. avtorja – misli zasedanje Avnoja v Bihaću) pomembna tudi z druge strani:

47 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 221.

48 Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, str. 395.

49 *Jesen 1942*, dok. 196, str. 498.

Glavni adut reakcije proti nam je vedno bil, da smo proti Jugoslaviji in za neko »srednjeevropsko sovjetsko republiko, ki predstavlja zaslužjenje naroda«. Toda kakor je kleveta neumna, je vendarle imela vpliv med množicami, ki tako sovražijo Italijane in Nemce, da jim več ne verjamejo, da bodo boljši v sovjetski državi. Mnogo smo poudarjali svoje stališče za Jugoslavijo. Toda ker nismo priznavali londonske vlade – vsaj praktično ne – ni bilo konkretnega dokaza, da smo resnično za Jugoslavijo. Dejansko je bila že zelo razširjena želja, da bi se ustanovilo enotno politično vodstvo za vso državo, ki bi v neki meri že imelo tudi elemente nove vlade. Prav zaradi tega nam je Bihać prišel v pravi čas.«⁵⁰

Ob tem je Kardeljev članek »Obris nove Jugoslavije« predvsem izpostavljal, da bo nova Jugoslavija država enakopravnih narodov in da bodo zato Slovenci v njej dosegli vse pravice, ki gredo narodu.⁵¹ S tem je avtor v besedilu predvsem poudaril temeljno razliko od predvojnne države, tako da je bilo jasno, da bo nova država zgrajena na drugačnih temeljih od kraljevine. Ostajali pa so še vedno odprti formalno-pravni vidiki rešitve tega vprašanja.

Čeprav so bile vse izjave o Jugoslaviji, povezane z bihaško ustanovitvijo Avnoja, še vedno predvsem na načelni ravni, pa je postalo jasno, da je obnove skupne države jasna perspektiva vseh jugoslovanskih narodov. V odnosu do Jugoslavije s strani slovenskega osvobodilnega gibanja je bila torej ključna prelomnica bihaško zasedanje, odtlej lahko namreč kontinuirano sledimo njegovi izrazito jugoslovanski usmeritvi, ki se je sčasoma le še stopnjevala. Nerazdružljivo povezano s tem je potekal tudi proces populariziranja Tita, kot voditelja jugoslovanskih narodov.

Kocbek si je v svoj dnevnik v zvezi s to prelomnico v času kočevskega zbora zabeležil naslednje: »Željo po zopetni vključitvi v jugoslovansko skupnost smo izrazili prvič že lani decembra, ko smo bili povabljeni na zasedanje ASNOJ v Bihaću, ali bolj rečeno, ko se je tudi slovenska komunistična stranka odločila za vzpostavitev Jugoslavije. Vendar smo to jugoslovansko smer izražali doslej nekam mimogrede in propagandno, stvarno se je ta jugoslovanska povezanost izrazila le med komunističnimi strankami jugoslovanskih narodov.«⁵²

Odtlej je bila jugoslovanska ideja tudi v slovenskem osvobodilnem tisku vse bolj prisotna in vedno močneje poudarjena. Tako je Kidrič sredi leta 1943 izdal navodilo, da je treba v Slovenskem poročevalcu prebiti ozek slovenski okvir in bolj sistematično poudarjati Jugoslavijo. V tem smislu je potem sledila vrsta uvodnikov, ki so že s samimi naslovi poudarjali jugoslovansko idejo in jugoslovansko usmerjenost slovenskega naroda oziroma Osvobodilne fronte.⁵³

50 *Jesen 1942*, dok. 207, str. 554–555.

51 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 226.

52 Kocbek, *Listina*, str. 351–352.

53 Škerl, *Jugoslovanska ideja pri Slovencih*, str. 227.

Ni pa bilo, kot je že bilo zapisano, v času bihaškega zasedanja še povsem jasno in razvidno s stališč osvobodilnega gibanja, kakšna država bo nova Jugoslavija oz. kako bo notranje urejena. Zato je istočasno Kardelj prišel do spoznanja, da bodo potrebne pomembne spremembe tudi v odnosu do vprašanj, ki se dotikajo bodočnosti. Tako je 4. decembra 1942 pisal IO OF: »V zvezi z zunanjimi in notranjimi dogodki bo treba izdelati že tudi konkretne predloge, kako naj izgleda naša bodoča Slovenija. Zdaj je pa res treba čim več pisati o bodočnosti. Morali se bomo o tej bodočnosti zdaj res konkretno pogovoriti in tudi že pripraviti nekatere organizacijske ukrepe, ki bodo omogočili realizacijo teh načrtov. Prišel je čas, ko se bomo morali mi baviti z načrti in o tem tudi pisati za množice! Centralna naloga v zvezi s tem pa se mi zdi, da preciziramo svoje stališče do Jugoslavije, london[ske] vlade, ustavotvorne skupščine v Bihaću. (...) Zdaj je to še posebno važno, ker so bili Angleži prisiljeni javno po radiu vprašati vse Jugoslovane, naj nekako njim sporoče, kako hočejo imeti organizirano Jugoslavijo. Ker bo seveda mihailovščina pisarila, je potrebno, da tudi mi povemo, kaj hočemo. Nikar ne podcenjujte te stvari, pohitite čimbolj morate.«⁵⁴

Sledila je razprava v vrhu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, ki jo na tem mestu ne razčlenjujem posebej, poudarim naj le bistveno, da se je uveljavil Kardeljev koncept ureditve tega vprašanja in da je njegov vrhunec predstavljalo drugo zasedanje Avnoja v Jajcu s svojimi odloki.⁵⁵ Naj navedem še, da je v tem vmesnem obdobju pomembno prelomnico predstavljala septembrska (1943) kapitulacija Italije in z njo povezani dogodki, ko so bili, kar zadeva nacionalno vprašanje, razrešeni nekateri pomembni vidiki. Ko je vrhovni plenum OF 16. septembra 1943 razglasil priključitev Primorske, je v proglasu zapisal, da »proglašajo priključitev slovenskega Primorja svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji«. Predvsem pa je bil glede razjasnitve stališč do notranje ureditve skupne države zlasti pomemben Kardeljev govor na kočevskem zboru odposlancev slovenskega naroda v začetku oktobra 1943.⁵⁶ V njem je med drugim povedal: »In še o nekem principu je že danes treba glasno govoriti. Iz Londona stalno govore: po okupatorjevem zlomu bo slovenski narod svoboden, toda vprašanje federacije se še ne more postaviti na dnevni red, ker je prezgodaj. Kako bomo to federacijo uredili, pravi licemerna gospoda v Londonu, se bo odločalo po vojni. Kakšno bi bilo tako odločanje po vojni, o tem nam govori dejstvo, da se ta reakcionarna gospoda v Londonu doslej nikakor ni mogla niti sama med seboj sporazumeti. Mi v teh stvareh ne dopuščamo nikakega slepomišenja in nikakega

54 *Jesen 1942*, dok. 201, str. 514.

55 Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 126–137.

56 Pred tem je bilo na seji IO OF 12. 9. 1943 sklenjeno, da je treba »zavzeti stališče do Jugoslavije kot federativne republike, proglasiti Avnoj za vlado in tako razčistiti vprašanje londonske vlade.« *DOONGS XI*, dok. 72, str. 337.

dvoma več. Slovenski narod vstopa v bodočo Jugoslavijo po lastni volji, oprt na svojo pravico do samoodločbe. O federativni ureditvi bodoče Jugoslavije ne more biti nobenega dvoma več in da bo res slovenski narod v bodoči Jugoslaviji predstavljal posebno federativno enoto, kjer bo sam svoj gospodar, o tem tudi ni nobenega dvoma več. Če pa londonska gospoda o tem še dvomi, potem ji moramo povedati, da smo mi že razčistili račune v tem pogledu in sicer v bratskem sporazumu z vsemi drugimi bratskimi narodi Jugoslavije. Naša aktivnost gradi na principu pravice na samoodločbo, na enakopravnosti v tej skupni južnoslovanski domovini.«⁵⁷

Če se je morala OF v času pred bihaškim zasedanjem Avnoja novembra 1942 vseskozi braniti pred očitki domačih nasprotnikov glede odnosa do jugoslovanske države, se je v tem pogledu s sprejetjem federativnega načela v nekaj mesecih osvobodilno gibanje znašlo v izrazito ofenzivnem položaju, kot je razvidno iz Kardeljevega govora v Kočevju oktobra 1943.

Z avnojskimi odloki v Jajcu so bila razčiščena vsa načelno formalno-pravna vprašanja, povezana z odnosom slovenskega osvobodilnega gibanja do Jugoslavije. Na sestanku slovenske delegacije s Titom v Jajcu 1. decembra 1943 je slednji pojasnil bodočo politiko z besedami: »Mere, ki morda sedaj izgledajo centralistične so sedaj le nujnost za uspešno borbo in potrebne, da pred zunanjim svetom predvsem pred zavezniki dokažemo skupno voljo jugoslovanskih narodov do osvoboditve in da iz političnih razlogov nastopamo kot enota. Angleži so se bali, da bomo izkoristili pravico do samoodločbe, ki jo daje atlantska karta in da se bodo v napačnem tolmačenju teh pravic jugoslovanski narodi med seboj razcepili.«⁵⁸

Odslej se je v skladu s to Titovo ugotovitvijo poudarjanje skupne države na vseh ravneh le še krepilo (npr. t. i. avnojska kampanja⁵⁹). Na slavnostni seji IO OF dne 27. aprila 1944 ob tretji obletnici OF SN je tako Kidrič med drugim dejal: »Druga je izkušnja usodne povezanosti jugoslovanskih narodov. Slovenski narod, izpostavljen na vseh koncih in krajih pohlepom tujih imperializmov bi postal njihova žrtev, če ne bi bilo istočasnega odpora tudi drugih jugoslovanskih narodov. (...) danes gremo v vso jugoslovansko koncepcijo sproščeni brez bojazni za naše nacionalne pravice. Danes se še bojimo stare Jugoslavije in mislimo, da v jugoslovanski skupnosti obstoja nevarnost za samostojni razvoj slovenskega naroda. Dostikrat se dogaja, da pri manifestacijah naše osvobodilne misli ne vršimo zadostne povezanosti na Jugoslavijo. Toda zavedati se moramo, da brez Jugoslavije ne more biti govora o nadaljevanju politike in borbe za

57 *Zbor odposlancev*, str. 77.

58 *DOONGS, XI*, dok. 93, str. 370.

59 *DOONGS, XI*, dok. 94, str. 372.

osvobojenje slovenskega naroda. Tudi v našem tisku premalo izkoriščamo uspehe jugoslovanskih osvobodilnih gibanj na drugih delih države. Naj četrto leto OF poteka v večji intenzivnosti jugoslovanske koncepcije na bazi demokratične federativne Jugoslavije.«⁶⁰

Prav v tem času (18. aprila 1944) je Kardelj v pismu Leskošku o pisanju tedanjih listov (Slovenski poročevalec, Slovenski partizan) ugotavljal, da »se iz tega tiska sploh ne vidi, da nekje obstoji Jugoslavija. Tako se je zaprl v slovenske probleme, da dobiva karakter prav nacionalne izključenosti. Ne dopustite, da bi se to ponavljalo. Intervenirajte v redakcijah.«⁶¹ Značilen odsev poavnojskega vzdušja in prizadevanj na področju vcepljanja jugoslovanstva je Kidričev članek »Več Jugoslovanstva« poleti 1944. V njem je kritiziral »slovensko ozkost, nerazgledanost, premajhno zanimanje za vse, kar presega meje naše ožje domovine«. Kidrič je opozoril, da se »naš tisk le počasi otresa izrazitega samoslovenstva, da se naši mitingi in konference vse preveč ukvarjajo zgolj z drobnimi vprašanji slovenskega osvobojenega in neosvobojenega ozemlja, da naše narodne množice vse premalo zvedo in vedo o žrtvah in nadčloveških naporih, o slavnih zmagah in veličastnem dogajanju po vsej Jugoslaviji, da se naši aktivisti vse premalo zanimajo za dogodke in razvoj po drugih deželah naše jugoslovanske domovine in po svetu, da jim ostajajo skrite zakonite zveze med jugoslovanskimi vprašanji in svetovnim dogajanjem ter da na prav škodo slovenske stvari vse motrijo vse samo z ozkega slovenskega stališča.«⁶²

Temu je sledil Kardeljev poseg na seji CK KPS 1. septembra 1944, ko je ugotovil, da se vprašanje odnosa do Jugoslavije ni popravilo in je zato posebej poudaril, da tu ne gre več za politično linijo, kot je to veljalo večino dotedanjega časa, ampak da se ljudem dejansko privzgoji jugoslovansko gledanje.⁶³

Za zaključek Kidričeva ugotovitev na seji CK KPS 29. marca 1945, po vrnitvi iz Beograda, ko je slovensko partijsko vodstvo obvestil, da gre v bližnji prihodnosti pričakovati predvsem centralistične ukrepe, medtem ko naj bi večja decentralizacija nastopila kasneje ter jih hkrati seznanil, da je glede nacionalnega vprašanja osnovna nevarnost separatizem, ker najhuje škodi napredku.⁶⁴

60 DOONGS, XI, dok. 102, str. 390.

61 *Izvori*, XVII/25, str. 118.

62 Kidrič, *Zbrano delo*, str. 105.

63 DOONGS, XI, dok. 26, str. 162.

64 DOONGS, XI, dok. 45, str. 257–258.

Zdenko Čepič

PREBIVALSTVENA SKICA SLOVENCEV V DRUGI JUGOSLAVIJI¹

Slovenija je bila del jugoslovanske države od konca prve svetovne vojne pa do začetka devetdesetih let 20. stoletja. To je bila doba, ki je npr. le malo presegala povprečno življenjsko dobo Slovencev, kakršna je bila po statistiki ob koncu jugoslovanske države. Jugoslavija, država dveh obdobj in štirih imen, kolikor jih je imela v vsem svojem triinsedemdesetletnem trajanju, je bila sorazmerno velika država. Ob razpadu je merila 255.804 km², v Evropi je bila po velikosti deveta država. Slovenija je bila v njej med manjšimi federalnimi enotami – po površini je bila manjša od nje le Črna gora – in njeno ozemlje je od leta 1954 merilo 20.251 km² (po uradnih jugoslovanskih statističnih podatkih) ter je predstavljalo 7,9 % državnega ozemlja Jugoslavije. Po drugi svetovni vojni se je ozemlje Slovenije – pred vojno ni nastopala uradno s tem imenom, ampak pod imenom Dravska banovina – povečalo.

Najprej se je povečalo leta 1947 na osnovi mirovnega sporazuma z Italijo, ko je morala ta prepustiti jugoslovanski državi ozemlje, ki ga je dobila po prvi

¹ Statistični podatki so iz: *Jugoslavija 1918–1988; Statistični letopis 1995 / Statistical Yearbook 1995; Statistični letopis 2001 / Statistical Yearbook 2001; Popisi na Slovenskem 1948–1991 in Popis 2002 = Censuses in Slovenia 1948–1991 and Census 2002.*

svetovni vojni na osnovi londonskega pakta iz aprila 1915 kot plačilo za vstop v vojno na strani antantnih držav. To je bilo slovensko in hrvaško etnično ozemlje. Jugoslavija je dobila takrat 7728 km² ozemlja; 4143 km² slovenskega etničnega ozemlja, ki je postalo del republike Slovenije, in 3585 km² hrvaškega etničnega ozemlja, vključenega v republiko Hrvaško. Ozemlje, ki je bilo takrat vključeno v Slovenijo, je merilo 20,7 % takratnega ozemlja Slovenije. Oktobra 1954 se je na osnovi t. i. londonskega sporazuma (uradno se je ta mednarodni dogovor imenoval Memorandum o soglasju), ko je Jugoslaviji pripadlo ozemlje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja, Jugoslavija povečala še za 534 km²; Sloveniji je pripadlo 259 km², Hrvaški pa 275 km². Celotno ozemlje, ki ga je dobila Slovenija na osnovi obeh mednarodnih sporazumov od Italije, je predstavljalo 21,7 % ozemlja Slovenije. Pri tem je bilo pomembno dejstvo, da je z londonskim sporazumom dobila Slovenija izhod na morje. Od takrat se ozemlje Slovenije ni spreminjalo. Sprememba je bila le minimalna v slovenskem delu Istre leta 1954.

Spreminjalo pa se je število prebivalstva Slovenije, ki je počasi raslo. Število prebivalcev je od popisa do popisa prebivalstva naraščalo. V vsem obdobju po drugi svetovni vojni (1945–1991) se je število prebivalcev Slovenije glede na sedanje ozemlje Slovenije povečalo za 526.186. To je bilo dobro tretjino več kot ob prvem povojnem popisu ob upoštevanju sedanjega ozemlja slovenske države. Ob prvem povojnem popisu prebivalstva leta 1948 je bilo prebivalcev Slovenije 247.575 več na ozemlju, ki je bilo pred drugo svetovno vojno del jugoslovanske države (glede na stanje ob popisu prebivalstva leta 1931, ki je bil zadnji popis pred vojno).

Po popisu prebivalstva leta 1961, ki je bil izveden potem, ko je dosegla Slovenija svojo ustaljeno površino, kakršno je imela tudi ob koncu jugoslovanske države, je bilo prebivalcev Slovenije 1.591.523. To je bilo 8,5 % vsega prebivalstva Jugoslavije. Do naslednjega popisa čez deset let se je število prebivalcev Slovenije povečalo za 135.614, na 1.727.137, kar je bilo 8,1 % prebivalcev Jugoslavije. Ob naslednjem popisu prebivalstva leta 1981 se je število prebivalcev povečalo za 164.727, na 1.891.864 oseb, je pa delež prebivalstva Slovenije v jugoslovanskem merilu padel na 7,8 %. Do zadnjega popisa prebivalstva v jugoslovanski državi marca 1991 se je število prebivalcev povečalo le za 74.122 oseb, na 1.965.986, kolikšen delež pa je bil to v okviru jugoslovanskega prebivalstva, pa ni mogoče vedeti, kajti izvedeni popis prebivalstva marca 1991 ni bil zaradi razpada države proučen strokovno in podatki niso povsem urejeni. Vsekakor je kljub dokaj majhni rasti prebivalstva Slovenije delež njenega prebivalstva v jugoslovanskem okviru padal.

Tabela 1: Število prebivalcev Slovenije po popisih prebivalstva

Leto	Na ozemlju v času popisa	Na sedanjem ozemlju Republike Slovenije	Razlika
1948	1391873 (19.981 km ²)	1439800	47927
1953	1466425 (19.992 km ²)	1504427	38002
1961	1591523	1591523	
1971	1727137	1727137	
1981	1891864	1891864	
1991	1965986	1965986	

Tabela 2: Rast prebivalstva po popisih prebivalstva 1948–1991

Leto	Število prebivalcev	Indeks	Verižni indeks	Prirast			Stopnja rasti v ‰
				celotna	Naravni	selitvena	
1948	1439800*	100,0	100,0	-	-	-	-
1953	1504427*	104,5	104,5	64627	82915	-18288	8,8
1961	1591523	110,5	105,8	87096	122370	-35274	7,1
1971	1727137	120,0	108,5	135614	127358	8256	8,2
1981	1891864	131,4	109,5	164727	116876	47851	9,2
1991	1965986**	136,5	103,9	74122		-3073	

* Sedanja površina Slovenije

** Statistični letopis 1995, str. 70, 96

Na rast prebivalstva so vplivali predvsem naravni prirast (razlika med številom živorojenih otrok in številom umrlih v določenem obdobju) pa tudi selitvena gibanja. Med prvim in drugim popisom prebivalstva (1948, 1953) ter med drugim in tretjim popisom (1953, 1961) je na rast prebivalstva vplival naravni prirast, medtem ko je bil selitveni zaradi izseljevanja negativen. Naravni prirast je rasel počasi; v zadnjih dvajsetih letih, od začetka sedemdesetih let, je celo padal. Glede števila rojstev je bila Slovenija med jugoslovanskimi republikami med tistimi, kjer je bilo rojstev najmanj; po merilu živorojenih otrok na 1000 prebivalcev je bila od sredine šestdesetih let le Hrvaška z manj rojenimi kot Slovenija. Po koncu druge svetovne vojne je sicer od leta 1946 dalje naravni prirast pozitiven in je nato rasel. V vsem obdobju po drugi svetovni vojni je bil najvišji leta 1953 (12,5 ‰), ko je bil tudi v Sloveniji čas t. i. baby booma. Od leta 1957 pa je naravni prirast nenehno padal; deset let kasneje je bil med 6 in 7 ‰, v začetku osemdesetih let je padel pod 5 ‰, leta 1991 je bil 1,1 ‰. Rodnost v Sloveniji se je po drugi svetovni vojni ves čas, razen v času »baby booma«, zmanjševala. Ob padanju rodnosti pa

je smrtnost ostajala več ali manj na enaki ravni – okoli 10 %. Zviševala pa se je starostna meja; pred vojno je bilo pričakovano trajanje življenja pri moških 59 let, pri ženskah 54, v začetku šestdesetih let 66 za moške in 72 let za ženske, v začetku devetdesetih je bilo 70 let za moške in 77 za ženske.

Spremembe je doživela tudi starostna struktura prebivalstva v Sloveniji. Delež starejših je narasel; delež prebivalstva, starega nad 65 let, se je večal, delež mlajših od 20 let pa je padal. Proces staranja prebivalstva je bil sicer zaradi priseljevanja v Slovenijo nekoliko upočasnjjen, kajti priseljenci so bili predvsem mlajši.

Na gibanje prebivalstva Slovenije, na njegovo spreminjanje, je imel velik vpliv selitveni prirast. Do začetka šestdesetih let je bil negativen. Več je bilo izselitev kot priselitev, medtem ko se je v sedemdesetih letih povečalo število priselitev v Slovenijo. Ta je takrat postala iz tradicionalne odselitvene priselitvena dežela.

Migracije so potekale v dveh pojavno različnih obdobjih. Prvo je bilo v prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne, drugo pa bilo dolgo in je trajalo od konca petdesetih let pa vse do konca jugoslovanske države. Za prvo je značilno odseljevanje prebivalstva z ozemlja Slovenije zaradi političnih razlogov oziroma zaradi sprememb v družbeni ureditvi po vojni in zaradi mejnih vprašanj z Italijo. Za drugo obdobje pa je značilno priseljevanje v Slovenijo iz drugih predelov Jugoslavije, pa tudi preseljevanje znotraj Slovenije. Vzroki teh migracij so bili predvsem ekonomski. Takšni so bili tudi vzroki odseljevanja iz Slovenije, ki je bilo sicer zaradi iskanja zaposlitve v tujini – t. i. zdomstvo ali »gastarbajterstvo« – začasno, a je v določeni meri preraslo v trajno. Preobrat, ko je priseljevanje v Slovenijo presešlo odseljevanje, se je zgodil v prvi polovici šestdesetih let. Od leta 1955 do 1990 se je v Slovenijo preselilo 289.289 oseb, v glavnem iz drugih jugoslovanskih republik, v istem času pa se jih je odselilo 207.529, pa še to so bili v veliki meri priseljenci iz drugih jugoslovanskih republik, ki se v Sloveniji niso mogli prilagoditi in se ustaliti ter so se po krajšem ali tudi daljšem času vrnili v svoje okolje. Neto selitve med Slovenijo in drugimi jugoslovanskimi republikami so bile v vsem obdobju pozitivne, medtem ko so bile neto selitve v tujino negativne.

Pri priseljevanju je šlo v glavnem za priselitve iz drugih predelov Jugoslavije. Selitev v tujino je bilo manj, pa še to so bilečasne selitve zaradi iskanja zaposlitve v tujini. Na začasnem delu v tujini je bilo po popisu prebivalstva leta 1971 iz Slovenije 48.000 oseb, čeprav jih je bilo v resnici več.

Priseljevanje v Slovenijo je začelo spreminjati do tedaj zelo »čisto« narodnostno sestavo prebivalstva. Glede narodnostne sestave prebivalstva Slovenije je bila ta med vsemi republikami jugoslovanske države med najbolj nacionalno »čistimi«, kajti Slovenci so bili v Sloveniji v veliki večini. To je bila ena od značilnosti Slovenije v Jugoslaviji. Drugod je bil delež naroda, katerega države je neka republika bila, mnogo manjši. Delež Slovencev med prebivalci Slovenije je sicer od popisa do popisa padal (leta 1948 se je ob popisu prebivalstva za Slovence

izreklo 97 % prebivalcev Slovenije, 1953 96,5 %, 1961 95,6 %, 1971 94 %, 1981 90,5 %, 1991 87,8 %), kar je bilo posledica preseljevanja v Slovenijo iz drugih delov Jugoslavije. Delež prebivalcev Slovenije, ki niso bili Slovenci, se je povečal predvsem v sedemdesetih in osemdesetih letih; od popisa prebivalstva 1961 do popisa 1991 je število Neslovencev naraslo za 143 %, Slovencev pa le za 13,5 %. V Sloveniji so živeli poleg Slovencev še pripadniki štiriindvajsetih narodov.

Ob popisih prebivalstva se je lahko vsakdo narodnostno opredelil. Podatki o narodnosti so bili rezultat svobodno izražene nacionalne pripadnosti prebivalcev; v popisih 1953, 1961 je bila za otroke, stare do 10 let, izražena pripadnost staršev, v popisih 1971, 1981, 1991 pa za otroke do 15 let.

Slovenci so med vsemi narodi jugoslovanske države v največjem deležu živeli v svoji republiki, 90,5 %. Delež drugih narodov, ki so živeli v »svoji« republiki, je bil manjši. Slovenci so živeli v vseh jugoslovanskih republikah. V nekaterih le nekaj sto, največ pa v Hrvaški, kjer jih je bilo (po popisu 1981) 25.000, in v Srbiji 12.000, od tega v t. i. ožji Srbiji 8200.

Tabela 3: Slovenci po republikah Jugoslavije, 1981

Republika	Število	Slovenci -v %
BiH	2775	0,15
Črna gora	564	0,03
Hrvaška	25136	1,43
Makedonija	648	0,03
Slovenija	1712445	97,65
Srbija	12006	0,68
Srbija	8207	0,46
Vojvodina	3456	0,19
Kosovo	343	0,01
Skupaj	1753574	100

Tabela 4: Narodi v Jugoslaviji, 1981

Narod	Število	Jugoslaviji - v %	v svoji republiki - v %
Črnogorci	579023	2,6	68,5
Hrvati	4428005	19,7	78
Makedonci	1339729	6,0	70
Muslimani	1999957	8,9	48,5
Slovenci	1753554	7,8	92,7
Srbi	8140452	36,3	87,4
»Jugoslovani«	1219045	5,4	-

Za Slovenijo je bilo glede nacionalne opredelitve prebivalstva poleg nacionalne »čistosti« značilno tudi, da se je sorazmerno majhen del oseb v Sloveniji opredelil za Jugoslovane po nacionalnosti. Ti so bili vodeni statistično v popisih od leta 1971 dalje. Leta 1981 se je v Sloveniji za Jugoslovane opredelilo 1,4 % prebivalcev Slovenije. Manjši delež Jugoslovanov med celotnim prebivalstvom je bil le v Makedoniji, kjer jih je bilo 0,7 %, v drugih republikah pa je bil delež mnogo višji, najvišji v Hrvaški. Enak (8,2 %) je bil delež Jugoslovanov v Vojvodini, medtem ko jih je bilo na Kosovem le 0,16 %. Koliko Slovencev med vsemi v Sloveniji se je opredelilo za Jugoslovane, ni mogoče ugotoviti.

V Sloveniji sta bila (sta) ustavno priznana kot avtohtona naroda Italijani in Madžari. Število obeh narodov, oz. v Sloveniji avtohtonih narodnih manjšin, je dokaj stalno. Za Italijane velja to od popisa 1961, za Madžare pa za celotni čas po drugi svetovni vojni.

Tabela 5: Prebivalstvo Slovenije po narodnostih

	1948*		1953*		1961		1971		1981		1991	
	skupaj	%	skupaj	%	skupaj	%	skupaj	%	skupaj	%	Skupaj	%
Slovenija	1391873	100	1466425	100	1592523	100	1727137	100	1891864	100	1965986	100
NARODNOSTNO PREDELJENI												
Slovenci	1350149	97,0	1415448	96,5	1522248	95,6	1624029	94,0	1712445	90,5	1727018	87,8
Italijani	1458	0,10	854	0,06	3072	0,19	3001	0,17	2187	0,12	3064	0,16
Madžari	10579	0,76	11019	0,75	10498	0,66	9785	0,57	9496	0,5	8503	0,43
Črnogorci	521	0,03	1356	0,09	1384	0,09	1978	0,11	3217	0,17	4396	0,22
Hrvati	16069	1,15	17978	1,23	31429	1,97	42657	2,47	55625	2,94	54212	2,76
Makedonci	366	0,02	640	0,04	1009	0,06	1613	0,09	3288	0,17	4432	0,22
Muslimani**	179	0,01	1617	0,11	465	0,03	3231	0,19	13425	0,71	26842	1,36
Srbi	7048	0,50	11225	0,77	13609	0,86	20521	1,19	42182	2,23	47911	2,44
Romi	46	0,00	1663	0,12	158	0,01	977	0,06	1435	0,08	2293	0,12
Albanci	216	0,01	169	0,01	282	0,02	1281	0,07	1985	0,10	3629	0,18
NARODNOSTNO NEPREDELJENI***												
Jugoslo- Vani****	-	-	-	-	2784	0,18	6744	0,39	26.263	1,39	12.307	0,63
Neoprede- ljeni po čl. 214 Ustave RS*****	-	-	-	-	-	-	3073	0,18	2975	0,16	9011	0,46
Po regionalni pripadnosti	-	-	-	-	-	-	2705	0,16	4018	0,21	5254	0,27
NEZNANO	***	***	211	0,01	1154	0,07	2964	0,17	10635	0,56	53.545	2,72

V tabeli niso navedene narodnosti, ki niso v Sloveniji dosegale deleža 0,1 % (Avstrijci, Nemci, Bolgari, Čehi, Slovaki, Poljaki, Rusi, Rusini, Ukrajinci, Romuni, Vlahi, Turki, Grki, Judi).

- * Ozemlje v času popisa.
- ** Muslimani so se v popisu 1948 opredeljevali kot »Srb-Musliman«, »Hrvat-Musliman« itd., ali kot »Neopredeljeni-Musliman«; v popisu 1953 so Muslimani uvrščeni v kategorijo »Jugoslovani neopredeljeni«; popis 1961 je za Muslimane uvedel kategorijo »Muslimani (v smislu etnične pripadnosti)«; v popisu 1971 so »Muslimani v smislu narodnosti«; v popisu 1981 gre za narodnostno pripadnost.
- *** Vsi, ki se niso želeli opredeliti, ali niso želeli odgovoriti na vprašanje o narodnostni pripadnosti.
- **** V popisu 1961 vsi, ki se niso jasno narodnostno opredelili; v popisu 1971 in 1981 so se »izjasnili kot Jugoslovani«.
- ***** Po čl. 214 Ustave RS so podatki o narodnosti rezultat svobodno izražene izjave o narodnostni pripadnosti.

Slovenci so živeli tudi drugje po Jugoslaviji. Izven Slovenije je v drugih jugoslovanskih republikah živel 71.650 oseb, ki so se tam opredelile za Slovence leta 1953, ko je bilo število Slovencev po jugoslovanskih republikah največje, in 43.464 leta 1991, ko je bilo najmanjše.

Tabela 6: Delež Slovencev v republikah FLRJ/SFRJ²

Leto popisa	1948	1953	1961	1971	1981	1991*
BIH	4338	6300	5939	40530	2755	2190
Črna gora	484	642	819	658	564	407
Hrvaška	38734	43010	39101	32497	25136	22714
Makedonija	729	1-983	1147	838	648	513
Srbija	20998	20717	19957	15957	12006	8640
Srbija	13792	14281	13814	10926	8207	5777
Vojvodina	7223	6025	5633	4639	3456	2563
Kosovo	283	411	510	392	343	300
Skupaj	65283	71652	66963	54003	41109	34464

* Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora: zgodovinski oris in sedanjost. Ljubljana 2014, str. 72, 74, 77, 79, 82, 83, 85.

Slovenci so živeli v drugih republikah oz. na ozemljih le-teh, še preden so bile te oblikovane, v prvi Jugoslaviji pa že pred prvo svetovno vojno. V drugi Jugoslaviji so odhajali v druge republike kot različni gospodarski in drugi strokovnjaki, državni uslužbenci in delavci. Kolikšen delež je bil teh in koliko se jih je med popisoma prebivalstva vrnilo v Slovenijo, ker so svoje »delovno poslanstvo« opravili, ni znano. Vsekakor je število Slovencev po posameznih republikah od popisa do popisa padalo. Ali so bili vzroki za to odselitve ali asimilacija ali pa opredelitev iz političnih razlogov, da se nekdo ni želel več opredeliti za Slovence, je težko ugotoviti.

² *Jugoslavija 1918-1988*, str. 47, tab. 3-10.

* * *

Med demografskimi spremembami po drugi svetovni vojni sta imeli pomembno mesto deagrarizacija in urbanizacija. Gre za širši in poglobljeni družbeni proces, ki se je kazal v demografskih podatkih o spremembah socialne in poklicne strukture prebivalstva, kraja bivanja glede na kraj zaposlitve. Vse je bilo povezano ali povzročeno s procesom industrializacije, ki ga je pospeševala politika.

V vsem času po drugi svetovni vojni se je spreminjala tudi struktura prebivalstva, tako socialna kot poklicna, kar je bila posledica gospodarskega razvoja. Jugoslovanska družba je z industrializacijo doživljala deagrarizacijo. V Jugoslaviji kot izrazito agrarni družbi, kjer je bilo pred vojno (po podatkih popisa prebivalstva leta 1931) 76,4 % kmečkega prebivalstva, ki se je ukvarjalo pretežno s kmetijstvom kot virom za preživljanje, je bil po drugi svetovni vojni izveden prehod iz agrarne v industrijsko družbo. V Jugoslaviji se je ta proces zaradi različne stopnje gospodarskega razvoja po republikah in njihovih delih kvantitativno in kvalitativno razlikoval. V Sloveniji je bila deagrarizacija intenzivna. Za razliko od deagrarizacije, ki je v Sloveniji potekala že tudi pred drugo svetovno vojno, ko sta bila tempo in intenzivnost odvisna od ekonomskih razlogov kmečkega prebivalstva, je bil razlog deagrarizacije po drugi svetovni vojni bolj političen. Pred vojno so tisti, ki se od zaslužka na svojih posestvih niso mogli preživljati, iskali zaslužek zunaj kmetijstva predvsem iz ekonomskih razlogov, po vojni pa je bila politična volja oblasti tista, ki je usmerjala deagrarizacijo zaradi svoje politične in ideološke usmeritve v hitro industrializacijo.

Število kmečkega prebivalstva, tistega, ki jim je kmetijska dejavnost (kmetovanje) predstavljala poklic oz. poglavitni vir zaslužka, je v Sloveniji hitro padalo. Podatki o deležu takega prebivalstva od popisa do popisa kažejo, da je ob prvem povojnem popisu prebivalstva leta 1948 bilo v Sloveniji kmečkega prebivalstva blizu polovica (v Jugoslaviji 67,2 %), ob koncu jugoslovanske države pa le še 7,6 %. Število ali delež kmečkega prebivalstva je padal hitreje od rasti celotnega prebivalstva.

Tabela 7: Delež kmečkega prebivalstva na ozemlju Slovenije 1931–19913

Leto	Prebivalstvo skupaj	Indeks	kmečko prebivalstva	Indeks	Kmečko prebivalstvo - v %
1931*	1385220	100	816644	100	58,8
1948*	1439800	104	704111	86	48,9
1953*	1504427	108	618074	75	41,1
1961	1585223	114	500153	61	31,6
1971	1727137	125	352335	43	20,4
1981	1891864	136	174051	21	9,2
1991	1965986	142	149414	18	7,6

* Podatki so za današnje ozemlje Slovenije

Spremembe so bile tudi v strukturi aktivnega prebivalstva. Delež oseb, ki so opravljale delo z namenom pridobivanja sredstev za življenje, je bilo med številom prebivalstva ob popisih bolj ali manj enako; leta 1948 je bilo aktivnih 52 % prebivalcev Slovenije, kar je bilo v povojnem obdobju največ, nato pa je bilo v petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih 48 %, ob popisu leta 1981 50 % in 1991 49 %. Več je bilo vzdrževanih oseb. Raslo je tudi število zaposlenih; leta 1952 je bilo zaposlenih 266.637, deset let kasneje 470.563, leta 1972 594.303, 1982 808.888. Rast je bila do konca osemdesetih let, nato pa je začelo padati in leta 1992 je bilo zaposlenih 692.079 oseb. Iskalcev zaposlitve oziroma brezposelnih je bilo do konca osemdesetih let okoli 2 %, leta 1990 jih je bilo 10 % in 1992 14 %.⁴

Spreminjala se je sestava zaposlitve; do začetka sedemdesetih let je bilo največ zaposlenih v primarnem sektorju (v kmetijstvu), v sekundarnem (v industriji in rudarstvu), terciarnem in najmanj v kvartarnem. Po popisu leta 1961 je bilo v primarnem sektorju zaposlenih še 40 %, v sekundarnem 31 %, v terciarnem 20 %, po popisu 1991 pa je bilo 45,6 % zaposlenih v sekundarnem sektorju, dobra tretjina v industriji in rudarstvu, četrtnina v terciarnem sektorju in petina v kvartarnem. V zaposlovanju je značilna velika zaposlenost žensk. V začetku petdesetih let je bila med zaposlenimi tretjina žensk, v začetku osemdesetih pa skoraj polovica.

Glavno spremembo socialne in poklicne strukture je slovenska družba doživela do začetka šestdesetih let 20. stoletja. Kasneje se je proces hitrega spreminjanja umiril in uravnovesil. Ni šlo več za klasičen »beg z zemlje«, ko so se zunaj agrarne proizvodnje zaposlovali v glavnem ljudje brez potrebnih kvalifikacij za delo v neagrarnih dejavnostih kot nekvalificirani delavci, ampak je spreminjanje socialnega položaja kmečkega prebivalstva potekalo predvsem prek šolanja v mestih.

3 Statistični letopis 2001, str. 85, tab. 4,2.

4 Letopis 1995, str. 185–186

Pod vplivom gospodarskega razvoja, zlasti industrializacije, je prišlo tudi do večanja števila mestnega prebivalstva. Posledica deagrarnizacije je bila urbanizacija z večanjem mest in nastajanjem novih mestnih naselij. Hkrati pa se je urbani način življenja prenašal in širil tudi v sicer vaška okolja. Ta so se glede na način življenja, delno tudi na način mišljenja, urbanizirala.

Proces deagrarnizacije in urbanizacije ter spreminjanje socialne in poklicne sestave prebivalstva je bil v različnih predelih jugoslovanske države različen. Padanje kmetijskega prebivalstva v Jugoslaviji pa je bilo mnogo bolj počasno kot v Sloveniji. V času industrializacije v okviru »petletke« od leta 1947 pa do 1953 je bil padec deleža kmečkega prebivalstva v Sloveniji petkrat večji kot v jugoslovanskem merilu.

Stopnja urbanizacije pa je bila v Sloveniji kljub industrijski tradiciji in razvitim industrijskim centrom do začetka šestdesetih let nizka. Kljub hitri deagrarnizaciji, ko se je število kmečkega prebivalstva, tistega, ki jim je bilo kmetijstvo osnovna gospodarska dejavnost, zmanjševalo, se v Sloveniji zaposleni v neagrarnih dejavnostih niso naseljevali v mestih. Še naprej so živeli na vasi. Leta 1961 je v mestnih naseljih živelo 36,1 % slovenskega prebivalstva, 1971 44,6 %, 1981 48,9 %, 1991 51,1 %. V nekaterih mestih se je število prebivalcev zaradi gospodarske dejavnosti, ta je bila večinoma iz sekundarnega sektorja gospodarstva, povečalo za petino. Ob koncu jugoslovanskega obdobja pa se je začela v slovenskih mestih krepiti vloga terciarnih in kvartarnih dejavnosti. V sedemdesetih in osemdesetih letih se je rast prebivalstva v mestih umirila. Hitrejša je bila v naseljih v okolici večjih mest; v začetku devetdesetih let sta dve tretjini slovenskega prebivalstva živeli v obmestjih.

Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji, je bilo veliko večje, kot je bilo zapuščenje vasi in naseljevanje v mestih. Za kmečko prebivalstvo je bilo v tem času in v vsem obdobju petdesetih let 20. stoletja značilno bolj spreminjanje poklica oziroma vira zaslužka kot pa kraja bivanja. Deagrarnizacija s prehajanjem iz kmetijske v nekmetijsko dejavnost je bila mnogo večja od urbanizacije oz. preselitve v mesta. Deagrarnizacija tako v Sloveniji ni pomenila prave proletarizacije. Zaposlovanje v nekmetijskih dejavnostih, zlasti v industriji, je bilo veliko večje, kot je bilo zapuščenje vasi in naseljevanje v mestih. V času prve petletke, ko jo bila industrializacija vodilna politična zapoved, se je v Sloveniji iz vasi v mesta preselilo 54.000 oseb, svojo poklicno dejavnost (vir zaslužka) pa je v istem času spremenilo 110.500 oseb.⁵ V Sloveniji je leta 1953 63 % vseh oseb, ki so bile zaposlene v neagrarnih dejavnostih, živelo na vasi v t. i. mešanih gospodarstvih. Na vasi je tedaj živelo 61 % rudarjev, 56 % industrijskih delavcev, 70 % zaposlenih v gradbeništvu. Nastala je posebna kategorija v prebivalstvu, t. i.

⁵ Vogelnik, *Urbanizacija*, str. 76, tab. 16.

polproletarci (ali polkmetje). To so bili predvsem kmetje z majhnimi kmetijami, ki jim preživetja niso omogočale. V začetku šestdesetih let je bilo med posestniki z do 0,5 ha velikimi posestvi tri četrtine polproletarcev. Zunaj kmetijstva se je zaposlovala le tretjina tistih, ki so imeli 10 in več ha velike kmetije.⁶ Tisti, ki so se zaposlovali v neagrarnih dejavnostih, so v veliki večini še vedno bivali na vasi in so po službi obdelovali svojo zemljo. Delo izven kmetijstva je postalo osnovni vir zaslužka, kmetovanje pa dopolnilna dejavnost, namenjena predvsem zadovoljitvi lastnih potreb. Na mešanih kmetijah, teh je bilo v začetku šestdesetih let v Sloveniji po številu enako številu »čistih« kmečkih gospodarstev, je bil dohodek, ki so ga ustvarjali tisti, ki so bili s kmetije, zaposleni zunaj kmetijstva, za kmetijo čedalje bolj pomemben.

V povezavi z deagrarizacijo in urbanizacijo, ko so se ljudje iz vasi naseljevali v mestih in so ta rasla, pa je potekal proces praznjenja podeželja. Ta proces, ki je povezan z deagrarizacijo in urbanizacijo, ni bil v Sloveniji zaradi tega, ker je deagrarizacija bila večja kot zapuščanje vasi kot kraja bivanja zaposlenih v neagrarnih dejavnostih, tako izrazit, kot je bil drugod, pa je slovensko podeželje tudi doživelo staranje glede na prebivalstvo, ki je tam živelo, t. i. senilizacijo, pa tudi feminizacijo, ko so ostale na kmetijah ženske.

Zaradi večje stopnje deagrarizacije kot urbanizacije so za celotno obdobje po drugi svetovni vojni za Slovenijo značilne dnevne migracije. Migracije znotraj Slovenije, tako stalna preselitev v drugi kraj bivanja, npr. iz vasi v mesto, kot dnevne migracije na delovno mesto so bile po drugi svetovni vojni dokaj obsežne. Zaradi migracij iz vasi v mesta se je kljub večjemu menjavanju poklicne dejavnosti kot kraja bivanja večalo število prebivalcev mest. V letu 1960 je 35 % vseh registriranih selitev v Sloveniji odpadlo na selitve iz vasi v mesta.⁷

Pospešena industrializacija je povzročila nastajanje novih gospodarskih središč. Nastajala so nova urbana središča, številni kraji pa so zaradi gospodarskega razvoja in industrije spremenili svojo dotedanjo vlogo in tudi podobo. V bližnji okolici gospodarsko razvitih in industrijskih središč so se oblikovala nova, zelo urbanizirana naselja, in naselja, ki so gravitirala k tem središčem in so bila z njimi tesno povezana. Delež mestnega prebivalstva se je zelo povečal zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih.

Število prebivalcev slovenskih mest se je v petnajstih letih po vojni povečalo za nekaj več kot tretjino. Leta 1948 je v mestih živela četrtnina tedanjega prebivalstva Slovenije, leta 1953 se je delež mestnega prebivalstva povečal na 29 %, leta 1961 pa je v mestih živela že tretjina slovenskega prebivalstva, dvajset let kasneje pa že 42,5

6 Levstik, Polproletariat pri nas, str. 373.

7 Berič, Selitve prebivalstva v LR Sloveniji 1956–1960, str.18.

odstotka.⁸ Najbolj se je število prebivalstva v mestih povečalo v šestdesetih letih. Število prebivalcev se je večalo zlasti v starih industrijskih središčih, nastajali pa so tudi novi manjši industrijski centri. Število industrijskih krajev se je s 25 povečalo na 45. Mesta so bila sicer majhna; v večini industrijskih mest je živel manj kot 20.000 prebivalcev. V začetku sedemdesetih let je tretjina prebivalcev Slovenije živela v majhnih naseljih z največ 300 prebivalci, petina pa jih je živela v naseljih z več kot 15.000 prebivalci.⁹

Poleg prostorske gibljivosti v okviru Slovenije, tako priseljevanja v mesta kot dnevnih migracij, je bila ena od značilnosti Slovenije tudi priseljevanje vanjo iz drugih delov Jugoslavije. To je bila predvsem migracija zaradi ekonomskih razlogov oz. delovnih mest v Sloveniji in višjega plačila kot v drugih delih Jugoslavije. Konec šestdesetih let je začelo v Sloveniji primanjkovati delovne sile, zato se je začelo večje zaposlovanje delovne sile iz drugih delov Jugoslavije. Po popisu prebivalstva leta 1981 je v Sloveniji živelo 5,6 % prebivalcev, ki so prišli v Slovenijo »z juga« in so bili tu stalno prijavljeni. Mnogi zaposleni v Sloveniji so bili glede na prijavo stalnega bivališča na »začasnem delu«. Slovenija je postala »priselitvena« republika. Priseljevanje se je povečalo po letu 1974, ko so se zaradi gospodarske krize v zahodnoevropskih državah tam zmanjšale možnosti za zaposlitev in je Slovenija tako delno nadomestila zaprte trge delovne sile v Zahodni Evropi. Priseljevanje se je močno povečalo po letu 1975 in je doseglo vrhunec glede na tiste, ki so se v Sloveniji stalno prijavili, konec sedemdesetih let. Številni so se odseljevali in se nato tudi vračali v Slovenijo.

Do začetka šestdesetih let je bilo največ priseljencev iz Hrvaške. Od tam je bilo največ priseljenih tudi v šestdesetih letih, ko se je povečalo priseljevanje iz Vojvodine in Srbije. Od začetka sedemdesetih let pa se je občutno povečalo predvsem priseljevanje iz Bosne in Hercegovine. V prvi polovici sedemdesetih let je bila v Sloveniji četrtnina vseh priseljencev iz Bosne in Hercegovine, v drugi polovici pa že skoraj polovica.¹⁰ Sprva se je priseljevala predvsem nekvalificirana in nizko kvalificirana delovna sila, ki se je zaposlovala v gradbeništvu, premogovništvu in v industriji, npr. v Velenju, v Zasavju, na Jesenicah. Živel so sicer v vseh slovenskih občinah, največ pa jih je bilo na območju Ljubljane, na Jesenicah in v Velenju.

Poleg priseljevanja v Slovenijo iz drugih delov Jugoslavije je bila Slovenija kot vsa Jugoslavija od sredine šestdesetih let tudi država »zdomstva« oz. država, od koder so odhajali njeni državljani na začasno delo v tujino.¹¹ Zdomstvo se je v Jugoslaviji začelo sredi šestdesetih let 20. stoletja in je bilo ozko povezano z

8 Statistični letopis 1981, str. 600, tab. 34–2; Statistični letopis 1970, str. 69, tab. 3–11.

9 Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, str. 109, tab. 38.

10 Mežnarić, Bosanci : a kuda idu Slovenci nedeljom?, str. 73, tab. 9, str. 71, tab. 8., str. 76–77.

11 O zdomstvu Slovencev Čepič, Zdomstvo.

gospodarskim položajem v Jugoslaviji. Zdomstvo je potekalo v dveh med seboj ozko povezanih etapah. Prva je bila do sredine sedemdesetih let, ko je bil obseg zdomstva iz Slovenije največji, druga pa od sredine sedemdesetih let, ko se je val zdomstva začel umirjati in se je število zdomcev zmanjšalo.

Zdomstvo je bilo statistično v popisu prebivalstva prvič zajeto leta 1971. Takrat je bilo iz Slovenije v tujini na začasnem delu 48.000 zdomcev. Statistika je zabeležila tudi bivanje družinskih članov zaposlenih v tujini; teh je bilo iz Slovenije 11.600, tako da je takrat bilo v položaju zdomcev okoli 60.000 oseb iz Slovenije. Število zdomcev iz Jugoslavije se v desetih letih, do naslednjega popisa prebivalstva, ni bistveno povečalo. Število zdomcev iz Slovenije je celo padlo za 18 %. Iz Slovenije je bil delež na začasnem delu v tujini glede na stalno prebivalstvo leta 1971 2,8 %, leta 1981 pa 2,1 %.

V vsem obdobju po drugi svetovni vojni se je spremenila tudi izobrazbena sestava slovenskega prebivalstva. Pismenost je bila izredno visoka oz. je bilo nepismenega prebivalstva malo; v jugoslovanskem merilu pa je bila npr. leta 1948 ob prvem povojnem popisu prebivalstva četrtnina vseh prebivalcev, starejših od 10 let, nepismenih, žensk kar 34,5 %. Že neposredno po koncu vojne je bila stopnja nepismenosti med Slovenci izredno nizka; ob popisu prebivalstva leta 1948 je bilo le 2,2 % Slovencev, starih nad 15 let, nepismenih. Med temi je bilo manj žensk. Delež tistih, ki so končali le osnovno šolo, se je od popisa do popisa zmanjševal. Ni pa se večala izobrazbena sestava. Samo osnovnošolsko izobrazbo je imelo v začetku osemdesetih let več kot 50 % slovenskega prebivalstva; srednješolsko izobrazbeno stopnjo pa četrtnina. Med tistimi, ki so končali srednjo šolo, je bil največji delež teh s poklicnimi, delovodskimi in poslovodskimi šolami. Raslo je število tistih s končano gimnazijo. Višje- in visokošolski študij je končalo ob popisu leta 1961 1,7 % prebivalcev, starih nad 15 let, 1971 3,3 %, 1981 5,9 %, 1991 8,8 %. Boljšo izobrazbeno strukturo so imeli moški.

Po verski sestavi je slovensko prebivalstvo večinoma rimskokatoliške vere. To je bilo prvič statistično prikazano šele s popisom prebivalstva leta 1991, ko je bilo ugotovljeno, da se je za katoličane opredelilo 71,4 % prebivalcev Slovenije. Za pripadnike pravoslavne verske izpovedi se je takrat opredelilo 2,4 %, za muslimane 1,5 %, 4,3 % pa za ateiste.

Glede na statistične podatke, pa tudi sicer glede na vse druge pokazatelje, je slovenska družba doživela v času druge Jugoslavije velike spremembe.

Jure Gašparič

SLOVENSKO DOJEMANJE DRUGE JUGOSLAVIJE

KAKO RAZUMETI?

Ob nežnih zvokih italijanske partizanske pesmi *Bella ciao* so v soboto, 26. oktobra 2013, v beograjski Hiši cvetja, kjer je od leta 1980 grob dosmrtnega jugoslovanskega predsednika Josipa Broza-Tita, pokopali njegovo vdovo Jovanko Broz. Umrla je v devetinosemdesetem letu starosti. Vse od leta 1977, ko sta se s Titom razšla, je Jovanka živela v hišnem priporu, v vlažni in neogrevani vili, v zares klavnih okoliščinah. Sprva so po njej pljuvali, jo obdajali z mržnjo, o njej razpravljali na zaprtih partijskih forumih, a je sčasoma bolj in bolj tonila v pozabo. Na koncu je bila le še živi kos jugoslovanskega pohištva, od vseh pozabljena bolna in zanemarjena starka. Ko je odjeknila vest o njeni smrti, je bilo tako pričakovati, da bo šlo zgolj za kurtoazno novičko, namenjeno časopisnim

rubrikam o zanimivostih ... Toda Jovanka se je tedaj kakor feniks znova vzdignila iz pepela in zbudila takšno pozornost, kakršne je bila deležna za časa življenja s Titom. O njej so se razpisali domala vsi najuglednejši časopisi in tiskovne agencije; vsi po vrsti na sila podoben način. Nemška DPA je zapisala, da je bila Jovanka »letzte Jugoslawien-Ikone«, berlinski TAZ je dodal, da je glede na svojo usodo bila tudi »Jugoslawiens letztes Opfer«,¹ komentator New York Timesa jo je označil za »A Glamorous Symbol of Yugoslav Unity«.² Javni odmevi v nekdanji Jugoslaviji niso bili drugačni; slovenski časnik Delo je postregel z oceno, da se z Jovankino smrtjo »nepreklicno končuje neko zgodovinsko obdobje«.³ Hrvaški pisatelj Miljenko Jergović, ki je v svojih knjižnih delih naslikal izjemne freske sodobnega balkanskega pekla (velikokrat povedo več kot suhe historiografske analize), je Jovankino usodo in odzive iz nekdanje Jugoslavije pokomentiral z iskrivo hudomušnostjo: »U patrijarhalnoj matrici udovice slavnih muževa ili su nevjerni, ili su krive za njihove grijehe.«⁴ Zdi se, kakor da je bila Jugoslavija oktobra 2013 znova in dokončno pokopana ... Remake after 22 years.

Dojemanje Jugoslavije, ki je drugo polovico 20. stoletja zaokrožala podobo zahodnega Balkana, je očitno še vedno kontroveržno; pleni pozornost in kliče po vrednotenju. Kakor da pogreb leta 1991, ko je država razpadla, ni bil zadosten. Kakor da je z državo treba ponovno obračunati, ji dati »ustrezno« oceno. Toda katera ocena je »ustrezna«? Politične elite držav (ali vsaj del njih), ki so nastale na jugoslovanskih ruševinah (in so v določeni meri še zmerom povezane z jugoslovanskim obdobjem), precej medijev in tudi nekateri zgodovinarji so tukaj v resni skušnjavi, saj Jugoslavijo in njeno družbo dojemajo izrazito binarno. Njihov interpretativni vzorec je totalitarno-zgodovinski in preteklost reducira zgolj na dobro in zlo.⁵ Njegovi sledilci iščejo v državi le pro in contra argumente za svoje poglede. V Jugoslaviji, ki je bila »umetna tvorba«, naj bi po njihovem vladal zli »režim« in tlačil dobro družbo. Precej jih nato sicer priznava, da je država imela tudi nekatere prednosti.⁶

Tako posplošen vzorec je že analitično sporen, saj predvideva, da so ljudje bili zgolj indoktrinirana in opravično nesposobna masa, ki je pač molče vztrajala v jugoslovanskem okviru. Ko so končno začeli misliti, pa so si nemudoma zaželeli ven iz titoističnih okovov, v varno zavetje lastne demokratične nacionalne države.

1 Zirkus der Untoten,

2 Douglas, Tito's Widow, Dies at 88. A Glamorous Symbol of Yugoslav Unity.

3 Grgič, Zarotnica ali žrtev zarote.

4 Jergović, Ispaštala je zbog grijeha o kojem ne znamo ništa.

5 Pullmann, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu.*

6 V monografiji *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, izšla je leta 2003, njen urednik Dejan Djokić ugotavlja, da "there were of course difficulties presented by a (relative) lack of temporal and emotional distance ... not all contributors managed to distance themselves equally from their own prejudices." In to "even in a volume of this kind." (str. 3).

Vzorec je nedvomno jasno razumljiv in politično uporaben, a spregleda dejansko razpoloženje ljudi. V pričujočem zapisu se nameravam posvetiti prav temu fenomenu – stališčem ljudi do Jugoslavije, stališčem ljudi o Jugoslaviji, ki so ga imeli za časa obstoja Jugoslavije. Ob koncu bom deloma prešel kronološko ločnico, ki jo predstavlja razpad države leta 1991, saj bom opozoril tudi na problematiko soočenja ljudi z razpadom države, na historično refleksijo in spomin na nekdanjo »širšo« domovino – Jugoslavijo. Tako bo družbeni kontekst slovenskih ravnanj v drugi Jugoslaviji jasnejši.

JAVNO MNENJE O DRŽAVI, NJENIH PROBLEMIH IN POLOŽAJU SLOVENIJE V NJEJ

Slovensko prebivalstvo je bilo vse do leta 1918 zvesto habsburški monarhiji, v katere okvirih je živelo. Prav tako je bilo potem do leta 1941 zvesto prvi jugoslovanski državi (Kraljevini SHS / Jugoslaviji). Resnih političnih kalkulacij, ki bi presegle državni okvir, pravzaprav ni bilo. Vsi relevantni politični faktorji so do pozne pomladi 1918 računali s staro Avstrijo in nato do leta 1941 – izvzemši nekaj rezervnih državnopravnih scenarijev - s prvo Jugoslavijo. Z državo so sicer bili velikokrat nezadovoljni, a sam državni okvir ni bil vprašljiv.⁷

Druga jugoslovanska državna skupnost, ki je vzkli na pogorišču druge svetovne vojne, je bila kljub svoji ozemeljski podobnosti s Kraljevino Jugoslavijo po svoji vsebini in bistvu povsem nova politična in družbena stvarnost. V nacionalnem oziru je zadovoljila marsikatero slovensko »nacionalno« željo: kot prvo, da je v svoj državni okvir vključila velike dele slovenskega ozemlja, ki so po prvi svetovni vojni ostali onkraj rapalske meje, v Kraljevini Italiji. Nadalje je bila s prvo slovensko ustavo na načelni in deklarativni ravni Slovenija kot politična enota sploh prvič vzpostavljena;⁸ ustava je Sloveniji zagotovila federativni status v državi in takšen položaj, ki naj bi dokončno odpravil slovensko nacionalno vprašanje. Vodilni ideolog komunistične partije in arhitekt jugoslovanskega družbeno-političnega sistema Edvard Kardelj je takrat v svoji ideološko-zgodovinski študiji Razvoj slovenskega narodnega vprašanja zapisal, da slovenskega nacionalnega vprašanja »v načelnem smislu ni več«.⁹ »V načelnem smislu ...« Vprašanje, ki se

7 Gašparič, The country at standstill: Yugoslavia and Slovene politics in the 1930s., str. 223-236.

8 Slovensko prebivalstvo je za časa habsburške monarhije živelo v okviru historičnih dežel (Kranjska, Štajerska, Koroška, Goriška, Istra, deloma na Ogrskem), po vzpostavitvi Kraljevine SHS / Jugoslavije pa najprej v okviru Mariborske in Ljubljanske oblasti, nato pa v okviru Dravske banovine. Toda oblasti in banovina so bile le administrativne upravne enote.

9 Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, str. XLVII.

Na margo Kardeljevemu stališču: Po besedah srbskega »očeta naroda« pisatelja Dobrice Čosića, ki jih je sicer izrekel dve desetletji (!) po koncu Jugoslavije, v intervjuju hrvaškemu novinarju Darku

ob tem zastavlja, pa je, ali je bilo rešeno tudi v praktičnem smislu, in predvsem, ali so tako čutile tudi širše plasti prebivalstva. Je bila tudi druga Jugoslavija podobno kot njeni državi predhodnici v dvajsetem stoletju tista država, ki jo je slovensko prebivalstvo vzelo za svojo, razmišljalo v njenih okvirih in bilo zadovoljno z življenjem v njej? Kaj je ljudi v državi motilo, kaj skrbelo, kaj vezalo nanjo?

Dinamiko slovenskega odnosa do Jugoslavije lahko rekonstruiramo na več ravneh, v glavnem – do druge svetovne vojne – skozi politiko političnih subjektov, upošteva je njihovo specifično težo med volilnim telesom. Prav tako se lahko opremo tudi na poglede vsakokratne slovenske gospodarske in kulturniške elite ter na politična poročila tujih diplomatov. Ta metodološki pristop po letu 1945 v precejšnji meri odpade, čeprav ne povsem. V vsakem primeru pa je tovrstno ugotavljanje državljanškega utripa le približno detektiranje, ki je sicer lahko mestoma točno, a redko zaobjame vso širino družbenih vprašanj, še redkeje pa omogoča resno medčasovno primerjavo konkretnih stališč. Tovrstno početje lahko temelji le na tehtnih javnomnenjskih raziskavah, a so te bile v socialističnih državah izrazita redkost.

V enopartijskih državah evropskega vzhoda je pač prevladovalo mnenje, da je resno sociološko ugotavljanje javnega mnenja povsem nepomembno. V Sovjetski zvezi za časa Stalina so to dejavnosti raje opravljali tajna politična policija, partijski aparat in »self-criticism«. Po besedah člana centralnega komiteja poljske komunistične partije in glavnega političnega svetovalca generala Jaruzelskega Stanislaw Kwiatskowskega so bili temu nenaklonjeni tudi zato, ker »The picture of a differentiated society that emerged from public opinion research did not fit the thesis on the moral and political unity of the nation obligatory at that time.«¹⁰ V sedemdesetih in osemdesetih letih, zlasti pa po uveljavitvi Gorbačovove Perestrojke, so nato v skoraj vseh socialističnih državah začeli z izvajanjem raziskav javnega mnenja, toda te so bile povsem neverodostojne. Ljudje so bili do raziskovalcev nezaupljivi, niso verjeli v anonimnost anket, vzorci so bili velikokrat nereprezentativni ...¹¹ Na Češkoslovaškem so bili njihovi izsledki celo prirejeni s »psevdo raziskovalno« metodo in poslani naravnost na centralni komite. Javnost za obstoj tamkajšnjega Inštituta za raziskovanje javnega mnenja sploh ni vedela.¹²

V Sloveniji je bila tedaj situacija povsem drugačna. Konec leta 1966 je namreč skupina slovenskih raziskovalcev (M. Jezernik, F. Vreg, B. Kavčič, N. Toš) zapisala,

Hudelistu leta 2011, je bila Kardeljeva »načelna rešitev« mišljena zelo daljnosežno. Leta 1957, ko so pisali program ZKJ, naj bi mu namreč Kardelj zaupal, da Čošićeve komunistični bratje iz drugih delov Jugoslavije (tudi iz Slovenije) niso za Jugoslavijo, saj hočejo državo le izkoristiti za oblikovanje lastnih samostojnih držav, kar se je nato tudi udejanjilo. – Jutarnji list, 21. 7. 2012, str. 32.

10 Nav. po Henn, *Opinion Polling in Central and Eastern Europe under Communism*, *Journal of Contemporary History*, p. 232. Dostopno na: <http://www.jstor.org/stable/260974>.

11 Henn, *Opinion Polling in Central and Eastern Europe under Communism*, pp. 229–240.

12 Bútorová, *Verejná mienka: zdroj pohybu, sila zotrvačnosti*, str. 304.

kako mnenjske raziskave »pri nas nimajo posebne tradicije«, da se z njimi nihče ne ukvarja in da je zato treba ustanoviti posebno organizacijo v okviru Visoke šole za politične vede – Center za raziskovanje javnega mnenja.¹³ Temu stališču je pritrnil tudi slovenski politični vrh, saj se je zavedal, da se lahko v nasprotnem kot »nadomestek znanstvenega raziskovanja javnega mnenja uveljavljajo razne primitivistične metode.«¹⁴ V letu 1968 je nato tedanja Visoka šola za politične vede, članica Univerze v Ljubljani (kasnejša Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo in današnja Fakulteta za družbene vede), dejansko začela z izvajanjem ambicioznega projekta »Slovensko javno mnenje«. Projekt traja kontinuirano vse do današnjih dni, zajema velike reprezentativne vzorce prebivalstva in temelji na standardiziranih socioloških anketah.¹⁵ V drugih jugoslovanskih republikah podobnih raziskav niso izvajali.

Glede zanesljivosti same raziskave je dolgoletni vodja raziskovanja Niko Toš konec osemdesetih let dejal, da je v začetku bilo zgolj nekaj »poskusov vmešavanja« v njihovo delo; obstajala je ambicija, da bi raziskavo premestili pod »varno« okrilje republiške politične organizacije – Socialistične zveze delovnega ljudstva. Toda vsaj od srede sedemdesetih let podobnih poskusov podrejanja ni bilo več, nasprotno, politika je postajala vse bolj iskreno zainteresirana za rezultate raziskav.¹⁶

PROLOG - POVOJNA STVARNOST

Druga Jugoslavija je takoj po vojni v pogojih razvoja političnega in družbenega življenja zvesto sledila praksi monarhičnega režima iz predvojnega desetletja. V državi, kjer večstrankarstvo ni bilo zaželeno, je bila oblikovana vsedržavna koalicijsko urejena Ljudska fronta, v katero je bilo vključenih tudi sedem predvojnih meščanskih strank, in kjer je prvo violino igrala komunistična partija.¹⁷ T. i. izvenfrontovsko opozicijo so onemogočali (komunisti so imeli

13 Predlog za ustanovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja, Arhiv CJM (www.cjm.si).

14 Tako je v slovenski skupščini dejal predsednik slovenske vlade, tj. izvršnega sveta SRS, Janko Smole. – Delo, 21. 10. 1966.

15 Za prvo raziskavo so anketirali po 25 polnoletnih respondentov v 100 okoliših tedanje SR Slovenije; realiziran vzorec je nato znašal 2475 ljudi. – Niko Toš et al: Slovensko javno mnenje 1968. [datoteka podatkov]. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm68>, 14. 9. 2012.

16 Intervju v reviji Nin, 2. 8. 1987.

17 »Ljudskofrontni« pristop se v vsej srednji in jugovzhodni Evropi v temeljnih črtah ni razlikoval. Podobno platformo so oblikovali tudi na Češkoslovaškem, kjer je imela meščanska politika na čelu z Benešem dosti močnejšo izhodiščno pozicijo kot v Jugoslaviji. »Vladni program iz Košic«, ki je pomenil prvi korak k »ljudski demokraciji«, so tedaj zgolj različno dojemali. Nekateri so v njem videli maksimalni reformni paket, nekateri pa le začetek korenite preosnove. Vykoukal, Litera, Tejchman, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, str. 126.

nadzor tako nad represivnim aparatom in politično policijo Ozna kot nad mediji in naposled ni nastopila na volitvah. Za glasove volivcev se je potegovala le ena lista, ki bi lahko v vsakem primeru računala na zmago.¹⁸ Kot je poročala ameriška ambasada v Jugoslaviji jeseni leta 1945 v Washington, se je država spreminjala v totalitarno policijsko tvorbo, kjer ni svobode govora in tiska, »da pa kljub temu prave opozicije in nasprotovanj obstoječemu stanju skorajda ni.«¹⁹ Podobno je ugotavljal tudi prvi povojni češkoslovaški veleposlanik Josef Körbel, sicer oče kasnejše ameriške državne sekretarke v Clintonovi administraciji Madeleine Albright, ki je veljal za analitičnega eksperta za Jugoslavijo; na beograjski ambasadi je delal že v tridesetih letih kot tiskovni ataše. V osebnem pismu predsedniku Edvardu Benešu je takoj po svojem prihodu v Beograd ugotavljal, da so ljudje v državi izjemno ponosni na vojaške uspehe, da se govori o svobodi in demokraciji, toda red in mir se dejansko vzdržujeta s trdo roko. Situacija je mirna, a še zdaleč ne notranje umirjena.²⁰ V prvem zaupnem političnem poročilu je dodal, da pravi utrip, kaj se »tu in tam dejansko dogaja«, le težka začuti, ker da se v Jugoslaviji »danes živi kot v kakem zatemnjenem kotu«. Mediji so bili po njegovem omejeni, disciplinirani in strankarski. Kljub temu je vendarle ugotavljal, da so Slovenci zaradi »neuspeha s Trstom, Istro, Gorico in Koroško« nad Titom razočarani, režim pa tudi naj ne bi bil povsem prepričan, da ima prebivalstvo »za seboj«.²¹ Ameriški veleposlanik Richard C. Paterson Jr. mu je pred prvimi volitvami celo dejal, da je sicer res jasno, da bo Ljudska fronta zmagala, a če bi bile volitve svobodne, se to nikakor ne bi zgodilo.²² A Paterson je imel izkušnjo in vpogled predvsem v srbske in črnogorske razmere ter Zagreb, Slovenije, kjer je bila situacija drugačna, ni poznal. Ljudskofrontno idejo in politično obliko so na Slovenskem komunisti namreč udeležili že v začetku vojne v Jugoslaviji leta 1941, ko so ustanovili Osvobodilno fronto, široko protifašistično koalicijsko organizacijo. Njena dejanska moč je prvenstveno izhajala iz upora proti okupatorju in zmage v narodno-osvobodilni vojni in je zato gotovo bila manj vprašljiva kot moč Ljudske fronte drugod v državi. Poleg tega so bile predvojne slovenske politične stranke, ki bi potencialno lahko ponudile politično in družbeno alternativo (zlasti pred vojno daleč najmočnejša Slovenska ljudska stranka, katere lider Anton Korošec je postal edini nesrbski predsednik jugoslovanske vlade v času med obema vojnoma), zaradi svoje medvojne drže in kolaboracionistične dediščine odrinjene na rob političnega prostora.

18 Vodušek Starič, *Prevzem oblast 1944 – 1946*, str. 343–369.

19 Gabrič, *Opozicija v Sloveniji po letu 1945*, str. 102.

20 Archiv Ministerstva zahraničných věcí, *Politické zprávy (AMZV PZ)* – Beograd, pismo z dne 16. 5. 1945.

21 AMZV PZ, poročilo z dne 20. 6. 1945.

22 AMZV PZ, poročilo z dne 9. 11. 1945.

Ob koncu vojne se je torej na Slovenskem povsem spremenila struktura političnega prostora, začel se je proces "družbene prenove". Sprva je bila situacija nejasna, po slavljenju zmage je sledilo soočenje s kruto povojno realnostjo. Toda domnevamo lahko, da so ljudje državni okvir in oblast vendarle sprejemali oz. vsaj sčasoma sprejeli. Trda roka je bila po koncu vojne najbrž bolj sprejemljiva kot sicer, Tito je bil zmagovalec, kult njegove osebnosti je postajal vse močnejši, komunistična partija je bila – za razliko od drugih držav na evropskem vzhodu – samonikla in resnična oblast. Po dveh desetletjih so bili ljudje z državo v glavnem zadovoljni ...

DRŽAVA ŠTEVILNIH PREDNOSTI

Leta 1968, ko je bilo izvedeno prvo strokovno merjenje javnega mnenja, je imela Jugoslavija po mnenju ljudi v številnih pogledih prednost pred drugimi evropskimi državami in ZDA. Glede na možnosti za napredovanje, šolanje, glede na razvito kulturno življenje, glede skrbi za bolne in brezposelne, celo glede gospodarskega napredka in položaja vere, glede ugleda države, njenih naravnih lepote, odnosov med ljudmi, glede njihove možnosti vplivanja na družbene odločitve – je prekašala ves ostali svet. Le v razvoju znanosti in tehnike ni imela prvenstva, čeprav so ji tudi tukaj dajali visoke ocene. Ljudje so jo videli kot deželo številnih prednosti, ki ji je vladal človek, najbolj zaslužen za svetovni mir – Tito.²³

Pogled iz leta 1968 se v naslednjih letih ni bistveno spremenil. Leta 1972 so ljudje še zmerom videli Jugoslavijo kot deželo številnih prednosti, ki pa je očitno opešala na gospodarskem področju. Po kriteriju gospodarskega napredka države je tedaj prvenstvo zanesljivo prevzela domovina jugoslovanskih »gastarbajterjev« Zvezna republika Nemčija. Jugoslavija je prav tako bila še naprej brez primata pri razvoju znanosti in tehnike, kjer so bile v zanesljivi prednosti ZDA.²⁴ Toda že čez tri leta je po mnenju ljudi svoje gospodarske in raziskovalne kazalce opazno popravila, saj so menili, da ima njihova »širša« domovina prednost pred drugimi državami v prav vseh pogledih.²⁵ Pri takem stališču so vztrajali tudi v letih 1980 in 1984.²⁶ Štiri leta po Titovi smrti je država še naprej ohranjala svoje prednosti, a je – po mnenju ljudi – znova pešala pri gospodarskem razvoju in napredku v znanosti.

23 Na vprašanje, kdo je naredil največ za svetovni mir (dva možna odgovora), je največ vprašanih omenilo J. B. Tita (82,6 %) in J. F. Kennedyja (43,1 %).

24 Toš et al, *Slovensko javno mnenje 1972* [datoteka podatkov]. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm72>, 14. 9. 2012.

25 Toš et al, *Slovensko javno mnenje 1975/1976* [datoteka podatkov]. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm76>, 14. 9. 2012.

26 Toš et al, *Slovensko javno mnenje 1980* [datoteka podatkov]. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm80>, 14. 9. 2012; Toš et al, *Slovensko javno mnenje 1984* [datoteka podatkov]. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm84>, 14. 9. 2012.

Tabela 8: Katera država ima v posameznem pogledu prednost pred drugimi? (SJM 1968)

	Jugo- slavija	Sovjet. zveza	ZDA	Italija	Avstrija	Nemčija	Skand. države	Švica	Druge soc. države	Druge zahodne države	Nobena	Ne vem
1	47,1	2,3	4,6	0,5	0,7	4,2	1,9	1,5	0,3	1,3	1,1	34,4
2	56,7	7	1,5	0	0,2	1,3	1,1	0,5	0,2	1,6	0,6	29,9
3	36,3	4,6	1,9	2,1	0,5	2,2	1,3	0,4	0,4	4,7	1,1	44,4
4	56,9	1,5	1,7	0,4	0,8	1,3	3,4	0,7	0,3	1,4	2,3	29,3
5	48,3	0,1	1,8	12,7	1,7	1,2	0,2	0,3	0,1	1,4	1,1	31,1
6	24,8	3,6	9,4	1,1	0	13,5	5,2	3,8	0,2	4,3	1,1	32
7	75,6	1,1	0,3	0,2	0,1	0	0,8	2,1	0,4	0,8	0,7	17,8
8	23,9	24	8,6	0,5	0,1	9,6	0,9	0,4	0,2	4,1	0,5	27,1
9	68,5	0,1	0,1	2,4	0,4	0,5	0,4	5,7	0,2	2,0	0,2	19,6
10	48,5	0,9	0,5	0,5	0,2	0,3	0,4	0,4	0,2	1,5	2,6	43,9
11	51,4	3,1	0,3	0,2	0,2	0,7	1,1	0,3	0,5	0,4	6,3	35,5

1. glede na možnosti za napredovanje
2. glede na možnosti za šolanje
3. zaradi razvitega kulturnega življenja
4. zaradi skrbi za ljudi v boleznih, brezposelnosti
5. zaradi položaja vere ter odnosov med cerkvijo in državo
6. zaradi dobrega gospodarjenja (gospodarskega napredka dežele)
7. zaradi miroljubne politike in ugleda države v svetu
8. zaradi hitrega razvoja znanosti in tehnike
9. zaradi naravne lepote dežele
10. zaradi možnosti, ki jih ima večina ljudi za vplivanje na družbene odločitve
11. zaradi tovariških odnosov in enakosti med ljudmi

(NE)ZADOVOLJSTVO S STANDARDOM IN NEZAINTERESIRANOST ZA POLITIČNA VPRAŠANJA

Prednost, ki jo je Jugoslavija imela pred drugimi državami, pa nikakor ni pomenila, da so bili ljudje s prav vsem v državi samoumevno zadovoljni. Težave in probleme so temu navkljub zaznavali in jih v glavnem povezovali z vprašanji življenjskega standarda. Leta 1968 so na vprašanje, česa si poleg zdravja, sreče in miru še želite, v 52 % odgovorili, da boljši standard, sicer so bili z vsem ostalim v glavnem zadovoljni. Nezadovoljstva ni bilo veliko, pa še tega so vzbujali problemi, povezani s standardom. Ljudi je tako motilo, da na vodilnih mestih ni dovolj ljudi z ustrezno kvalifikacijo, da sposobni ne dobijo ustreznih delovnih mest, da so za delo neustrezno nagrajeni, skratka, da imajo opraviti s slabim gospodarjenjem in poslovno politiko (kljub »prednosti«, ki jo je država glede gospodarskega razvoja uživala pred drugimi, to torej ni pomenilo, da so ljudje hkrati menili, kako se v državi optimalno gospodari!). Respondente so še povprašali, zakaj po njihovem mnenju mnogo rojakov odhaja na delo v tujino. Spet jih je večina (66,4 %) odgovorila, da zaradi želje po izboljšanju standarda.²⁷

Toda že v naslednjem desetletju se je percepcija ljudi začela precej naglo spreminjati; želja po izboljšanju standarda se je po njihovem začejala uresničevati. V sedemdesetih letih so tako v glavnem odgovarjali, da jih v državi nič ne moti in da živijo bolje kot leto prej.²⁸ Ko so jih v letih 1975/1976 prosili, naj primerjajo svoj položaj oz. položaj svoje družine po osvoboditvi in takrat, jih je 58,3 % povedalo, da se je »močno izboljšal«, 35,9 % pa, da se je »izboljšal«. V čem? Večina jih je omenila dvig standarda.²⁹ Pozitivni trend, ki se je kazal v ocenah življenjske ravni, se je ohranjal do kriznih osemdesetih, ko je sledila sprememba. Ljudje so leta 1983 začeli ugotavljati, da je standard slabši kot pred letom, in – kar je še zlasti pomembno – domnevali, da bo čez eno leto še slabši.³⁰ Podobni odgovori so se nato zvrstili do konca desetletja.

Politična vprašanja so bila med ljudmi vse do druge polovice osemdesetih let izrazito v drugem planu. Ko so v letih 1970/1971 ljudem naštel nekatera področja družbenega življenja in jih nato povprašali, v kolikšni meri se zanje zanimajo, nanje vplivajo oz. menijo, da bi bilo treba kaj spremeniti, so bili daleč najbolj indiferentni do upravnih in političnih zadev. Kar 61 % vprašanih ni izbralo nobene od ponujenih možnosti. Podobno nezanimanje lahko zaznamo tudi leta 1973 in nato še v letih 1975/1976. Ob razpravi o novi ustavi leta 1973 celo 37,3

27 *Slovensko javno mnenje* 1968.

28 Življenjska raven se je tedaj tudi statistično precej zvišala, ljudi je zajel »val potrošništva«. Čepič, *Življenjska raven in potrošništvo*, str. 1133–1137.

29 *Slovensko javno mnenje* 1975/1976.

30 *Slovensko javno mnenje* 1983.

% vprašanih ni o tem nič vedelo, 49 % pa jih je o tem zgolj nekaj slišalo.³¹ Ljudje so sicer redno hodili volit, a so od leta 1968 naprej kot glavni razlog udeležbe na vsakokratnih volitvah navajali »izpolnjevanje državljske dolžnosti«, šele v drugi vrsti so poudarili, kako jim ni vseeno, kdo je poslanec ali odbornik.³² Skozi vsa sedemdeseta in osemdeseta so na vprašanje, ali je politika ZKS skladna z interesi večine, odgovarjali z nejasno-nevtralnimi »deloma«, sledil je odgovor »jo premalo poznam«.³³

Ljudje so očitno bili nezainteresirani za politična vprašanja in sčasoma vse bolj »politično brezbrizni«, bilo jim je »vseeno«. Leta 1984 so sami menili, da je ravno politična apatija eden od pojavov, ki je označeval tedanje družbene razmere (za lenobo in privilegiji).³⁴ Klasična politika je ostajala postranska stvar do druge polovice osemdesetih, ko je začela odločno prihajati vse bolj v ospredje.

Mednacionalni in medrepubliški odnosi

Po več kot treh desetletjih obstoja druge Jugoslavije, leta 1978, so ljudje videli Slovenijo kot samoumeven integralni del skupne države. Slovenske povezave z ostalimi republikami in pokrajinami so bile po njihovem mnenju »dobre« na prav vseh področjih – tako na gospodarskem, prometnem, zaposlitvenem, kulturnem, kot na področju znanosti, šolstva, zdravstva. Dobro so bili povezani tudi kraji in ljudje v osebnih stikih.³⁵ Slovenija je v očeh njenega prebivalstva torej nedvomno bila tesno zvezana z drugimi deli države.

Tabela 9: Kako je Slovenija povezana z drugimi republikami in pokrajinami Jugoslavije (SJM 1978)

Področje	Zelo slabo	Slabo	Srednje	Dobro	Zelo dobro	Ne vem	b. o.
Gospodarstvo	0,3	3,6	19	51,9	7,8	17	0,4
Promet	0,6	6,7	15,6	53,8	8,3	14,6	0,3
Zaposlovanje	0,4	3,2	13,5	55,2	10,5	16,7	0,5
Kultura	0,6	6,6	19,2	44,8	5,2	23,1	0,4
Znanost	0,3	4,9	16,6	43,4	4,7	29,7	0,4

31 *Slovensko javno mnenje* 1970/1971, 1973, 1975/1976.

32 Leta 1969 so ravno po neposrednih volitvah v republiški zbor slovenske skupščine sicer v večini odgovarjali, da so volili ravno zato, ker jim ni vseeno, kdo bo poslanec, a so leta 1972 spet v prvi vrsti omenjali, da je volilna udeležba izpolnjevanje državljske dolžnosti. V letih 1978 in 1981/1982 so trdili v še večji meri. *Slovensko javno mnenje* 1968, 1969, 1972, 1978, 1981/1982.

33 Leta 1987 se je ob še vedno najvišjem številu odgovorov »deloma je skladna« na drugo mesto prvič zavihtel odgovor »ni skladna«. *Slovensko javno mnenje* 1970/1971, 1981/1982, 1983, 1984, 1986, 1987.

34 *Slovensko javno mnenje* 1984.

35 *Slovensko javno mnenje* 1978.

Področje	Zelo slabo	Slabo	Srednje	Dobro	Zelo dobro	Ne vem	b. o.
Šolstvo	0,9	7,6	15,4	45,5	4,9	25,4	0,4
Zdravstvo	0,9	6,4	16,1	43,3	5	27,8	0,5
Med mesti in kraji	0,3	4,3	15,9	51,2	8,9	19	0,4
Osební stiki	0,9	4,9	20,6	49,2	7,7	16,4	0,4

Okvir, znotraj katerega so ljudje motrili družbeno dogajanje, tako ni bil vprašljiv. Slovensko prebivalstvo se je čutilo kot del Jugoslavije, dežele mnogih prednosti, v katero so bili povsem vključeni. Toda v državni okvir so sodile še druge republike z drugimi »jugoslovanskimi narodi«. Dejstvo »povezanosti« z njimi je seveda nujno zahtevalo jasne razloge zanj. Skupnost in posameznik sta morala imeti pred očmi jasen račun – kaj nas združuje z drugimi narodi in kaj razdvaja. Razumno je bilo pričakovati, da bo gotovo obstajal kak združevalni razlog, okrog katerega so se ljudje poenotili. Odgovori ljudi kažejo, da je bilo takih razlogov več, toda dva sta bila izrazito konsenzualna in nespremenjena vse od konca šestdesetih let do konca osemdesetih let – na eni strani narodnoosvobodilna borba, na drugi pa bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov.³⁶ Sklepamo lahko, da sta bila oba posledica politične propagande, ki pa je očitna padla na plodna tla. Ljudje so bržkone (zavedno ali ne) menili, kako je država konec koncev izšla iz boja proti okupatorju na strani zavezniške koalicije, zgradili pa so jo njeni složni narodi po »bratskem« principu. Poleg omenjenih razlogov so ljudje med združevalne dejavnike uvrščali še narodnostno sorodnost, obrambne in varnostne razloge (Jugoslovansko ljudsko armado), socializem in samoupravljanje kot unikaten politični sistem in (zlasti v začetku osemdesetih) enotno državo na čelu z Zvezo komunistov. Nedvomno veliko razlogov, ki so tvorili vezivo, toda prav tako številni, četudi šibkejši, so bili razdruževalni faktorji. Na prvem mestu med njimi (izrazito leta 1987) so se znašle različne delovne navade in različnost jezikov (ta je očitno obstajala kljub narodnostni sorodnosti, so ljudje menili, kako jezik ni temeljni izraz nacionalne individualnosti?). Poleg tega so »Slovence in ostale« razdvajale še kulturne tradicije, verska pripadnost, različna redoljubnost, različni življenjski standard, drugačne gospodarske koristi in geografska oddaljenost.³⁷ A račun je bil vseskozi jasen: Četudi smo »drugačni«, smo skupaj; in v tej skupnosti se mi, slovensko prebivalstvo, dobro počutimo ... in smo pripravljeni za to tudi nekaj dati ...

36 Zanimivo se zdi, da sta danes osrednja kohezivna dejavnika znotraj Evropske unije precej podobna – antifašistična dediščina (ne nazadnje je dan Evrope 9. maj, dan zmage) in »enakost v različnosti« Evropejcev.

37 *Slovensko javno mnenje* 1969, 1972, 1975/1976, 1981/1982, 1987.

Tabela 10: Kaj od navedenega Slovence in ostale jugoslovanske narode najbolj združuje (Z) in kaj razdvaja (R)

Leto	1969		1972		1975/1976		1981/1982		1987	
	Z	R	Z	R	Z	R	Z	R	Z	R
1	33	2,3	27,4	0	17,3	1,5	0,4	12,4	23,8	1,7
2	45,2	0,3	41,6	0,7	44,9	0	1,3	0	52,5	1
3	60,1	0,3	48,1	0,3	47,1	0,1	14,9	18,8	55,8	0,3
4	14,5	0,4	24	0	33,3	0,1	17,1	1,3	22,8	1,5
5	1,7	4,6	33,2	0,9	22,5	0,1	55,9	0,1	48,2	0,5
6	26,8	0,3	15,4	0,6	29,1	0,4	48,4	0,1	8	0,7
7	19,2	2,5	32	0,2	30,7	0,2	32,7	0,1	26,8	0,5
8	11,4	11,7	4,7	14,1	4,2	14,5	24	0,4	5,5	25,2
9	14,6	31	2,3	36,6	1,9	31,3	13,3	0,2	2,5	54,6
10	-	-	0,8	38	0,2	31,7	2,2	22,4	1,3	34,2
11	1	30,2	2,2	16,4	1,9	11,8	3,9	19,4	1,2	20,8
12	3,4	37,7	3,8	41,2	2,2	38,1	1,9	36,6	1,6	50,4
13	1,5	26,4	2,7	34,4	2,6	23,7	1,6	6,6	1,5	35
14	6,9	24,7	6,1	19,1	5,6	10,3	1,2	11,5	5,6	16,1
15	8,9	13,7	7	3,9	3	2,4	1,4	40,4	9,1	2,2
16	15,9	27,2	13,6	24,4	xxx					

1. Narodnostna sorodnost
2. bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov
3. narodnoosvobodilna borba
4. socializem in samoupravljanje
5. centralizem, (od 1972 enotna država)
6. zveza komunistov
7. obramba in varnost navzven, JLA
8. kulturne tradicije
9. delovne navade
10. verska pripadnost
11. redoljubnost, urejenost
12. jeziki
13. življenjski standard
14. gospodarske koristi
15. geografska bližina
16. kaj drugega, nič, ne morem se odločiti, b. o.

Ljudje so se vseskozi (torej od konca šestdesetih do konca osemdesetih let) zavedali, kako dejstvo sobivanja v jugoslovanski skupnosti zajema načelo solidarnosti. Odnose med t. i. razvitimi in nerazvitimi republikami so sicer posebej občutljivo obravnavali, saj je Slovenija bila najrazvitejša republika, a niso pomoči nikdar odrekli. V glavnem so zagovarjali stališče, naj manj razviti skrbijo zase, pri tem pa jim naj pomaga jugoslovanska skupnost; torej vsi skupaj. V letih 1978 in 1980 so v skoraj enakem odstotku celo menili, kako naj bo to prvenstvena skrb države, zlasti pa razvitih republik. Delež tistih, ki so zagovarjali rešitev, po kateri naj nerazviti skrbijo sami zase, je bil – iz razumljivih razlogov – visok le leta 1968 (čas t. i. partijskega liberalizma) in po letu 1987 (čas zaostrovanja medrepubliških odnosov).³⁸

Zaradi vsega tega so bili ljudje prepričani, da jugoslovanski okvir skupaj s pomočjo nerazvitim ni zaviral slovenskega razvoja. V šestdesetih in sedemdesetih letih naj bi se sicer Slovenija le »deloma« razvijala tako, »kot bi se morala«, a to ne pomeni, da se vendarle ni razvijala. V osemdesetih so bili v glavnem prepričani, da se je njihova republika v Jugoslaviji razvijala.³⁹

Tabela 11: Kako naj bi se v prihodnosti razvijali gospodarski odnosi med razvitimi in manj razvitimi republikami v Jugoslaviji?

Leto	1	2	3	4	5
1968	35,9	10,8	44	0,4	8,8
1969	20,2	13,9	57,8	0,6	7,6
1970/1971	22,8	13	58,4	0,3	5,6
1972	18,3	12,2	59,4	0,6	9,4
1975/1976	13,4	24	56,4	0,4	5,8
1978	6,2	41,6	42	-	10,3
1980	3,8	40,6	46,3	-	9,3
1981/1982	8,3	24,7	56,6	-	12,4
1983	14,3	18,1	57,2	-	10,4
1984	14,7	17,7	53,5	-	14,1
1986	16,5	18,2	56,5	-	8,8
1987	28,4	13,4	50,5	-	7,6
1988	32,3	8,6	53,2	-	6
1989 UST	21,8	6,8	43	18,7 ⁴⁰	9,7
1990	26,6	5,4	45	14	9

38 *Slovensko javno mnenje* 1968, 1969, 1970/1971, 1972, 1975/1976, 1978, 1980, 1981/1982, 1983, 1984, 1986, 1987, 1988, 1989 UST, 1990.

39 *Slovensko javno mnenje* 1968, 1972, 1980, 1983, 1986, 1987.

40 Leta 1989 in 1990 so anketirancem ponudili še en odgovor: Skrb za razvoj je predvsem stvar podjetij iz razvitih in nerazvitih okolij, ki so zainteresirana za skupna vlaganja.

1. Manj razviti naj bi za svoj nadaljnji razvoj skrbeli sami.
2. To naj bo prvenstvena skrb vse jugoslovanske skupnosti, zlasti pa skrb razvitih republik.
3. Manj razviti bi morali skrbeti zase, jugoslovanska skupnost pa bi jim morala pri tem pomagati
4. Kaj drugega
5. Ne vem, premalo poznam, brez odgovora

Tabela 12: Ali se je Slovenija znotraj jugoslovanske skupnosti v zadnjih letih razvijala tako, kot bi se morala?

Leto	Da	Deloma	Ne	Ne vem
1968	26,2	39,6	23,8	10,4
1972	25	47,3	18,2	9,5
1983	17,3	45,4	20,7	16,6

Tabela 13: Ali se je Slovenija v Jugoslaviji zadnja leta razvijala ali zaostajala

Leto	Močno razvijala	Razvijala	Niti razvijala niti zaostajala	Zaostajala	Močno zaostajala	b. o.
1980	15,8	58,5	11,3	12,5	0,6	1,3
1986	6,6	45,1	18	22,3	1,9	6
1987	7,5	40,7	18,7	23,8	4,2	5,2

JUGOSLOVANSKA KRIZA

Četudi je jugoslovanska skupnost imela številne prednosti, četudi se je Slovenija znotraj nje razvijala, je bila vendarle negotov državni okvir. V letih 1975/1976 je kar 58,6 % vprašanih menilo, da bi lahko v prihodnje prišlo v državi do kriz in nevarnosti (nejasno, kakšnih, lahko bi bile povezane z gospodarstvom in tujimi vplivi). Leta 1984 je delež zaskrbljenih upadel na (še zmerom visoko) tretjino.⁴¹ Gospodarske in politične zaostritve v drugi polovici osemdesetih so naposled ljudi vse bolj gnale v »varno zavetje republike«; v razmišljanje, ki je v ospredje vse bolj postavljalo le Slovenijo.

Leta 1988 je tako 71,6 % vprašanih želelo, da bi bile republike bolj samostojne, 62 % jih je pri tem zaupalo slovenskemu vodstvu na čelu z Milanom Kučanom

⁴¹ Slovensko javno mnenje 1975/1976, 1984.

(kasnejšim slovenskim predsednikom) in hkrati jih 72 % ni zaupalo zvezni vladi. Delež tistih, ki so menili, da bi Slovenija imela perspektivo tudi izven Jugoslavije, je že presegel polovico, četudi je večina ljudi hkrati menila, kako vendarle ni smiselno razpravljati o odcepitvi od skupne države. Slovenci tedaj sebe nikakor niso percipirali kot problematičen dejavnik. V krepki večini so namreč trdili, da ne razbijajo Jugoslavije, da niso nastrojeni proti JLA, da niso egoisti, zaverovani sami vase in v svoj standard, in da se nikakor ne počutijo večvredni v odnosu do drugih narodov. Zavrnilo so tudi stališče, da naj Slovenija ostane »narodno čista«. ⁴²

Toda že naslednje leto (1989) jih je kar 71,6 % menilo, da bi Slovenija imela boljšo perspektivo izven Jugoslavije in da so zato smiselne razprave o odcepitvi. Poti nazaj očitno niso več videli. Na vprašanje, kaj bi bilo, če bi bil Tito še živ, so odgovorili, da bi bilo le malo boljše ali pa enako. Krivca za nastale razmere so naslednje leto videli v srbski prevladi, ki naj bi se širila nasilno in ogrožala samostojnost narodov. Menili so še, da sta politična koncepta Srbije in Slovenije povsem nezdržljiva, poleg tega pa naj bi bile v državi tako velike »civilizacijske razlike«, da »ne spadamo skupaj«. A ob tem se vendarle zdi zanimivo, kako so hkrati s tem ljudje še naprej (vsaj deklarativno) vztrajali na načelu univerzalnega humanizma. Menili so, da so narodi dobri, sprli so jih politiki (podoba politika pa je tudi tedaj, kakor danes, bila negativna). ⁴³

Ugotovimo lahko, da se je slovensko prebivalstvo do konca osemdesetih čutilo povezane v jugoslovansko skupnost, ki bi sama po sebi ne bila vprašljiva, četudi je bil s položajem Slovenije v državi marsikdo nezadovoljen. To prej ko slej potrjujejo tudi slovenska prizadevanja za njeno predruženje v učinkovitejše okolje. Mnenja med Beogradom in Ljubljano so se kresala ob vprašanjih ureditve slovenskega položaja v Jugoslaviji, med samimi slovenskimi politiki pa stališča o načinu, kako slednjega doseči. ⁴⁴

Zaupanje v državo in tudi njen režim se je ohranjalo vse do konca osemdesetih, ko se je postopoma, pod okriljem gospodarske in politične krize znotraj države in kolapsa komunističnih režimov drugod v Evropi sprevrglo v spoznanje o jugoslovanski neperspektivnosti. Tihi konsenz med večino prebivalstva na eni ter Jugoslavijo in njeno politično elito na drugi strani se je začel lomiti. Organi federacije v Beogradu so postajali vse manj relevantni, tudi svežemu in modernemu predsedniku zvezne vlade Anteju Markoviću, obetavnemu reformistu s podporo zahodnih držav, ljudje več niso zaupali. Osrednji razlog, ki je ljudi oddaljeval od države, je bila agresivna nacionalistična ofenziva srbskega »vožda« Slobodana Miloševića in njegovega kroga, ki je izbila sodu dno. ⁴⁵

42 Slovensko javno mnenje 1988.

43 Slovensko javno mnenje 1989 UST, 1990.

44 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 23.

45 Prim. David B. Kanin, »Yugoslavia in 1989 and after«: a comment. str. 551-556.

Slovinci so v očeh marsikaterega tujega opazovalca naposled postali to, kar po lastnih besedah še leta 1988 niso bili – razbijalci Jugoslavije.⁴⁶

EPILOG - DOJEMANJE DRŽAVE PO RAZPADU DRŽAVE

Deset let po razpadu države, leta 2001, ko so se razgrete strasti že precej umirile, so ljudi znova povprašali o nekdanji državi. In? Politični in gospodarski sistem pred letom 1990 in danes sta dobila približno enake ocene ...

Problem Jugoslavije, ki so ga vseskozi ljudje percipirali, in ki se ga zato še spominjajo, je torej bil standard. Četudi je bil visok, četudi je do začetka osemdesetih rasel, so ljudje vendarle videli, da je v Avstriji in Italiji mogoče *več in bolje*. Politična vprašanja in vprašanja demokratizacije niso bila bistvena (z izjemo zadnjih let, ko je bila pomembna in problematična tudi nacionalistična ofenziva Miloševićevega kroga). Sicer so bili ljudje razmeroma zadovoljni. In tega se spominjajo. Čas je bil bolj brezskrben, ne le v Sloveniji, tudi drugod v vzhodni Evropi. Kakor je pred časom dejal češki pisatelj Ivan Klima: »Nobody is nostalgic for the Stalinist era but many people are nostalgic for their youth. They miss the security of Communist times /.../.«⁴⁷ Poleg tega – in še bolj – pa ljudi, kakor opozarja Maria Todorova,⁴⁸ pri obračunavanju s preteklostjo vodi tudi možen občutek izgube. Izgube smisla in dostojanstva lastnega življenja v času, ki so ga živeli.

Ljudje se torej po svoje spominjajo preteklosti, do česar imajo seveda vso legitimno pravico, saj želijo imeti svojo zgodovino. Beograjski pisec Teofil Pančić je pred leti, ko je izšla knjiga Leksikon Yu mitologije, takole zapisal: *»Izgleda da je došlo vreme – možda i poslednje u kojem je to još moguće – da se bar početni deo od tih pretpostavljenih »milion podataka« (vaistinu i nježnih i u plemenitijem smislu reči »bezobraznih«) o jednom vremenu, o jednom političko-ekonomsko-kulturnom kontekstu i o nekim ljudskim životima koji su se odvijali iza kulisa Velike Istorije, sakupi na jednom mestu, makar zato da svi nekako uverimo jedni druge, pa posledično i same sebe, da je sve to nekada zaista postojalo, da nije u pitanju halucinacija. Ili, ako i jeste, da je onda ona toliko masovna da dokida samu sebe, da nužno tvori legitimnu i ravnopravnu stvarnost, valjda baš po onom marksističkom*

46 »Egoistično« osamosvojitve Slovenije in Hrvaške je 16. decembra 1991 zaokrožila odločitev Evropske skupnosti o priznanju obeh novonastalih držav. Slednje je bila zlasti zasluga Nemčije, ki je vsled tega postala del trdovratne legende, prisotne tudi v znanstveni literaturi. Po njej je nemško »predčasno« priznanje obeh držav dejansko razbilo Jugoslavijo, zapečatilo njeno usodo in bilo celo krivo za krvav razplet procesa razpadanja. Gl. Martens, »Oder es wird zerfallen«. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15. 1. 2012.

47 Nav. po Todorova, From Utopia to Propaganda and Back., str. 6-7.

48 Prav tam, str. 1-13.

načelu prelaska kvantiteta u kvalitet...«⁴⁹ Politično svobodno življenje v lastni nacionalni državi ljudi pač ne more v tolikšni meri zadovoljiti, da bi se »odrekli« preteklosti ali nanjo zrl kot kritični zgodovinarji. Slovenski pisatelj Drago Jančar pravi, da Slovenija danes celo »omalovažuje petdeset let komunizma«.⁵⁰ Tisti, ki po njegovem ne vidi, »da nas je od političnih, gospodarskih in etičnih principov in vsebin, ki veljajo v današnji Evropi, odmaknila prav komunizem in njegova tiranija, je slepec ali pa lažnivec, kakšen je tudi tepec.« Kakšen tega res ne vidi, kakšen ne želi videti, kakšnemu se to ne zdi pomembno, kakšen pa se s tem tudi ne strinja. Toda najbrž nihče od teh ni zato slepec, lažnivec ali tepec. Je zgolj človek, ki se nekritično obrača nazaj. V kolektivnem spominu zlahka opazimo fenomen, ki ga imenujemo socialistična nostalgija in je skupen domala vsem državam evropskega vzhoda. V nekdanji vzhodni Nemčiji jo imenujejo »ostaligija«, v Rusiji »sovjetska nostalgija«, v nekdanji Jugoslaviji (vključno s Slovenijo) »jugonostalgija«, katere pomembni del je t. i. »titostalgija«, tj. nostalgija po Josipu Brozu-Titu.⁵¹

* * *

Češki zgodovinar Michal Pullmann trdi, da je do implozije Češkoslovaške prišlo tudi zaradi izpraznjenosti režima, zaradi tega, ker je beseda »socializem« z vso ostalo semantiko osemdesetih let, ki jo je uporabljal režim, izgubljala svoj polni pomen.⁵² Ko se je to pokazalo, so se ljudje začeli obračati k drugim ideološkim konceptom in razmišljati o boljšem, bolj demokratičnem socializmu. Po »žametni revoluciji« je nato terminologijo enega režima zgolj nadomestila druga – »demokratična«. Besede »trg«, »kapitalizem« so zmagoslavno vstopile v češko družbo ...

... in tudi v slovensko družbo, čeprav se po dvajsetih letih zdi, da niso nadomestile ideološke izpraznjenosti (če so jo sploh kdaj zares napolnile). Morda imajo danes podoben »pomen« in podobna je polnost njihove vsebine, kakor je bila polna vsebina besede »socializem« leta 1990. Ideja, ki pa se je uveljavila in ki je zapolnila vakuum ob razpadu Jugoslavije, je bila slovenska nacionalna samobitnost znotraj samostojne slovenske države. To je še edina točka konsenza, na katero je bilo in je slovensko prebivalstvo ponosno, »kapitalizem« kot novi

49 Vreme, 27. 5. 2004, Pančič, Knjiga smeha i pamćenja.

50 Jančar, *Brioni*, str. 118.

51 Velikonja, *Titostalgija: študija nostalgije po Josipu Brozu*.

52 Pullmann v svoji interpretaciji tudi prepričljivo zavrne stališče, da so bili češkoslovaški disidenti tisti, ki so premagali zli komunistični režim. Oni so kot alternativna elita zgolj vstopili v trenutku implozije režima. Pullmann, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, str. 221–225.

režim je že vprašljiv. Morda so se tudi zato ob splošnem nezadovoljstvu s politično elito v času aktualne krize ob velikih vseslovenskih spontanih demonstracijah na prelomu let 2012 / 2013 pojavili napisi: »Ukradli so nam državo« ... želeli smo jo, a nas je njen »režim« razočaral ... slovensko prebivalstvo je bilo v Jugoslaviji in z Jugoslavijo namreč zadovoljno, ko pa je ta v njihovih očeh postala problem, so ga rešili z osamosvojitvijo. V »problem« Jugoslavija je vskočila razvita alternativa – samostojna Slovenija, ki pa je vključevala tudi vsebinsko »nejasno« spremembo režima.

Jurij Hadalin

OTOPELA OST REVOLUCIJE

strukturne spremembe
represivnega aparata v
Socialistični republiki Sloveniji
ter njegovo dojemanje v
slovenski javnosti

» Represija je starejša oznaka za ukrepe, ki izhajajo iz zakonodaje ali izrednih stanj (represalije), pomeni pa tlačiti, preprečevati. V šestdesetih letih je ta izraz uporabil Marcuse¹ za vse vrste državne, javne in zasebne kontrole in konec šestdesetih let je postala represija splošna oznaka za vsako vrsto tlačenja ali pritiskanja na ljudi.« S to definicijo se prične poročilo o projektu Javno mnenje in represija, ki ga je leta 1991 v Reviji za kriminalistiko in kriminologijo objavila Katja Vodopivec. Problemski okvir izraza represija namreč zajema različne pojme, sodobna inačica pa naj bi predstavljala za človeka stresno situacijo, ki ga potiska na družbeni rob: zaradi napadov nanj, na njegovo premoženje, svobodo,

¹ Herbert Marcuse (1898-1979), nemški filozof, sociolog in politični teoretik.

delo in ustvarjalne možnosti, nacionalno pripadnost in družbeni položaj.² Širok spekter, ki ga ta definicija omogoča, pa se navadno kljub vsemu navadno oži na vse oblike državne represije, nanje pa je po splošnem prepričanju slovenska družba postala resnično občutljiva v osemdesetih letih, v času demokratizacije in pričetkov osamosvajanja od »širše represivne domovine«.³ *»Zadnja tri leta osemdesetih let pomenijo pripravlanje sprememb družbenega sistema v Sloveniji. To je obdobje, v katerem smo Slovenci težili k zmanjševanju politične represije. V tem času smo se vedno bolj izrekli proti represiji nasploh. Zatrjevali smo, da smo v Jugoslaviji najmanj represivno naravnani. Bilo je vredno preveriti te trditve in prepričanja.«⁴*

»In kdo naj napravi red? Večina anketirancev je menila, da je to naloga države.«⁵ Dileme, s katerimi so se srečevali Slovenci v osemdesetih letih, niso na področju dojemanja delovanja »pravne države« nič kaj bistveno drugačni, kot je to danes.⁶ *»Vendar vedno več ljudi misli, naj to ne bo naloga vojske (leta 1982: 10 %; leta 1988: 18 %; leta 1989 42 %), pač pa naj notranji red v državi vzdržuje policija. Narašča število ljudi, ki menijo, da daje slovenska družba preveč za oboroževanje in vzdrževanje JLA (1989: 64 %). Toda z odgovorom na vprašanje, ali naj armada varuje politični sistem in notranji red v državi, se je še na prelomu let 1989/1990 strinjal enak delež ljudi (42 %), kot ji je tako vlogo odrekal.«* Mnogo boljše mnenje so Slovenci imeli o policiji, njeno delo sta podpirali kar dve tretjini anketiranih, kljub temu da je bil delež tistih, ki so menili, da je milica bolj na strani države kot pa na strani ljudstva, nekoliko večje. Zavedanje ljudi o kršenju pravic in svoboščin posameznika po ugotovitvah raziskave ni bilo prav veliko, saj je bila tretjina vprašanih popolnoma pripravljena dovoliti telefonsko prisluškovanje, četrtnina pa tudi odvzem prostosti in zasliševanje anonimno ovadenega sodržavljana. Iz odgovorov se tako presenetljivo zrcali težnja po vse strožjem kaznovanju, kot veliki izjemi pa lahko izvzamemo nasprotovanje kaznovanju zaradi verbalnega političnega delikta⁷ in izrekanju smrtne kazni. Ti dve izjemi sta skoraj zagotovo bili posledica široke medijske kampanje v medijih⁸ v drugi polovici osemdesetih

2 Vodopivec, Javno mnenje in represija, str. 206.

3 Izraz represija uživa negativno konotacijo, v zadnjih desetletjih pa se državno represijo, ki je omniprezentna tudi v današnjih časih, na široko meče v en koš s politično represijo. Dejstvo pa je, da sta obe obliki represije bili v naši nekdanji skupni domovini v simbiozi.

4 Prav tam, str. 206.

5 Prav tam, str. 207.

6 Za definicijo vrednostnih sistemov na Slovenskem Babič, Politična tranzicija in vprašanje vrednostnih sistemov pri Slovencih po letu 1990, str. 354–357.

7 Po določbah 133. člena kazenskega zakona SFRJ. Uradni list SFRJ, št. 44/76, št. 34/84, št. 74/87, št. 57/89, št. 3/90 in št. 38/90.

8 Javno pobudo o ukinitvi smrtne kazni je skupina slovenskih intelektualcev poslala zvezni skupščini že leta 1983, po objavi pobude v mladinskem glasilu Mladina pa se je vsul val zahtev po njeni ukinitvi. Formalno je bila odpravljena ob spremembah ustave leta 1989. Vurnik, *Med Marxom in punkom.*, str. 31.

let, ljudje pa so postajali tudi vse bolj kritični do tega, komu se kazni izrekajo. Smrtna kazen oziroma odnos slovenske družbe do nje je bila tudi ena izmed slovenskih posebnosti. Če je v času prevlade politike nad pravom bilo v Sloveniji v prvih šestih povojnih letih izrečenih več kot dvesto smrtnih obsodb, večina v političnih procesih – natančneje 218 –,⁹ jih po letu 1951 zaradi izključno političnih vzrokov ni bilo več (v Jugoslaviji po letu 1954). Do formalne ukinitve smrtne kazni, ki je sledila ustavnim spremembam v letu 1989 (ko je bila v Titogradu tudi izvršena zadnja smrtna kazen v Jugoslaviji), je bila najstrožja kazen izrečena še dvanajstkrat – seveda za huda kriminalna dejanja, zadnjič pa so jo opravili leta 1959. Javno mnenje se je proti izvršitvi smrtne kazni obrnilo že leta 1963, ko so o tem slovenski kulturniki pisali v reviji *Perspektive*. Razburila jih je obsodba bosanskega delavca za uboj, saj je v večini drugih primerov, ko je bil obtoženi Slovenec, tako strogo kazen bilo skorajda iluzorno pričakovati. Celotna družba pa še tako kot danes o tem ni bila prepričana in po anketi tednika 7D je bilo leta 1975 kar 5 od 7 vprašanih mnenja, da naj smrtna kazen ostane v kazenskem zakoniku.¹⁰ Po letu 1980 je na javno mnenje vse bolj vplivala široko dostopna literatura, strokovna in leposlovje, ki je obravnavala posledice nezakonitosti, ki so se dogajale v prvih letih obstoja jugoslovanske države. Več kot polovica anketirancev s konca osemdesetih je menila, da so človekove pravice v okviru jugoslovanske države dovolj varovane, kljub temu pa ni verjela v neodvisnost sodišč. Menili so celo, da bi bilo treba dovoliti političnim disidentom objavljati članke v časopisju (61 %), prirejati javna zborovanja (57 %), objavljati knjige o svojih nazorih (56 %) ali ustanoviti politično stranko (46 %).¹¹ Izkušnje Slovencev z represivnim aparatom druge Jugoslavije so po teh navedbah bile mešane, slediti pa jim bomo poskušali na podlagi pregleda delovanja nekaterih delov državnega represivnega aparata. Jasno je, da je tudi modernizacijo družbe treba okriviti za to, da je državni represivni aparat iz leta v leto kazal manjšo agresivnost do svojih državljanov. Ti pa so tisti, ki so z represivnim aparatom vsakodnevno prihajali v stik, pa čeprav ob stiku z miličnikom, ki je usmerjal promet.

Državni aparat je že v svojem bistvu zasnovan represivno in zaradi tega je treba segment represivnih organov, ki so delovali na območju Slovenije v času trajanja druge Jugoslavije, zastaviti v nekoliko širšem konceptu. Kljub temu da je že sama državna uprava v svojem smislu represivna, pa imajo nekateri njeni sestavni deli bistveno bolj poudarjen represivni značaj, zato se prispevek

9 Spisek obsojenih oseb nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času 1945 do 31. 12. 1952. Digitalizirani dokument iz arhivskega fonda SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, dosegljiv na: http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Spisek_obsojeni/AS_1931_1067_Obsojeni.pdf, 20. 9. 2014.

10 Studen, *Rabljev zamah*, str. 120–122.

11 Vodopivec, *Javno mnenje in represija*, str. 207–208.

osredotoča nanje. Iz celote se tako nakazujejo trije segmenti, ki so bili deležni podrobnejše analize. To so pravosodje, varnostni organi in vojaške strukture. Glede na zgoraj omenjeno definicijo in današnje razumevanje časa pa bi v ta razdelek lahko uvrstili tudi še kakšno drugo službo. In če sem omenil, da je moja želja razumeti okvir, v katerem smo se gibali običajni državljani, potem ni odveč reči, da sem žal posvetil premalo pozornosti državnemu represivnemu organu, ki je v socialistični Sloveniji najverjetneje povzročil največ nepotrebnege stresa med občani. Nadzorovala ga ni republiška oblast, temveč je sodil v zvezno pristojnost in povzročal podobne odzive, kot jih povzroča danes omemba Davčne uprave. Mislim na carino, s katero se je večina občanov vsaj nekajkrat letno srečala, ko je s pičlim kupčkom privarčevanih deviz odhajala v tujino.

Glede na ustroj in ustavne spremembe druge Jugoslavije je nujno povezovati delovanje teh organov v sklopu njihove vpetosti v zvezne strukture. Samostojnost delovanja vseh struktur na republiški ravni je sicer s procesom decentralizacije skozi večino obstoja druge jugoslovanske države naraščala, vendar pa je zvezna zakonodaja s teh področij bistveno vplivala na nastanek republiške, kar je onemogočalo razvoj opaznejših posebnosti v njihovem delovanju in nastajanju, edino večjo izjemo lahko opazimo pri razvoju republiških obrambnih struktur po letu 1968, saj je najbolj samostojna Teritorialna obramba zaživela prav v Sloveniji. Kljub vsemu pa je v jugoslovanskem vodstvu v času intenzivnih ustavnih sprememb in naraščanju liberalističnih tendenc v republiških vodstvih bila povsem jasno zastopana ideja, da je treba obdržati zvezno kontrolo nad določenimi sektorji.¹² V odzivu na Titov govor »Enotnost federacije terja ustanovitev avtoritativnega telesa«, ki ga je imel v Zagrebu leta 1970, je na seji izvršnega biroja Predsedstva ZKJ oktobra 1970 Milentije Popović dejal tako: *»Strinjam se, da se mora sistem razvijati v celoti, od komune navzgor, kakor je bilo obrazloženo. Tega ne bom ponavljal. Naj navedem tiste stvari, za katere menim, da morajo biti rešene v istem aktu, v ustavi. Prvič so to odnosi med federacijo in republikami, oziroma pristojnosti federacije in odnosi federacija – republike. Navajam oba naslova, ker je to isto in tudi ne, čeprav je pri tem vendarle najvažnejše, da so jasne pristojnosti federacije. Ob tem je potrebno imeti popolnoma razčiščene pojme in to tudi utrditi v ustavi, izhajajoč iz tega, kar je povedal tovariš Kardelj in kakor smo govorili in se dogovorili v bistvu že na nekaterih prejšnjih sejah. Najprej mora biti jasno, kakšne so pristojnosti federacije na področju narodne obrambe, zlasti pa, kako se te pristojnosti uresničujejo. To govorim zategadelj, ker je, kadar o teh stvareh pišemo, jasno, da jih določamo za tisti čas, ko tovariš Tito ne bo več predsednik republike oziroma vrhovni poveljnik. Zato bo za nekatere*

12 *»Moram reči, da ne soglašam z regionalnimi komunističnimi orientacijami. Vsi komunisti moramo biti, ne glede na to, kje kdo je in kaj dela, enotni, da bomo ohranili našo skupnost, kakršna je.«* – Reforma našega političnega sistema, str. 8, Josip Broz Tito, Enotnost federacije terja ustanovitev avtoritativnega telesa. Govor pred političnim aktivom v Zagrebu 21. septembra 1970.

stvari, ki se nam zdaj zdijo popolnoma jasne, ker so se zgodovinsko oblikovale v revoluciji, potrebno, da se dogovorimo, kakšni bodo odnosi na tem področju tedaj, ko bo obstajalo kolektivno predsedstvo.«¹³ V tem kontekstu moramo državno represijo umestiti v tedanjo ureditev, saj je bila nadzorovana in upravljana drugače, kot smo tega vajeni danes. Najvišji arbiter je od lokalnih do zveznih oblastnih struktur bila komunistična partija.

Vloga represivnih organov in njihova samostojnost na republiškem nivoju se je spreminjala na podlagi pogostih ustavnih sprememb, ki so bile stalnica jugoslovanske države, saj se je z njimi poskušalo ustvariti nov koncept družbene ureditve, ki je sicer sledil osnovnim smernicam, običajnim za socialistične države, a se je hkrati poskušal od njih oddaljiti, konceptualno podporo pa je iskal v oblikah, iz katerih naj bi se napajala izvirna marksistična ideologija,¹⁴ in na tak način legitimirati svojo notranjepolitično usmeritev. Proces decentralizacije je vrhunec dosegel z ustavo iz leta 1974, na podlagi katere so republike in tudi avtonomne pokrajine dobile precejšen odmerek samostojnosti in v tistem obdobju je kazalo, da bo uspešno z dnevnega reda enkrat za vselej pospravljeno jugoslovansko nacionalno vprašanje. S tem se je tudi vloga republiških vodstev nekoliko okrepila, saj so imela odločilno vlogo na več področjih, določena pa so ostala v pristojnosti zvezne države. Ves čas je bila v ozadju sicer prisotna centralistična tendenca, ki pa je po letu 1966 doživela resen udarec, ponovno se je pričela krepiti v sredini osemdesetih let predvsem v Srbiji in je bistveno pripomogla k temu, da sta se v Sloveniji trend obrambe pridobitev iz prejšnjih obdobj in želja po njihovi krepitvi povečala, kar je končno v spletu z ostalimi okoliščinami pripeljalo do osamosvojitve Slovenije. S prenosom relativno velikega dela pristojnosti v represivnih organih na republiško vodstvo je vsaka izmed zveznih republik pridobila večjo stopnjo suverenosti, ki pa je bila zaradi svojega specifičnega politično-gospodarskega razvoja in narodnostno skoraj popolnoma homogenega prebivalstva v Sloveniji proti koncu obravnavanega obdobja bistveno večja kot drugod. Zasnova Teritorialne obrambe je tako v relativno kratkem času omogočila vzpostavitev slovenske vojske kljub določenim zapletom zaradi poskusov vpletanja zveznih in vojaških oblasti v njej tik pred razpadom države, kontrolo ozemlja in meja pa je omogočal samostojen republiški policijski in obveščevalni aparat. Prav velika avtoriteta republike na tem področju je zato omogočila razplet, ki bi v bolj centralistično zasnovani federaciji bil najverjetneje onemogočen, saj je bil celoten represivni aparat z izjemo večine vojaške sfere v republiških rokah.

13 *Reforma našega političnega sistema*, str. 41, Seja Izvršnega biroja Predsedstva ZKJ, ki je bila 4. oktobra letos.

14 Čepič, Načela in počela socialistične demokracije, str. 282.

JAVNA VARNOST: »MILICIJA TRENIRA STROGOČU«

Na področju javne varnosti so se republiška pooblastila sčasoma bistveno povečala. Če je v prvih fazah razvoja jugoslovanske ureditve bila javna varnost dirigirana iz centra, kljub formalno obstoječim republiškim centrom, se je kasneje republiški vpliv bistveno povečal in je v času političnih pretresov v osemdesetih letih odigral pomembno vlogo. Najbolj razširjena služba javne varnosti je bila Ljudska milica, ki je bila v Jugoslaviji poenotena leta 1946,¹⁵ delovala pa je po sovjetskem vzoru in je obdržala mnoge vojaške prvine, ki so po letu 1956 izginjale, milica pa je po zahodnem vzoru postajala vse bolj povezana s prebivalstvom in okoljem. Zakon iz leta 1956 je milico sicer vključil v enotno upravo za notranje zadeve, vendar je istočasno relativno velik značaj dal občinskim organom, tako da je imela lokalna samouprava pomemben delež v izvajanju službe javnega reda na svojem teritoriju. V obdobju pred letom 1956 so poleg splošne Ljudske milice za red skrbele tudi posebne gasilska, gozdna, prometna in pomožna milica.¹⁶ Pomembno novost je prinašal tudi zakon o službi notranjih zadev iz leta 1964, ki je določal, da je delo organov javne varnosti javno, tako kot je tudi danes. Po letu 1967 je nadzor nad notranjimi organi prešel skorajda popolnoma v republiške roke, formalno pravno pa dokončno z republiškim zakonom o notranjih zadevah iz leta 1973. Najpomembnejša pridobitev za suverenost republik je bil prenos pooblastil mejne policije na vseh vrstah mejnih prehodov, tudi mednarodnih, na republiko. Tam je delovala približno tretjina vseh miličnikov, ki so od tedaj bili šolani na strokovni šoli v Tacnu. Varovanje državne meje je sicer ostalo v pristojnosti zveznih oblasti, saj je bilo v vojaški pristojnosti, zvezna pa je seveda bila tudi carinska služba. Zakon iz leta 1967 je med drugim tudi formalno močno omejeval uporabo fizičnega nasilja, predvsem pa uporabo strelnega orožja pri policijskem delu, saj je miličnik strelno orožje proti bežečemu osumljencu lahko uporabil šele tedaj, ko je bilo za zagrešeno kaznivo dejanje predpisanih več kot 15 let zaporne kazni. Kljub vse manj izrazitemu represivnemu značaju organov za notranje zadeve pa lahko na podlagi kriminalne statistike ugotovimo, da zlovešči naslovi, ki so jo spremljali (*»Po nekaj letih so kazniva dejanja v Sloveniji zopet narasla«*...), niso odražali realnega stanja. V letih od 1958 do 1979 je tako število ugotovljenih kaznivih dejanj nihalo med približno 18.000 do 28.000, drastični skoki pa so bili velikokrat tudi posledica sprememb kazenske zakonodaje in splošnih sprememb v družbi. Ena izmed takšnih je bila na primer odprtost državnih meja za potovanja ali odhod na delo v tujino. Komentatorji statistike tako od noveliranja zakona leta 1959, ki je omilil pregon storilcem kaznivih dejanj po

15 Do tedaj je milica delovala po »slovenskih izkušnjah«. Čelik, Povezanost postaj naših varnostnih sil z lokalnimi skupnostmi (1850–2010), str. 209.

16 Pomožno milico so po potrebi lahko sklicali iz nabora vojaških obveznikov. Prav tam.

303. členu (nelegalen prehod državne meje, prej vsak, potem le nasilen) opažajo drastičen upad tega pojava, ki se iz tisočev v statistiki petdesetih let spremeni v nekaj sto primerov, k upadu pa pripomore npr. tudi izločitev kazenskih ovadb zaradi poškodb med pretepi, ki so svoj epilog pogosteje doživljale v zasebnem kazenskem postopku. Prav tako je po teh spremembah bilo veliko manj primerov preiskovalnega pripora, ki je zlagoma prenehal biti del klasičnega preiskovalnega postopka. V sredini petdesetih let je poleg tega nekoliko več kot polovica pridržanih prekršila 303. člen. Nekoliko škrbasta statistika (manjkata leti 1951 in 1952) nam pove, da je med letoma 1947 in 1962 na državni meji v Sloveniji prijatih 77.778 oseb.¹⁷ Razvoj družbe je seveda pogojeval prijave, ki tudi danes polnijo kriminalno statistiko, zlagoma se je povečevalo število kriminalnih dejanj zoper premoženje, ki so bile tudi med najslabše raziskanimi. Neraziskanih je ostajalo med 25 in 30 % vseh kriminalnih primerov, večinoma so mednje sodile kraje, drastično pa se povečuje tudi število spolnih deliktov; analitiki sicer med razloge za to navajajo tudi »izolacijo tujih delavcev v posebna naselja in željo po pridobitvi legalne pravice do abortusa«, a je k povečanju verjetno prispevala tudi povečana osveščenost prebivalstva. Relativno majhno razširjenost kriminalnih dejanj (z upoštevanjem vseh specifik časa: kazensko se je preganjalo homoseksualno populacijo, ilegalni abortus in še kaj) bi lahko sicer pripisali razprostranjenosti državnega represivnega aparata, a je vendar verjetneje to tudi odraz slovenske družbene stvarnosti.¹⁸ In kaj nam kriminalna statistika še pove: od 28.998 kriminalnih dejanj, ki so jih organi za notranje zadeve obravnavali v drugače varnostno-politično težko primerljivem položaju in v stanju posebne pripravljenosti ob Titovi smrti leta 1980, jih je le 675 oziroma 2,3 % spadalo pod Kazenski zakonik SFRJ in s tem v danes najbolj inkriminirano področje.¹⁹ Delež je ostal na približno isti ravni tudi kasneje.²⁰

17 Čelik, Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013), str. 223.

18 Vrančič, Kriminaliteta v Sloveniji v letu 1969, str. 105–113; isti, Kriminaliteta v Sloveniji v letu 1968, str. 85–93; Ivanov, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1965., str. 198–205; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1964, str. 72–80; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1963, str. 110–118; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1962, str. 137–145; isti, Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1961, str. 99–107; Pečar, Oris kriminalitete v Sloveniji v letu 1960, str. 81–101; isti, Po nekaj letih so kazniva dejanja v Sloveniji zopet narasla, str. 73–103; isti, Kljub porastu klasičnega kriminala so kazniva dejanja na splošno zopet upadla, str. 1–23.

19 Čelik, Kriminaliteta v Sloveniji leta 1980, str. 100.

20 ARS, AS 1931, A-13-19, Poročilo 1986, http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Letna_porocila_RSNZ/A_13_19_P_1986.pdf, 20. 9. 2014.

DRŽAVNA VARNOST: »OZNA SVE DOZNA«

Poraz centralističnih sil je pripomogel tudi k razkroju aparata varnostno-obveščevalne službe UDDBE, simbolu dotedanje centralistično zasnovane usmeritve, saj je prav tako leta 1967 bila federalizirana in preimenovana v SDV, ohranila pa je močan zvezni center, ki je z leti izgubljal pristojnosti in pomen. Vojaški del službe je bil že leta 1946 izločen iz tedanje OZNE, ki se je razdelila na civilno UDDBO in vojaški KOS, ta pa je bil vedno v zvezni pristojnosti.

Najbolj zloglasen vidik državne represije danes odkrivamo v delovanju in zlorabah varnostno-obveščevalnih služb. Obstoj in delovanje varnostno-obveščevalnih služb predstavlja enega izmed temeljnih vidikov državnih represivnih organov in je pomemben del varnostnega sistema države. V osnovi je bila varnostno-obveščevalna služba namenjena zbiranju, obdelavi in analizi podatkov, pomembnih za državno varnost ter za gospodarske in politične odnose z drugimi državami. Iz osnov, ki so izhajale iz zgoraj navedene definicije, se pravi delovanju proti tretjim državam,²¹ pa je njeno delovanje med razvojem obveščevalne dejavnosti kmalu prešlo tudi na domača tla, najprej v obliki protiobveščevalnega dela, se pravi boju proti tujim obveščevalnim službam, značilno za socialistične oz. splošneje enostrankarske/totalitarne države pa je tudi ustvarjanje široke mreže, ki je bila namenjena obvladovanju notranje opozicije. Jugoslovanski varnostno-obveščevalni sistem je izhajal iz sovjetskega sistema obveščevalnih služb, ki so bile prepredene v vseh porah družbenega življenja,²² tesno pa so bile povezane s celotnim represivnim aparatom. V državah s socialistično ureditvijo je bilo tudi običajno, da je varnostno-obveščevalna služba imela lastne varnostne enote, vojaške ali policijske. Tako je bilo v prvem obdobju tudi v jugoslovanskem primeru, kjer pa je bil domet varnostno-obveščevalnih služb po drastičnem skoku po koncu druge svetovne vojne kasneje predmet omejevanja. Kljub izpričani široki varnostno-obveščevalni mreži namreč lahko trdimo, da je bilo tudi delo varnostno-obveščevalnih služb podvrženo nekoliko liberalnejšemu pristopu k družbeni ureditvi, ki je značilna za Jugoslavijo, če jo primerjamo z ostalimi državami tedanjega vzhodnega bloka. Delo varnostno obveščevalnih služb je v demokratično urejenih družbenih sistemih pod nadzorom vlade in parlamenta, kar pa v monističnih političnih sistemih enostavno ni mogoče, zato je bila v jugoslovanskem primeru služba državne varnosti del tega in pod nadzorom

21 O tem vidiku jugoslovanske obveščevalne aktivnosti Duhaček, *Ispovest obaveštajca: uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*.

22 Obširnost penetracije varnostnega aparata nazorno ilustrira na medmrežju objavljena posebna zbirna evidenca Republiškega sekretariata za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, v kateri so bili hranjeni podatki služb državne in javne varnosti o več kot milijon državljanov SFRJ ter tujcih, ki so jih obravnavali ti organi. www.cae.udba.net/, 15. 3. 2011.

komunistične partije, torej političnega vrha. Težavo pri ocenjevanju totalitarnosti predstavlja umestitev jugoslovanskega eksperimenta v čas in prostor, kar je nekoč, še v času druge Jugoslavije, dobro povzel Peter Volasko: »*Vsak pojav vsebuje protislovnosti in nasprotja, tako tudi socializem v SFRJ. Najprej pa se je treba odločiti, ali ga bomo preučevali 'per se', ali pa v konstelaciji z drugimi, sorodnimi in nesorodnimi.*«²³

Nastanek enotne jugoslovanske obveščevalne službe temelji na dogajanju v času druge svetovne vojne. Slovensko odporiško gibanje je že leta 1941 ustanovilo Varnostno-obveščevalno službo OF (VOS), ki je bila nato na podlagi ukaza Vrhovnega štaba NOV in POJ leta 1942 nekoliko reorganizirana in s tem prilagojena usmeritvam vsejugoslovanskega odporiškega gibanja. Nastanek popolnoma enotne in centralno vodene varnostno-obveščevalne službe predstavlja ustanovitev Oddelka za zaščito ljudstva (srb. Odelenje za zaščito naroda, OZNA) 13. maja 1944, ki je bila del Jugoslovanske armade. OZNA je bila razdeljena na štiri odseke: 1. je bil zadolžen za obveščevalne informacije iz tujine, 2. je obveščevalno deloval na okupiranem ozemlju, 3. je deloval kot protiobveščevalni oddelek v vojski, 4. odsek pa je skrbel za evidenco in statistiko.²⁴ Načelnik OZNE je postal najtesnejši Titov sodelavec Aleksandar Ranković – Marko, ki je nad delom jugoslovanskega represivnega aparata bdel vse do leta 1966. Avgusta istega leta je bil nato ustanovljen še Korpus ljudske obrambe Jugoslavije (srb. Korpus narodne odbrane Jugoslavije, KNOJ), ki je predstavljal samostojno varnostno-zaščitno telo na osvobojenih delih Jugoslavije, deloval pa je tudi kot izvršni organ OZNE.²⁵ Konec druge svetovne vojne je OZNA dočkala kot del vojaškega aparata, ostala je vojaško organizirana, pa tudi njeno delovanje je bilo še vedno povezano z napetim stanjem v osvobojeni državi, saj je bila njena najpomembnejša varnostna naloga poskrbeti za pregon in uničenje preostankov novemu režimu nasprotnih gverilskih skupin²⁶ ter preprečiti njihov pobeg in krepitev v tujini.

Mirnodobna reorganizacija, na podlagi katere se je v Jugoslaviji pričel razvijati varnostno-obveščevalni sistem, je bila izvedena po sprejetju nove ustave in s tem formalni utrditvi novega sistema. 31. januarja 1946 je bila OZNA razpuščena, namesto nje pa je večino njenih dotedanjih nalog pričela opravljati nova Uprava državne varnosti oz. UDV (srb. Uprava državne bezbednosti, znana kot UDBA). Organizacija je še vedno ostala vojaško organizirana in je tako funkcionirala vse

23 Telex, 5. 1. 1989, str. 10–11, Peter Volasko, Ordine nuovo. .

24 Dornik Šubelj, Varnostno-obveščevalna služba, str. 141.

25 Vojno-obavešajna služba, istorijat; http://www.mod.gov.rs/cir/organizacija/voa/voa_istorijat.php, 25. 3. 2011.

26 O tem Premk, *Matjaževa vojska 1945–1950*.

do leta 1952. Marca 1946 se je tudi formalno iz UDV izločil tretji odsek,²⁷ ki je bil zadolžen za protiobveščevalno delo v vojski, in s tem se je jugoslovanska varnostno-obveščevalna služba razdelila na dva stebra oz. dve sferi, civilno in vojaško. Tretji odsek je do svoje priključitve h generalštabu jugoslovanske vojske marca 1948 deloval samostojno, dobil pa je tudi novo ime, ki se je kljub hitri spremembi obdržalo do konca druge Jugoslavije, Kontraobveščevalna služba oz. KOS. Leta 1955 se je KOS preimenoval v Organe varnosti (srb. Organi bezbednosti, OB) JLA in postal del zveznega sekretariata za ljudsko obrambo. Organi varnosti so delovali centralizirano, teritorialno so bili nato razdeljeni po vojaških območjih in so imeli svoje pripadnike razporejene v vseh enotah Jugoslovanske ljudske armade (JLA),²⁸ v njihov okvir pa je sodila tudi vojaška policija.²⁹ V okviru generalštaba, kjer je do tedaj KOS deloval kot XII. uprava, je ostala II. uprava GŠ, ki se je ukvarjala z analitično-strateškimi vprašanji. Še pred tem je bil leta 1953 ukinjen tudi KNOJ, ki je svoja delovna področja prepustil Ljudski milici in graničarskim enotam JLA.

Delovanje jugoslovanskega varnostno-obveščevalnega sistema v tem obdobju je relativno dobro znano in lahko ocenimo, da je bil organiziran po sovjetskih vzorcih,³⁰ njegov značaj pa se je krepil v nestabilnih varnostnih in političnih zadevah, ki so bile posledica druge svetovne vojne. Še preden pa so bile vse operacije, lov na pripadnike režimu nasprotnih oboroženih skupin) se je namreč ponekod zavlekel še v začetek petdesetih let, državne meje pa so bile vprašljive še kasneje, se je pojavil novi šok, t. j. Resolucija Informbiroja junija 1948. Izrazito vzhodno orientirana jugoslovanska notranja in zunanja politika se je znašla v sporu s svojimi dotedanjimi prijatelji in vzorniki, kar je le okrepilo potrebo po ostrejšem nastopu varnostno-obveščevalne službe, ki sedaj ni bila orientirana samo na operacije proti zahodnim nasprotnikom, ekstremni sovražni emigraciji in ostankom notranje meščanske opozicije, temveč je bila prisiljena nasprotnike iskati tudi v lastnih vrstah. Po prvih letih, ki so sledila informbirojevskemu sporu in v katerih se je jugoslovansko vodstvo poskušalo dokazati kot bolj papeško od

27 V praksi je vojaška varnostno-obveščevalna služba samostojno delovala že od leta 1945.

28 »Sodelavci tajne službe so bili povsod«. V polemiki na to izjavo Janeza J. Švajncerja Marijan F. Kranjc na podlagi lastnega dela zagotavlja, da je imela vojaška obveščevalna služba v 9. armadnem območju (tj. v Sloveniji) 80 operativnih delavcev, ki so vodili 2000 tajnih sodelavcev, od tega 1200 vpoklicanih vojakov, ki so letno rotirali, med 800 ostalimi pa jih je bilo 70 % pripadnikov stalnega sestava JLA. Približno 240 civilnih sodelavcev naj bi bilo namenjeno izključno za protiobveščevalno dejavnost. Kranjc, Bistveni ugovori na zamolčana vprašanja slovenske osamosvojitve, str. 161.

29 Kranjc, Balkanski vojaški poligon, str. 35.

30 Temu sicer oporeka general Kranjc (ob koncu svoje vojaške poklicne kariere načelnik oddelka Varnostne službe 9. armadnega območja), ki trdi, da je bil sovjetski vpliv neposreden le do preloma z Informbirojem, odjek tega je nato bil viden še do odhoda generala Miškovića z mesta vodje vojaške varnostnoobveščevalne službe (1971), sicer pa naj bi se (sam govori sicer o protiobveščevalnih metodah) bolj zgledovali po britanskih, nemški in češki službi. Kranjc, Bistveni ugovori na zamolčana vprašanja slovenske osamosvojitve, str. 162–163.

papeža s pospešenim prevzemanjem sovjetskih vzorcev, je tudi zaradi intenzivnih stikov z do tedaj osovraženim zahodom, ki je režimu omogočil preživetje, v Jugoslaviji prišlo do rahle liberalizacije in poskusa iskanja lastne poti k izgradnji socializma. Kljub vsemu je to bilo obdobje, v katerem je UDV hitro pridobivala na moči in pomenu zaradi skorajda absolutne moči,³¹ ki jo je uživala, in potrebe najvišjega vodstva po njenem učinkovitem delu, je začelo prihajati do vse večjih zlorab. Število političnih zapornikov je bilo v tem obdobju na višku, še vedno vojaško organizirana UDV pa je bila v javni zavesti še kako prisotna.³² Ob omembi represije navadno zgodovinski spomin iz zakladnice kolektivnih izkušenj izloči najhujše ekscese, ti so značilni za prvo obdobje druge jugoslovanske države in so v veliki meri vplivali na življenje vseh Jugoslovanov. Milko Mikola te procese označi za osnovno značilnost vsakega komunističnega totalitarnega sistema, ki izvaja represijo nad lastnimi državljani. Kljub ugotovitvi, da se v tem pogledu Jugoslavija ni prav veliko razlikovala od drugih držav »realsocializma«, pa ugotavlja, da je ta v različnih obdobjih dosegal različne stopnje intenzivnosti. Obdobje najhujše državne represije tako lahko zamejimo v čas med koncem druge svetovne vojne in letom 1952, v tem obdobju lahko sledimo predvsem množičnim izvensodnim pobojem, prisilnim odvzemom premoženja, režiranim sodnim procesom, pošiljanju obsojencev na prisilno delo ter izgon prebivalcev iz njihovega kraja bivanja.³³ Ob siceršnjemu optimizmu v času gradnje novega in želji po preseganju ciljev, ki po eni strani puhti iz uradnih tekstov tistega časa, bi lahko zlahka k občutku splošne klime pripisali romunsko pesem iz časa Caucescujevega režima: »*Če živiš v Romuniji, ne misli, če misliš, ne govori, če govoriš, ne piši, če pišeš, se ne podpiši, če se podpišeš, se ne čudi*«. ³⁴ Tako pojmovanje disidentstva v Sloveniji očitno ni leglo na plodna tla, saj lahko v različnih razvojnih obdobjih opazujemo, kako se sistem na eni strani rahlja, samocenzura upada, nato pa sledi zaostritev, s katero republiško vodstvo na osnovi sporadičnih obsodb nekaterih intelektualcev jasno postavi meje svoje tolerance in zgled.

Kljub temu da je bila varnostno-obveščevalna služba poleg vojske ena najbolj samostojnih in centraliziranih teles v državi, je od petdesetih let, tedaj je namreč v Jugoslaviji potekal, vsaj na deklarativni ravni, proces decentralizacije, delovala v sklopu federalnih enot, vendar je njihovo delovanje bilo v izključni domeni zveznega centra.³⁵ Formalno je bila vključena v republiške Sekretariate

31 Formalno je sicer bila UDV dolžna sodelovati z državnim tožilstvom, vendar pa so skorajda vsi postopki od izsleditve, pripora in izrekanja administrativnih ukrepov bili v njenem delokrogu. Šturm, Dornik Šubelj, Čelik. *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, dok. 1, str. 31–55.

32 V civilno formacijo preide leta 1952. O tem Čelik, Varovanje ustavnega reda in milica. Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, str. 25.

33 Mikola, Nekateri oblike represije komunističnega režima v Sloveniji v letih od 1945 do 1952, str. 5.

34 Telex, 28. 2. 1989, str. 24, Če nisi mrtev, ni rečeno da si živ.

35 Šubelj, Varnostno-obveščevalna služba, str. 142.

za notranje zadeve in je v njihovem sklopu predstavljala I. upravo (državne varnosti), II. je bila uprava javne varnosti, III. uprava je bila zadolžena za ljudsko milico, IV. pa se je ukvarjala s splošnimi zadevami.³⁶ Delovanje UDV je tako na zveznem kot tudi na republiškem nivoju potekalo nespremenjeno skozi celotna petdeseta in prvo polovico šestdesetih let, služba je spremljala potencialne in dejanske sovražnike sistema, moč njenega prepletenega aparata pa se je v tedaj razdvojenem jugoslovanskem vodstvu začela poznati kot pomemben dejavnik. Šestdeseta leta so namreč na plano prinesla dilemo, v katero smer naj se obrne prihodnji razvoj državnega sistema, saj je struja pod vplivom partijskega teoretika Edvarda Kardelja zagovarjala pospešeno decentralizacijo in s tem zmanjševanje pomena zveznih oblasti, večina tehnokratskih republiških vodstev je želela dodatno liberalizacijo sistema, konservativno smer pa je predstavljala skupina okrog Aleksandra Rankovića, ki je ves čas po drugi svetovni vojni nadzoroval notranje zadeve in je tedaj veljal za najverjetnejšega naslednika jugoslovanskega voditelja Tita.

Nakopičena nasprotja, ki so kazala na to, da bo boj za prevlado za vodstvo jugoslovanske države po smrti tedaj že ne več rosno mladega predsednika Tita še dolgotrajen, so leta 1966 pripeljala do IV. plenuma CK Zveze komunistov Jugoslavije na Brionih, t. i. Brionskega plenuma, ki je pometel s centralistično strujo in odnesel Rankovića iz jugoslovanske politične sfere. Ozadje plenuma do danes še ni popolnoma razčiščeno, saj obtožbe proti Rankoviću niso odkrito temeljile na njegovih političnih napakah, temveč so se osredotočile na zlorabe varnostno-obveščevalne službe v frakcijske namene, predvsem po odkritju prisluškovalnih naprav v Titovi rezidenci.³⁷ Obtožbe, ki so se osredotočile na vrh UDV, so tako razbile konservativno strujo v partiji in bistveno oslabile dotedanji položaj UDV v državi. Vodstvo zveznega sekretariata za notranje zadeve je prevzel Milan Mišković, ki je dobro sodeloval z vojaško obveščevalno službo,³⁸ ki je s tem in z dobro odigrano vlogo v Brionskem plenumu dokazala svojo pripadnost režimu in prevzela pomembnejšo vlogo v delovanju režima. Kritika delovanja UDV ni zaobšla niti javnosti, saj se je na različnih forumih začelo javno govoriti o obsegu zlorab in razširjenosti delovanja službe,³⁹ ki je doživela veliko kadrovsko

36 Dornik Šubelj, Navodila varnostnim organom. Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, str. 15.

37 Teorij o dejanskem vzroku za odstranitev Rankovića in njegovih somišljenikov je veliko, saj je tudi Tito (vsaj do leta 1962) podpiral določene centralistične težnje. Ena verjetnejših je po mnenju Milana Sovilja ta, da je bil žrtvovan zaradi poenotenja tedaj idejno nehomogenega vrha jugoslovanske partije. Slabitev Rankovićevega položaja predstavlja tudi izguba določenih funkcij v zvezni upravi, v obdobju med letoma 1962 in 1966 je izgubil večino svojega vpliva v organih za notranje zadeve. Sovilj, Brionski plenum 1966. godine, str. 83 in 89.

38 Milan Mišković, tedanji zvezni sekretar za notranje zadeve (od leta 1965), je bil brat Ivana Miškovića, ki je vodil vojaško obveščevalno službo med letoma 1963 in 1971. Prav tam, str. 77.

39 Samo na Hrvaškem naj bi imela UDV 1,300.000 dosjejev, v Srbiji pa evidentiranih 200.000

čistko, že decembra istega leta pa popolno reorganizacijo. Preimenovala se je v Službo državne varnosti (SDV, srb. Služba državne bezbednosti, SDB), ta naj bi se na notranjem področju usmerila predvsem na zbiranje podatkov in obvestil, ki bi služili odkrivanju tajnih dejavnosti, usmerjenih k rušenju in spodkopavanju ustavnega reda, ne pa tudi k njihovemu preganjanju.⁴⁰ Iz delokroga SDV je bila tedaj izvzeta pravica do vodenja kazenskega postopka, izgubila pa je tudi monopol nad vodenjem službe za izvrševanje kazenskih sankcij.⁴¹ V republiške roke je prešel tudi nadzor nad mejo in mejne službe.⁴² Število delavcev SDV se je bistveno zmanjšalo,⁴³ v slovenskem delu je tako število zaposlenih padlo pod 200,⁴⁴ veliko pristojnosti pa je s področja državne varnosti prešlo v sektor javne varnosti.⁴⁵ SDV je bila od tedaj popolnoma federalizirana, čeprav je ostala tudi zvezna SDV v Beogradu, vendar pa so se njene pristojnosti iz leta v leto manjšale v korist republiških in pokrajinskih služb, samostojnejša pa je postala tudi obveščevalna služba na sekretariatu za zunanje zadeve. Značaj SDV se kljub temu na miselni ravni ni bistveno spremenil, saj lahko do razpada skupne države opazujemo prevlado starih miselnih vzorcev in ocen o prioritetah. Glavna skrb službe je bila posvečena sovražni emigraciji, čeprav je veliko skrbi posvečala tudi informbirojevski problematiki. Tudi razvoj dogodkov v drugi polovici sedemdesetih in nato v osemdesetih letih je ta tok vzpodbujal, saj je prihajalo do terorističnih poskusov nekaterih ekstremnih skupin iz tujine, in to ne le v tujini, leta 1972 je tako SDV uspela preprečiti uspeh prodora oborožene formacije

potencialnih državnih sovražnikov. Več o tem Vodušek Starič, Brionski plenum leta 1966, str. 67–88. Po drugi strani je iz objavljenega spiska dosjejev nadzorovanih oseb slovenske SDV mogoče razbrati, da so nadzorovali 17.275 oseb, zadnji je vpisan znani podjetnik Ivo Boscarol. Evidenca dosjejev nadzorovanih oseb, http://www.arhiv.gov.si/si/uporaba_arhivskega_gradiva/služba_drzavne_varnosti/evidenca_dosjejev_nadzorovanih_oseb/, 20. 9. 2014.

40 Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, dok. 5, str. 147–148.

41 Vodušek Starič, Brionski plenum leta 1966, str. 84.

42 Šturm, Dornik Šubelj, Čelik, *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, dok. 6, str. 149–150.

43 Iz poročil o delovanju sledilske skupine (ki ne pomeni operativne skupine) za Ljubljano konec šestdesetih let lahko izluščimo zanimive podatke o tem, da jo je v dveh izmenah sestavljalo skupaj ok. 20 oseb, ki so tako v dveh mesecih opravile dobrih 1200 ur sledilskega dela, pri tem pa so uporabljali precej zastarelo opremo. Njene naloge so bile: »Sledenje, pridobivanje in vzdrževanje zvez po hotelih in pri PTT, pridobivanje virov na terenu za splošne informacije, preverjanje in izdelava preverb za potrebe operativnih delavcev in lastno rabo, pridobivanje konspirativk oz. opazovalnic, izvrševanje tajnih preiskav...«. V 11 mesecih leta 1968 so tako v 900 postopkih sledili 579 »objektom«, in to v voznem parku petih vozil. Poleg svojega dela so se lahko zanašali tudi na pomoč informatorjev/sodelavcev: »Kartoteka virov po ulicah šteje 3600 občanov (področje LJ), vendar to niso viri v klasičnem smislu, temveč pozitivni ljudje, ki so voljni dati informacije o ljudeh in nas dvostransko ne zavezujejo.« SI AS 1931 G-10-2, Organizacija - sistemizacija SDV 1970, http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Organizacija_in_sistemizacija_SDV/SI_AS_1931_G-10-2_Organizacija_-_sistemizacija_SDV_1970.pdf, 20. 9. 2014.

44 Glede na zgoraj citirani dokument SI AS 1931 G-10-2, Organizacija – sistemizacija SDV 1970, je bilo v slovenski SDV v začetku sedemdesetih let sistemiziranih 278 delovnih mest, zasedenih pa 204.

45 Dornik Šubelj, Navodila varnostnim organom, Šturm, Dornik Šubelj, Čelik. *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, str. 21.

hrvaških emigrantov. Poleg tega je skrb vzbujala tudi sovjetska operacija na Češkoslovaškem, istega leta se je pričel val študentskih demonstracij, ki je nato konec leta na Kosovu prešel v splošne demonstracije proti dotedanji ustavni ureditvi, začetek sedemdesetih pa zaznamuje obračun z liberalnimi strujami v republiških vodstvih na Hrvaškem, v Srbiji in Sloveniji.⁴⁶ SDV je v takšni obliki z minimalnimi spremembami delovala vse do razpada države, z razvojem kompleksne jugoslovanske družbene ureditve pa je bila vključena v celostni sistem družbene samozaščite in je v okviru tega od leta 1979 delovala tudi na občinski ravni.

SODSTVO, POLITIČNI PROCESI IN KAZENSKO PRAVO: »KADIJA TE TUŽI, KADIJA TE SUDI«

Zelo pomemben segment državne represije je tudi sodstvo, kar je še posebej veljalo za države s socialistično ureditvijo, saj je v skladu s komunistično ideologijo bila dejanska oblast v rokah partije kot avantgarde in s tem zastopnika delovnega ljudstva. Ta težnja pa je znala biti problematična in se je v slovenskem delu sodstva še najmanjkrat pojavljala,⁴⁷ če verjamemo besedam Miloša Minića iz leta 1945 ob sprejemanju Zakona o ureditvi sodišč: »Če bi kot stalne sodnike imeli sodnike pravnike, potem bi prepustili prevlado formalni pravici. Materialno pravico morajo deliti ljudje, ki znajo varovati pridobitve narodnoosvobodilnega boja. Politični smisel in pomen novih zakonov bolje cenijo ljudje iz NOB kot pravniki, ki tolmačijo črko zakona.«⁴⁸ Najpomembnejša lastnost partije naj bi bila monolitnost, kar se je prenašalo tudi na oblast. Sodstvo kot tretja veja oblasti tako niti formalno, vsaj v začetni fazi, ni bilo neodvisno, temveč je podlegalo neposrednim intervencijam izvršilne veje oblasti, tudi lokalne, postopke pa je pogosto vodila UDV. To je predvsem značilno za obdobje od konca druge svetovne vojne do leta 1953, ko je s sprejetjem ustavnih zakonov in sprememb v družbi položaj vsaj formalno postajal bolj običajen sedanjemu pojmovanju sodstva, saj je to igralo bistveno bolj represivno vlogo v povezavi z ostalim represivnim aparatom. Sodišča so bila pod nadzorom lokalnih oblasti, zato je pogosto prihajalo do zlorab, pomoč pri tem pa so nudili tudi dokaj ohlapni zakoni, predvsem na področju političnih prestopkov. Po letu 1953 se je položaj bistveno izboljšal, za slovenske razmere pa je značilen

46 O tem priča vsebina Informativnega biltena SDV z začetka sedemdesetih let, ki je ob tem obravnaval tudi odklone med inteligenco. – AS 1931, MFZ A-21-26, Informativni bilten SDV za leto 1972, http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/SDV_2014/Informativni_bilteni_SDV/SI_AS_1931_MFZ_A-21-26_INFORMATIVNI_BILTENI_SDV_-_1972.pdf, 20. 9. 2014.

47 V Sloveniji je bilo med 144 stalnimi sodniki leta 1951 20 takih, ki niso imeli pravne izobrazbe. Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 13.

48 Perišić, *Diplomatija i kultura*. str. 14.

dokajšen upad političnih procesov, od cca. 1000 med letoma 1947 in 1950 na 207 leta 1952, nato pa na 91 v naslednjem letu, in pod 50 v naslednjih.⁴⁹ Nov zagon je republiški suverenosti dala ustanovitev republiških ustavnih sodišč na osnovi zvezne ustave iz leta 1963. Do tedaj Jugoslavija ustavnega sodišča ni imela in so bile za varstvo zakonitosti zadolžene kar družbenopolitične skupnosti. S tem je v republiške roke prišel tudi najvišji segment sodstva, ustavno sodstvo, ki je bilo zelo pomembno pri pridobivanju suverenosti, saj je republiška ustava odslikavala zvezno in je na ta način lahko slovensko ustavno sodišče odločalo o vseh vprašanih, povezanih z republiško zakonodajo, deloma pa tudi zvezno. Precej pozno je na republiški ravni prišlo do popolnega prevzema še ene pomembne veje v pravosodju. Šele ustavne spremembe iz leta 1974 so omogočile prevzem javnega tožilstva v republiške roke (zakon 1977, deluje od 1979). Kljub temu da je javno tožilstvo bilo organizirano po teritorialnih osnovah in je dobivalo smernice tudi iz republike, je delovalo kot organ zvezne vlade in po navodilih zvezne in republiške skupščine.⁵⁰ Sodni aparat je bil tako prvi popolnoma vključen v republiško suverenost, iz tega je bil izvzet le en segment, ki je vedno sodil v zvezno pristojnost – vojaško sodstvo, kar pa politično ni bilo problematično vse do leta 1988, ko so je prav ob tem vprašanju začelo vnemati slovensko javno mnenje v času procesa proti četverici. Dejstvo, da sta tako tožilstvo kot ostanek pravosodnega sistema delovala v skladu s tekočimi tendencami oblasti,⁵¹ je razvidno tudi iz pisanja beograjskega tiska. V beograjski Dugi je leta 1987 novinar na pobudo »enega izmed bralcev« izločil nekaj »karakteristično slovenskih situacij« (alternativna gibanja, protestne letake o referendumu, vsebine člankov v Mladini in razpravo o civilnem služenju vojaškega roka) ter poskušal prikazati, kako se obnaša slovensko javno mnenje in kaj bi se zgodilo v podobni situaciji v katerem od drugih sedmih jugoslovanskih okolij. *»Kolikor je naloga privlačna, je tudi skrajnje delikatna. Ne zaradi pomanjkanja informacij, temveč zaradi tega, ker bi takšne primerjave lahko dvignile politično viхро. To je sicer domneval tudi bralec sam, saj je na vprašanje, kaj bi se zgodilo, če bi v katerem drugem okolju mladinci delili provokativni letak proti ekološkemu samoprispevku, odgovoril: 'Verjetno bi jih krivdno preganjali.'«*⁵²

49 Režek, *Med resničnostjo in iluzijo*, str. 73.

50 Bizjak, *Pravosodje v letih 1945–1991*, str. 290–293.

51 *»Klasični kriminal je bil v prvih povojnih letih deležen precej manjše pozornosti, čeprav se je zaradi neurejene pogosto dogajalo, da so skušali javni tožilci tudi najbanalnejšim dejanjem pripisati politično težo.«* Režek, *Neodvisnost sodstva na preizkušnji*, str. 83.

52 Duga, 7.-20. 2. 1987, št. 338, str. 8, Đukić, Šta žele Slovenci.

SLOVENCİ IN VOJSKA: »KAD U VOJSKU POĐEŠ«

Izven dosega republiškega vodstva je ostala vojaška sfera, z izjemo kasneje nastale Teritorialne obrambe, ki je ves čas obstoja druge Jugoslavije bila zveznega značaja in imela močno vlogo v oblikovanju zvezne politike, v vse bolj nehomogeni Jugoslaviji pa je poleg Tita predstavljala edino vsezvezno kohezivno silo. Jugoslovanska armada (po 1951 Jugoslovanska ljudska armada) je že v začetnem obdobju takoj po prenehanju sovražnosti spremenila svoj do takrat nacionalno homogeni koncept in enote pričela popolnjevati na eksteritorialen način. S tem so izginile do tedaj homogene slovenske enote, že pred tem pa tudi poveljstvo.⁵³ V domeni vojske pa ni bila le obramba ozemlja pred zunanjimi vplivi, kar je nedoločno predvidevala prva jugoslovanska ustava iz leta 1946, temveč je sčasoma dobila nalogo, da brani *«neodvisnost, suverenost, teritorialno neokrnjenost in z ustavo določeno družbeno ureditev.»*⁵⁴ V času druge Jugoslavije je bil sedež armadnega poveljstva za Slovenijo v določenih obdobjih tudi izven območja republike, armadno poveljstvo pa je pokrivalo mnogo večji teritorij. Popolnoma drugače je bilo s Teritorialno obrambo, ki je nastala po spremembi oziroma doslednem uvajanju vojaške doktrine, ta se je razvijala že od petdesetih let,⁵⁵ po vpadu sil Varšavskega pakta na Češkoslovaško. Koncept »splošnega ljudskega odpora«⁵⁶ je predvideval ponovno vrnitev h koreninam partizanskega vojskovanja, zato je bila večina prebivalstva vključena v takšno ali drugačno obliko obrambnih struktur,

53 1. maja 1945 je vrhovni poveljnik JA Josip Broz-Tito podpisal ukaz o vojaškoteritorialni razdelitvi jugoslovanskega ozemlja ter formiranju in razmestitvi operativnostrateških poveljstev. Formiranih je bilo 6 armad, slovensko ozemlje je bilo v okviru 4. armadne oblasti s sedežem v Ljubljani, ki pa je bilo leta 1948 ukinjeno in priključeno petemu območju s sedežem v Zagrebu. Od slovenskih enot je v okvir 4. oblasti prišla le ena. Švajncer, Ukinitvev slovenske partizanske narodnoosvobodilne vojske, str. 16.

54 Čelik, Pravne določbe o uporabi oboroženih sil pri nas za neobrambne naloge (1850–2011), str. 335.

55 *»Koncept splošne ljudske obrambe ni teoretična novost. Treba pa je poudariti, da je Titova uporaba tega koncepta v vseljidski obrambni vojni v obdobju med 1941. do 1945. letom bila ne le edina dejansko mogoča in realna pot k zmagi v osvobodilnem boju in revoluciji, temveč je, s teoretičnega pogleda, bila enakovredna znanstvenemu odkritju. Z oživitvijo Marksovih, Engelsovih in Leninovih konceptov o oboroženem narodu je Tito napravil velik korak v napredku revolucionarne misli in dela na enem izmed najvažnejših področij družbene prakse. Veličina Tita kot revolucionarja, inspiratorja in stratega revolucije na jugoslovanskem ozemlju je v tem, da se je z uporabo dialektične metode analize in sinteze družbenih dogajanj v Jugoslaviji, pa tudi v svetu, spregledal celoto in specifičnost jugoslovanskih pogojev in v skladu z njimi povedel ljudstvo v vojno in revolucijo. Če v Titovem delu ne bi bilo ničesar revolucionarnega, ničesar, kar bi bilo odkritje po Engelsovih znanstvenih kriterijih, bi bilo tudi to dovolj za trditev, da je Tito na področju vojaške umetnosti odprl novo epoho v zgodovini vojn, epoho vseljidskih osvobodilnih vojn, ki traja že več kot tri desetletja.»* Ljubičić, *Opštenarodna odbrana-Strategija mira*, str. 15.

56 Splošni ljudski odpor in družbena samozaščita (po letu 1978) je bila doktrina obrambe notranje ureditve in teritorialne obrambe jugoslovanske države, v kateri se je izkazovala po eni strani totalnost (vse prebivalstvo je na takšen ali drugačen način vključeno v sistem obrambe), po drugi strani pa se je popolnoma vklapljala v idejne vzorce jugoslovanskega razvoja marksistične misli, saj je podružabljala tudi obrambni sektor oz. »odpravljala monopol države na področju varnosti v smislu odmiranja varnostnih funkcij države...« Janežič, Kranjčević, *Družbena samozaščita.*, str. 370; Marijan, *Slom Titove armije*, str. 33.

ki pa so spadale pod republiško pristojnost, seveda tudi zaradi financiranja. Na tak način je Slovenija sčasoma, nazadnje na osnovi zveznega zakona o splošni ljudski obrambi iz leta 1982, uspela pridobiti samostojne vojaške enote, ki so bile v mirnodobnem času pod republiško kontrolo in iz katerih je kasneje nastala slovenska vojska.⁵⁷ Težnje k večji samostojnosti niso ostale popolnoma neopažene, kot priča intervju z dr. Radoslavom Stojanovićem v Dugi leta 1988. Ob navijaškem vzdušju, ki je obeleževalo vprašanje ustavnih sprememb, je o kritičnih mislih na račun JLA dejal: »Ne mislim, da bi tudi vojska ne smela biti predmet kritike. Vendar pa menim, da če se v nekaterih okoljih v naši državi JLA doživlja kot tuja in se zahteva oblikovanje svoje lastne, potem je to korak naprej k razbijanju Jugoslavije. Saj so celo klasične konfederacije imele skupno vojsko. Ta je bila tudi eden od glavnih vzrokov za vzpostavljanje zveze.«⁵⁸ Po drugi strani pa lahko trdimo, da je proti koncu sobivanja v skupni državi vedno bolj slabela civilna politična oblast in s tem tudi nadzor nad vojsko, kar je vojaška elita v poskusu zapolnitve nastale praznine izkoristila za vstop na področje civilne oblasti. Vojska je v veliko delih Jugoslavije tedaj predstavljala osovraženo zvezno državo, zaradi česar je bila postavljena pred različne izzive javnosti, ki se jih je vedno bolj bala, mlajša generacija pa je do JLA razvijala vse bolj negativne občutke.⁵⁹

Miselne spremembe, ki so v jugoslovansko stvarnost pripeljale koncept splošne ljudske obrambe, pa se niso pojavile same od sebe prav zaradi panike v času Praške pomladi, koncept se je razvijal že vse od petdesetih let, po Rankovićevem padcu pa lahko trdimo, da je prišlo tudi do resne destabilizacije jugoslovanskega notranjega varnostnega sistema. Po drugi strani pa je ravno obdobje sprememb osnovnih obrambnih konceptov sovpadalo z »liberalizacijo« politike v zahodnih delih federacije. Ta je v začetku sedemdesetih doživela resen udarec in TO je denimo na Hrvaškem doživela suspenz celotnega republiškega štaba, ki se je kompromitiral v času maspoka, pa tudi slovensko vodstvo TO se je znašlo pod ognjem zaradi afer v zvezi z nakupom orožja v tujini in »sfabricirani« Zeleni knjigi, zbirki depeš o slovenskih odcepitvenih težnjah, ki naj bi potovale med avstrijskim vojaškim atašejem in dunajskim ministrstvom.⁶⁰ Temu je pritrjevala tudi vojaška obveščevalna služba, vsaj sodeč po dokumentu, ki ga je objavil generalmajor Lado Kocijan. Dokument je bil dostavljen obrambnemu ministru (sekretarju za ljudsko obrambo) generalu Nikoli Ljubičiću, ta naj bi ga osebno predal maršalu, ki je nanj dopisal: »To traži ozbiljno političko rešenje.« Kocijanov

57 V osemdesetih letih je Teritorialna obramba v Sloveniji, vsaj po besedah njenega tedanjega vodje Milovana Zorca (1982–1986), dosegla visoko raven organizacije in usposobljenosti in nikakor ni bila zgolj privesek vojske, tj. JLA. Zorc, Teritorialna obramba Slovenije v letih njene dozorelosti, str. 53.

58 Duga, 16.–29. april 1988, št. 369, str. 17, Štavljanin, Promene za status kvo.

59 Peinkih, Civilno-vojaški odnosi v nekdanji SFRJ in Sloveniji, str. 32.

60 Munda, Beograjska spletko.

povzetek trdi, da je bilo iz dokumenta razvidno mnenje »vodilnih slovenskih kadrov, ki so se zoperstavljali Francu Popitu«, ki naj bi bilo naslednje:

- »Tito je začel prakso militarističnih oblik odnosov v vodenju;
- problem odnosov med republiko in federacijo je star toliko kot država, a se tega ne priznava;
- ideja, da kdo misli na odcepitev od Jugoslavije, ni resnična, vendar pa obstaja močna težnja po zagotavljanju večje samostojnosti v okviru Jugoslavije;
- problem mednacionalnih odnosov in odnosov Slovenija – federacija je potrebno priznati, vendar pa se ga ne da reševati z grožnjo armade;
- ZK je postala režimska partija, ki ji manjka kreativnosti, ki jo je imela pred prihodom na oblast;
- generacije, ki prihajajo, bodo gradile družbo tako, kot jim bo ustrezalo in ne po željah sedanje vodilne generacije;
- družbo je potrebno graditi na ekonomskih, ne pa na teorijah politologov;
- razširjeno je prepričanje, da je marksizem stvar preteklosti in da je v Sloveniji mogoče socializem graditi tudi brez marksizma;
- v Sloveniji še ni izrečena zadnja beseda, niti ne v okviru Slovenije niti ne na relaciji Slovenija – federacija;
- boj za popolno samostojnost in neodvisnost Slovenije s poštenim dogovorom v jugoslovanski federaciji se povsem po naključju pokriva s stališčem Žebota⁶¹;
- v političnem življenju je potrebno uvesti pluralizem in tako depolitizirati izvršno oblast, ki naj vodi nacionalno politiko samostojno in zagotovi demokracijo kulturnih institucij;
- nihče nima nič proti armadi, je pa Sloveniji prav Tito zagrozil z njo;
- Avšič⁶² je aktiviral vprašanje jezika v armadi, iz njegovih pisem marsikaj ni sprejemljivo, samo Slovenci naj bi služili v Sloveniji – od vsakega nesprejemljivega predloga naj se ne dela političnega problema. Vprašanje temelji na obljubi Tita v Jajcu, ki ni bila izpolnjena;
- GŠ TO meni, da je potrebno razviti lastno funkcijo preskrbe in razbiti monopolizem vojaške industrije;
- to, da četrt slovenskih rekrutov služi vojsko v Sloveniji, predstavlja slovenski oblasti velik uspeh.«

Te teze so povzročile tudi to, da je general Ivan Dolničar v Beogradu organiziral okroglo mizo z naslovom Družbeni aspekti ljudske obrambe, kjer je bilo opozorjeno na slovensko dojetje problema. Vodilna misel simpozija je namreč bila, da je treba opozoriti na nevarnost vojaške moči JLA v družbi.⁶³

61 Ciril Žebot, politični emigrant, avtor tedaj zloglasne knjige Slovenija - včeraj, danes in jutri. Njegov obisk v Sloveniji je bil eden od glavnih političnih očitkov Stanetu Kavčiča.

62 General Jaka Avšič.

63 Kocijan, Doktrina in strategija splošne ljudske obrambe: Teritorialna obramba kot najvišja oblika organiziranosti za odpor in kot del oboroženih sil, str. 27–30.

Slovenski odnos do zvezne armade je bil, vsaj po branju spominov nekaterih znanih Slovencev, npr. igralca Poldeta Bibiča,⁶⁴ nekoliko manj navdušen kot v ostalih republikah, predvsem že v samem odnosu do vojaškega poklica in vojaške tradicije, zato je bila slovenska prisotnost v JLA manjša, kot bi sicer lahko bila. Poskusi, da bi na različne načine, od zdravniških potrdil o nesposobnosti do namernega igranja psihičnih bolezni ali izigravanja sistema, so postajali iz leta v leto pogostejši primer, upornost ali apatičnost do hegemonije jugoslovanske armade pa je v osemdesetih postajala vse očitnejša, kar Tanja Petrović presoja na podlagi portretov jugoslovanskih vojakov iz tistega časa.⁶⁵ Demilitarizacija slovenske družbe je očitno naraščala tudi z dvigom izobrazbene strukture, dohodkom in na podlagi idej, ki so prihajale iz tujine v šestdesetih in sedemdesetih letih. Velikokrat slišane vojaške zgodbe še danes jasno kažejo na relativno surovost in popreproščene obrazce, ki večini vojaških obveznikov ni bila najbolj po volji.⁶⁶ Po drugi strani pa lahko trdimo, da je seveda naborniški sistem vsaj med rekruti zagotavljal veliko udeležbo slovenskih fantov v vojski, večje težave so se že kmalu začele pojavljati v pomanjkanju poklicnih kadrov v JLA, saj je bilo recimo interesa za podčastniški položaj med slovenskimi fanti iz leta v leto manj. Manjšemu zanimanju za vojaško kariero je verjetno botroval tudi višji slovenski življenjski standard, večje zanimanje in nesorazmerno dobro zastopanost pa lahko spremljamo med vojaškimi piloti in v mornarici.⁶⁷ Povsem drugače pa je seveda bilo med vodilnimi kadri, saj je zadnja jugoslovanska ustava zagotavljala enakomerno nacionalno porazdeljenost na vodilnih mestih. Kriterij enakomerne porazdelitve je bil sicer težko izvedljiv, težje kot v civilni sferi,⁶⁸ vendar pa je bilo denimo leta 1963 v vojski 9.9 % generalov slovenskega rodu (glede na 8.6 % vsega jugoslovanskega prebivalstva).⁶⁹ V nadaljevanju je ta delež zgolj naraščal, do 10,4 % leta 1985 (ob upoštevanju, da je v JLA vladala tudi precejšnja inflacija

64 Bibič, *Pravljicar – spominske skice*.

65 Petrović, *Studijski portreti vojakov JLA : o možnostih interpretacije*, str. 331.

66 Po drugi strani pa še danes omemba vojaškega pasulja ali »SMB kroglic«, tj. graha, botruje skorajda nekoliko solzavim nostalgичnim izbruhom, če lahko verjamemo uvodniku v rekordnem času večkrat ponatisnjenemu reprintu kuharskega priročnika iz JLA. – Jokić et al., *Recepture za pripremanje jela u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*, str. 2.

67 Vojaške akademije so bile izven Slovenije, med slovenskimi fanti pa sta bili nekoliko bolj priljubljeni le letalska v Zadru in tehnična v Zagrebu, na bolj strokovno teoretični ravni pa je od leta 1976 v Sloveniji obstajal študij SLO in DS na FSPN v Ljubljani (od leta 1986 smer obramboslovje). Gl. Jelušič, *Dopolnilna, kompetitivna ali samostojna vojaška sila: viri legitimnosti Teritorialne obrambe Slovenije*, str. 62.

68 Mile Bjelajac omenja tudi izjavo zveznega obrambnega sekretarja Ivana Gošnjaka, ko je sprejel delegacijo okoli desetih generalov, ki so se zavzemali za (sicer nekoliko z zdravo logiko skregano) uveljavitev samoupravnega sistema v armadi. Bjelajac, *JLA v šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih let*, str. 94.

69 Prav tam, str. 103.

okrog generalskih činov,⁷⁰ od 74 leta 1945 do kar 330 v sredini osemdesetih let), medtem pa je drastično upadal delež Slovencev med oficirskim kadrom, od 9,7 % leta 1945 do zgolj 2,6 % leta 1985.⁷¹ Majhen interes za vojaške poklice so zaznali tudi v političnih strukturah, predsednik SZDL Jože Smole je na vprašanje, ali bo JLA leta 2020 brez slovenskega oficirskega kadra, dejal: *»Nenehno slabljenje zastopanosti Slovencev v starešinskem kadru JLA bistveno hromi pomembno komponento suverenosti in federativnosti slovenske republike v jugoslovanski skupnosti«,* nakar je Anton Bebler na seji RK SZDL leta 1989 pojasnil: *»Za vojaške poklice se prijavljajo predvsem tisti mladi Slovenci, ki soglašajo z ideologijo ZK, ki niso kritični do razmer v naši družbi, katerih starši, predvsem oče, so člani ZK, tisti, ki so nižje od povprečja vrednotijo znanje, ustvarjalnost in pomen osebnih svoboščin, tisti, ki so se v Slovenijo priselili od drugod in tisti, ki imajo osebne stike z vojaškimi oblastmi, ki so se že odločili za vojaško šolo.../...Gre torej za procese politične, nazorske in tudi intelektualne selekcije. Na odločanje za šolanje na vojaških šolah negativno vplivajo vernost (osebna ali starševska), izobrazba staršev (tem višja je, toliko manjša je možnost, da se bo sin odločil za ta poklic), dohodki staršev (čim višji, tem manj možnosti je, da se bo mladenič odločil za vojaško šolo) in ne nazadnje spol, saj v glavnem deklet ne sprejemajo na vojaško šolo.«⁷²*

Do leta 1968 je JLA predstavljala edino obrambno silo, tudi t. i. stražarske enote v občinah⁷³ so bile pod njenim nadzorom, nato pa je invazija sil Varšavskega pakta na Češkoslovaško leta 1968 pretresla ustaljene vzorce postavitve jugoslovanskega obrambnega sistema. Ponovno je prišlo do prevrednotenja mogočih smeri napada agresorja, v šestdesetih letih je namreč armadni vrh večino sil vložil v načrtovanje obrambe proti napadu z Zahoda. Kljub temu da se invazijo redno omenja kot vzrok za spremembe v jugoslovanski obrambni politiki, pa lahko pritegnemo mnenju Janeza Slaparja, da je bila težnja po razvoju SLO in DS (oziroma uporabi partizansko gverilske taktike bojevanja v primeru sovražne invazije) prisotna že od spora z Informbirojem, le razvoj zunanjepolitičnega dogajanja jo je potisnil na stranski tir, tako da so praški dogodki bili bolj povod kot pa vzrok. Osnovni koncept je bil, vsaj piscem v reviji Nova obramba, popolnoma jasen: *»Po novi vojni doktrini je bila obramba sestavljena iz treh glavnih komponent: operativne*

70 Po drugi strani pa se je zaradi republiškega ključa »kopičilo število polkovnikov«, sicer sposobnih srbskih oficirjev, ki pa niso mogli napredovati. Jelusič, Dopolnilna, kompetitivna ali samostojna vojaška sila : viri legitimnosti Teritorialne obrambe Slovenije, str. 62.

71 Guštin, Die nationale Militärelite in einer multinationalen Armee: am Beispiel Sloweniens 1945–1991, str. 188.

72 Delo: Sobotna priloga, 28. 1. 1989, str. 17, Okrogla miza: Problemi in perspektive obrambnih poklicev / Ali bo JLA leta 2020 brez slovenskih oficirjev?.

73 Po letu 1955 je bil na ozemlju Jugoslavije vzpostavljen t. i. komunalni sistem, v katerem je osnovo državotvorno celico predstavljala občina in na tej osnovi je mogoče to razumeti kot decentralizirano centralizacijo.

vojske (kopenske enote, protiletalska obramba, vojna mornarica in vojno letalstvo); Teritorialna obramba (partizanske, teritorialne in diverzantske enote in enote službe civilne zaščite) ter druge oborožene sile, ki so jih ustanovljale družbenopolitične skupnosti, delovne in druge organizacije. Operativne enote (JLA) bi tako prve sovražnikove udarce prestregle, in to z nalogo, da sovražnika zadržijo in s tem ustvarijo pogoje za preusmeritev vse dežele na vojni tir. Sile Teritorialne obrambe pa ne bi zapustile svojega ozemlja niti tedaj, če bi ga sovražnik zasedel. Pravzaprav bi šele takrat skupaj z vsemi drugimi silami odpora najmočnejše razvijale svoje akcije v zaledju. Zato bi morala v primeru, če bi bil napadalec mnogo močnejši, in če bi dosegel začetne uspehe, njegova moč na fronti iz dneva v dan pojemati, ker bi bil prisiljen velik del svojih sil uporabiti za zavarovanje zaledja, izpostavljenega stalnim udarcem Teritorialnih enot.«⁷⁴ Slovenska skupščina je hitro, že konec oktobra, sprejela prve sklepe o ustanovitvi štaba za splošni ljudski odpor, ustanovljen je bil konec novembra, čeprav je formalno bila Teritorialna obramba zakonsko uvedena z zveznim zakonom o ljudski obrambi, ki je bil sprejet šele februarja 1969. V istem letu je zaradi reorganizacije JLA prišlo tudi do ustanovitve 9. armadnega območja s sedežem v Ljubljani, ki je pokrival skoraj celotno območje republike, tako TO (z mnogimi generali še iz partizanskih časov) kot 9. armadno območje pa je kljub določenim pritiskom konec osemdesetih let ves čas obstoja vodil general slovenskega porekla.⁷⁵

Odnosi med slovenskim političnim vrhom in Generalštabom JLA so v osemdesetih letih začenjali postajati vse bolj napeti. Prav zakon iz leta 1982 je bil tudi eden od razlogov za ponovno zaostritev, saj je sicer še okrepil koncept splošne ljudske obrambe, vendar pa je predvideval široko reorganizacijo in zmanjševanje števila vojakov pod orožjem, predvideval pa je tudi večji vpliv na republiške štabe Teritorialne obrambe. Nadzor republik bi se s tem nekoliko zmanjšal, slovensko vodstvo pa je že od samega začetka nasprotovalo temu tudi zaradi ukinitve dotedanjega 9. armadnega območja in preselitvi sedeža vojaških oblasti v Zagreb, kjer je bil sedež novega 5. armadnega območja. Nasprotovanje republiških vodstev, predvsem slovenskega, je to reorganizacijo prestavilo vse do leta 1987/1988.⁷⁶

Najpomembnejši razkorak med JLA in slovensko politiko je po mnenju Stefana Luse predstavljalo, vsaj po slovenskem mnenju,⁷⁷ predrago financiranje programa

74 Bolfek, *Teritorialna obramba kot oblika vojaške organizacije*, str. 17.

75 Guštin, *Teritorialna obramba – vojaška potreba ali politični projekt 1968-1988*, str. 286.

76 Guštin, *Jugoslovanske oborožene sile v osemdesetih letih*, str. 1184.

77 General Jovan Matović, tedanji direktor državnega podjetja Jugoimport, ki je obvladovalo prodajo orožja na tuja tržišča (v sklopu Zvezne direkcije blagovnih rezerv), trdi, da je bil omenjeni vojaški razvoj skorajda popolnoma pokrit iz sredstev, ki jih je na ta račun dobivala JLA. Matović, *Vojni poslovi Jugoslavije i svet XX. veka*. Podobno mnenje zastopa tudi zgodovinar Mile Bjelajac, ki v gospodarskih uspehih jugoslovanske vojne industrije vidi koheziven dejavnik jugoslovanske zvezne

modernizacije jugoslovanske vojske in s tem povezana enormna vlaganja v vojaško industrijo, v oči pa je najbolj bodel zeleni razvoj jugoslovanskega nadzvočnega lovca.⁷⁸ Prva javna negodovanja so prihajala iz organizacije ZSMS, ki se je skozi osemdeseta, predvsem na podlagi tedaj do politične ureditve najbolj kritičnega časopisa Mladina, izkazala kot eden od najbolj kritičnih dejavnikov slovenske politike nove generacije. Kritični pa niso bili le v mladinski organizaciji, nekaj kritičnih pripomb tedanjega predsednika ljubljanskega izvršnega sveta Jožeta Smoleta je privedlo razdraženi generalštab do tega, da so o teh napadih govorili tudi na seji predsedstva SFRJ. V debati je tedanji slovenski član predsedstva France Popit⁷⁹ celo dejal, da so enote teritorialne obrambe boljše izurjene in zato lahko v krajšem času organizirajo obrambne aktivnosti kot pa tiste iz redne vojske.⁸⁰ Nova generacija politikov je v nekoliko bolj sproščnem političnem ozračju začela razmišljati tudi o problemu slovenske prisotnosti v JLA.⁸¹ Problem uporabe slovenskega jezika, ki se je sicer pojavljal že prej, je ponovno postal predmet javne razprave po članku Janeza Janše v prvi številki revije Problemi, ta je tam predlagal celo ustanovitev etnično homogenih enot, kar je poleg vojske razburilo tudi druge republike. Poleg tega sta npr. Janez Stanovnik in Ciril Zlobec pričela ponovno omenjati ukinitve slovenske partizanske vojske v letu 1945, Stanovnik pa je vse manjšo prisotnost slovenskih kadrov v vojski povezal celo z dejstvom, da bi Slovenci raje služili v republiški vojski. Težavo lahko opredelimo tudi na podlagi nekoliko drugačnega razvoja NOG v Sloveniji, saj je za razliko od ostalih delov Jugoslavije bila Slovenija edina pokrajina, kjer je državni aparat organizirala civilna oblast, »saj je bila partizanska vojska le 'udarna pest' mnogo širše in razvejane odporiške organizacije, ki je bila do leta 1943 tudi koalicijska.« V drugih delih Jugoslavije je proces potekal v obratnem vrstnem redu, civilne organe je postavljala vojska, »kar je imelo trajno posledico v teh odnosih in armadni vrh se ni nikoli počutil povsem podrejen organom federacije.«⁸² Dober razlog ponuja tudi Ljubica Jelušič, ki vidi v JLA naslednico tradicij NOB in socialistične

države. Bjelajac, Doprinos vojnog faktora ekonomskom razvoju društva. Predavanje na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 23. 4. 2009.

- 78 O nenehni težnji jugoslovanske vojske po lastnem razvoju visoke tehnologije na področju letalstva in njenih uspehih gl. Rendulić, *General avnojske Jugoslavije*.
- 79 Ta je sicer predstavljal konzervativno strujo v Zvezi komunistov Slovenije. Repe, Prinčič, *Pred časom*, str. 25.
- 80 Glede tega je bilo sicer predvideno, da so enote TO organizirane v 6 urah, medtem ko so rezervne enote JLA bile pripravljene šele v 24 do 48 urah. Slapar, *Izkušnje razvoja Teritorialne obrambe in priprave na osamosvojitve ter vojna za samostojno Slovenijo*, str. 67.
- 81 Po drugi strani pa je ta sproščenost bila zgolj navidezna, saj sta vojaška in civilna obveščevalna služba že od začetka osemdesetih let intenzivno nadzirali mladinsko organizacijo, na služenju vojaškega roka pa so Slovence in Albance posebno obravnavali, podobno kot Hrvate v sedemdesetih letih. Guštin, *Zasuk v slovenski politiki – proces proti četverici*. str. 1190; Leljak, *Sam proti njim*, 2, str. 47.
- 82 Repe, *Obrambna vprašanja in odnosi JLA – Slovenije do napada na Slovenijo. V: Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, str. 290.

revolucije, ki je vzdrževala tudi lasten partijski aparat, vendar je v času pred Titovo smrtjo dajala vtis, da je popolnoma pod civilnim nadzorom. Po njegovi smrti pa je poskušala vse bolj vplivati na politične odločitve, njena legitimacija pa je slonela prav na partijski organizaciji v vojski. Do Titove smrti tako skoraj ni bilo mogoče, da bi vojaški poveljnik nastopil s kritiko civilne politike, kasneje pa je vojaški vrh presodil, da mora imeti svoje javno mnenje jasno izraženo, seveda zaradi boja za lastne interese. To je postajalo posebej pomembno konec osemdesetih let, ko usiha pomen ZKJ, centri moči pa se ustvarijo v zvezni politiki (vlada, predsedstvo) in v republiških centrih. Jugoslovanski vojaški vrh je tako v osemdesetih letih presodil, da ni dovolj, da je zgolj instrument politike, temveč ja vanjo želel tudi aktivneje vstopiti, javno razpravljati tudi o civilnih problemih, pri tem pa ni prenesel nobene kritike ali ugovora. *»Jugoslovanskim generalom torej ni treba nasilno odstraniti civilnih uradnikov, da bi sami stopili v politiko (kot se običajno zgodi ob vojaškem udaru), kajti – so že na sceni, s katere se ne želijo umakniti. Politiko so naredili za instrument svojih interesov po zagotovljenem deležu finansiranja (ne glede na ekonomsko krizo).«*⁸³ Pojavljale so se vse glasnejše zahteve po slovenskih enotah, predsedstvo republike pa je pričelo razmišljati o ustanovitvi slovenske vojaške akademije.⁸⁴ Vse to dogajanje pa je za seboj imelo močan vzrok v finančnih idejah zvezne vojske, ki je za redno vzdrževanje svojega sestava potrebovala dodatna sredstva, ki jih vse bolj zmedeni državni proračun ni več mogel redno dovajati. Leta 1987 je generalštab v zveznih strukturah aktivno lobiral za uvedbo davka, ki bi se zlival neposredno v vojaško blagajno, temu pa so na slovenski strani seveda oporekali, ker bi s tem izgubili vsak nadzor nad financiranjem vojaškega aparata. Jugoslovanski vojaški vrh je v tem trenutku slovensko republiško vodstvo obtoževal, da je prišlo pod vpliv *»opozicije«*. V tem obdobju pa je odnose med republiko in JLA še podžigalo pisanje tednika Mladina, ki se je osredotočilo na razvejano trgovino z orožjem, JLA je preko zveznega direktorata za blagovne rezerve namreč svoje blagajne izdatno polnila s prodajo orožja državam tretjega sveta, trgovina pa ni slonela na ideoloških temeljih, kot je bilo to v navadi v prejšnjih obdobjih, temveč je bila povsem komercialnega značaja.⁸⁵ Admiral Branko Mamula, ki je bil tedaj na čelu zveznega sekretariata za obrambo, je postal glavna tarča, posebej po svojem *»uspešnem trgovskem obisku«* v Etiopiji,⁸⁶ predstavljen je bil kot trgovec s smrtjo, razkrivalo se je nepravilnosti v

83 Jelušič, *Dopolnilna, kompetitivna ali samostojna vojaška sila: viri legitimnosti Teritorialne obrambe Slovenije*, str. 62, str. 58, 60.

84 Lusa, *La dissoluzione del potere*, str. 228–231.

85 Prav tam, str. 232–233.

86 O tem je sicer pred tem pisalo tudi Delo na podlagi informacij dopisnika iz Nairobija, pri tem pa ni bilo osamljeno, saj so vojaški analitiki v letu 1987 našli veliko količino *»napadov na JLA«* v slovenskem tisku, res pa je tudi, da vojska, *«nedotakljiva kovačnica bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov«*, ki je delovala kot sedma republika, javne kritike pač ni bila vajena in se je nanjo bolj ofenzivno

zvezi z gradnjo njegove počitniške hiše, Mladinin slogan in naslov uvodnika pa se je glasil: »*Mamula go home*«. ⁸⁷ Mamula je mesto zveznega sekretarja za obrambo zapustil maja 1988, bil je upokojen, tudi zaradi orožarskega posla, zamenjal pa ga je še bolj neposredni general Veljko Kadjević. ⁸⁸

Sum vojaškega vrha, trdnega branika jugoslovanskega unitarizma, ⁸⁹ da je slovensko vodstvo vse bolj oportunistično naravnano ter da vse manj obvladuje notranjepolitično dogajanje, ⁹⁰ je vodil do ocen, da je v Sloveniji organizirano delovanje proti JLA, temu mnenju vojaškega sveta pa je pritegnil tudi zvezni partijski vrh. Glede na izkušnje iz nemirov na Kosovu se je vojaški vrh kmalu zatem odločil, da bo enotnost države in družbene ureditve branil tudi z vojaškim udarom, če bi to bilo potrebno, svojo pozornost pa intenzivneje usmeril na »notranjega sovražnika«, pričel pa je tudi pripravljati načrte za pacifikacijo in vojaški prevzem kontrole v kritičnih republikah. Za svoje načrte pri zveznem partijskem vodstvu sicer niso dobili odobritve, na seji vojaškega sveta, posvetovalnega telesa pri obrambnem ministru, pa so 25. marca očitali slovenskemu vodstvu, da je popolnoma pasivno ob notranjepolitičnem dogajanju in s tem podpira naraščajočo »*kontrarevolucijo*« v republikah. Centralni komite ZKS je zaradi tega pričel javno obtoževati vrh JLA, da želi izvesti vojaški udar, magnetogram seje Predsedstva ZKJ z 29. marca 1988, ki je vseboval tudi govor tedanjega predsednika CK ZKS in predstavnika ZKS v Predsedstvu ZKJ Milana Kučana, pa je prišel prve dni aprila v roke uredništvu Mladine. Iz magnetograma je bila razvidna ocena vojaškega sveta, da je v Sloveniji izbruhnila specialna vojna. »*Tarča specialne vojne naj bi bila JLA. Napadalci pa naj bi si prizadevali predvsem to, da bi 'preprečili sodelovanje JLA z oboroženimi silami prijateljskih in neuvrčenih držav ter osvobodilnih gibanj.'* Hkrati naj bi napadalci želeli onesposobiti državo, da bi se ta pri razvoju in proizvodnji orožja ter vojaške opreme ne bi mogla opreti na lastne sile.« ⁹¹ Komentarji v slovenskem tisku so vojaški vrh vznemirili do te mere, da je želela aretirati »napadalce na JLA«. Poveljnik

odzivala. Gl. Guštin, *Jugoslovanske oborožene sile v osemdesetih letih*, str. 1186; Repe, *Obrambna vprašanja in odnosi JLA – Slovenije do napada na Slovenijo, Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*. Del 2, str. 291.

87 Mladina, 12. 2. 1988, str. 3.

88 Lusa, *La dissoluzione del potere*, str. 240.

89 Branko Mamula se je tudi javno zavzemal za to. Guštin, *Jugoslovanske oborožene sile v osemdesetih letih*, str. 1186.

90 Pri tem ne smemo pozabiti, da je to tudi čas velikih premikov na zunanjepolitičnem področju; v tem času so se že odvijale Gorbačovove reforme v Sovjetski zvezi, nakazovalo pa se je tudi popuščenje v celotnem vzhodnem bloku. Po drugi strani je bila vojska vpletena tudi v pacifikacijo Kosova, ki je bilo nemirno že od leta 1981, leta 1989 pa pride do drugega vala zaostritev, ki ni popustil vse do konca obstoja jugoslovanske države. Hadalin, *Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij leta 1981*, str. 327.

91 Mladina, 3. 6. 2003, Ali H. Žerdin, *Dosjeji o dosjejih*. Dostopno na: http://www.mladina.si/94147/dosje/?utm_source=tednik%2F200322%2Fclanek%2Fdosje%2F&utm_medium=web&utm_campaign=oldLink ed, 10. 9. 2012.

ljubljskega armadnega območja se je zato marca sestal s predstavniki sekretariata za notranje zadeve in preveril, ali bi bila policija sposobna ukrotiti razmere, če bi vojska aretirala inkriminirane posameznike, saj so v tem primeru pričakovali proteste. »Poveljnik je imel tudi nalogo, da policijskim silam, če te ne bi bile sposobne kriti razmer, ponudi bratsko pomoč.«⁹² Kolumnist Mladine Vlado Miheljak je podatke iz magnetograma objavil v članku Noč dolgih nožev, služba državne varnosti pa je zahtevala, naj Mladina članek umakne. »Vest o tem, da se je Slovenija za las izognila državnemu udar in množičnim aretacijam, je v Mladino prišla z enotedensko zamudo. Ko je služba državne varnosti med tajno hišno preiskavo izvovala, da je Kučanov magnetogram pri Janši, je o tem nemudoma poročala svetu za varstvo ustavne ureditve, organu, ki je usmerjal in nadzoroval poslovanje tajne policije. Interpretacija SDV pa pravi, da so spotoma, ob tem, ko so odkrili Kučanov magnetogram, našli še neznan dokument, ki bi utegnil izvirati iz vojaških trezorjev. Zanimivo; če je Kučanov magnetogram pripovedoval o tem, kako je vojaški poveljnik pri notranjem ministru preverjal, ali bi bila policija v primeru aretacij sposobna krotiti jezne množice, je neznani dokument, ki je pobegnil iz vojaških trezorjev, pripovedoval o neobičajnih vojaških prestrukturiranjih. Enote vojaške policije bi se okrepile z oklepnimi vozili, vojska pa je hkrati dobila nalogo, da redno vodi situacijske dosjeje, posebej budno pa naj bi spremljala morebitne stavke, demonstracije in sorodne dogodke v civilni sferi.«⁹³

Zaradi kopije vojaškega dokumenta z oznako »strogo zaupno«, ki je bil najden ob preiskavi, je SDV najprej obvestila vojaške organe, nato pa še Svet za varstvo ustavne ureditve SRS. V dogovoru z vojaško obveščevalno službo so pripadniki slovenskega sekretariata za notranje zadeve zadnji dan maja aretirali Janeza Janšo in podoficirja Ivana Borštnerja, ki je dokument priskrbel, nekaj dni kasneje pa še novinarja Mladine Davida Tasića, urednik Mladine Franci Zavrl pa se je aretaciji izognil tako, da se je umaknil v psihiatrično bolnišnico.⁹⁴ Dogodek je povzročil natančno to, kar so v vojaškem svetu predvideli dober mesec pred tem, v podporo zaprti četverici se je junija na ljubljanskih ulicah zbralo približno 30.000 ljudi, ki so se zbrali okrog Odbora za varstvo človekovih pravic.⁹⁵ Dodatno olje je na ogenj prililo dejstvo, da je bila četverica postavljena pred vojaško, ne pa civilno sodišče, sodni postopek pa je potekal v srbohrvaškem jeziku. Vsi obtoženi so bili konec junija tudi obsojeni, vendar so bili začasno izpuščeni na svobodo, oktobra pa je višje vojaško sodišče v Beogradu po pritožbi sodbo potrdilo, četverica pa se je odhodu v zapor uspešno izmikala vse do pomladi 1989, vendar so bili na podlagi sklepa slovenskega vodstva hitro pomiloščeni.

92 Prav tam.

93 Prav tam.

94 Guštin, Zasuk v slovenski politiki, str. 1188.

95 Ustanovljen je bil pod imenom Odbor za varstvo pravic Janeza Janše, a se je po treh dneh preimenoval.

Odnos Slovencev do zvezne vojske pa je v delu civilne družbe rodil tudi popolnoma drugačno politiko – razvilo se je mirovniško gibanje, ki je po današnjih besedah nekaterih akterjev v času pred izbruhom vojne v Sloveniji predstavljalo celo eno večjih groženj osamosvojitvi slovenske države. Pod geslom *»Za suvereno Slovenijo, brez pušk in bajonetov - danes! Če res želimo mir, potem odvrzimo orožje!«* je 22. marca nastala in bila 28. marca 1990 javno predstavljena nadstrankarska pobuda za demilitarizirano Slovenijo.

Aleksander Lorenčič

KAKO SMO ŽIVELI V DRUGI JUGOSLAVIJI

**oris dogajanja v luči izbranih
kazalnikov**

NOVA OBLAST, NOVI CILJI

Slovenija je dolga desetletja živel v okviru pojava, ki ga ekonomisti poznajo kot Guliverjev učinek. Gre za pojav, ko se manjša, šibkejša država in njeno gospodarstvo prilagajata standardom večje in močnejše države, ki je lahko soseda, lahko pa gre tudi za ekonomsko skupnost. Slovenija po mnenju ekonomista Nevena Boraka pozna dva taka Guliverja, Avstro-ogrsko monarhijo in poznejšo Jugoslavijo.¹ Od osamosvojitve naprej je bila prioriteta Slovenije vključevanje v Evropsko unijo.² Pogledi na zgodovinske izkušnje so različni, posebej pa se z leti spreminjajo. Dejstvo je, da smo Slovenci do vsakokratne državne tvorbe, v okviru katere smo živeli, izoblikovali tako rekoč mitični odnos. Enako velja tudi za drugo Jugoslavijo. V osemdesetih letih minulega stoletja in v času osamosvajanja je Jugoslavija postala "cokla" za razvoj Slovenije, samoupravni socializem kot najboljši sistem je postal totalitarizem, tovariš Tito diktator, konec je bilo bratstva

1 Borak, *Iskanje Guliverja ali kako preživeti*.

2 ARS, AS 1994, šk. 2/98.

in enotnosti. Nov cilj je, kot je že omenjeno, postala Evropska unija. O tej integraciji smo si ponovno zidealizirali podobo, ki pa se v zadnjih letih – v času gospodarske in finančne krize, ruši. Ljudje so pogosto nezadovoljni, ugotavljajo, da so si drugače predstavljali Slovenijo in življenje v njej po osamosvojitvi, ipd. Nema lokrat je slišati, kako se je v času socializma in druge Jugoslavije živelo bolje, kako so vsi imeli zaposlitev itd.

Maja leta 1945 so z nastopom nove oblasti prišli na plano novi cilji in načrti. Gospodarsko upravljanje so prevzeli komunisti, ki so med drugim začeli s pospešeno industrializacijo in uvedli centralno-plansko gospodarstvo s podržavljenjem.³ Slovenija je v drugo jugoslovansko državo stopila kot gospodarsko najrazvitejši del države in to vlogo je tudi zadržala.⁴ Do leta 1974 je precej omejene možnosti za uresničevanje narodnogospodarskih interesov ustava iz leta 1974 spremenila. Izstopala je na več področjih, posebej na področju izvoza, produktivnosti in učinkovitosti naložb. Njen delež družbenega proizvoda v okviru Jugoslavije je znašal med 15 in 17 odstotki, delež industrije in izvoza pa približno 25 odstotkov. Jugoslavija je v primerjavi s Slovenijo iz desetletja v desetletje bolj zaostajala. Po podatkih je zaostanek Jugoslavije za Slovenijo, gledano skozi prizmo gospodarskega razvoja, leta 1985 znašal že 17 let in pol. S slabo desetino prebivalstva je obvladovala petino jugoslovanskega bruto domačega proizvoda in četrtno celotnega izvoza.⁵

Tabela 14: Povprečne letne stopnje rasti družbene produktivnosti dela po sektorjih dejavnosti v obdobju 1953–1973 (v %)⁶

Gospodarstvo	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Terciarni sektor
4,8	3,9	5	4,3

Delež aktivnega prebivalstva, zaposlenega v sekundarnem sektorju, se je z 28 odstotkov leta 1953 povzpел na 49 odstotkov v letu 1981. Podoben razvoj je doživel terciarni sektor, vendar z obrnjeno dinamiko: do leta 1971 se je delež povečeval zmerno (od 18 na 26 odstotkov), zatem pa se je leta 1981 povzpел na 36 odstotkov.⁷ Storitveni sektor, ki je vključeval trgovino, turizem in gostinstvo, finančne in poslovne ter državne storitve, je imel leta 1990 že 54- odstotni delež (leta 1987 še 45 odstotkov).⁸

Slovenija je bila v svetovnem vrhu po deležu zaposlenih v celotnem prebi-

3 Prinčič, *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*, str. 5.

4 Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*, str. 15.

5 *Mladina*, št. 26, 24. 06. 2006, str. 34, Bogomir Kovač, Obsojeni na uspeh?.

6 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 149.

7 Klemenčič, *Družbenogospodarski prehod v Sloveniji*, str. 231–232.

8 ZMAR, *Delovni zvezek*, št. 2, letnik 1, 1992, str. 26–29.

valstvu oziroma v aktivnem prebivalstvu, kot tudi po deležu zaposlenih v industriji in rudarstvu, na drugi strani pa v produktivnosti dela, izobrazbeni strukturi in življenjskem standardu daleč od svetovnega vrha.⁹

Tabela 15: Industrializacijska stopnja v Sloveniji¹⁰

Leto (ob popisu prebivalstva)	Število delovno aktivnih	Število delovno aktivnih v industriji	Delež delovno aktivnih v industriji (v %)
1961	768424	192423	25,04
1971	719339	270410	37,59
1981	753167	328522	43,62
1991	878789	314034	35,73
2002	818304	257157	31,43

NEUSPEŠNE REFORME

Na začetku šestdesetih let je postalo očitno, da sta gospodarski sistem ter z njim povezana odločilna vloga države pri oblikovanju in uresničevanju gospodarske politike glavni oviri za hitrejši tehnološki razvoj in večjo vključitev v mednarodno delitev dela. Takrat je dozorelo spoznanje, da je treba gospodarski sistem spremeniti tako, da bo omogočeno svobodnejše delovanje tržnih zakonitosti, notranja cenovna razmerja prilagojena potrebam čim večjega izvoza, vmešavanje države v gospodarstvo omejeno, podjetja pa naj bi bila pri delitvi doseženega dohodka samostojnejša.¹¹ Uvod v gospodarsko preobrazbo je bila tako imenovana mala reforma ali nova gospodarska ureditev. Začela se je januarja 1960, ko sta Zvezni izvršni svet (ZIS) in zvezna skupščina sprejela predpise za preureditev deviznega, zunanjetrgovinskega, kreditnega in bančnega sistema, za uveljavitev novih cenovnih odnosov in spremembe v delitvi dohodka. Žal se je že v prvem reformskem letu izkazalo, da reforma ne bo obrodila sadov. Po neuspešni reformi je tudi epizoda s sedemletnim gospodarskim planom bila pokazatelj, da se v Jugoslaviji nikakor niso mogli poenotiti o razvojni usmeritvi. Po neuspešno izpeljani reformi v začetku šestdesetih let so osrednji gospodarski problemi, kot so bili nestabilnost notranjega trga, nizka storilnost ter slaba proizvodna povezanost med bazično in drugo industrijo, ostali nerešeni.¹²

⁹ Sicherl, *Kje je Slovenija?*, str. 136.

¹⁰ Igor Vrišer, *Slovenska industrija po osamosvojitvi*, str. 66.

¹¹ Prinčič, *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*, str. 56.

¹² Lorenčič, *Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988*, str. 261–262.

Tabela 16: Delež industrije in zasebnega sektorja v skupnem družbenem produktu po republikah 1973¹³

	Industrija	Zasebni sektor
SFRJ	36	18,5
BiH	37,9	19,9
Črna gora	29,7	16,9
Hrvaška	34	16,5
Makedonija	34,7	19,5
Slovenija	45,5	10,7
ožja Srbija	34,1	22,1
Vojvodina	30,9	23,1
Kosovo	33,7	27,6

Sledila je nova reforma, ki se je začela 24. julija 1965, ko je Boris Kraigher v zvezni skupščini predstavil njena izhodišča in cilje. Uvodoma je predstavil tri procese, na katerih naj bi temeljila. Prvi naj bi olajšal izvoz, drugi proces naj bi spremenil dohodkovne odnose, tretji pa strnil prizadevanja za vrnitev vseh oblik porabe v realne okvire. Glavni ukrepi, ki jih je reforma iz leta 1965 predvidevala, pa so bili sprememba cenovnih razmerij, okrepitev terciarnega gospodarskega sektorja, posodobitev sistema ekonomskih odnosov s tujino, omejevalna kreditna politika, sprememba davčnega sistema in politike, uravnoteženje porabe z dohodki, konvertibilnost domačega denarja ter nov odnos do nerazvitih republik in območij.¹⁴ V prvih dveh letih je gospodarska reforma prinesla veliko dobrega – cene, življenjski stroški in inflacija so se ustalili, zmanjšale so se naložbe in vloga države v razpolaganju z dohodki podjetij, rasla je storilnost in osebni dohodki, začelo se je prestrukturiranje gospodarstva in uvajanje novih tehnologij. Že v drugi polovici leta 1967 pa je vnema za uresničevanje programa gospodarske reforme popustila. Decembra 1966, dober mesec pred smrtjo, je Boris Kraigher Stanetu Kavčiču dejal, da bo reforma propadla, ker nima dovolj stvarne idejopolitične podpore. Tako se je tudi zgodilo. Reformna prizadevanja so se po njegovi smrti najprej upočasnila, nato pa zastala. Mnogi so gospodarsko reformo iz leta 1965 uvrstili med dogodke posebnega pomena. Razglasili so jo za najbolje pripravljen program gospodarske preobrazbe, ki je bil izdelan v času druge jugoslovanske države. Zagovorniki reforme so bili prepričani, da bi bila v primeru njene uresničitve usoda Jugoslavije drugačna, kot je bila. Povečevanje reforme otežuje pot do odkrivanja resnične vloge le-te. Nesporno dejstvo namreč

¹³ Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 170.

¹⁴ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970-1991*, str. 127-130.

je, da je reforma v celoti propadla in da osrednjega cilja, to je preoblikovanje gospodarstva v sodobnejše samoupravno-tržno gospodarstvo, ni uresničila. Ekonomist Aleksander Bajt je sredi osemdesetih let minulega stoletja zapisal, da načrtovalci reforme še niso bili sposobni dojeti odločilnega pomena trga v gospodarskem življenju. Na trg so gledali enostransko, zato tudi cene proizvodov, ki so jim posvetili največ pozornosti, niso nikoli dosegle svojih ekonomskih ravni.¹⁵

Tabela 17: Družbeni proizvod na prebivalca ter stopnja brezposelnosti v SFRJ v obdobju 1960–1990¹⁶

Leto	Družbeni proizvod na prebivalca (v 000 din, cene 1972)		Stopnja brezposelnosti v %	
	SFRJ	SLO	SFRJ	SLO
1960	6,43	11,61	1,41	0,84
1965	8,50	15,60	1,98	0,90
1970	10,92	21,15	2,49	1,55
1975	14,10	28,71	3,99	0,89
1980	17,76	35,23	5,44	0,90
1985	17,72	35,56	6,90	1,18
1990	15,31	30,82	7,81	2,23

Slovenija je beležila najnižjo stopnjo brezposelnosti ter najvišjo vrednost družbenega proizvoda na prebivalca med vsemi republikami bivše SFRJ!

Ko je reforma iz leta 1965 propadla, so bili zasnovani tako zvezni kot republiški stabilizacijski programi. V prvi polovici sedemdesetih let je bil gospodarski razvoj v Jugoslaviji neenakomeren, gospodarska gibanja ciklična in prav tako neenakomerna. Menjavala so se obdobja stabilnejših in nestabilnih gospodarskih gibanj. Vrhunec prizadevanj po zaježitvi krize je predstavljala ustava iz leta 1974,¹⁷ ki je na eni strani težila k decentralizaciji države in gospodarskega sistema, na drugi pa po utrditvi komunistične partije kot vodilne državno-politične sile. Ustava iz leta 1974 je pomemben mejnik v razvoju Jugoslavije in »mnogi v njej vidijo enega najpomembnejših vzrokov za razpad države in tudi za njene gospodarske težave«. ¹⁸ Nova ustava je sprejela koncept samoupravljanja, zasnovanem na združenem delu. Po ustavi je bila socialistična družbena ureditev zasnovana na »oblasti delavskega razreda in vseh delovnih ljudi ter na odnosih med ljudmi

¹⁵ Štiblar, Razvoj trgov Ex-Jugoslavije. str. 23–43.

¹⁶ Statistički godišnjak Jugoslavije (različna leta).

¹⁷ Uradni list SFRJ, št. 9, 21. 2. 1974.

¹⁸ Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, str. 192.

kot svobodnih in enakopravnih proizvajalcev in ustvarjalcev, katerih delo služi izključno zadovoljevanju njihovih osebnih in skupnih potreb.«¹⁹ Ustava je torej imela dvojen značaj: na eni strani je z okrepitevijo vloge republik in pokrajin ter z zmanjševanjem vloge »centralizma« urejala organizacijo federacije in delovanje le-te, po drugi strani pa je z natančnim normativnim urejanjem družbeno-ekonomskih odnosov, ki so temeljili na samoupravljanju in združenem delu, poudarjala razredni, tako imenovani delavsko opredeljeni značaj jugoslovanske družbe in države. »Nova ustava nima pretenzij, da bi ustvarila neki idealni demokratični sistem«, je na seji komisije za ustavna vprašanja maja 1973 povedal Edvard Kardelj in dodal, da je njen glavni namen dati »delavskemu razredu v roke močno in učinkovito orožje, da bi se bolje organiziral.«²⁰ A v resnici ni bilo tako. Po ustavi iz leta 1974 je bilo sicer določeno, da lahko država vstopa v podjetje le takrat, ko je treba zavarovati družbeno premoženje (izguba, stečaj), dejansko pa sta v podjetjih obstajali organizaciji Zveze komunistov in sindikata, ki sta politično vplivali na poslovne odločitve menedžerjev. Gospodarski odnosi med podjetji so tako postali predvsem politični med državo in podjetji, netržni sistem pa je vedno znova zahteval neprestani državni intervencionizem. Dejanska porazdelitev moči v podjetjih je bila mnogo manj demokratična, kot pa je to prikazoval samoupravni normativni sistem: odločilno vlogo je imela politična oblast, menedžerji so imeli pomemben vpliv zaradi poslovnih informacij, delavci kot formalni nosilci samoupravljanja pa so bili dejansko brez moči in v podrejenem položaju.²¹

Sredi sedemdesetih let je začel veljati nov način družbenega načrtovanja, ki je temeljil na ideji, da bi delovanje tržnih zakonitosti lahko učinkoviteje nadomestili s samoupravnim dogovarjanjem med podjetji. Njeno izhodišče je bil Zakon o združenem delu,²² ki ga je zvezna skupščina sprejela 25. novembra 1976 in se ga je hitro prijel vzdevek mala ustava. Gospodarski sistem, po katerem naj bi na novo preoblikovana socialistična podjetja (tozdi, ozdi, sozdi) sama usklajevala medsebojne interese in določala vzajemne pravice in odgovornosti, ni zaživel. Ekonomisti so ta sistem posmehljivo poimenovali »dogovorna« ekonomija. Težnja po tem, da bi se podjetja med seboj dogovarjala in ne tekmovala, je seveda skregana z logiko tržnega gospodarstva. Podjetja so tako v tujini kot tudi doma postajala vedno bolj nekonkurenčna, cene pa so počasi, a zanesljivo naraščale.²³

Kriza v osemdesetih letih prejšnjega stoletja je dokončno razkrila nemoč socialističnega gospodarstva, vendar je trajalo skoraj desetletje za prodor spo-

19 Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, str. 597.

20 Čepič, *Ustava 1974: preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem*, str. 1094–1104.

21 Kovač, *Rekvjem za socializem*, str. 152–153.

22 Uradni list SFRJ, št. 53, 3. 12. 1976.

23 Lorenčič, *Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988*, str. 267–268.

znanj, da ga ni mogoče reformirati.²⁴ Razpad je bil rezultat vzpostavljanja normalnega stanja konfliktnosti interesov ter spoznanja, da »po Titu ni Tita«. ²⁵ Reševanje krize je bilo bolj podobno gašenju požara kot iskanju dejanskih vzrokov zanjo. Po eni strani so se vlade odločale za restriktivne ukrepe v preskrbi, po drugi pa kompromise v spremembah gospodarskega sistema. Čeprav se je vedno več govorilo o tržnem gospodarstvu in tako imenovanih tržnih mehanizmih, je še naprej v veljavi ostajala dogovorna ekonomija.²⁶ Da so bila osemdeseta leta tista, v katerih se je zgodil miselni preobrat, in ko so ljudje začeli verjeti in delati za vrednote, ki odlikujejo zahodni svet, je bil mnenja tudi dr. Janez Drnovšek, predsednik predsedstva SFRJ, dolgoletni predsednik vlade in predsednik Republike Slovenije: »... Šlo je za prebujenje, ne le v Sloveniji, temveč v celotni srednji in vzhodni Evropi. V Sloveniji je težnjam po spremembah, v precejšnji meri botrovalo zaostajanje, brezperspektivnost, ki sta jo prejšnji režim in prejšnja država kazala zlasti v zadnjem desetletju. Očitno je bilo, da ni izhoda.«²⁷

ŽIVLJENJSKI IN DRUŽBENI STANDARD

Do leta 1952 je plače določala država. Plače po posameznih panogah so bile enake povsod v državi. Od leta 1952 so se plače višale (prešli na sistem obračunavanja po tarifnih pravilnikih in udeležbo delavce pri dobičku).²⁸ Razmerje med osebnimi dohodki nekvalificiranih delavcev in delavcev z visoko izobrazbo je bilo v letu 1963 1:2,76, v letu 1973 pa 1:2,38.²⁹

V obdobju 1955–1964 so življenjski stroški naraščali s povprečno letno stopnjo rasti 7,9 odstotka. Poprečna letna stopnja rasti življenjskih stroškov v obdobju 1965–1974 pa je bila 16,4 odstotka. Gospodarska reforma leta 1965 je vplivala na velik porast življenjskih stroškov. Dvig stroškov v letu 1965 v primerjavi z letom poprej je znašal 31,5 odstotka, v letu 1966 23 odstotkov, v letu 1967 7,8 odstotka, zatem je prišlo do umiritve. Stroški za nabavo hrane v obdobju 1955–1964 so naraščali s povprečno stopnjo rasti 9,3 odstotka, v obdobju 1965–1975 pa s 17,2 odstotka. V skupnem indeksu življenjskih stroškov je imela hrana največji delež.³⁰

Cene v trgovini na drobno so stalno naraščale, še zlasti po letu 1962 in ob gospodarski reformi leta 1965 (porast za 28 odstotkov). Življenjski standard je iz desetletja v desetletje naraščal, krepila se je tudi zdravstvena dejavnost in število

24 O dogajanju v osemdesetih letih podrobneje v Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*, str. 39–60.

25 Mencinger, *Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo*, str. 490–495.

26 Čepič, *Gospodarska kriza*, str. 1151–1153.

27 Možina, »Politika postane manj pomembna«. Pogovor z Janezom Drnovškom, str. 26–30.

28 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 161.

29 Prav tam, str. 164.

30 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 172–173.

zdravstvenih delavcev, kar je vplivalo na boljšo kvaliteto življenja – med drugim tudi na zmanjšanje smrtnosti in obolenosti prebivalstva. Število zdravstveno zavarovanih oseb se je v letih 1964 do 1972 povečalo in odpade v letu 1972 na tisoč prebivalcev 1040 zavarovanih oseb (všteti tudi zdomci in delavci s stalnim prebivališčem drugje, ki niso bili zajeti v popis prebivalstva).³¹

Tabela 18: *Denarna sredstva štiričlanskih delavskih družin (mesečno poprečje)*³²

	1966	1970	1974
Razpoložljiva sredstva	1501	3194	5853
Življenjski stroški (v din)	1213	2364	4374

Od 60. let prejšnjega stoletja je bilo mogoče dobiti potni list. Tako je bilo moč oditi »v svet«, na potovanje ali s trebuhom za kruhom. Slovenci so množično hodili po nakupe čez mejo; do avstrijskih in italijanskih meja in v obratni smeri so se vile kolone. V osemdesetih letih minulega stoletja je prišlo do omejitev. Za osnovne življenjske artikle so oblasti uvedle bone. Vožnje z avtomobili so oblasti najprej omejile glede na registrsko številko po tako imenovanem sistemu »par – nepar«, potem pa so bili uvedeni še boni za bencin. Omejitve so bile uvedene tudi pri uvozu zlasti tako imenovanega »luksuznega blaga« (južno sadje, kava, uvožene alkoholne pijače, tuje revije in časopisi in kozmetika).³³

Državljeni so po artikle hodili čez mejo za devize in jih »švercali«. Uveden je bil depozit (plačilo takse za prehod meje), a se je nemalokrat zgodilo, da so ga državljani namesto na državni nakazovali na svoj račun (cariniki niso preverjali številke računov položnic).³⁴ Namesto da bi država uvažala kavo, pralni prašek, džins in podobno, je dovolila, da se je denar na veliko nosilo v tujino in polnilo tuji proračun. Proti koncu Jugoslavije se je "z zavistjo" gledalo na kapitalistični sistem. Državljeni so si želeli svobode, ki so jo imeli Nemci in Avstrijci. Ljudje so sanjali o Ameriki, Nemčiji, Avstriji (zidealizirana predstava: iz omenjenih držav so se »gastarbeiterji« domov vozili z mercedezi in BMW-ji).

31 Prav tam, str. 173–174.

32 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 170.

33 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 10–12.

34 Prav tam, str. 10–12.

Tabela 19: Razlike med Slovenijo in Jugoslavijo v izbranih kazalnikih in letih v času druge Jugoslavije³⁵

Leto	Bruto materialni proizvod na prebivalca	Zaposleni na delovno sposobnega prebivalca	Družbeni proizvod na zaposlenega	Osnovna sredstva na zaposlenega	Avtomobili na prebivalca	Telefoni na prebivalca	Televizijski sprejemniki na prebivalca
Relativne razlike med Slovenijo in Jugoslavijo (JUG=100)							
1952	172	175	109	135	/	/	/
1961	187	160	127	128	366	182	191
1964	185	167	122	119	357	179	219
1979	206	171	130	120	209	187	148
1988	202	150	140	136	211	165	136
1989	200	149	/	/	203	168	132
Časovno zaostajanje bivše Jugoslavije za Slovenijo (v letih)							
1960	7,3	/	5,2	/	3,3	/	/
1964	7,4	10,7	4	/	4,8	7,8	1,2
1966	8,7	13,6	3,8	2,2	5,3	6,5	2,3
1979	11,8	20,5	9,3	4,4	8,2	5,8	6,9
1987	19,3	26,2	19,1	8,5	14,1	7	13,7
1988	20,8	27,3	20,4	9	14,9	7,1	14,9
1989	21,2	28,4	/	/	15,2	7,2	15,9

Po kolapsu Jugoslavije je Slovenija v letih 1989–1992 doživela velik padec aktivnosti in nujno preusmeritev z jugoslovanskega na zahodne trge.³⁶ Kar zadeva ravni BDP, je bilo potrebnih več kot 8 let za vrnitev na raven iz leta 1989. V statičnem pogledu je raven BDP v letu 1992 znašal manj kot 80 odstotkov ravni iz leta 1989, v časovnem smislu je padla na raven okoli leta 1976, torej za okoli 16 let. Prehod v kapitalistično in tržno gospodarstvo je v vseh tranzicijskih državah sprožil velike pretrese in padec v proizvodnji. Komulativni padec bruto domačega proizvoda je že v obdobju 1989–1992 v Sloveniji, Češki, Madžarski in Poljski znašal okoli 20 odstotkov, padec industrijske proizvodnje je bil še večji. Glede na relativne razlike in časovne distance s primerjanimi državami Evropske skupnosti pred tranzicijskim obdobjem se je relativni položaj Slovenije glede na

35 Sicherl, Kje je Slovenija?, str. 136. Kazalniki zaposlenosti (zaposleni na delovno sposobnega prebivalca), produktivnosti (družbeni proizvod na zaposlenega) in opremljenosti (osnovna sredstva na zaposlenega), kot jih je prikazal Sicherl, se nanašajo samo na družbeni sektor in privatnega sektorja ne vključujejo.

36 Podrobneje o tranziciji slovenskega gospodarstva v Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*.

bruto domači proizvod na prebivalca bistveno poslabšal: Slovenija je leta 1991 zaostajala za Italijo za 30 let, za Španijo 19 let, za Irsko 13 let, za Portugalsko okoli 6 let, le pred Grčijo je po tem kazalniku ohranila eno leto prednosti.³⁷

V NOV SISTEM S PODOBNIMI TEŽAVAMI

Slovenija je danes polnopravna članica Evropske unije, ki pa se sooča s številnimi težavami. Kar poznamo že iz zgodovinskih izkušenj, se je pokazalo tudi v primeru Evropske unije. Gospodarska in finančna globalna kriza sta pokazali na določene nedorečenosti in šibke točke te skupnosti. Priča smo bili, in še vedno smo, številnim razpravam in predlogom, kakšne ukrepe sprejeti, kako rešiti težave in kakšna naj bo Evropa v prihodnje. Spomnimo se razprav tako imenovane Kraigherjeve komisije v Jugoslaviji in podobno. Kar nekaj podobnosti lahko najdemo, kar zadeva težave Evropske unije in druge Jugoslavije. Ali so te primerjave relevantne ali ne, je stvar razprave, vsekakor pa obstajajo. Posamezni strokovnjaki v primeru Evropske unije govorijo celo o jugoslovanskem sindromu. »V EU se bo pojavil jugoslovanski sindrom, kdo živi na račun koga oziroma kdo koga izkorišča,« je menil ekonomist Jože Mencinger leta 2010, in to je bilo v primeru Grčije dobro vidno.³⁸

Podobnosti med Evropsko unijo in drugo Jugoslavijo je, kot smo omenili, več. Pomenljiv je Markovičev³⁹ pogled na Jugoslavijo, ki si jo je predstavljal kot »konvoj«, v katerem mora biti hitrost prilagojena najpočasnejši ladji. Enako je pred nekaj leti dejal Jürgen Habermas za Evropsko unijo, ki je po njegovem mnenju zelo neobičajen konvoj, in da njeno hitrost vedno določa najpočasnejše vozilo. Pogosto slišimo razprave o Evropi dveh ali več hitrosti. Kakorkoli že, dejstvo je, da se tudi Evropska unija, enako kot se je socialistična Jugoslavija, ubada s težavo, ki se ji reče razviti-manj razviti. Poleg neuspešnega gospodarskega sistema so bile ključni vzrok za ekonomske težave Jugoslavije tudi neobvladljivo velike razlike v razvoju, za katere pa je rešitev videl vsak po svoje. Jugoslavija je ves čas skušala politiko zmanjševanja razlik v stopnji razvitosti voditi po sistemu »razviti manj razvitim« in tako je bil že sredi leta 1965 ustanovljen Sklad za kreditiranje hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih republik in avtonomnih pokrajin, status katerih so imele Bosna in Hercegovina, Črna gora, Makedonija in Kosovo. Sredstva sklada so se zbirala v odstotkih od družbenega proizvoda družbenega sektorja. To je bila

37 Sicherl, Scenariji gospodarskega razvoja Slovenije – približevanje Evropi. str. 333–350.

38 Tomažič, Ekonomist Jože Mencinger je prepričan, da se bodo v EU začeli spraševati, kdo živi na čigav račun. Finance.si, 7. 5. 2010. Dostopno na: <http://www.finance.si/278974/Mencinger-V-EU-se-bo-pojavil-jugoslovanski-sindrom>, (10. 3. 2014)

39 Ante Marković, zadnji predsednik ZIS.

samo še ena od zgrešenih potez ekonomske politike. Manj razviti namreč niso sprejeli odgovornosti za svoj gospodarski razvoj, lastna sredstva so vlagali le v razvoj posameznih območij in smatrali, da je ves ostali razvoj ter naložbe skupna jugoslovanska skrb. Manj razviti svojih dolgov tudi niso vračali, prejeta sredstva pa so pogosto uporabljali za negospodarske namene. Enako se je izkazalo tudi za sam Sklad za kreditiranje. Razvojne razlike v Jugoslaviji so bile v razmerju 1:7, kar je v praksi pomenilo, da je bila Slovenija sedemkrat bolj razvita kot Kosovo. Slovenija kot najbolj razvita republika je vlagala največ in je sredi osemdesetih let zaradi poslabšanih gospodarskih razmer odstopila od sodelovanja v skladu.⁴⁰ Slovenija je kot najbolj razvita republika v omenjeni sklad vlagala največ. Šlo je za neke vrste vložek, ki ga nikoli nismo dobili nazaj. Tudi Evropska unija pozna podoben mehanizem – tako imenovani sklad za pomoč zadolženim državam oziroma državam v krizi oziroma stalni mehanizem za stabilnost evra (ESM). Pomenljivo pa je, da Slovenija v mehanizme za reševanje evrskih držav prispeva 2,8 odstotka svojega BDP-ja, kar je največji delež pomoči glede na BDP izmed vseh članic evropske denarne unije. Nemčija je 2012 za reševanje evrskih držav prispevala 56,09 milijarde evrov, kar predstavlja najvišjo dejansko vsoto, namenjeno za reševanje težav držav evrskega območja. Toda ta delež po podatkih evropskega statističnega urada Eurostat predstavlja le 2,1 odstotka nemškega bruto domačega proizvoda.⁴¹ Kot je zadolževanje velika težava v Evropski uniji, je bilo enako tudi v Jugoslaviji. Jugoslovanske zvezne vlade so namreč krizo skušale reševati tudi z zadolževanjem. Do največjega skoka v zadolževanju je prišlo v letih 1977–1982, ko je zvezno vlado vodil Veselin Djuranović. Vzroki za takšno zadolževanje so bili v občutnem poslabšanju v tekočem delu plačilne bilance. Trgovinski primanjkljaj se je z 1,7 milijarde dolarjev leta 1973 povečal na kar 7,9 milijarde dolarjev leta 1979. Poleg tega so na zadolženost vplivali tudi visokoleteči investicijski cilji petletnega družbenega plana za obdobje 1976–1980, ko se je ogromno gradilo. Predsednica vlade, Hrvatica Milka Planinc, je v letih 1982–1986 z odločno politiko hotela narediti red, vendar je bila prešibka in je ves čas morala popuščati silovitim socialnim pritiskom in interesom posameznih republik.⁴² Zanj je eden največjih ekonomskih strokovnjakov tistega časa Aleksander Bajt dejal, da če bi ji pustili delati, bi morda sčasoma vendarle uredila razmere.⁴³ Posledica visoke zadolženosti je med drugim bila, da so pritiski tujih upnikov po vračanju dolgov postajali vse večji, vrhunec pa

40 Lorenčič, *Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988*, str. 270–271.

41 Slovenija je najradodarnjša pri reševanju pomoči potrebnih evrskih težav. MMC RTV SLO. Dostopno na: <http://www.rtvsl.si/evropska-unija/slovenija-je-najradodarnjsa-pri-resevanju-pomoci-potrebnih-evrskih-drzav/321553>, (21. 3. 2014).

42 Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 10–12.

43 Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 26–43.

so dosegli v letih 1986–1988, ko je bil predsednik zvezne vlade Branko Mikulić. Osrednji problem je bil v dejstvu, da je Mednarodni monetarni sklad narekoval vodenje gospodarske politike. Zvezno vlado je prisilil, da je opuščala nadzor nad cenami, vodila omejevalno politiko plač in kreditov ter zniževala stroške javnega sektorja.⁴⁴ Tudi tukaj lahko najdemo podobnost s stanjem v Sloveniji danes. Pogosto lahko slišimo grožnje s prihodom tako imenovane »trojke«. Ironično pa je, da ima poleg posameznih držav v območju Evropske unije velike težave tudi evropska vlada sama. Evropski parlament je namreč oktobra 2012 Evropski komisiji odobril dodatnih 2,7 milijarde evrov, brez katerih bi evropska vlada sredi novembra ostala brez denarja.⁴⁵

Slovenski gospodarski položaj se v drugi Jugoslaviji ni bistveno razlikoval od položaja v prvi. Kljub temu je Slovenija bila in ostala gospodarsko najrazvitejši in najuspešnejši del jugoslovanske države. Kot je zapisal Peter Vodopivec, je »komunizem – kot drugod – uspel tudi v Jugoslaviji posodobiti in izboljšati družbene in gospodarske razmere, ni pa se mu – kot je opozoril ameriški ekonomist John Kenneth Galbraith – posrečilo zmanjšati gospodarskega zaostanka države za zahodnimi sosedomi«. ⁴⁶ Gospodarska kriza v Jugoslaviji je vsekakor imela veliko težo pri razpadu Jugoslavije. Dejstvo je, da je bil gospodarski položaj, v katerem se je znašla Jugoslavija, pomemben dejavnik nezadovoljstva jugoslovanskih narodov in nič čudnega ni, da so gospodarske okoliščine »ustvarjale plodna tla za razpihovanje ekonomskega in političnega nacionalizma ter za medsebojno obtoževanje glede izkoriščanja«. ⁴⁷ Glede na težave, ki smo jim priča danes v okviru Evropske unije in ki jih je kar nekaj, kjer lahko vidimo podobnosti s časom druge Jugoslavije, lahko upamo, da bo Evropska unija kos vsem izzivom in težavam ter da njen konec ne bo podoben jugoslovanski izkušnji.

SKLEP

Maja leta 1945 so z nastopom nove oblasti prišli na plano novi cilji in načrti. Gospodarsko upravljanje so prevzeli komunisti, ki so med drugim začeli s pospešeno industrializacijo in uvedli centralno-plansko gospodarstvo s poddržavljenjem. Slovenija je v drugo jugoslovansko državo stopila kot gospodarsko najrazvitejši del države in to vlogo je tudi zadržala. Izstopala je na več področjih, posebej na področju izvoza, produktivnosti in po učinkovitosti naložb. Njen

44 Prinčič, *Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991)*, str. 33–56.

45 Evropski poslanci komisijo rešili pred praznim računom. *Dnevni.si* (24. 10. 2013). Dostopno na: <http://www.times.si/svet/evropski-poslanci-komisijo-resili-pred-praznim-racunom--131cb96f88-43dc9bac43.html>, (17. 4. 2014).

46 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 385.

47 Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*, str. 194.

delež družbenega proizvoda v okviru Jugoslavije je znašal med 15 in 17 odstotki, delež industrije in izvoza pa približno 25 odstotkov. Jugoslavija je v primerjavi s Slovenijo iz desetletja v desetletje bolj zaostajala. Po podatkih je zaostanek Jugoslavije za Slovenijo, gledano skozi prizmo gospodarskega razvoja, leta 1985 znašal že 17 let in pol. Do leta 1974 je sicer Slovenija imela precej omejene možnosti za uresničevanje narodnogospodarskih interesov, ustava iz leta 1974 pa je to spremenila. Slednja je na eni strani z okrepitevijo vloge republik in pokrajin ter zmanjševanjem vloge centralizma urejala organizacijo federacije in delovanje le-te, na drugi pa je z natančnim normativnim urejanjem družbeno-ekonomskih odnosov, ki so temeljili na samoupravljanju in združenem delu, poudarjala razredni, tako imenovani delavsko opredeljeni značaj jugoslovanske družbe in države. Tudi omenjena ustava in številne reforme, ki so se vrstile druga za drugo, pa niso rešile težav na gospodarskem področju. Jugoslavija tako že konec osemdesetih let minulega stoletja v gospodarskem smislu ni več obstajala. Slovenija se je nahajala v samem svetovnem vrhu po deležu zaposlenih v celotnem prebivalstvu oziroma v aktivnem prebivalstvu kot tudi po deležu zaposlenih v industriji in rudarstvu. Tega pa niso spremljali ustrezni rezultati v produktivnosti dela, izobrazbeni strukturi zaposlenih in življenjskemu standardu, kjer smo bili daleč od svetovnega vrha. Po kolapsu Jugoslavije je Slovenija v letih 1989 –1992 doživela velik padec aktivnosti in nujno preusmeritev z jugoslovanskega na zahodne trge. Kar zadeva raven BDP, je bilo potrebnih več kot 8 let za vrnitev na raven iz leta 1989. V statičnem pogledu je raven BDP v letu 1992 znašala manj kot 80 odstotkov ravni iz leta 1989, v časovnem smislu je padla na raven okoli leta 1976, torej za okoli 16 let. Gledano statistično je bil padec BDP v Sloveniji v tako imenovani tranzicijski depresiji bistveno večji, kot smo mu bili priča v času še vedno aktualne finančne in gospodarske krize. Leta 1988 je kriza jugoslovanskega gospodarskega sistema prešla v zaključno fazo pred razpadom, ki pa ga je treba razumeti v širšem kontekstu oziroma tudi izven konteksta Jugoslavije. Razpad bipolarne delitve sveta, izpetost socializma in politična, mednacionalna ter gospodarska nesoglasja znotraj Jugoslavije so leta 1991 pripeljale do zelenega cilja – osamosvojitve Slovenije in prehoda v kapitalistični sistem. Zlasti izguba 58 odstotnega jugoslovanskega trga je slovensko gospodarstvo pahnilo v veliko krizo, a je obdobje transformacijske depresije, ki je bila značilna za tranzicijska gospodarstva na začetku devetdesetih let, Slovenija prešla med prvimi, saj se je okrevanje gospodarske rasti z oživitvijo domačega povpraševanja že sredi leta 1993.

Jože Prinčič

**BLAGOVNA
MENJAVA SLOVENIJE
Z DRUGIMI
JUGOSLOVANSKIMI
REPUBLIKAMI
(1945-91)**

Vse do konca osemdesetih let preteklega stoletja je bilo jugoslovansko tržišče za slovenska podjetja skorajda osrednji prostor, na katerem so po eni strani lahko pokrivala potrebe po surovinah, materialu, proizvodih in živilih, ki jih v domači proizvodnji ni bilo oziroma jih je bilo premalo. Na drugi strani pa so v druge republike prodajala svoje presežke, zlasti tiste, ki jih niso mogla prodati na konvertibilnih trgih. V načelu in tudi po ustavi je bil blagovni promet med republikami svoboden. Republiški zakoni ga niso mogli omejiti. Slovenija si je tako kot druge republike prizadevala, da

bi na notranjem republiškem trgu zagotovila svojemu gospodarstvu monopolen položaj, na trgih drugih republik pa je hotela do konca izrabiti prednosti, ki staj jih zagotavljali usposobljenost njenega trgovinskega osebja in še zlasti razvita predelovalna industrija. Pri tem je bila uspešna. Struktura njene blagovne menjave z drugimi republikami je bila ves čas ugodna, zato so medrepubliški blagovni tokovi delovali kot spodbujevalni dejavnik njenega gospodarskega razvoja, saj so multiplikativno povečevali njen družbeni neto proizvod.

POMANJKANJE ARHIVSKEGA IN STATISTIČNEGA GRADIVA TER TRŽNIH RAZISKAV

Medrepubliška blagovna menjava je eden trših orehov pri raziskovanju gospodarskega razvoja v času druge jugoslovanske države. Med pomembnejšimi razlogi za to je zagotovo pomanjkanje dokumentarnega gradiva. K temu je precej prispevala vladajoča politika, ki se je izogibala obravnavi trgovinskih odnosov med republikami, ker so se po pravilu sprevrgle v ostre razprave o bogatenju razvitejših republik na račun izkoriščanja manj razvitih republik in avtonomnih pokrajin. Podobno so ravnali tudi gospodarski načrtovalci, ki v vsakoletnih planskih dokumentih, kot so bili na primer družbeni plani, medrepubliške blagovne menjave skorajda niso omenjali. Na zvezni ravni so spremljali le gibanje cen posameznih industrijskih proizvodov oziroma kmetijskih pridelkov na skupnem trgu ter posamezne finančne pokazatelje, povezane z rastjo oziroma padanjem njihove prodaje. Republiški organi so v svojih trimesečnih in letnih delovnih poročilih podrobno obravnavali le rezultate blagovne menjave znotraj republiških meja. Tako je blagovni promet, ki je tekkel med Slovenijo in ostalimi republikami, bežno omenjen le v nekaj internih študijah in objavljenih strokovnih člankih. V študiji Zavoda za gospodarsko planiranje LRS iz leta 1954 je zapisano, da poteka »prelivanje« kupne moči iz ene republike v drugo »zlasti preko odkupov«, za kar pa ni na voljo nobenih podatkov.¹ Leta 1959 je Lev Gerženič v svojem članku omenil, da ni podatkov o tem, koliko so slovenski grosisti prodali v druge republike, kot tudi ni »znano«, v kolikšnem obsegu se slovenske trgovine na drobno »oskrbujejo pri grosistih iz drugih republik.² Naslednje leto je Aleksander Škrabon v razpravi, ki je bila objavljena v zbirki Prikazi in študije, navedel, da »trgovinsko omrežje na debelo prodaja blago tudi maloprodajni mreži v drugih republikah, in narobe, o čemer pa ni nobenih statističnih podatkov.«³ Zbornik

1 ARS, AS 1136, šk. 34, Blagovni promet in kupna moč, 1954.

2 Gerženič, Trg industrijskega blaga. str. 28 in 30.

3 Škrabon, Razvoj trgovine na debelo v LRS po vojski, str. 18–22, tu str. 21.

Slovenija 1945–1975 se je pri pregledu medrepubliških blagovnih menjav omejil le na leti 1968 in 1970.⁴

Drugi pomembni razlog za to, da ta problematika še ni bila deležna temeljitejše zgodovinske obravnave, je treba iskati v pomanjkanju tržnih raziskav in odsotnosti statističnega gradiva. Zanimanje za raziskovanje trga se je v državi povečalo šele na začetku šestdesetih let. Tone Hren je leta 1961 v knjižni oceni, objavljeni v *Ekonomski reviji*, zapisal, da je bilo do tedaj to področje »pravi pastorek v naši ekonomski teoriji, predvsem pa v praksi«.⁵ Zavod za tržna raziskovanja s sedežem v Beogradu in z izpostavo v Zagrebu je bil ustanovljen dve leti kasneje. Zadolžen je bil za spremljanje konjunktturnih gibanj na trgu sadja in zelenjave, živine in mesa, donosov in tržnih viškov ter za ugotavljanje še nekaterih drugih značilnosti tržnih gibanj. V ugotovitvah in ocenah, ki jih je objavljil v rednih mesečnih publikacijah, se je omejeval le na splošna cenovna gibanja na skupnem jugoslovanskem trgu. Poleti 1964 je Prometni inštitut Beograd izdelal študijo o gibanju blaga od proizvodnih do potrošniških centrov. Ker je zajela le natovarjanje in iztovarjanje blaga v vseh krajih Jugoslavije v letu 1960 brez konkretne navedbe pošiljatelja in prejemnika, tudi iz nje ni mogoče dobiti uporabnih podatkov za rekonstrukcijo blagovnih tokov med posameznimi republikami. V kasnejših letih take študije niso bile več mogoče, ker so opustili vodenje evidence prevoza slovenskega blaga v druge republike z železnico ali tovornjaki. Zvezni zavod za statistiko je začel zbirati podatke o blagovni menjavi med republikami šele leta 1966, prvo njegovo poročilo pa se nanaša na leto 1968. Potem so podatki sledili za vsaki dve leti do leta 1989, za leta 1983 in 1987, za leto 1989 pa so bili izdelani le delni podatki. Tako zbrani podatki niso bili »brezhibni« in so s stališča obravnave medsebojnega trgovanja med posameznimi republikami pomanjkljivi.⁶

V Sloveniji so začeli objavljati ocene splošnih gospodarskih gibanj leta 1953, ki pa trgovanja z drugimi republikami niso upoštevale. Tudi posebne republiške ustanove za raziskavo tržišča, ustanovljene so bile v prvi polovici šestdesetih let, so se tej problematiki izognile. V tem desetletju so posamezna slovenska podjetja začela bolj načrtno spremljati dogajanja na jugoslovanskem trgu. V ohranjeni dokumentaciji, ki je omejena na poročila trgovskih potnikov in na skopo korespondenco s poslovnimi partnerji, bomo našli malo uporabnih podatkov za pričujočo razpravo. Prvi raziskovalec, ki se je lotil analize blagovne

4 Po podatkih iz zbornika *Slovenija 1945-1975* je Slovenija leta 1968 v druge republike prodala za 14 milijard din blaga, kar je predstavljalo 45 % njenega družbenega bruto proizvoda. Njene nabave v drugih republikah so tega leta dosegle višino 10 milijard din ali 31 % družbenega proizvoda Slovenije. Leta 1970 so prodaje slovenskega gospodarstva v druge republike porasle glede na leto 1968, saj so bile udeležene s 50 % družbenega proizvoda Slovenije. Nabave pa so se zmanjšale in dosegle 29 % družbenega proizvoda. Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 62.

5 Hren, *Raziskovanje trga*, str. str. 167.

6 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 88.

menjave Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami, je bil ekonomist Franc Kuzmin. Leta 1971 je v Prikazih in študijah objavil dve razpravi o medrepubliških prodajah in nabavah v letu 1968.⁷ Leta 1973 je o medrepubliških materialnih transakcijah objavil širšo študijo, pri kateri je upošteval podatke Zveznega zavoda za statistiko.⁸

TRGOVINSKA POLITIKA, JUGOSLOVANSKI TRG IN MEDREPUBLIŠKA BLAGOVNA MENJAVA

V času centralno planske gospodarske organiziranosti je trgovina izgubila komercialni in dobila povsem distributivni značaj. Do leta 1950 je bila prosta prodaja skorajda izrinjena iz gospodarskega življenja. Cene večine proizvodov so bile določene na administrativni način. V teh štirih letih je blagovna menjava med posameznimi republiški gospodarstvi potekala na osnovi podrobnih planskih razdelilnikov in kontingentov, ki jih je za posamezna leta in tromesečja odredila Zvezna planska komisija, razdelala pa so jih pristojna zvezna ministrstva. Tako kot druge republike je tudi Slovenija v tej centralistični gospodarski ureditvi nastopala v dveh vlogah. Kot glavna porabnica je za vzdrževanje tekoče proizvodnje in zagotavljanje redne oskrbe in prehrane prebivalstva prejemale iz drugih republik manjkajoče surovine in živila. Kot glavna proizvajalka pa je morala presežke pri industrijski proizvodnji in kmetijski pridelavi odstopati republikam, kjer jih je primanjkovalo. Obe vlogi sta bili izraz njenega stvarnega gospodarskega položaja in njegove sestave. Takoj po koncu vojne so organi slovenskega partijskega vodstva pokazali pripravljenost za pomoč ostalim republikam pri premagovanju gospodarskih težav. Tako so septembra 1945 na seji komisije za ekonomsko politiko CK KPS menili, da je treba »organizacijsko podpreti druge federalne enote, ki ne znajo urediti prometa in preskrbe«, in sicer tako, da se jim v »ta namen odstopi del naših sposobnih ljudi«, Hrvaški pa naj bi pomagali tudi v »materialnem pogledu«.⁹ Kmalu je ugotovila, da odziv drugih republik ni tako solidaren. V naslednjih letih je republiška vlada večkrat opozorila zvezno vlado, da Slovenija izpolnjuje svoje obveznosti do drugih republik, medtem ko slednje tega ne počnejo tako dosledno.¹⁰

7 Kuzmin, Medrepubliške prodaje in nabave v letu 1968, str. 5–51; isti, Poskus ugotavljanja vplivov uvoza in nabav iz drugih republik na velikost družbenega bruto produkta SR Slovenije 1966 in 1968. leta, str. 37–52.

8 ARS, AS 1279, šk. 48, Medrepubliška blagovna menjava kot faktor razvoja najrazvitejših oziroma manj razvitih republik, Inštitut za ekonomska raziskovanja Ljubljana, januar 1973.

9 ARS, AS 1589, III, šk. 36, Zapisnik 2. sestanka komisije za ekonomsko politiko pri CK KPS, 19. 9. 1945.

10 ARS, AS 1589, III, šk. 44, Dopolnilno poročilo komisije, ki je pregledala poslovanje Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS, december 1948.

Na sistemskem področju v petdesetih letih ni prišlo do večjih premikov. Zvezni organi so obdržali nadzor nad blagovno menjavo. S pomočjo družbenih planov, dogovorov, ekonomskih in administrativnih ukrepov so utrjevali socialistične oblike menjave in določali cenovne, stroškovno dohodkovne in druge okvire, v katerih sta se lahko gibali ponudba in povpraševanje.¹¹ Medrepubliški dogovori, sklenjeni med trgovinskimi zbornicami in večjimi skupinami podjetij, so postali pomembna oblika urejanja cenovnih odnosov v blagovnem prometu, še posebno pri trgovanju z deficitarnimi proizvodi in pridelki. Do večjih sprememb pa je prišlo na področju gospodarske politike. Začelo se je obdobje, v katerem je bilo pomembnejše proizvajati več in tudi več prodajati. Družbeni trgovski sektor je dobil nalogo, da ob obvladovanju tržnih zakonitosti povečuje, pospešuje in posodobi menjavo blaga, zmanjša število nepotrebnih posrednikov in razširi neposredno povezavo med proizvodnjo in trgovino na drobno.¹² Kljub večji proizvodnji ponudba ni mogla slediti povpraševanju. Cene so vse hitreje naraščale, cenovna nesorazmerja med industrijskimi in kmetijskimi proizvodi so bila vedno večja, zato je postajalo tržišče vse bolj nestabilno.¹³ Trgovina ni bila sposobna hitro reagirati na spremenjene tržne razmere in tudi ni mogla zagotavljati že dosežene ustalitve ravni cen, zlasti še na trgu kmetijskih proizvodov. Med slednjimi je do največjega prekoračenja prihajalo na trgu mesnih izdelkov, zato so bile cene teh v posameznih republikah zelo različne. Najvišje so bile v Ljubljani.

Tabela 20: Cene mesa v posameznih jugoslovanskih mestih 21. maja 1960 (v din za kilogram)¹⁴

Mesto	Govedina s kostmi	Mlada govedina s kostmi	Svinjina s kostmi
Ljubljana	430	430	380
Beograd	370	370	350
Zagreb	480	520*	440
Sarajevo	360	-	380
Skopje	300	320	400
Titograd	380	380	420

* Telečje meso

Za slovenska proizvodna in trgovska podjetja, ki so vse več pozornosti namenjala komercialnemu in finančnemu učinku, je ostalo jugoslovansko tržišče

11 ARS, AS 451, fasc. 2, Problematika blagovnega prometa, november 1958.

12 UL LRS, 3 - 6, 23. 1. 1958, Družbeni plan gospodarskega razvoja LR Slovenije za razdobje od 1957. do 1961. leta.

13 Šefer, Tržišče u posleratnom periodu, str. 363.

14 ARS, AS 1136, šk. 2, Informacija, 21. 5. 1960.

osrednji prostor, kjer so nabavljala manjkajoče surovine in živila ter prodajala proizvodne presežke. Pri blagovni menjavi z drugimi republikami so lahko že bolj izrabila prednosti, ki sta jih zagotavljali usposobljenost trgovinskega osebja in še zlasti razvita predelovalna industrija. Slovenska trgovinska zbornica in slovenska podjetja so imela največ neposrednih stikov in tudi posredovanj s sosednjo Hrvaško. Pri tem sta obe strani trdno stali vsaka na svojih stališčih, ki niso bila naklonjena tuji konkurenci. Tako je leta 1951 Hrvaška zahtevala od Slovenije, da cene nekaterih proizvodov široke porabe (platna, različnega tekstilnega blaga, žarnic, štedilnikov, delavskih čevljev itn.) prilagodi ravni cen v drugih republikah in tako prepreči špekulacije in prekupčevanje z njimi.¹⁵ Predstavniki obeh republik so se v obravnavanem desetletju nekajkrat sestali, da bi se dogovorili za odkupne cene živine in drugih kmetijskih proizvodov na območju obeh republik. Do dogovora pa največkrat ni prišlo, zato so okraji lahko ukrepali po svoje. Tudi iz Srbije so na slovensko trgovinsko zbornico prihajala opozorila in prijave tržnih inšpekcij, da slovenska podjetja kršijo predpise in tako »bogatijo na tuj račun«. Trgovinska zbornica LRS je odgovarjala, da tudi podjetja iz drugih republik v Sloveniji trgujejo v nasprotju z dogovori in predpisi. Seznam takih primerov, ki so dvignili v Sloveniji precej »prahu«, je bil dolg.¹⁶

V šestdesetih letih je postalo pomembneje od tega, koliko lahko podjetje proizvede, to, koliko lahko podjetje proda. S tem je postajala trgovina vse bolj dejavnik povezovanja med proizvodnjo in porabo in dejavnik skrbi za stabilnejše odnose na trgu. Do tedaj je bilo povpraševanje na trgu – gledano na splošno – večje od ponudbe, potem pa se je obrnilo. Z odpiranjem novih industrijskih in trgovskih podjetij v drugih republikah je postajalo jugoslovansko tržišče vse bolj zasičeno. Reformna prizadevanja so sicer odprla nove možnosti za povečanje blagovne menjave, hkrati pa so silila podjetja k večjemu prilagajanju proizvodnih načrtov povpraševanju na trgu. Zvezni organi so obdržali nadzor nad cenami, kljub temu pa niso mogli ustaviti njihovega naraščanja in vzpostaviti cenovnega ravnovesja med posameznimi blagovnimi skupinami.

Slovenska podjetja so v drugi polovici šestdesetih let dobro izrabila nove možnosti za povečanje blagovne menjave in poslovnega sodelovanja z drugimi republikami. Do konca leta 1968 je 123 slovenskih podjetij sodelovalo v 41 jugoslovanskih združenjih, 15 podjetij v 11 konzorcijih, 64 podjetij je sklenilo kooperacijske pogodbe s 130 podjetji iz drugih republik, 10 podjetij pa se je

15 ARS, AS 242, šk. 14, Disparitete na ravni cen med LRS in Hrvaško, marec 1951.

16 Tako je podjetje Poljoproizvod iz Somborja po nižjih cenah, kot so veljale na slovenskem trgu, prodajalo moko in druge mlevske izdelke, najprej v Mariboru, potem pa še v Ljubljani. Kooperativa Bačka je poslala nakupovalce za hmelj v Savinjsko dolino, kjer so ponujali precej višje odkupne cene od veljavnih, kar so v Sloveniji ocenili kot »rušenje zadržne organiziranosti«. Tudi podjetje Malina iz Beograda si je leta 1956 prizadevalo od slovenskih zadrug kupiti maline po precej višjih cenah, kot jih je določila slovenska trgovinska zbornica.

integriralo s podjetji iz drugih republik.¹⁷ Med slednjimi je izstopalo podjetje Slovenija vino iz Ljubljane, ki je kot največji vinski trgovec v republici prvo spoznalo koristi medrepubliškega poslovnega sodelovanja in zato imelo svoje obrate in kooperante v vseh republikah. Razen obravnavanih povezav je v tem času prišlo tudi do več primerov skupnega nastopa oziroma sodelovanja slovenskih proizvodnih in trgovskih podjetij pri pospeševanju prodaje na jugoslovanskem trgu. Uspešen primer skupne naložbe v osnovna in obratna sredstva ter v skupne tržne raziskave sta predstavljala ustanovitev konzorcija proizvodnje baterij ter nastopanje podjetij Prehrana Maribor in Modna hiša Ljubljana s slovenskimi proizvodnimi podjetji v drugih republikah.¹⁸ Tako so v tem desetletju slovenska podjetja lahko velik del svoje proizvodnje prodala na jugoslovanskem trgu in zadržala prevladujoč delež na njem. S finančno ugodnimi transakcijami, to je z nakupom poceni surovin in prodajo precej dražjih polizdelkov in končnih izdelkov ter storitev so ustvarila denarne presežke. Del teh sredstev je Slovenija vložila v nadaljnji razvoj in v izboljšanje življenjske ravni, precejšnji del pa se je v obliki raznih davščin in prispevkov vrnil v zvezne sklade in sklade drugih, zlasti manj razvitih republik. Ker je struktura slovenske blagovne menjave z drugimi republikami v vseh teh letih ostala ugodna, so medrepubliški blagovni tokovi začeli delovati kot spodbujevalec njenega hitrejšega gospodarskega razvoja in rasti neto družbenega proizvoda. Pretežni del blagovnega prometa je opravila s hrvaškimi, srbskimi in bosansko-hercegovskimi podjetji. Slovenija je torej največji pozitivni saldo prodaj ustvarila pri menjavi industrijskih proizvodov.

V zadnjih dvajsetih letih preteklega stoletja so na upočasnitev medrepubliške blagovne menjave še posebej vplivali trije dejavniki. Prvi med njimi so bila ustavna dopolnila in ustava iz leta 1974, ki v nasprotju s pričakovanji niso okrepila povezovalnih dejavnikov v državi, temveč so še bolj sprostila avtarkične težnje, ki so postajale vse večja grožnja povezovalnim procesom znotraj jugoslovanskega gospodarskega prostora. Republike so strnile prizadevanja za oblikovanje zaokrožene gospodarske strukture in spodbujale večanje znotraj regionalne prodaje in menjave. Tako kot prvi tudi drugi dejavnik, to je uveljavitev dogovornega gospodarstva oziroma samoupravnega socialističnega trženja, ni potrdil napovedi, da bodo višje organizacijske oblike združenega dela zagotovile povezovanje podjetij z območja več občin, republik in pokrajin in tako prispevale k povezovanju jugoslovanskega gospodarstva, kot tudi, da bodo medrepubliški komiteji ustavili nesoglasja in izboljšali sporazumevanje med republikami glede politike cen. Tretji dejavnik je bila poglobljajoča se gospodarska kriza. V pogojih hitrega upadanja proizvodnje, hiperinflacije, dinarske in devizne nelikvidnosti so republike začele skrbeti

17 ARS, AS 1165, šk. 336, Sodelovanje slovenskih podjetij s podjetji iz drugih republik, januar 1969.

18 ARS, AS 1165, šk. 230, Dopis koordinacijskega odbora za blagovni promet, 26. 4. 1968.

le zase, še bolj so zapirale svoje meje za pretok blaga in deviz. Ker se dogovori in plani niso več izvajali, so šivi gospodarskega sodelovanja med republikami začeli pokati, že tako zgolj navidezno enotno jugoslovansko gospodarstvo in trg sta začela razpadati na osem avtarkičnih gospodarstev in trgov, ki so jih vodile njihove lastne administracije in partijsko vodstvo.

Zbrani podatki o medrepubliški menjavi kažejo, da jugoslovanski trgi zaradi zapiranja gospodarstva znotraj republiških meja v sedemdesetih letih že niso bili več v celoti povezani. Delež nabav znotraj republiških meja se je povečeval in je do leta 1983 dosegel v povprečju že 70 % vse opravljene blagovne menjave posamezne republike. Po drugi strani je zaradi pospešene »teritorializacije« blagovnega prometa delež nabav izven republiških meja strmo upadal. Leta 1970 je posamezna republika na svojem območju nakupila 65,2 % blaga, surovin in reprodukcijskega materiala. Leta 1974 se je ta delež dvignil na 69,2 %, leta 1980 pa na 72 %.¹⁹ Za Slovenijo je veljalo, da je v tem obdobju 80–92 odstotkov njene menjave potekalo s Hrvaško (40–43 %), ožjo Srbijo (27–38 %) in BIH (12–13 %).²⁰

Tabela 21: Delež nabav na ozemlju posamezne republike v letih 1970 do 1983 -v %²¹

Republika in AP	1970	1974	1978	1983
BIH	63,1	67,1	72,9	75,7
Črna gora	38,2	40,7	54,7	56,6
Hrvaška	72,2	76,6	79,7	81,4
Makedonija	63,8	66,6	69,7	75,9
Slovenija	76,1	78,8	78,7	77,8
Srbija	67,4	70,0	73,9	74,8
Vojvodina	69,2	71,7	72,5	73,7
Kosovo	46,3	50,0	52,4	61,9

Podoben trend zapiranja republiških gospodarstev se je pokazal tudi na drugih področjih medrepubliškega sodelovanja. Na področju medrepubliškega prometa investicijskih dobrin in opreme se je v letih 1970 do 1983 večal delež doma nabavljene investicijske opreme. Leta 1983 so slovenska podjetja 80,5 % potreb po investicijskih dobrinah pokrivala iz domačih virov. Srbska podjetja (skupaj z obema avtonomnima pokrajinama) so pokrivala 74,3 % vseh potreb, hrvaška 67,9, bosansko-hercegovska 63,7, makedonska 51,9 in črnogorska podje-

19 Gospodarski vestnik, 1. 4. 1988, str. 11, Mi o trgu kar povprek.

20 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 90–91.

21 ARS, AS 1266, šk. 15, Analiza funkcioniranja enotnega jugoslovanskega trga, december 1987.

tja 33,9 % potreb iz domačih virov.²² Zaradi vedno večje republiške zaprtosti se je zelo omejilo tudi medrepubliško gibanje naložbenih sredstev. V letih 1983 do 1987 so medrepubliška vlaganja skupaj znašala simboličnih 0,3 % od skupne predračunske vrednosti vseh investicijskih objektov, ki so jih v tem času gradili.²³ Slovenska podjetja so v obdobju 1976–1985 investirala v druge republike in pokrajini v povprečju manj od 0,4 % družbenega proizvoda.²⁴ Tudi podatki o teritorialni razmestitvi podjetij so pokazali na zapiranje gospodarstva znotraj republik, avtonomnih pokrajin in regij. Število podjetij iz ene republike, ki so se povezovala s podjetji v drugih republikah in pokrajinah v obdobju 1965–1974, je bilo zanemarljivo. V povprečju je pomenilo komaj 0,5 % vseh povezovanj v gospodarstvu. Prevladovala so povezovanja znotraj iste občine (63,4 %) in znotraj iste republike (21,6 %).

Slovenija je v obravnavanih letih, tako kot tudi druge republike, branila svoje interese in bila nezaupljiva do predlogov, ki so kršili samoupravne pravice njenih podjetij. V sosednji Hrvaški je videla pomemben trg za prodajo svojih izdelkov in storitev. Na njem si je skušala zagotovi trajno preskrbo z žitom in mesom, surovinami (les, nafta) in industrijskimi polizdelki. Na številnih področjih, tako pri železniškem in pomorskem prometu in luških storitvah, razvoju domačih ribolovnih zmogljivosti in na področju elektroindustrije pa sta republiki vodili odprto tekmo in sta si bili konkurentki. Obe republiki pa sta bili naklonjeni večjemu sodelovanju na področju avtomobilske in steklarske industrije. Za posamezna slovenska grosistična podjetja, zlasti iz severovzhodnega dela in iz postojnskega, je sosednja republika predstavljala pomemben del tržnega prostora, kamor so prodajala velik del prehrabnih in tekstilno-tehničnih proizvodov.

S srbskim gospodarstvom Slovenija ni hotela tekmovati. Sodila je, da se gospodarstvu dopolnjujeta. Srbski trg je v njenih komercialnih načrtih predstavljal idealen prostor za prodajo industrijskih in drugih presežkov. Poslovno sodelovanje med podjetji, bodisi preko naložb, kooperacije ali proizvodnega sodelovanja, je doseglo velik obseg.²⁵ Pripravljenost slovenskih podjetij za večje sodelovanje je začela upadati leta 1982, ko so srbska podjetja nadaljnje sodelovanje pogojevala z združevanjem oziroma zagotavljanjem deviznih sredstev.²⁶

22 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 94.

23 Prav tam.

24 Prav tam, str. 95–96.

25 Še posebej uspešne so bile povezave: Iskra Kranj - IE Niš, Crvena zastava Kragujevac - TAM Maribor - Saturnus Ljubljana, Tomos Koper - 21. maj Beograd, Pinus Rače - Zorka Šabac, Lemid Leskovac - Termika Ljubljana - Tim Laško, Đuro Salaj Krško - DO Matvoz Sremska Mitrovica, Gorenje Velenje - Sever Subotica - Novi Kabel Novi Sad - Steklarna Pančevo, Belinka Ljubljana - Hins Novi Sad.

26 V tem letu je v Srbiji delovalo 23 podjetij oziroma OZD iz Slovenije, v Sloveniji pa 139 poslovnih enot in 11 OZD iz Srbije. - ARS, AS 1165, šk. 1340, Zapisnik razgovorov delegacij Gospodarske zbornice Slovenije in Gospodarske zbornice Srbije. 4.–5. 11. 1982.

Med obema republikama so potekali tokovi blagovne menjave in skupnih vlaganj na industrijskem in rudarskem področju, ki so zajemali energetiko, elektroniko, metalurgijo, kovinsko in nekovinsko, kemično, papirno in tekstilno industrijo. Večji obseg je dosegel tudi nakup pridelkov in sovlaganja na kmetijskem področju. Splošna plovba iz Pirana je opravljala ladijske prevoze za srbska podjetja. V razgovorih, ki so v tem času potekali med delegacijama gospodarskih zbornic obeh republik, je srbska stran ugotavljala, da so odnosi s slovenskimi podjetji zasnovani v glavnem na kupoprodajnih odnosih in da je v medsebojnem poslovnem sodelovanju veliko primerov nelojalne konkurence in nespoštovanja podpisanih pogodb.²⁷

Slovenija je velik del potreb po žitu, moki, koruzi, sladkorju, jedilnem olju, v manjši meri pa po sojinah tropinah, pesnih rezancih in sadju zagotavljala iz Vojvodine, zato si je tudi v sedemdesetih letih prizadevala zagotoviti dolgoročno oskrbo z njimi. S pomočjo Gospodarske zbornice Slovenije je bil leta 1972 ustanovljen konzorcij podjetij, ki so bila pripravljena sodelovati s posameznimi vojvodinskimi kmetijskimi organizacijami. Vojvodinska stran je v tem času kazala precej manj navdušenja za takšno sodelovanje, ker je bilo preveč enostransko in neuravnoteženo, saj je Slovenija kupila v Vojvodini 60-krat manj blaga, kot ga je v Vojvodino prodala. Po njenih pričakovanjih bi morala Slovenija pokazati več pripravljenosti za naložbe v vojvodinsko industrijo in kmetijstvo. Načrtovala je, da bo v Slovenijo prodala več končnih proizvodov živilske industrije in povečala nakup industrijskega blaga v Sloveniji. Šest slovenskih podjetij se je v sedemdesetih letih povežalo z vojvodinskimi in ustanovilo v tej avtonomni pokrajini svoje tozde, ki pa niso mogli zaživeti. Slovenija je v osemdesetih letih sicer napravila precejšen napredek pri povečanju deleža pokritosti potreb iz lastne kmetijske pridelave in prireje, ki pa pri osnovnih živilih ni presejal ene tretjine potreb. Tako je bila pri zagotavljanju preskrbe z osnovnimi proizvodi pomembno odvisna od nabav iz drugih delov države, zlasti iz Srbije in Vojvodine. Leta 1982 je načrtovala, da bo v naslednjih letih povečala vlaganja v zemljo, skladišča, silose in farme v Vojvodini in še v drugih jugoslovanskih republikah.²⁸ Zato pa je pričakovala povečane količine nabave kmetijskih proizvodov iz teh republik. Pomanjkanje finančnih sredstev, pa tudi zahteve po soudeležbi deviz so ta proces zavrli. Do leta 1984 so slovenska podjetja sklenila z vojvodinskimi osem sporazumov o skupnih vlaganjih in uresničila štiri projekte, ki so obsegali vlaganja v 7333 ha novih zemljišč. V tem letu je prišlo do zastoja pri dobavi koruze in moke iz Vojvodine. Do leta 1987 je poslovno sodelovanje potekalo bolj ali manj v okviru sklenjenih dogovorov. Potem pa se je ustavilo. Najprej pri dobavi sladkorja in jedilnega olja.

27 ARS, AS 1165, šk. 1340, Beležka o razgovorih v Gospodarski zbornici Srbije, 9. 5. 1983.

28 ARS, AS 1165, šk. 1177, Zabeležka s sestanka predsednikov SOZD in DO agroživilstva o gospodarskem sodelovanju s SAP Vojvodino ter drugimi republikami, 8. 12. 1982.

Pri gospodarskem sodelovanju z Bosno in Hercegovino so slovensko vlado najbolj zanimali projekti, ki so zagotavljali redno oskrbo z električno energijo in premogom. Skoraj do razpada države je Slovenija vlagala v povečevanje bosanskih energetskega zmogljivosti in si s tem zagotavljala predpravo do nakupa določene količine električne energije.²⁹ Tudi poslovni stiki med industrijskimi podjetji so bili vseskozi zelo tesni. Slovenska podjetja so vložila znatna sredstva tudi v razvoj predelovalne industrije na območju BIH. Še leta 1987 so z bosanskimi podjetji v različnih oblikah sodelovala v 130. razvojnih programih. Po tem letu pa so slovenska podjetja prenehala vlagati lastna sredstva.³⁰

Tudi pri vzpostavljanju tesnejših gospodarskih odnosov s Kosovom je dajala naša republika prednost energetskega področju. Bila je soinvestitor pri gradnji TE Kosovo B in C. Zainteresirana je bila tudi za večji uvoz kmetijskih pridelkov iz te avtonomne pokrajine. Še večji interes za povečanje sodelovanja na agroindustrijskem področju je Slovenija pokazala v razgovorih s predstavniki makedonskega gospodarstva. Kljub prizadevanjem in »dobri volji« na obeh straneh pa do večjega sodelovanja ni prišlo. Izjema je bilo le področje agroživilstva, saj je Emona iz Ljubljane v Makedoniji kupovala kmetijske pridelke. Še najmanj načrtov je imela Slovenija s Črno goro, saj so bile možnosti za vzpostavitev trajnejših povezav majhne.

Slovenija je v sedemdesetih letih zmanjšala obseg prodaj v druge republike, povečala pa je nabave, zato je začela s stališča pozitivnega salda v družbenem proizvodu republike izgubljati ugoden položaj v medrepubliški menjavi. V prvih letih osmega desetletja je povečala prodaje v druge republike, zato se je njen položaj v medrepubliški menjavi ponovno popravil.

Tabela 22: Delež prodaje Slovenije po republikah in pokrajinah in v izvozu v obdobju 1976–1988 – v %³¹

Leto	V SR Sloveniji	V druge republike	Izvoz
1976	64,5	23,2	10,4
1978	65,5	25,0	8,6
1980	64,2	24,2	9,6
1983	62,0	22,8	13,0
1987	62,9	21,1	13,4
1988	59,6	23,2	15,9

29 Slovensko elektrogospodarstvo je bilo soinvestitor pri gradnji termoelektrarn Tuzla B, Ugljenik I in Ugljenik II.

30 ARS, AS 1165, šk. 1356, Beležka razgovora gospodarskih zbornic SRS in SR BIH, 13. in 14. 4. 1987.

31 Delo, 2. 12. 1989, str. 21, Smo (ekonomsko) suveren narod?.

Tabela 23: Strukturne spremembe blagovne menjave Slovenije z drugimi republikami in pokrajinama v letih 1970–1983 – v %³²

Gospodarsko področje	Prodaje			Nabave		
	1970	1978	1983	1970	1978	1983
Industrija in rudarstvo	46,0	58,1	52,5	56,9	61,4	39,0
Trgovina, gostinstvo, turizem	45,5	33,3	34,0	29,0	27,9	50,0
Kmetijstvo in ribištvo	1,9	0,6	0,9	8,3	3,8	1,5
Gradbeništvo	2,2	2,5	2,5	1,4	1,7	3,2
Promet in zveze	2,4	1,6	4,3	1,7	2,1	1,5
Obrt, osebne storitve	1,5	1,6	2,2	1,8	0,7	1,6

Regionalna plačilna bilanca Slovenije iz druge polovice osemdesetih let kaže, da so medrepubliško menjavo blaga in storitev spremljali predvsem fiskalni in parafiskalni pretoki denarja. Ti pa so bili za Slovenijo neugodni, saj je vsako leto zabeležila visok presežek odlivov nad prilivi iz družbenega proizvoda. Leta 1986 je znašal –8,6, leta 1987 je bil –6, leta 1988 pa –8,6-odstoten. V teh letih so slovenske neto investicije v druge republike in pokrajine (skupaj s posojili skladi federacije za nerazvite) znašale 2,6, 2,1 in 2,2 odstotka njenega družbenega proizvoda.³³

Blagovna menjava med Slovenijo in Srbijo se je upočasnila že pred začetkom slovenskega osamosvajanja. Leta 1988 so znašale slovenske nabave v Srbiji še 2,1 milijarde dolarjev (ali 8,8 % vseh slovenskih nabav), delež slovenske prodaje v Srbiji pa je bil 2,6 milijarde dolarjev (8,1 % vse prodaje).³⁴ Spomladi leta 1989 je zaradi dogodkov na Kosovem prišlo do prvih težav pri prodaji blaga široke porabe in motenj pri oskrbi z reprodukcijskim materialom. Do prekinitve pogodb je prišlo le v treh primerih.³⁵ Med letom so se pogoji za dobavo srbskega reprodukcijskega materiala in prodajo slovenskega tekstila, pohištva, bele tehnike, električnih strojev in aparatov, kozmetike, proizvodov kemične, prehranske in živilske industrije na srbskem trgu še povečale. Do decembra je deset srbskih podjetij prekinilo sodelovanje s slovenskimi partnerji. Decembra 1989 je Srbija začela gospodarsko vojno proti slovenskim podjetjem. Do konca tega meseca je 229 srbskih podjetij prekinilo poslovne odnose z 207 slovenskimi ter zaustavilo plačilo starih računov in jim tako prizadejalo več kot sto milijonov dolarjev škode. Do začetka aprila 1990 se je število srbskih podjetij, ki so prekinila stike s slovenskimi, povečalo na 270. V tem letu je dotlej selektivni srbski bojkot prešel

32 ARS, AS 1165, šk. 1333, Razvojni projekt: Možnosti in usmeritve dolgoročnega sodelovanja gospodarstva SR Slovenije z gospodarstvi drugih republik in pokrajin do leta 2000, Celje, november 1986.

33 Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 115.

34 ARS, AS 1165, šk. 1332, Ocena posledic, 23. 1. 1990.

35 ARS, AS 1165, šk. 1342, Informacija o motnjah v poslovanju med slovenskimi in srbskimi podjetji v zvezi z dogodki na Kosovem, 10. 3. 1989.

v drugo fazo. Srbska skupščina je oktobra 1990 sprejela več predpisov v okviru zaščitnih in antidumpinških ukrepov, s katerimi je še otežila nakup in prodajo slovenskih proizvodov.³⁶ Ti ukrepi in pa dejstvo, da so srbska podjetja prenehala nabavljati izdelke v Sloveniji, so slovenski politiki služili kot dokaz, da zvezna vlada samovoljnih ukrepov posameznih republik noče in ne more preprečiti.

Z ostalimi jugoslovanskimi republikami je Slovenija leta 1990 še ohranila relativno visoko raven blagovne menjave. Z njimi je slovensko gospodarstvo realiziralo 32,5 % vseh svojih prodaj na jugoslovanskem trgu. Nabave v drugih republikah so znašale 25,9 % vseh domačih nabav.³⁷ V drugih republikah je kupilo za 14,8 milijarde din najpotrebnejših surovin in materialov; od tega največ, to je za 6,7 milijarde na Hrvaškem, 2,2 v BIH in 1,3 milijarde v Vojvodini. Prodalo je za 16 milijard din; od tega na Hrvaško za 7,9 milijarde, v ožjo Srbijo 3,8 in v BIH za 2,2 milijarde din.³⁸

Po desetdnevni vojni junija 1991 so se začeli gospodarski stiki z drugimi republikami hitro trgati. V naslednjih mesecih je Slovenija pospešeno izgubljala jugoslovanski trg. Vojna na Hrvaškem je skoraj pretrgala tudi prometne povezave z balkanskimi državami. Trgovanje so začele oteževati še mednarodne sankcije proti Jugoslaviji. Uvedba lastnega denarja oktobra 1991 je dokončno spremenila jugoslovanske trge v tuje trge.

DEFICITARNOST PRI OSNOVNIH KMETIJSKIH PRIDELKIH IN PROIZVODIH

Pri osnovnih kmetijskih pridelkih in proizvodih je slovensko kmetijstvo ustvarjalo največje presežke pri krompirju. Slovenija je morala kot glavna proizvajalka krompirja v državi kriti potrebe vojske in posameznih republik. Že leta 1945 je dobila nalogo, da ga preskrbi za kraje, kjer ga ni bilo dovolj.³⁹ Konec tega leta je morala za nujne potrebe dodatno zbrati še 1080 vagonov krompirja; od tega 300 vagonov za vojsko, 70 vagonov za seme v Dalmaciji in 110 vagonov za prehrano Beograda.⁴⁰ Leta 1946 je morala Slovenija del pridelanega krompirja

36 ARS, AS 1165, Informacija v zvezi z ukrepi, ki jih je sprejela Republika Srbija za plasma slovenskega blaga in storitev, 6. 11. 1990.

37 *Od kapitalizma do kapitalizma*, str. 611–612.

38 ARS, AS 1165, šk. 1335, Nakup in prodaja kritičnih surovin in materialov iz drugih republik od 1. 1. do 31. 12. 1990.

39 Po načrtu, sprejetem avgusta 1945, je morala za potrebe drugih republik in vojske zbrati 3500 vagonov krompirja, kar je bila približno desetina slovenskega pridelka. Himmerlreich, *Pike, spekulanti in Trumanova jajca*, str. 24.

40 ARS, Fond Vlada Republike Slovenije (AS 223), šk. 11, Dožnostni odkupi, 22. 12. 1945.

odstopiti vojski, Srbiji in Makedoniji.⁴¹ Leta 1947 se je število porabnikov slovenskega krompirja povečalo. Kljub temu da je republiška vlada zaostrila obvezen odkup, omejila količine, namenjene za domače porabnike, in da je Zvezni gospodarski svet nekoliko zmanjšal njene obveze, pa Slovenija ni mogla izpolniti svojih obveznosti.

Tabela 24: *Izpolnitev obvez krompirja za leto 1947 za odjemalce iz drugih republik - v vagonih⁴²*

Uporabnik	Planska obveza	Izpolnjeno do 17.1.1948
Jugoslovanska armada	935	887,6
Beograd	950	879,4
Avtocesta Beograd - Zagreb	5	5,4
UDBA Beograd	43	43,2
Vojno nabavno podjetje Beograd	50	47,0
Ekonomat Beli dvor	1	1,0
Proga Šamac – Sarajevo	135	122,7
Bosna plod	435	249,7
Cona B Julijske krajine	30	27,0
Tovarna cementa Beočin	3	3,3
Transjug	200	63,3

Po operativnem planu za zagotovitev ozimnice v letu 1948, ki ga je izdelalo zvezno ministrstvo, je bila Slovenija zadolžena, da bo poslala drugim uporabnikom naslednje količine krompirja: Srbiji 12 078 ton, Hrvaški 5000 ton, Makedoniji 800 ton in za zvezno rezervo 4642 ton. V petdesetih letih je naša republika od normalne letine te poljščine, ki je znašala okoli 50 000 vagonov, v druge republike povprečno dobavljala letno od 1500 do 4000 vagonov.⁴³ Od leta 1959 do 1967 je Slovenija v druge republike prodala od 15 000 do 19 000 vagonov. Zajamčene cene krompirja ter visoke odkupne cene so leta 1966 spodbudile pridelovalce krompirja v drugih republikah, da so ga posadili mnogo več kot v preteklih letih.⁴⁴ Zaradi večje ponudbe in nižje cene se je že leta 1967 zanimanje trgovcev iz drugih republik za nakup slovenskega krompirja močno zmanjšalo. Slovenija je v tem

41 Himmerreich, *Pike, špekulanti in Trumanova jajca*, str. 123.

42 ARS, AS 223, Poročilo predsedstva Vlade LRS, 16. 1. 1948.

43 ARS, AS 1136, šk. 3, Problematika odkupa in preskrbe z jesenskimi pridelki, 7. 9. 1959.

44 V Sloveniji so leta 1957 pridelovali krompir na površini 59.000 ha, leta 1967 pa le še na površini 48.000 ha. V drugih republikah se je v tem času pridelava povečala, z izjemo Makedonije in Črne gore. Srbija je v letih 1956 do 1965 imela to kulturo posejano na površini povprečno 80.000 ha, leta 1966 pa na površini 102 000 ha. V tem času je razmerje med posejano površino v BiH znašalo 47.000 ha : 57.000 ha, na Hrvaškem pa 101.000 ha : 107.000 ha.

času izgubila precejšen del jugoslovanskega trga. Posamezna slovenska podjetja, kot je bilo trgovsko podjetje Nanos iz Postojne, so začela krompir nabavljati v drugih republikah (v tem primeru pri srbskem podjetju iz Leskovca), ker je bil cenejši od slovenskega.

Poleg krompirja je Slovenija v druge republike v omembe vrednih količinah izvažala zgodnjo povrtnino, hmelj, zelišča, nekatere vrste sadja (češnje, jabolka, maline), perutnino, pa tudi del proizvodnje testenin in keksov. Po slovenskem vinu so največ povpraševala hrvaška podjetja, ki so vino kupovala v Ljutomerskih goricah.

Pri drugih osnovnih pridelkih in živilih je bila naša republika deficitarna, zato je morala potrebe po žitu, koruzi, živini oziroma mesu, maščobah, sladkorju, olju, sadju in zelenjavi, rižu, pa tudi po posameznih semenih, v največji meri pokrivati z uvozom iz drugih delov države. Narodna vlada Slovenije je pripravila načrt za odkup živil v Vojvodini še pred koncem vojne, zato je lahko dobro izkoristila čas od maja do avgusta 1945, ko so bile prometnice z drugimi deli države še prekinjene in je bila oskrba s hrano v veliki meri odvisna od pobude posamezne republike. Maja je poslala v Vojvodino nakupne komisije NAVODA (Nabavljalni zavod Slovenije), ki so prosto kupovale živila pri kmetih. Na začetku so jih prepeljali v Slovenijo z lastnimi vozili, julija pa po železnici preko Madžarske. Dovoljenje za železniški prevoz je pri sovjetskih oblasteh izposloval Edvard Kardelj.⁴⁵ Slovenija je poslala nakupovalne komisije tudi v druge dele države, kjer so nabavljale vse blago, ki ga je bilo mogoče dobiti na prostem trgu: od jajc, zelenjave in perutnine do sliv v BIH, paprike in sadja v Makedoniji. Sredi avgusta pa se je morala tudi Slovenija vključiti v enotno preskrbovalno organizacijo in opustiti lastno dejavnost pri nabavi živil izven svojih meja. Od takrat naprej je bila pri zagotavljanju manjkajočih živil odvisna od nakazil zveznih organov. Zvezna preskrba je bila že v tem času nezadostna.⁴⁶ V naslednjih štirih letih je Zvezna planska komisija zagotavljala Sloveniji načrtovane kontingente žita, koruze, masti in še nekaterih drugih kmetijskih proizvodov. Največji kontingent so predstavljali krušna žita, moka in koruza iz Vojvodine.⁴⁷ Pri maščobah je Slovenija primanjkljaj iz lastne proizvodnje pokrivala z uvozom iz Hrvaške (Uljara Zagreb) in Srbije (Živilska industrija NR Srbije). Leta 1950 je naša republika prejela iz drugih republik za prehrano industrijskega in mestnega prebivalstva 85 % potrebnih količin žitaric, 53 % potrebnih maščob in 100 % sladkorja.

45 ARS, AS 223, šk. 1, Dopis Ministrstvu za trgovino in preskrbo, 2. 6. 1945.

46 Do oktobra 1945 bi morala Slovenija iz Vojvodine dobiti 5000 vagonov žita, pa jih je dobila le 400. Do konca leta 1945 je prejela le 20 % potrebnih živil iz drugih republik. Poleg žita oziroma moke še olje in mast, ribje olje, sladkor in zakuhe.

47 Od avgusta 1946 do konca julija 1947 je Slovenija dobila 7731 vagonov krušnih žit. Februarja 1949 ji je zvezna uprava dodelila 8898 ton žitaric, julija 1950 pa kontingent koruze iz pridelka v Bosni in Hercegovini ter v Kosmetu. Ker pa ni mogla zagotoviti prevoza, ji je dodelila ustrezno količino koruze iz Vojvodine.

Po podatkih iz leta 1955 je morala Slovenija letno uvoziti okoli 168 000 ton žita in 30 000 ton koruze. V tem desetletju je Slovenija vsako leto iz drugih republik uvozila 550 vagonov masti, 3200 vagonov sladkorja in 800 vagonov olja. V večjih količinah sta zgodnja zelenjava in sadje prihajala na slovenski trg v prvi polovici petdesetih let, potem pa se je začel povečevati delež domače pridelave. Najboljše poslovne zveze po državi je imelo državno trgovsko podjetje Sadje – Zelenjava. Zelenjavo in fižol je ta razvejana trgovinska organizacija v glavnem uvažala iz Dalmacije, zgodnje zelje iz Srbije in Hrvaške, čebulo in papriko iz Makedonije, od koder so uvozili še znatne količine grozdja, marelic in nekaj riža. Iz drugih republik so slovenska trgovska podjetja v večjih količinah uvozila še grah, slive, orehe in breskve, sladkor, slaščice, mast, olje, margarino, sol in vino. Tega so na začetku petdesetih let kupili manj kot v prvih letih po drugi svetovni vojni.⁴⁸

V šestdesetih letih je morala Slovenija velik del pšenice, pa tudi mlevskih izdelkov, uvoziti iz Vojvodine in Slavonije.⁴⁹ V drugih republikah je Slovenija kupovala tudi precejšnje količine koruze, ki pa so jo v glavnem uporabljali za krmo živini. Slovenska trgovska podjetja so na trgih drugih republik kupovala omembe vredne količine testenin in keksov. Razlog za to ni bila nezadostna domača proizvodnja, temveč veliko povpraševanje po teh izdelkih. Vsa tri slovenska podjetja za proizvodnjo olja (v Domžalah, Ilirski Bistrici in Kranju) so se v šestdesetih letih oskrbovala z oljaricami pretežno iz Srbije, BIH in Hrvaške. Iz te republike so uvažali tudi jajca, mlekarne v Ljubljani, Mariboru in Celju pa so pokrivalo potrebe po mleku v času, ko je njegova tržna proizvodnja v Sloveniji padla pod načrtovano raven. Največkrat se je to zgodilo v zimskem obdobju. Okoli 60 % vseh potrebnih vrtnin in sadja je moralo sedem slovenskih trgovskih in preskrbovalnih podjetij uvažati iz drugih republik. Od decembra do konca aprila so potrebne količine solate, graha, špinacije, cvetače in zgodnjega krompirja, v manjših količinah pa tudi belušev, pora, peteršilja, korenja, redkve še naprej kupovala v Dalmaciji. Za celo leto so bila pri paradizniku, papriki, čebuli in pri fižolu v zrnju vezana na nabave iz Makedonije in Srbije. Kljub večji proizvodnji doma je Slovenija vse več zelja v glavah uvažala iz Varaždina. Od sadja je bila na druge republike v večjih količinah vezana na grozdje, marelice, slive, v manjši pa na češnje in vrtno jagode. Zaradi boljše kakovosti ter ugodnejših cen je v drugi polovici šestdesetih let začel naraščati tudi uvoz jabolk iz drugih republik. Konec šestdesetih let so posamezne kleti kljub dobri letini raje uvažale poceni vino z juga države, ga potem mešale z domačim in ustvarjale zaslužke. Med jugoslovanskimi republikami si je za večji

48 Leta 1946 je Slovenija iz drugih republik nabavila 1000 vagonov vina. V letih 1948–1949 se je ta količina zmanjšala na 420 vagonov, v letih 1950/1951 pa na 100 vagonov.

49 Po poročilu iz leta 1964 je morala Slovenija vsako leto uvoziti za 50 do 80 milijonov dolarjev pšenice in okoli 35 % potrebnih mlevskih izdelkov. ARS, AS 1128, fasc. 60, Vsem občinskim skupščinam, 30. 9. 1964.

izvoz v Slovenijo najbolj prizadevala Makedonija. Leta 1969 je njihovo kmetijsko združenje naročilo študijo o možnostih za povečanje prodaje makedonskih pridelkov v Sloveniji. Maja 1970 je delegacija makedonske gospodarske zbornice ob obisku v Sloveniji ponudila možnost sklenitve dolgoročne pogodbe za večjo oskrbo slovenskega trga s sadjem in vrtninami po nižjih cenah.

Do največjih težav je prihajalo pri dobavah dodeljenih količin mesa. Šele konec leta 1946 je bil Sloveniji odobren kontingent 100 ton mesa, vendar je bilo meso zelo slabe kakovosti in primerno le za predelavo. Po planu, ki ga je pristojno zvezno ministrstvo sprejelo decembra 1946, bi morala Slovenija do 1. avgusta 1947 dobiti iz Srbije 739,5 tone in iz Hrvaške 534 ton mesa. Prejela pa je le 66,5 tone iz Srbije in 163 ton iz Hrvaške. Leta 1948 si je Slovenija brez uspeha prizadevala, da bi obe republiki do konca izpolnili svoje obveze pri dobavi mesa. Srbija je celo dosegla znižanje prvotno določene količine, Hrvaška pa je enostavno poslala v Ljubljano dopis, da pogodbe ne bo izpolnila. Tega leta Hrvaška tudi ni izpolnila pogodbe o dobavi morskih rib.⁵⁰ Tudi leta 1949 in 1950 Slovenija ni dobila določene količine mesa iz drugih republik. 101 tona govejega mesa, ki ga je Slovenija prejela od aprila do avgusta 1950, je bilo slabe kakovosti in pomešano z ovčjim, kar je v Sloveniji povzročilo še posebej veliko nezadovoljstvo. Brez uspeha so se končala tudi prizadevanja slovenskega trgovskega ministrstva, da bi samo poskrbelo za prevoz živine iz Makedonije.⁵¹

Po poročilu iz leta 1955 je morala Slovenija manjkajoče količine govejega mesa (15–20 %) in svinjskega mesa (40 %) kupiti na trgih drugih republik, največ v Srbiji in BIH.⁵² V slovenski trgovski zbornici so bili kritični do medrepubliškega prometa z živino in mesom, ker so imeli slovenski nakupovalci v drugih republikah stalne težave tako z nakupom kot s prevozom živine. Podjetja iz drugih republik, ki so odkupovala v Sloveniji, pa se niso držala dogovorov o najvišjih dopustnih odkupnih cenah, poleg tega so kršila določila, da se sme živina odkupovati le na sejmih in preko zadrug. Zato je leta 1959 Državni sekretariat za blagovni promet LRS predlagal ukinitve tradicionalnih živinskih sejmov in preusmeritev prometa z živino preko zadružnih dogonov.⁵³ To se je konec tega leta tudi zgodilo.

V šestdesetih letih so slovenska klavniška podjetja vsako leto uvozila iz Srbije in Hrvaške znatne količine klavne živine in prašičev.⁵⁴ Iz sosednje republike so

50 Za drugo polletje leta 1948 bi morala Hrvaška poslati v Slovenijo 1315 ton rib. Do konca novembra je dobavila le 160 ton.

51 ARS, AS 1589/III, šk. 43, Dnevne informacije, 27. 10. 1950.

52 ARS, AS 451, fasc. 8, Letno poročilo za III. letni občni zbor Trgovinske zbornice za Slovenijo, 1955.

53 ARS, AS 1136, šk. 1, Poročilo k problemom, ki so jih postavili republiški poslanci na 6. seji Ljudske skupščine LRS, 19.–20. 2. 1959.

54 Leta 1962 je bilo iz drugih republik uvoženo 31,2 % od skupnega števila zaklanih prašičev, leta 1964 jih je bilo 36,4 %, leta 1968 pa 38 %.

bile največje količine uvožene v prvi polovici obravnavanega desetletja, potem pa se je zlasti hrvaški trg začel zapirati in so nakupi na njem hitro upadli. V drugih republikah so kmetijske zadruga in farme iz SR Slovenije kupovale tudi krmo za živino in prašiče. Leta 1965 so morali kupiti 60 % vse potrebne krme za prašiče, ta je bila zelo draga, kar je vplivalo na ceno mesa.

Tabela 25: Uvoz živine za zakol iz drugih republik 1964-1968 - v tonah⁵⁵

	1964	1965	1966	1967	1968
Konji	136	140	490	706	484
Govedo	998	12 062	11 222	15 288	15 686
Prašiči	9 024	12 502	11 382	12 720	12 943
Perutnina	9	6	72	-	-
Ovce	25	18	7	15	19

Za obdobje po letu 1965 pristojne arhivske ustanove še niso prevzele gradiva pristojnih republiških organov za področje trgovine in preskrbe, zato so podatki o trgovanju s kmetijskimi pridelki in proizvodi med posameznimi republikami zelo skopi. Strnjeno lahko zapišemo, da je bila tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih redna in zadostna prehrana slovenskega prebivalstva precej odvisna od uvoza iz drugih republik. V tem času se je namreč nadaljevalo zmanjšanje površin s krušnimi žiti in krompirjem in še drugimi poljščinami v korist povečevanja površin s krmnimi in industrijskimi površinami kot tudi nazadovanje živinoreje in sadjarske proizvodnje.⁵⁶ Kljub rasti fizičnega obsega kmetijske priraje in pridelave je bila v osemdesetih letih stopnja samooskrbe Slovenije s hrano še vedno nezadostna, saj je znašala nekaj več kot 80 odstotkov. Posebno nizke so bile leta 1985 samooskrba z živili poljedelskega izvora, ki je pokrila le 45 odstotkov vseh potreb, stopnja samooskrbe v družbeni živinorejski proizvodnji perutnine in prašičev ter stopnja intenzivnosti poljedelsko-travniške proizvodnje, ki je bila po doseženih pridelkih med zadnjimi v Evropi. Stopnja samooskrbe s krmo za živino je bila nekoliko višja, saj je dosegla 66,3 odstotka vseh potreb.⁵⁷ Iz lastne proizvodnje je Slovenija konec osemdesetih let lahko zagotovila okoli 30 % tržnih potreb po pšenici, nekaj pod 20 % po koruzi, okoli 5 % po olju in okoli 25 % po sladkorju, pri svinjskem mesu okoli 80 %, pri govejem pa okoli 90 % tržnih potreb.

⁵⁵ ARS, AS 1165, šk. 344, Informacije o klavnicah v SR Sloveniji, 23. 10. 1969.

⁵⁶ Prinčič, *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*, str. 260–262.

⁵⁷ Prav tam, str. 259.

PREDNOSTNI POLOŽAJ PRI MENJAVI INDUSTRIJSKIH PROIZVODOV

Slovenija je predstavljala gospodarsko najrazvitejši del druge jugoslovanske države, zato se je od nje pričakovalo in tudi zahtevalo, da s svojimi industrijskimi zmogljivostmi pokrije znaten del potreb drugih delov države. V času centralno planske ureditve Slovenija podobno kot druge republike ni hitela z oddajanjem blagovnih kontingentov, kot je tudi preprečevala izvoz blaga, ki je bil predviden za prosto prodajo. Pri varovanju nacionalnega gospodarskega interesa pa naša republika ni pretiravala. Kot je ugotovil Zvezni svet za blagovni promet leta 1950, je Slovenija »najenakomerneje izročala industrijsko blago drugim republikam«, medtem ko so ostale republike s svojo proizvodnjo in pridelavo najprej pokrile potrebe svojih potrošnikov.⁵⁸

Največji delež pri blagovni menjavi proizvodnih presežkov so dosegala industrijska podjetja. Med industrijskimi izdelki, ki jih je morala Slovenija v prvih dveh letih po koncu vojne v večjih količinah pošiljati v druge republike, so bili v ospredju izdelki iz lesa in premoga. Do konca oktobra 1945 so morala gozdarska in lesnopredelovalna podjetja zagotoviti več kot 6000 kubičnih metrov lesa za popravilo najpomembnejših javnih objektov v drugih republikah. Ministrstvo za gozdarstvo je v svoje poročilo iz tega časa zapisalo: »Kaže, da noben večji objekt v drugi republici ne more biti obnovljen brez našega lesa, saj je 70 % vse naše lesne proizvodnje odteklo v Srbijo, Vojvodino, Makedonijo in Hrvaško.«⁵⁹ Decembra 1945 je Slovenija poslala v druge republike skupno 17 430 kubičnih metrov rezanega lesa in 80 000 lesenih zabojev (gajbic). Od te količine sta Srbija in Vojvodina prejeli 30 %, Hrvaška pa 12%.⁶⁰ Do konca leta 1946 so slovenska lesnopredelovalna podjetja z lesom redno oskrbovala odjemalce v vseh republikah. Leta 1945 je bila tretjina proizvodnje zasavskih premogovnikov poslana v druge republike. Decembra 1945 je zvezna vlada poslala depešo z zahtevo, da je treba določeno količino nakopanega premoga brez odlašanja dati na razpolago za potrebe zveznega ministrstva za industrijo in rudarstvo. Leta 1946 so slovenski premogovniki izvozili v druge republike 28 % celotne proizvodnje premoga.⁶¹ Do leta 1950 so se te količine nekoliko zmanjšale.⁶²

Slovenija je predstavljala s sosednjo Hrvaško enoten elektroenergetski sistem, zato ji je morala vsako leto zagotavljati določeno količino električne energije.⁶³ Od

58 Drnovšek, *Zapisniki seje politibiroja CK KPS/ZKS 1945-1954*, dok. 96, str. 222-223.

59 ARS, AS 675, fasc. 98, Dopis zvezni vladi, 12. 11. 1945.

60 ARS, AS 284, šk. 1, Mesečno poročilo za Gospodarski svet v Beogradu, 12. 1. 1946.

61 Leta 1946 je Slovenija Hrvaški dobavila 14,8%, Srbiji 8,7 %, Vojvodini 3,84% in Makedoniji 0,11 %.

62 Leta 1950 je bila Slovenija zadolžena, da pošlje v Srbijo 600 ton premoga.

63 Leta 1947 je Slovenija zagotovila Hrvaški 8,95 % proizvedene količine elektrike, leta 1948 je poslala 18,2 in leta 1949 je poslala 21,2 % proizvedene elektrike.

leta 1946 naprej je morala Slovenija kot glavni proizvajalec pošiljati porabnikom kovinske, tekstilne, usnjarske in druge izdelke v količinah, ki jih je določala Zvezna planska komisija.⁶⁴ Po bilanci iz oktobra 1948 je republiško gospodarstvo oddalo v druge republike za 6650 milijonov din različnega blaga, največ tekstilnih izdelkov (za 2800 milijonov din), lesa in lesnih izdelkov (za 1400 milijonov din) in kovinskih izdelkov (za 800 milijonov din).⁶⁵ Slovensko gospodarstvo je moralo skrbeti tudi za boljšo oskrbo prestolnice države. Leta 1949 so slovenska in hrvaška podjetja pokrivala 15 % njenih preskrbovalnih potreb.

V petdesetih letih so med posameznimi prodajnimi artikli tako po količini kot po vrednosti menjave izstopali industrijski izdelki, ki so bili v prosti prodaji, in blago široke porabe, ki so ga izdelali v kovinski, kemični, tekstilni, usnjarski in gumarski ter elektroindustriji. Po anketi, ki jo je leta 1956 izpeljala Trgovinska zbornica Slovenije, je delež prodanega industrijskega blaga v druge republike znašal približno eno tretjino od skupne vrednosti prodanega blaga. Največji delež je bil ugotovljen pri tekstilu (44 %), usnjeni galanteriji (40 %), železnini (29 %) in elektromaterialu (16 %). Na podlagi teh ugotovitev so naslednje leto izračunali, da je Slovenija v druge republike prodala za 21,4 milijarde din industrijskega blaga.⁶⁶ V tem letu so slovenska trgovska podjetja na debelo razširila obseg svojega poslovanja s podjetji v drugih republikah. Ta trend se tudi v naslednjem letu ni zmanjšal.⁶⁷ Do konca petdesetih let so slovenska grosistična trgovska podjetja zelo povečala svoj promet na trgih izven republiških meja. Najuspešnejša so bila podjetja, ki so trgovala s tekstilom.⁶⁸ Tudi podjetja obutvene industrije, kot Alpina Žiri, Planika Kranj, Tovarna čevljev Maribor, Zvezda Ljubljana in Industrija obutve Novo mesto, so odprla svoje prodajalne v vseh največjih mestih po državi. Med preostalim industrijskim blagom za široko porabo, ki ga je Slovenija izvažala v posamezne republike, je treba omeniti še zdravila in farmacevtske preparate. Izvoz presežkov kovinske industrije za široko porabo je bil v tem času še zelo omejen in odvisen od razdelilnega ključa, ki ga je vsako leto predlagala zvezna trgovinska zbornica. Leta 1959 pa se je povpraševanje po slovenskih tekstilnih in usnjarskih izdelkih v drugih republikah zmanjšalo.⁶⁹

64 ARS, AS 284, šk. 24, Zapisnik konference pri predsedniku Gospodarskega sveta vlade FLRJ, 10.5. 1947.

65 ARS, AS 284, šk. 11, Bilanca prejema in oddaje LRS, 30.10. 1948.

66 Gerženič, Trg industrijskega blaga, str. 30.

67 Gospodarski vestnik, 30. 8. 1958, str. 3, Zastoj v prometu trgovine na drobno.

68 Leta 1958 je pet največjih slovenskih tekstilnih grosistov prodalo v druge republike že 40 % svojega blaga, grosist iz Kopra pa 26 %. Podjetja za prodajo pohištva iz Ljubljane in Kopra so dosegla 60 % delež prodaje v druge republike, tri podjetja z galanterijo 35 %, grosist iz Ljubljane z galanterijskim blagom, ki je imel skladišča v Beogradu in Zagrebu, pa 36 %. Slovenska veletrgovina z usnjem je v tem letu prodala v druge republike 35 % svoje proizvodnje.

69 ARS, AS 223, šk. 439, Material za sejo gospodarskega odbora ZIS, 15. 4. 1959.

V tem desetletju so bile surovine in proizvodi, ki jih je na trgu najbolj primanjkovalo, poleg tega pa so bili nujno potrebni za pospešeno industrializacijo države, izvzeti iz prostega trgovanja. Državni organi so zadržali vse pristojnosti pri oblikovanju njihovih proizvodnih in prodajnih cen. Določali so t. i. ključne za razdelitev proizvedenih količin teh deficitarnih proizvodov med posamezne republike ter izdajali koncesije izbranim trgovskim podjetjem za njihovo distribucijo. Ker je bilo povpraševanje po industrijskih izdelkih zelo veliko, so jih proizvajalna podjetja lahko prodajala »tekoče in brez težav« tako na domačem trgu kot tudi na trgih drugih republik.⁷⁰ Največja podjetja, kot so bile na primer železarne, podjetja strojogradnje in investicijske opreme, so tako s stroji in reprodukcijskim materialom sama oskrbovala velike proizvajalce. Posredniki so bila največja grosistična podjetja, katerih vloga se je po sprostitvi trgovanja močno povečala. Tudi prodaja gradbenega materiala, po katerem je bilo tudi sicer največ povpraševanja, je tekla v okviru količin, ki so bile vsako leto določene za posamezne republike. Zvezna gradbena zbornica je izbrala trgovska podjetja, s katerimi so lahko gradbena podjetja neposredno sklepala nabavne pogodbe za betonsko železo in drugi gradbeni material. Slovenska podjetja so v drugih republikah kupovala v posebno velikih količinah strešno opeko. Med slovenskimi proizvajalci gradbenega materiala, ki so znatni del svojih izdelkov prodali v druge republike, so izstopale slovenske cementarne.

Tabela 26: *Naročene in sklenjene količine cementa v slovenskih cementarnah za leto 1953 - v tonah*⁷¹

Koristnik	Naročilo	Sklenjeno	Odklonjeno
LR Srbija	96705	19382	77323
LR Hrvaška	16870	2240	14630
LR BIH	3300	-	3300
LR Makedonija	61800	9400	52760

Še najbolj stihijsko in nenadzorovano se je odvijala trgovina z lesom. Kljub številnim zveznim predpisom so veljale v posameznih republikah različne cene žaganega in drugega lesa. Tudi pravila trgovanja z lesom so bila po posameznih republikah različna. V naši republici so se na trgu lahko pojavljali vsi gozdni proizvodi kot blago, v drugih republikah pa so »veljali kot blago« samo tisti gozdni proizvodi, ki jih ni predelala lesna industrija, ki je tudi opravlja sečnjo v gozdovih. Zaradi tega se je v drugih republikah na trgu pojavljalo manj lesa

70 ARS, AS 451, fasc. 8, Poročilo za 2. redno skupščino Trgovinske zbornice za Slovenijo, 1954.

71 ARS, AS 1136, šk. 19, Naročene in sklenjene količine cementa v slovenskih cementarnah za leto 1953.

in še ta je predstavljal manj pomembne proizvode.⁷² Slovenija je bila stalen dobavitelj mehkega žaganega lesa in tudi jamskega lesa za druga območja FLRJ. V posameznih republikah, posebno še v BIH, je bilo zelo cenjeno slovensko pohištvo. Za kritje svojih potreb je Slovenija iz drugih republik uvažala celulozni les in še nekatere druge vrste lesa. Velik del tega prometa je potekal preko Lesnine, trgovskega podjetja na debelo in drobno iz Ljubljane, ki je oskrbovalo domačo lesno industrijo s surovinami iz drugih republik. Tudi podjetje Les iz Ljubljane je imelo poslovalnice v vseh glavnih mestih drugih republik. Največji obseg je medrepubliška blagovna menjava z lesom dosegla leta 1959.

Tabela 27: Lesna trgovina LRS z drugimi republikami leta 1959 - v 1000 m³⁷³

	1954	1955	1956	1957	Prva polovica 1958
Iz drugih republik	131	137	119	154	200
V druge republike	119	121	119	195	296

Energetika je spadala med tista področja, pri katerih je bila prisotnost državnih načrtovalcev še posebno očitna. V skladu z vsedržavno energetske politiko je slovensko elektrogospodarstvo skupaj s hrvaškim predstavljalo enotno elektrogospodarsko področje. Ker Hrvaška še ni proizvajala dovolj električne energije za svoje potrebe, je bila odvisna od dobav iz Slovenije. Do leta 1955 so dobave električne energije Hrvaški znašale 1625 gigavatnih ur (GWh). S tem letom sta začeli republikli dobavo urejati s podrobnimi pogodbami. Do leta 1960 je Slovenija glavno elektrike dobavljala Hrvaški v poletnem času, ko jo je ta najbolj potrebovala.⁷⁴ Elektrogospodarske zmogljivosti sosednje republike so v posameznih mesecih krile potrebe slovenskih potrošnikov.⁷⁵

Tabela 28: Dobave električne energije Hrvaški 1946–1955⁷⁶

Leto	GWh	Odstotek proizvodnje v LR Sloveniji
1949	186,8	21,2
1950	224,1	23,6
1951	247,3	24,7
1952	244,6	23,4

72 ARS, AS 1136, šk. 9, Pripombe k predlogom za ureditev razmer na lesnem trgu in k reorganizaciji gozdne proizvodnje v zasebnem sektorju.

73 ARS, AS 1136, šk. 9, Družbeni plan gozdarstva LRS za leto 1959.

74 ARS, AS 1136, šk. 13, Problem oskrbe z električno energijo LRS, 4. 1. 1958.

75 V prvem četrtletju 1957 je Slovenija dobavila zahodni Hrvaški 114,6 milijona kilovatnih ur (kWh). V prvem četrtletju 1958 je od januarja do marca Hrvaška dobavila Sloveniji 6 milijonov kWh. Februarja in aprila istega četrtletja je Slovenija dobavila Hrvaški 20,7 milijona kWh.

76 ARS, AS 223, šk. 636, Predlog plana investicij za študije in nove objekte v letu 1957.

Leto	GWh	Odstotek proizvodnje v LR Sloveniji
1953	222,7	19,5
1954	255,0	19,6
1955	244,5	15,9
Skupaj	1625,0	21,1

Rjavi premog je naša republika deloma izvažala deloma uvažala iz drugih republik. Količine so bile v posameznih letih odvisne od domače produkcije in potreb v drugih republikah. Leta 1951 je morala zagotoviti Srbiji znatne količine premoga in lesa, naslednje leto pa znatni del nakopanega premoga oddati državnim železnicam ter elektrarnam in metalurškim podjetjem v drugih republikah.

Tabela 29: Proizvodnja v LR Sloveniji in izvoz rjavega premoga v druge republike v letih 1956-1959 - v tisoč ton⁷⁷

Leto	Proizvodnja v LRS	Izvoz v Hrvaško	Izvoz v ostale republike
1956	2381	256	112
1957	2383	220	114
Prva polovica 1958	1158	116	52
Plan za 1959	2410	230	110

V petdesetih letih so se na slovenskih trgovinskih policah pojavili v večjem številu tekstilni in drugi izdelki zlasti hrvaških in srbskih podjetij. Že leta 1951 je Primorska z Goriško pomanjkanje tekstilnega blaga in konfekcije omilila z nakupom pri proizvajalcih v sosednji republiki, to je pri podjetjih v Osijeku (Tovarna oblek Osijek), Zagrebu (Naprijed) in v Varaždinu (Varteks). Leta 1952 so odprla svoje poslovalnice v Ljubljani hrvaška podjetja Jugovinil, Kraš in Varteks ter beograjsko podjetje usnjene galanterije 29. novembar. Ponudbo je močno povečalo hrvaško podjetje Franck, ki je proizvajalo v naši republiki zelo iskane kavne nadomestke. Leta 1953 si je ljubljansko podjetje Tekstil ob pomoči tekstilnega oddelka Trgovinske zbornice LRS močno prizadevalo okrepiti stike s srbskim podjetjem iz Paračina, da bi si izboljšalo oskrbo s surovinami. Leta 1954 je grosistično podjetje za tekstil iz Maribora nabavilo večjo količino kangarmov iz Tovarne volnenega blaga Leskovac. Poleg tega je bilo v Mariboru na voljo dobro blago v poslovalnici zagrebškega podjetja Zora ter moška konfekcija in delovne obleke v trgovini Varteksa iz Varaždina. Med surovinami, ki so jih podjetja slovenske predelovalne industrije kupovala v drugih republikah, so bile

⁷⁷ ARS, AS 1136, šk. 8, Problematika plana proizvodnje rjavega premoga leta 1959.

za zagotavljanje tekoče proizvodnje najpomembnejše surove kože. Usnjarska industrija je več kot polovico potrebnih kož uvozila iz drugih republik.

V šestdesetih letih je bil blagovni promet tako po vrednosti kot po količini večji kot v preteklem desetletju. Slovenska trgovinska in industrijska podjetja so pretežni del menjave opravila s hrvaškimi, srbskimi in bosansko-hercegovskimi podjetji. Slovenija je največji pozitiven saldo prodaj ustvarila pri menjavi industrijskih proizvodov. Med industrijskimi panogami pa je negativni saldo dosegala na področju energetike, nekovinske in prehranske industrije. Med podjetji, ki so del svojih izdelkov prodala na jugoslovanskem trgu, in kljub težavam, ki jih je prinesla reforma, zadržala prevladujoč delež na njem, so bile zagotovo slovenske železarne (Jesenice, Ravne, Štore), ki so bile glavni proizvajalec plemenitih jekel, različnih specialnih valjev in vrste proizvodov, namenjenih investicijski gradnji. Med največje proizvajalce reprodukcijskega materiala, investicijske in druge opreme in strojev, proizvodov bazične kemične in še druge industrije so se uvrščala Metalna Maribor in Litostroj Ljubljana. Prva je bila največji proizvajalec žičnic, mostovnih konstrukcij, proizvodnih hal, hidromehanske opreme, opreme za silose in ladje. Drugi je bil proizvajalec vodnih turbin, hidromehanske opreme, žerjavov in različne gradbene mehanizacije. V to kategorijo so sodili še Hidromontaža Maribor (proizvodnja in montaža avtomatiziranih industrijskih naprav), Iskra Ljubljana (telefonske centrale), Cinkarna Celje (surovi cink), Sava Kranj (avtomobilske pnevmatike), Tovarna celuloze in papirja Videm-Krško (roto papir), Salonit Anhovo (cement), Tomos Koper (mopedi) in seveda podjetja kemične industrije kot Kemična tovarna Hrastnik, Zlatorog Maribor, Krka Novo mesto in Lek Ljubljana.⁷⁸ Med največje proizvajalce proizvodov široke porabe, po katerih je bilo povpraševanje največje, so se poleg Gorenja Velenje (pralni stroji, hladilniki in štedilniki) uvrščali še Tovarna emajlirane posode Celje, Tiki Ljubljana (bojlerji), Pletenina Ljubljana, Peko Tržič (obutev), Brest Cerknica (pohištvo) in Delamaris Izola, ki je bil največji proizvajalec ribjih konzerv v državi in je s svežimi in zmrznjenimi ribami oskrboval tudi hrvaški in srbski trg.

⁷⁸ Leta 1967 so slovenska podjetja kemične predelovalne industrije dosegla eno tretjino skupne jugoslovanske proizvodnje farmacevtskih surovin in okoli 19 % proizvodnje farmacevtskih preparatov. Dosegla so 11 % jugoslovanske proizvodnje mila in pralnih praškov, 15 % detergentnih sredstev ter 10 % ostalih sredstev za pranje in čiščenje. Njen delež v proizvodnji kozmetičnih preparatov je znašal 36 %.

Tabela 30: Izvoz slovenske industrije 1964 in 1974⁷⁹

	Izvoz (v milijon din)*		Povprečna letna stopnja rasti v % 1965-1975
	1964	1974	
Industrija	2040	11 005	18,3
Premogovništvo	5	53	26,6
Črna metalurgija	73	390	18,3
Barvna metalurgija	271	1 061	14,6
Nekovinska	74	336	16,3
Kovinska	373	2 291	19,9
Elektroindustrija	62	1 497	37,5
Kemična	86	1 151	29,6
Lesna	480	1 694	13,4
Papirna	73	414	19,0
Tekstilna	251	621	9,5
Usnjarsko-obutvena	160	972	19,8
Gumarska	19	150	22,9
Živilska	101	267	10,2
Druga industrija	12	108	25,1

* 1 dolar – 17 din

V letih 1970 do 1978 so največji odstotek nakupov in prodaj v drugih republikah opravile sestavljene delovne organizacije s področja industrije in trgovine. Po tem letu je delež industrije padel na račun povečanih nabav trgovine. Na začetku osemdesetih let je Slovenija na področju industrije in rudarstva kupovala predvsem izdelke živilske industrije, proizvode črne metalurgije, kovinsko predelovalne, kemične ter tekstilne industrije. Prodajala je zlasti proizvode elektroindustrije, živilske, kovinsko in kemičnopredelovalne industrije, končne tekstilne izdelke ter vse tiste trajne potrošne dobrine, ki jih je na trgu kronično primanjkovalo. Pri tej menjavi so negativen trgovinski saldo zabeležila le podjetja prehranske industrije in proizvodnje naftnih derivatov.

79 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 105.

Marta Rendla

ŽIVLJENJSKA RAVEN SLOVENCEV V DRUGI JUGOSLAVIJI

UVOD

Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji kot pomembna ekonomska in družbena kategorija in hkrati dejavnik razvoja družbenoekonomskih razmerij je v prispevku prikazana na osnovi dejavnikov oblikovanja življenjske ravni, še zlasti ekonomskih kazalnikov. Življenjsko raven je razumeti kot »raven materialnega blagostanja posameznika ali gospodinjstva, ki je določena s količinami porabljenih dobrin in storitev,« pa tudi kot sposobnosti in delovanje oziroma doseganje posameznika. Življenjske pogoje slovenskega prebivalstva in spremembe teh pogojev kot celote ali le trendov v življenjskih pogojih v časovnem obdobju 1955–1991 skušam prikazati z vidika materialne eksistenčne osnove posameznika in družine. Ker je prikazovanje na osnovi enega kazalnika lahko zavajajoče, sem izbrala kombinacijo več kazalnikov, saj le tako življenjsko raven osvetlimo z več zornih kotov in s tem podamo realnejšo sliko stanja. Vrednostni indikator kupne moči – razmerje med osebnimi dohodki in življenjskimi stroški,

torej realni osebni dohodek oziroma primerjava med gibanjem nominalnih osebnih dohodkov in gibanjem cen življenjskih potrebščin¹, družinski proračuni, obseg in sestava osebne potrošnje gospodinjstev predstavljajo torej nabor nekaj kazalnikov za prikaz življenjskih razmer prebivalstva.² Med elementi, ki sodoločajo življenjsko raven oziroma omejujejo zadovoljevanje človekovih potreb, so tako relativne cene dobrin, razpoložljiv dohodek, dostopnost za blaginjo in razvoj pomembnih dobrin in storitev. Kot podatkovno osnovo za našete objektivne kazalnike življenjske ravni sem uporabila statistične podatke anket o porabi gospodinjstev, in sicer podatke o prihodkih, odhodkih in porabi 4-članskih delavskih družin/gospodinjstev; nadalje statistične podatke o porabi vseh socialno ekonomskih tipov gospodinjstev: nekmečkih, mešanih in kmečkih³,

- 1 Indeks cen življenjskih potrebščin oziroma indeks življenjskih stroškov se izračunava mesečno na podlagi cen na drobno predmetov in storitev osebne potrošnje in ponderacijskih faktorjev, ki predstavljajo strukturne vrednosti potrošnje, in sicer se je indeks življenjskih stroškov do leta 1987 izračunaval na osnovi strukturne vrednosti potrošnje štiričlanskih delavskih gospodinjstev, od leta 1988 pa se kot ponder za izračunavanje indeksa življenjskih stroškov vzame strukturo vrednosti potrošnje izdelkov in storitev iz redne ankete o potrošnji vseh nekmečkih gospodinjstev na osnovi letne ankete o porabi gospodinjstev. Ker je anketa o potrošnji gospodinjstev iz leta 1983 pokazala, da štiričlanska delavska gospodinjstva predstavljajo le 25 % vseh nekmečkih gospodinjstev, je bil izveden prehod k oblikovanju novega ponderja na osnovi strukture vrednosti potrošnje izdelkov in storitev iz redne ankete o potrošnji vseh nekmečkih gospodinjstev. V: *Jugoslavija 1918–1988.*, str. 165; V letu 1983 je bilo tudi izpeljano teoretično poenotenje vzorcev in metodološko usklajevanje anket (APP, APB in ASD) v Anketo o porabi gospodinjstev, ki jo je Zavod SRS in RS za statistiko izvajal od leta 1983 do leta 1997, ko se je Anketo o porabi gospodinjstev prilagodilo priporočilom Eurostata. Anketa o porabi gospodinjstev, ki jo je Zavod za statistiko izvajal v letih 1983 in 1997, se je izvajala v letnem intervalu (APD-G) na zmanjšanem vzorcu s trimesečnim zbiranjem podatkov in petletnem intervalu (APD-P) na večjem vzorcu. *Statistični letopis RS*, 1991, str. 433. Anketa med vsakodnevne življenjske potrebščine vključuje hrano, tobak in pijače, najemnino, razsvetljavo, predmete za higieno, del stroškov za storitve in kulturne potrebe; v letne obleko in obutev, kurjavo ter del stanovanjske opreme in storitev; v večletne pa pohištvo, tekstil za gospodinjstvo, prevozna sredstva in del storitev.
- 2 Potrošnja gospodinjstev je z makrovidika največja samostojna komponenta izdatkovne strukture bruto domačega proizvoda, zato je njena vloga v vsakem gospodarstvu zelo pomembna. Bruto domači proizvod je najbolj znano merilo ekonomske aktivnosti (dohodkov in izdatkov) posameznega gospodarstva in osnova za merjenje in razumevanje ekonomskega in družbenega napredka. Obračun bruto domačega proizvoda je v Sloveniji v veljavi od leta 1991. Pred tem oziroma v opazovanem obdobju 1955–1990 pa se je v Sloveniji računal družbeni proizvod po enotni zvezni metodologiji, v skladu z Zakonom o statističnih raziskovanjih, pomembnih za vso državo. Družbeni proizvod je bil vrednostni izraz končnih rezultatov dela proizvodnih dejavnosti v enem letu in je predstavljal sredstva, ki so bila na razpolago za investicijsko, osebno, skupno in splošno porabo. Slovenski Zavod za statistiko in druge podobne institucije so kar nekaj časa opozarjali na neustreznost obračuna po zvezni metodologiji. V pogojih visoke inflacije v osemdesetih letih dvajsetega stoletja je izračun družbenega proizvoda izpadel zaradi neustrezne metodologije prečenjen in tudi mednarodno neprimerljiv agregat tudi zaradi ožjega zajetja in drugače opredeljenih kategorij. Družbeni proizvod na prebivalca je najpogosteje uporabljen indikator pri analizi gospodarske rasti in dosežene stopnje gospodarske razvitosti. Raven in dinamika gospodarske aktivnosti pa pomembno vplivata na zadovoljevanje človeških potreb.
- 3 Ankete o porabi vseh socialno ekonomskih kategorij gospodinjstev je statistika izvajala periodično vsakih pet let na območju vse države SFRJ od leta 1963 dalje. Ankete so bile izvedene leta 1963, 1968, 1978, 1983 in 1988. Delež nekmečkih gospodinjstev je od leta 1968, ko je znašal 69,4 % vseh

statistične podatke o cenah, osebnih dohodkih, fizičnem obsegu industrijske proizvodnje in trgovine na drobno s predmeti za široko porabo, statistične podatke oziroma kazalnike opremljenosti gospodinjstev z izbranimi dobrinami in kazalnike kupne moči gospodinjstev za izbrane izdelke, statistične podatke o stanovanjskih razmerah in še nekatere druge za obdobje 1955–1991, spremljane v časovni vrsti – longitudinalno na 5 let. Leto 1955 sem za izhodišče vzela iz več razlogov. Leta 1954 je bila namreč dosežena predvojna povprečna raven porabe na prebivalca; ker pred tem časom ni moč govoriti o vprašanju življenjske ravni, saj je bil življenjski standard v Jugoslaviji v letih 1950–1953, torej še v pogojih sistema zagotovljene preskrbe z živili in glavnimi potrošniškimi industrijskimi izdelki, nižji kot v katerikoli drugi vzhodno evropski državi, in ne nazadnje leto 1955 predstavlja prvo možnost spremljanja statističnih podatkov v petletnih intervalih.

Nagla jugoslovanska gospodarska rast v letih 1953–1964, ki je bila rezultat nizke začetne vrednosti in številnih strukturnih sprememb, povezanih z industrializacijo, urbanizacijo in splošno modernizacijo, je prinesla tudi določeno stopnjo blagostanja. Slovenija in Jugoslavija sta bili v skupini držav z najhitrejšo stopnjo gospodarske rasti na svetu; povečana kupna moč, ki jo je omogočila intenzivna rast osebnih dohodkov (OD so v letih 1955–1959 realno naraščali za 6,7 % na leto, v letih 1960–1964 pa za 8 % na leto), zaposlenost in transfer prebivalcev v mesta so bili dejavniki, ki so spodbudili, da se je industrijska proizvodnja v okviru novih ekonomskih smernic le začela počasi odzivati na potrebe trga.

GMOTNI VIRI TER OBSEG IN STRUKTURA POTROŠNJE SLOVENSКИH GOSPODINJSTEV

Ankete o porabi slovenskih gospodinjstev za čas 19551–1990 kažejo, da so razpoložljiva sredstva gospodinjstev, namenjena za osebno potrošnjo, postopoma in stalno naraščala. Vrednostni indikator kupne moči: razmerje med osebnimi dohodki in življenjskimi stroški pa kaže, da je povprečna letna stopnja rasti realnih osebnih dohodkov oz. kupna moč nihala: naraščala je do srede šestdesetih let, v letih 1965–1974 je stagnirala in do leta 1979 znova rahlo narasla; v osemdesetih letih se je realna vrednost osebnih dohodkov z izjemo let 1985, 1986 in 1989 zniževala, saj so realni osebni dohodki imeli negativno rast oziroma padec. Prvih dvajset let opazovanega obdobja so realni osebni dohodki rasli povprečno po

gospodinjstev, do leta 1988 poskočil na 74,3 %. Delež kmečkih gospodinjstev se je z 11,4% leta 1968 zmanjšal na 1,7 % v letu 1988. Delež mešanih gospodinjstev pa je z 19 %, kolikor je znašal leta 1968, porasel do leta 1988 na 24 %.

5 % letni stopnji, njihova kupna moč se je povečala skoraj za trikrat (2,9-krat). V obdobju 1970–1989 so realni osebni dohodki rasli povprečno le še po 0,5 % letni stopnji; leta 1989 je bila realna vrednost osebnih dohodkov v primerjavi z letom 1970 večja le za okrog 5 %.⁴ Do padanja oziroma do zadrževanja rasti realne vrednosti osebnih dohodkov je prišlo že leta 1972 in 1973. Po tem letu je do leta 1979 znova sledil trend naraščanja realne vrednosti osebnih dohodkov: kot pokaže vpogled v indeks realnih osebnih dohodkov, vezan na leto 1989, je bila vrednost realnega osebnega dohodka leta 1979 10,5 % višja kot leta 1989, v letu 1980, ko se je trend obrnil navzdol, pa je bila ta v primerjavi z istim letom večja le še za 0,1 %. V osemdesetih letih je bila realna vrednost osebnih dohodkov v povprečju za 13,6 % pod ravno iz sedemdesetih in v povprečju za 10,4 % nad ravno iz šestdesetih let.⁵

Povprečne letne stopnje rasti dejavnikov oblikovanja življenjske ravni v letih 1955-1990⁶ - v %

Tabela 31, 32, 33: Primerjava povprečnih letnih stopenj rasti, povprečnih nominalnih osebnih dohodkov in povprečnih letnih stopenj rasti cen življenjskih potrebščin; stopnje rasti realnih osebnih dohodkov kot razmerje med njima

Tabela 31

Povpr. letne st. rasti	1955/ 1959	1960/ 1964	1965/ 1969	1970/ 1974	1975/ 1979	1980/ 1984	1985/ 1989	1990
Nominalni os. dohodki skupaj	12,1	19,6	19,4	19,6	21,3	30,3	235,5	379,4
Povpr. st. rasti cen življenjskih potrebščin	5,1	10,7	15,3	17,5	18,4	39,0	220,6	551,6
Realni os. dohodki skupaj	6,7	8,0	3,6	1,9	2,3	-6,3	4,6	-8,3

⁴ Statistični letopis RS 1990, str. 449.

⁵ Statistični letopis RS 1991, str. 445.

⁶ Statistični letopis SR Slovenije 1986, str. 425, tab. 25-2, Statistični letopis SR Slovenije 1987, str. 454, tab. 25-2, Statistični letopis SR Slovenije 1988, str. 436, tab. 25-2, Statistični letopis SR Slovenije 1989, str. 435, tab. 25-2., Statistični letopis SR Slovenije 1990, str. 452, tab. 26-4, str. 454, tab. 26-5; Statistični letopis RS 1990, str. 438, tab. 25-2.

Tabela 32

Povpr. letne st. rasti	1955/1974	1971/1980	1975/1984	1981/1990
Nominalni os. dohodki skupaj	17,6	20,3	25,7	140,4
Povprečne st. rasti cen življenjskih potrebščin	12,0	19,9	28,3	151,2
Realni os. dohodki skupaj	5,0	0,4	-2,1	-4,3

Tabela 33

	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Nominalni os. dohodki skupaj	98	122,8	121,3	165,5	1540,6	379,4
Povpr. st. rasti cen življenjskih potrebščin	79,4	95,9	131,9	199,6	1285,3	551,6
Realni os. dohodki skupaj	10,4	13,7	-4,6	-11,4	18,4	-8,3

Tabela 34: Indeks realnih osebnih dohodkov⁷ v podjetjih in drugih organizacijah (razen zasebnih) 1956–1990⁸

indeksi (1989=100)

leto	Indeks realnih os. dohodkov gospodarstvo in negospodarstvo skupaj	leto	Indeks realnih os. dohodkov gospodarstvo in negospodarstvo skupaj	leto	Indeks realnih os. dohodkov gospodarstvo in negospodarstvo skupaj
1956	33,5	1970	95,5	1981	91
1960	51,3	1971	100,7	1982	88,3
1961	62,6	1972	99,3	1983	80,1
1962	53,5	1973	96,5	1984	79,4
1963	63,2	1974	97,6	1985	87,5
1964	75,3	1975	98,3	1986	99,5
1965	76,8	1976	99,7	1987	94,9
1966	82,1	1977	102,7	1988	84,5
1967	85,4	1978	108,9	1989	100,0
1968	88,5	1979	110,5	1990	73,6
1969	91,5	1980	100,1		

⁷ Indeks realnih osebnih dohodkov predstavlja razmerje med indeksom nominalnih osebnih dohodkov in indeksom življenjskih stroškov.

⁸ Statistični letopis RS 1991, str. 445, tab. 26-2.

Indeks realnih osebnih dohodkov za opazovano obdobje kaže, da je kupna moč Slovencev naraščala do izteka sedemdesetih let, ko so nominalna gibanja osebnih dohodkov zaposlenih presegala statistično evidentirano rast cen življenjskih potrebščin. V primerjavi z življenjskimi stroški so osebni dohodki hitreje naraščali zlasti prvih petnajst let 1955–1970 opazovanega obdobja. Osebni dohodki so se povečali trinajstkrat, življenjski stroški pa 4,4 krat, torej je bilo povečanje osebnih dohodkov trikrat večje od povečanja življenjskih stroškov.⁹ V obdobju 1955–1974 je višina plač ob 12 % povprečni letni stopnji življenjskih stroškov porasla v povprečju za 17,6 % na leto.

V letih 1971–1980 je bila rast osebnih dohodkov v primerjavi s cenami življenjskih potrebščin bolj enakomerna. Medtem ko so se življenjski stroški povečali 6,2-krat, so se osebni dohodki povečali 6,4-krat. Cene življenjskih potrebščin so v povprečju letno porasle za 19,9 %, nominalni osebni dohodki pa za 20,3 %, kar pomeni, da so realni osebni dohodki na leto povprečno porasli za 0,4 %.¹⁰ Slovenska družba je v tem času dosegla velik napredek v zadovoljevanju potreb po materialnih dobrinah. Vpogled v strukturo osebne porabe gospodinjstev, ki obsega izdatke za osnovne življenjske potrebščine, izdatke za odplačila posojil, izdatke za stanovanje in imetje ter prihranke za opazovano obdobje kaže, da se je delež sredstev za posamezne kategorije osebne porabe razvijal v smeri postopnega dvigovanja življenjske ravni do leta 1980. V porabljenih sredstvih je do takrat upadal, čeprav je ostajal najpomembnejši delež za življenjske potrebščine; znotraj njega pa so kot izraz večanja življenjske ravni upadali, a so vendar zavzemali še vedno največji delež izdatki za osnovne dobrine in storitve: hrano, obleko in obutev. Kot izraz večanja življenjske ravni je naraščal tudi delež sredstev, namenjen za kulturo, izobrazbo, razvedrilo (knjige, pribor za pisanje in šolo, vstopnice za razne prireditve, časopisi in revije, predmeti za razvedrilo). Delež za življenjske stroške v porabljenih sredstvih je bil najnižji v sedemdesetih letih. Na osnovi dinamične kvantitativne analize statističnih podatkov o strukturi porabe gospodinjstev, tako 4 članskih delavskih družin kot tudi kmečkih, nekmečkih in mešanih gospodinjstev, je razvidno, da so ljudje za življenjske stroške v šestdesetih letih porabili večji delež porabljenih sredstev kot v sedemdesetih letih; v osemdesetih letih je bil delež porabljenih sredstev za življenjske stroške v primerjavi s sedemdesetimi leti pri 4-članskih delavskih družinah in tistih nekmečkih gospodinjstvih, katerih rezultati so dobljeni na osnovi enoletnih anket, prav tako večji; pri nekmečkih, mešanih in kmečkih gospodinjstvih, katerih rezultati so dobljeni na osnovi petletnih anket o porabi, pa je ostal približno na ravni iz sedemdesetih let. Primerjalna analiza različnih

9 Statistični letopis SRS 1989, str. 446, tab. 26-1.

10 Statistični letopis RS 1991, str. 436, tab. 25-3, str. 445, tab. 26-3.

tipov in velikosti gospodinjstev, da sicer različne rezultate, a podobne kvalitativne zaključke. Če ocenjujemo delež za življenjske stroške v porabljenih sredstvih na osnovi 4-članskih delavskih družin,¹¹ ugotovimo, da so tovrstna gospodinjstva porabila v šestdesetih letih v povprečju za tovrstne stroške za 6 % več sredstev; v prvih treh letih osemdesetih let pa za 1,7 % več sredstev kot v sedemdesetih letih (strukturni delež za življenjske stroške 4-članskih delavskih družin v porabljenih sredstvih je v sedemdesetih letih povprečno znašal 72,7 %).

Če pa ocenjujemo delež za življenjske stroške v porabljenih sredstvih na osnovi različnih socialno ekonomskih kategorij gospodinjstev (nekmečkih, mešanih, kmečkih) ter povprečnih gospodinjstev, ugotovimo, da so gospodinjstva v šestdesetih letih v primerjavi s sedemdesetimi leti v povprečju porabila za dobrih 5 % več sredstev; v osemdesetih letih pa so gospodinjstva v povprečju za življenjske potrebščine namenila približno toliko (83 % porabljenih sredstev) kot v sedemdesetih letih.

Na osnovi omenjene analize se je izrisal pri vseh gospodinjstvih enak trend. Gospodinjstva so za osnovne življenjske potrebščine v šestdesetih letih porabila precej večji delež porabljenih sredstev kot v sedemdesetih; v osemdesetih letih pa se je delež za življenjske stroške v porabljenih sredstvih v primerjavi s sedemdesetimi leti povečeval, a je ostajal bližje ravni iz sedemdesetih kot šestdesetih let. Glede na posamezne socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev so za življenjske potrebščine tako v sedemdesetih kot osemdesetih letih najmanj sredstev namenila mešana gospodinjstva, a še vedno od 7–8 % več kot nekmečka 4-članska delavska gospodinjstva med leti 1970–1983. Nekmečka 4-članska delavska gospodinjstva so imela glede na delež porabljenih sredstev za osnovne življenjske potrebščine najvišjo življenjsko raven, in to v obdobju vsaj od leta 1963, ko so podatki o potrošnji poleg podatkov o 4-članskih delavskih družinah spremljani tudi za vse tri prevladujoče tipe gospodinjstev, do leta 1983, ko je zbiranje podatkov o porabi 4-članskih delavskih družinah opuščeno; kmečka gospodinjstva, katerih delež za življenjske potrebščine v porabljenih sredstvih je bil v sedemdesetih letih največji (to pove, da je bila življenjska raven kmečkih gospodinjstev najslabša), so svoj položaj v osemdesetih letih glede na delež porabljenih sredstev za življenjske potrebščine izboljšala, saj se je ta približal ravni mešanih gospodinjstev. Primerjalna statična analiza posameznih let za 4-članska delavska gospodinjstva tudi kaže, da so tovrstna gospodinjstva v sedemdesetih letih za osnovne življenjske potrebščine porabila v povprečju za okoli 10 % manj sredstev kot leta 1960 (za življenjske stroške so takrat porabila 82,2 % porabljenih

11 Ankete o porabi 4-članskih delavskih gospodinjstev je statistika izvajala do leta 1983, po tem letu pa jih je nadomestila z anketami o porabi nekmečkih gospodinjstev kot bolj ustreznimi, saj so 4-članska delavska gospodinjstva predstavljala le 25 % vseh nekmečkih gospodinjstev.

sredstev); približno za toliko več sredstev za osnovne življenjske potrebščine pa so nekmečka gospodinjstva tudi porabila konec osemdesetih let (za življenjske stroške so takrat porabila od 83 do 85,9 % porabljenih sredstev).¹²

Tabela 35: *Struktura osebne porabe slovenskih gospodinjstev v letih 1963–1973*¹³

	nekmečka			mešana			kmečka			vsa skupaj		
	1963	1968	1973	1963	1968	1973	1963	1968	1973	1963	1968	1973
Porabljena sredstva (denarna + naturalna potrošnja) v %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Izdatki za življenjske potrebščine	89,4	87,7	87,4	89	81,2	83,8	94,8	93,7	87,7	/	86,9	86
davki, takse, posojila	0,6	/	/	0,8	/	/	0,8	/	/	/	/	/
Izdatki za stanovanje in imetje	3,8	6	5,2	4,4	9,2	8,2	1,9	3	5,2	/	6,4	6
Prihranki	6	6,3	7,4	5,8	9,6	8,3	2,4	3,3	7	/	6,7	7,5

Tabela 36: *Struktura osebne porabe slovenskih gospodinjstev v letih 1978–1988*¹⁴

	nekmečka			mešana			Kmečka			Vsa skupaj		
	1978	1983	1988	1978	1983	1988	1978	1983	1988	1978	1983	1988
Porabljena sredstva (denarna + naturalna potrošnja) v %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Izdatki za življenjske potrebščine	80,6	82,1	85	77,9	80,7	81,7	86	78,5	84,4	80,1	81,6	84
davki, takse, posojila	3,7	3,9	3,1	3,8	2,9	2,8	4	1,8	3,4	3,8	3,6	3
Izdatki za stanovanje in imetje	4	5,5	3,9	8,6	8,3	6	4,4	7	2,1	5,1	6,3	4,5
Prihranki	11,7	8,4	8	14,7	8,1	9,5	14,5	12,7	10	12,7	8,5	8,5

¹² Statistični letopisi SRS in RS različnih letnikov.

¹³ Preračuni strukturnih deležev porabe so narejeni na osnovi Statističnih letopisov SRS različnih letnikov.

¹⁴ Preračuni strukturnih deležev porabe so narejeni na osnovi Statističnih letopisov SRS in RS različnih letnikov.

Trend, da so kmečka gospodinjstva v primerjavi s sedemdesetimi leti v osemdesetih letih izboljšala svoj položaj, je pokazala tudi raven povprečnih razpoložljivih sredstev gospodinjstev. Če je anketa o porabi gospodinjstev iz leta 1978 še kazala, da je po denarnih sredstvih do takrat najbolje kazalo nekmečkim gospodinjstvom (tudi po skupnih razpoložljivih sredstvih so bila ta gospodinjstva nad povprečjem slovenskega gospodinjstva; še bolje pa je s tega vidika kazalo mešanim gospodinjstvom), pa je anketa iz leta 1983 opozorila na obrat, saj so vse spremenljivke kazale, da z najvišjimi skupnimi razpoložljivimi in denarnimi viri razpolagajo mešana gospodinjstva; kmečka gospodinjstva pa so glede na skupna razpoložljiva sredstva celo za nekoliko prehitela nekmečka gospodinjstva. Pri kmečkih gospodinjstvih je treba sicer opozoriti na dejstvo, da gre za v anketo zajeta gospodinjstva, katerih število pa je v vseh petletnih anketah premajhno, še zlasti pa leta 1983, ko je bilo v anketo zajetih le 99 gospodinjstev, da bi dobljene rezultate lahko posplošili na vsa tovrstna gospodinjstva. Dobljeni rezultati imajo zato zgolj orientacijsko vrednost in dajo osnovo za grobo oceno odnosov in razvojnih tendenc. Mešana gospodinjstva, ki jih je bilo leta 1983 21 %, so glede na povprečno slovensko gospodinjstvo razpolagala tudi z nadpovprečno visokimi razpoložljivimi viri (skupnimi in denarnimi); nekmečka, katerih je bila leta 1983 večina (76 %), pa so glede na skupne kot denarne vire padla pod slovensko povprečje (po skupnih virih za 6,5 %, po denarnih pa za 1 %) in bila po skupnih razpoložljivih virih približno na ravni kmečkih gospodinjstev (v mislih moramo imeti zgornje pojasnilo), glede na denarne vire pa jim je precej bolje kazalo kot kmečkim in so bila bliže mešanim gospodinjstvom.

Anketa iz leta 1988 je pokazala podobne odnose med posameznimi primerjanimi spremenljivkami; v vseh pogledih je najbolje kazalo mešanim gospodinjstvom, nekmečka so zadržala raven izpred petih let, medtem ko so se kmečka gospodinjstva ponovno nekoliko bolj oddaljila od povprečnega slovenskega gospodinjstva (glede na razpoložljive vire za 26,6 %, glede na denarne vire pa za 50,5 % od povprečnega gospodinjstva).

Tabela 37: Raven povprečnih letnih razpoložljivih sredstev na gospodinjstvo v sedemdesetih in osemdesetih letih v %¹⁵

Leto	Št. anketiranih gospodinjstev	Vsa gospodinjstva (povprečna letna sredstva na gospodinjstvo=100)	Nekmečka	Mešana	Kmečka
1973	3256	100	102,8	107,6	64
1978	3992	100	101,4	107,2	62,6
1983	3995	100	93,5	130	95
1988	3250	100	93,2	123	73,4

Tabela 38: Raven povprečnih letnih denarnih virov na gospodinjstvo v sedemdesetih in osemdesetih letih v %

Leto	Št. anketiranih gospodinjstev	Vsa gospodinjstva (povprečni RDV)	Nekmečka	Mešana	Kmečka
1973	3256	100	113	92,5	40,9
1978	3992	100	108,5	95	41,8
1983	3995	100	96	104,3	70
1988	3250	100	99	107	49,5

V sedemdesetih letih, ko sta se obseg in struktura razpoložljivih in porabljenih sredstev za osebno porabo bistveno spremenila, se je v strukturi življenjskih stroškov na račun zmanjšanja izdatkov za osnovne dobrine (poleg hrane so se zmanjšali tudi izdatki za obleko in obutev) in storitve, povečala udeležba izdatkov za trajne potrošniške dobrine, gradnjo ter vzdrževanje stanovanj (rezultat primerjalne analize na osnovi 4-članskih delavskih družin za izdatke za stanovanje in imetje je npr. tak: z 1,5 % porabljenih sredstev v letu 1970 so se izdatki dvignili na 4,5 % porabljenih sredstev leta 1980). Na račun upadanja deleža za življenjske potrebščine, sta v porabljenih sredstvih večinoma do leta 1980 kot izraz večanja življenjske ravni naraščala delež za odplačila posojil in delež prihrankov (4-članska delavska gospodinjstva so v sedemdesetih letih namenila v povprečju 9,9 % porabljenih sredstev za odplačila posojil, 14,9 % razpoložljivega dohodka pa so privarčevala). Hkrati se je izboljšala tudi kvaliteta porabe živil. Zmanjšala se je poraba žit (moke, kruha, testenin) in maščob; povečala pa se je poraba mesa in mesnih izdelkov ter rib, olja, mleka, sira, jajc, sadja in vrtnin. Prišlo je do velikega zanimanja in porabe industrijskih izdelkov višjega standarda, kot so televizorji, gospodinjiski aparati (pralni stroji, hladilniki,

¹⁵ Preračuni so narejeni na osnovi statističnih letopisov: *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 352-359, tab. 24-7; *Statistični letopis SRS 1979*, str. 489-492, tab. 26-7, tab. 26-10; *Statistični letopis SRS 1986*, str. 469-472, tab. 28-8; *Statistični letopis RS 1990*, str. 489, tab. 28-9.

električni štedilniki) in osebni avtomobili. Pri skupini trajnih potrošnih dobrin: opremljenost s televizorji, telefoni in avtomobili ne gre le za indikatorje potrošnje v ožjem smislu, temveč hkrati za pomembne kazalnike komunikacij in mobilnosti ter vključenosti v družbo. Na teh področjih je bil v opazovanem obdobju dosežen velik tehnični napredek; hitre stopnje rasti so bile zabeležene pri uvajanju, kasneje pa so se te upočasnile.

Tabela 39: *Struktura osebne porabe 4-članskih delavskih družin (1955–1980) in nekmečkih gospodinjev (1985–1990)*¹⁶

	1955	1960	1970	1975	1980	1985 (2,98 člana na gosp.)	1990 (3,14 člana na gosp.)
Porabljena sredstva	100	100	100	100	100	100	100
Izdatki za življenjske potrebščine	86,3	83,2	74	75,5	70,5	75,9	83,1
Odplačila posojil	6,4	4,8	9,6	8,6	9,9	1,9	1,1
Gospodarski stroški (l. 1955, 1960)/Izdatki za stanovanje in imetje	1,3	0,9	1,5	2,2	4,5	4,1	3,4
prihranki	6,1	12	14,9	13,7	15,1	18,1	12,4

Tabela 40: *Struktura izdatkov za življenjske potrebščine 4-članskih delavskih družin (1955–1980) in nekmečkih gospodinjev (1985–1990)*¹⁷

	1955	1960	1970	1975	1980	1985	1990
Izdatki za življenjske potrebščine	100	100	100	100	100	100	100
1 Hrana	52,4	44,6	34,4	36	33	35	33,2
2 Pijače in tobak	5,6	5	4,6	5,5	5,5	7,1	6,4
3 Obleka in obutev	15,1	18	14	13,3	11,3	12	10,8

16 *Statistični letopis SR Slovenije 1964*, str. 367, tab. 24, *Statistični letopis SR Slovenije 1971*, str. 356, 357, tab. 24-3., *Statistični letopis SR Slovenije 1976*, str. 435, tab. 25-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1982*, str. 451, tab. 26-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1987*, str. 498, 499, tab. 28-4, *Statistični letopis RS 1992*, str. 289, 190, tab. 14-4.

17 Za analizo osebne potrošnje je uporabljena ponderacijska lista potrošne košarice. Osebna potrošnja/lista potrošne košarice je v analizi razdeljena po namenu uporabe in načinu koriščenja na devet skupin blaga in storitev. Potrošnja sem ugotavljala na strani izdatkov 4-članskih delavskih družin, od leta 1985 nekmečkih gospodinjev, oziroma sem analizirala delež sredstev, namenjen za življenjske stroške v razpoložljivih sredstvih in deleže posameznih vrst blaga in storitev v življenjskih stroških skozi časovno vrsto 1955–1990.

Statistični letopis SR Slovenije 1964, str. 367, tab. 24, *Statistični letopis SR Slovenije 1971*, str. 353, tab. 24-1, *Statistični letopis SR Slovenije 1976*, str. 434, 435, tab. 25-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1982*, str. 450, tab. 26-2., *Statistični letopis SR Slovenije 1987*, str. 498, tab. 28-4, *Statistični letopis RS 1992*, str. 189, tab. 14-4.

	1955	1960	1970	1975	1980	1985	1990
4 Stanovanje, kurjava, razsvetljava	8,7	11	9	10,4	11,6	13	10,3
5 Stanovanjska oprema	4,5	6	5,4	5,6	5,3	4,7	5
6 Higiena, kozmetika, zdravje	4,4	3,5	3,7	3,9	3,7	4,7	6
7 Izobrazba, kultura razvedrilo	5,1	6	7	7,2	7,7	5,5	7,8
8 Prevozna sredstva in storitve/ostali stroški (1955, 1960)	3,7	5,8	15,7	11	12,6	12	14,6
9 Drugo/izgube in darila	0,4	0,16	6	6,9	9,1	5,5	6

V osemdesetih letih, v pogojih poglobljanja gospodarske, finančne, politične, dolžniške, plačilnobilančne krize in ob stabilizacijskih ter protiinflacijskih ukrepih so se pogoji življenja slabšali. V razmerah stopnjevanja inflacije je bilo gibanje osebnih dohodkov in cen podvrženo izjemni dinamiki. Hitra rast cen življenjskih potrebščin zlasti v letih 1980–1984 in v letih 1987–1988 in leta 1990 je močno ogrožala realno vrednost osebnega dohodka, torej kupno moč. Nominalna gibanja osebnih dohodkov so namreč v osemdesetih letih s 140 % povprečno letno rastjo zaostajala za 151,2 % rastjo cen življenjskih potrebščin.¹⁸

PETDESETA LETA 20. STOLETJA

Do leta 1952, ko je bil v veljavi sistem zagotovljene preskrbe z živili in glavnimi potrošniškimi industrijskimi izdelki, je bilo težišče življenjske ravni usmerjeno predvsem v zagotavljanje skupnih potreb prebivalstva, kot so zdravstvo, socialno zavarovanje, izobraževanje, komunalna opremljenost, torej v družbene oziroma infrastrukturne dejavnosti; osebni standard, ki se uresničuje z zadovoljevanjem vsakovrstnih potreb posameznika preko potrošnje materialnih in nematerialnih dobrin oziroma storitev, pa je bil povsem zanemarjen in je stagniral. Kako izboljšati življenjske pogoje prebivalstva v Jugoslaviji, in s tem tudi v Sloveniji, je v sredini petdesetih let sprva poudarjeno postala ena od prioriteten nalog socialistične družbene ureditve v številnih političnih dokumentih.

Družbeni plan gospodarskega razvoja LR Slovenije, načrtan v okoliščinah preobrazbe slovenske družbe iz ruralne v industrijsko družbo leta 1958, je povzročil, da se je ekonomska politika preusmerila v bolj uravnotežena vlaganja in poskrbela za razvijanje dejavnosti, ki vplivajo na življenjsko raven. Povečana kupna moč, pa tudi mejni položaj Slovenije na kapitalistični državi Italijo in Avstrijo in močni manjšini v njih, sta spodbudila, da se je industrijska proizvodnja

¹⁸ Statistični letopis RS 1991, str. 436, tab. 25-3, str. 445, tab. 26-3.

v okviru novih ekonomskih smernic začela odzivati na potrebe trga in začela proizvajati vrsto izdelkov za široko potrošnjo, tako predmetov hitrejše in trajne porabe kot izdelkov živilske industrije.

Čeprav je proizvodnja blaga široke potrošnje po letu 1956 v strukturi industrijske proizvodnje pridobivala pomembnejše mesto, pa so se proizvodnja in trgovina oziroma ponudba v pogojih jugoslovanskega tipa socializma potrebam kupcev in modnim trendom, kljub temu da je slovenska industrija leta 1972 v primerjavi z letom 1952 izdelala za 9-krat več blaga za široko potrošnjo in je njena udeležba v skupni industrijski proizvodnji leta 1974 znašala že 40,2 %, prilagajale okorno in počasi. Zlasti v petdesetih letih dvajsetega stoletja trgovina ob naraščajoči kupni moči ni zmoгла zagotavljati zadostnih količin blaga, živil in industrijskih izdelkov za široko porabo. Kljub strogemu nadzoru in napetim odnosom z Italijo, ki so trajali do podpisa londonskega memoranduma leta 1954, so do dobrin, ki jih je pri nas primanjkovalo, s tihotapljenjem sprva prihajali prebivalci stometrskega obmejnega pasu z Italijo in dvolastniki. Ti so v Italiji kupovali sladkor, kavo, riž, limone, zdravila, milo, fotografske aparate, pa celo sirkove krtače in metle; tja pa so tihotapili: meso, žganje, jajca, maslo.¹⁹ Donosen tihotapski posel so postajali že tudi modni artikli, zlasti »šuškvaci«, šumeči dežni plašči iz umetnega materiala. Večja privlačna točka v Avstriji pa je bil nakup rabljenih strojev za kmetijstvo, ki so jih kmetje lahko odplačevali v obrokih. Možnost realne primerjave standarda, pa tudi edini pravi stik s potrošništvom zahodnega tipa za vse Slovence in Jugoslovane je v petdesetih letih omogočil 1955 leta podpisani t. i. videmski sporazum med Jugoslavijo in Italijo o obmejnem prometu. Začelo se je množično prehajanje meje in s tem odpiranje Slovenije proti Italiji ter vdiranje zahodnega vpliva v vsakdanje življenje prebivalcev, seveda najprej ob meji, potem pa tudi drugod. Z Avstrijo sta bila sporazuma o ureditvi obmejnega prometa in o nepremičninah avstrijskih dvolastnikov v jugoslovanskem območju podpisana leta 1953.²⁰

Preobražanje slovenske družbe iz ruralne v industrijsko – deagrarizacija in posledični urbanizacija in modernizacija, je povzročilo, da so se delovne navade, vrednote in odnos do materialnih dobrin spreminjali. V strokovnih krogih so kljub očitni socialni preobrazbi menili, da je slovenska družba zaostala. Na vlogo žensk, ki so se vključevale na trg dela kot delavke v tovarnah, uradih in podjetjih, se je gledalo podobno kot v preteklosti. Prevladovalo je prepričanje, da imajo

19 Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 91.

20 Vsebina sporazumov je bila: Poleg dvolastnikov so v izjemnih primerih lahko tridnevne dovolilnice za prehod dobili tudi drugi obmejni prebivalci, pravico do stalnega prehoda pa zdravniki, veterinarji in babice; dodatni sporazum o ureditvi obmejnega prometa leta 1960 pa je omogočil, da so v Avstrijo lahko prehajali stalni prebivalci iz desetkilometerskega obmejnega pasu. Več o tem Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 90–92.

ženske mesto le v družini in gospodinjskih opravilih. Nalogam sodobne ženske po njihovem mnenju nista ustrezali ne stanovanjska in ne kuhinjska oprema. Zato je dolžnost za ozaveščanje družbe o novi vlogi ženske, predvsem pa nalogo proučevanja celotnega gospodinjskega področja tako vlog članov gospodinjstva kot iskanja smotrnih rešitev pri načrtovanju stanovanjske opreme prevzel leta 1954 ustanovljeni Centralni zavod za napredek gospodinjstva v Ljubljani. Ob sodelovanju z različnimi ustanovami in na podlagi znanstvenih dognanj si je Zavod prizadeval sooblikovati smernice sodobne notranje ureditve. Poleg tega se je ukvarjal z vprašanji prehrane, oblačenja itd. Kampanja za prepričevanje ljudskih množic o prednostih modernega pohištva je bila sprožena tudi v revijah *Naša žena*, *Tovariš*, *Sodobno gospodinjstvo*, *Mala potrošnikova knjižica*.

V mestih in industrijskih krajih se je življenjska raven prebivalcev zviševala tudi po zaslugi socialistične velikoserijske zidave in izgradnje stanovanj. Nova stanovanjska naselja z industrijskim načinom gradnje, tj. z montažo v naprej izdelanih velikih gradbenih delov, s serijsko gradnjo večjih kompleksov stanovanjskih zgradb, so tako nastala v Ljubljani v bližini tovarne Litostroj, v Mariboru v okolici TAM-a in Metalne, na Jesenicah; zgrajene so bile soseske (Savsko naselje) in celo nova mesta (Velenje, Nova Gorica, Kidričevo). V stanovanjskih naseljih so prevladovali stanovanjski bloki in stolpnice; enodružinske oziroma vrstne hiše v sestavu sodobnega naselja pa so bile namenjene predvsem večjim, zahtevnejšim družinam, ki so si želele tesne povezave z okolico in vrtom. Novo zgrajena družbena stanovanja so bila majhna (v več kot polovici so bila manjša od 50 m²: l. 1956 je bila povprečna površina stanovanja 43,6 m²), a bolje opremljena kot predvojna, še zlasti s kopalnicami in stranišči na izplakovanje. Opremljenost stavb z vodovodno napeljavo (imela jo je kar polovica stavb) je bila precej dobra. Čeprav je bila stopnja elektrificiranosti v Sloveniji razmeroma visoka že pred vojno, je tudi še po vojni sledila obsežna elektrifikacija naselij in gospodinjstev, še zlasti vaških naselij. Z elektrifikacijo so v gospodinjstvih začeli uporabljati gospodinjske električne aparate, ki so jih sicer množičneje začeli kupovati v šestdesetih letih.

V petdesetih letih je bila posebna skrb posvečena tudi razvoju funkcionalne kuhinje. V oblikovanju sodobnega stanovanjskega pohištva so se slovenski oblikovalci navezali predvsem na Skandinavce, ki so učinkovito izrabljali tradicionalni les in katerih izdelki so bili vsestransko uporabni in oblikovani po principu umirjene skladnosti in skope estetike.²¹ Za promocijo novih pohištvenih izdelkov so v Ljubljani poskrbeli sejmi o industriji, obrti in pohištvu.

Pri prilagajanju starih načinov življenja novim zahtevam so nadvse pomembno vlogo odigrala množična občila, preko katerih ljudje najhitreje spoznavajo inovacije. Skrajšani delavnik je ljudem zlasti po mestih in industrijskih središčih

21 Lozar Štamcar, *Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji*, str. 272.

omogočal vse več prostega časa. Tega so večinoma zapolnili s kulturnim udejstvovanjem, razvedrilom in športnimi aktivnostmi. Najbolj razširjeni in dostopni mediji kulturnih vsebin so bili radio, tisk in kinematografi. V t. i. zlatih letih kinematografije je delovalo okrog 250 kinematografov, število predstav in obiskovalcev je skokovito naraščalo; samo v Ljubljani si je takrat posamezne filme ogledalo prek sto tisoč obiskovalcev, v najboljših letih kinematografije, v letih 1959 in 1960, so kinematografi zabeležili nad 17 milijonov obiskovalcev; po letu 1960 pa je zaradi razcveta televizije, ki je v Sloveniji začela redno oddajati leta 1958, število obiskovalcev kinematografov začelo upadati.²² Čeprav so v povojnih letih na platnih prevladovali sovjetski filmi, pa je že leta 1951 ameriški glasbeni film – muzikal *Ples na vodi*, pri ljudeh, katerih življenja so bila prežeta z vzdušjem veličastnih delovnih zmag in uspehov, povzročil pravo evforijo, saj je bil med prvimi filmi v povojni Jugoslaviji, ki ni prikazoval vojakov, delavcev in kmetov, temveč glasbo in melodije ter ples razigranih zahodnih lepotic. Skupaj z radijem je televizija vplivala na rast zahodnih vrednot in potrošniške miselnosti.

Naraščala je tudi ponudba drugih kulturnih dobrin. Delovala so stalna poklicna in polpoklicna gledališča, eksperimentalno gledališče (*Ad hoc*, Oder 57), Mladinsko gledališče in amaterski odri;²³ na podeželju pa so vodilni bili še vedno ljudske in delavske univerze ter kulturno prosvetna društva. Poleg že omenjenega radia in pojava televizije, ki sta se kot množična medija z razvojem tehnologije in standarda pozneje izredno razmahnila, so vse pogostejši postajali koncerti, sodobni plesi in različne prireditve festivalskega značaja. V petdesetih letih je na slovensko občinstvo naredil najmočnejši vtis sanremski festival. Popularen Radio Luxemburg, tisk (*Tedenska tribuna*; izhajati je začela leta 1953) in ameriški filmi so k nam prinašali odmeve zahodne množične glasbe. Glasbene informacije zahodnega značaja so tudi bistveno vplivale na nastajanje in razvijanje domače zabavne in popularne glasbe. Občinstvo se je lahko navduševalo nad manjšimi džezovskimi ansambli, nad osrednjim radijskim orkestrom – *PORL*, nad novostma v obliki narodno zabavnih ansamblov in porajajočih se *beat* (*rock*) ansamblov. Film, nadaljevanke, glasba z zahoda in reklame pa so v ljudeh prebujale tudi željo po potovanjih in nakupih v tujini. Potovanja so bila zaradi administrativnih ovir²⁴ in nizkega standarda sicer sila redka, omejena na poslovna potovanja in obiske pri sorodnikih. Italijanski in avstrijski trgovci, zlasti slovenskega rodu, so začeli oglaševati v slovenskih časopisih in radiu.

22 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 177.

23 Prav tam.

24 Za prehod meje so prebivalci, ki niso živeli v obmejnem pasu, lahko dobili potne liste pri sekretariatih za notranje zadeve v posameznih okrajih (prošnjo za izdajo so lahko zavrnilo brez obrazložitve npr. moškimi, ki še niso odslužili vojaškega roka; za vse države je bila potrebna viza, za odhod v tujino pa tudi garancijsko pismo iz države, v katero je državljan potoval. Povzeto po: Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 92.

V mestnih naseljih se je zelo izboljšala infrastruktura oziroma se je popravil družbeni standard. Ulice in ceste so postale tlakovane in asfaltirane, uredili so kanalizacijo in javne površine, osnovali so parke in igrišča ter izboljšali javno higieno in promet. V Ljubljani so poleg tramvaja, leta 1951 uvedli kot javno prevozno sredstvo tudi trolejbus. Splošna raven življenja tako v mestih kot tudi na podeželju se je izboljšala.

ŠESTDESETA LETA 20. STOLETJA

Mimo najnujnejših predmetov za osebno porabo: z gospodinjskimi predmeti in predmeti za razvedrilo, rekreacijo in šport, so se gospodinjstva v večji meri začela opremljati v šestdesetih letih. Po anketi o življenjskem standardu je leta 1966 slabih 96 % nekmečkih in 100 % kmečkih gospodinjstev razpolagalo s katero od dobrin trajne rabe. V skupini kmečkih gospodinjstev v anketi niso povpraševali po opremljenosti s pralnimi stroji, fotoaparati, telefoni. Verjetno so te dobrine izpustili zaradi premajhne zastopanosti, da bi jih vključili v anketni vprašalnik. V skupini nekmečkih, torej mestnih gospodinjstvih, je navaden štedilnik imelo 60 % gospodinjstev, kmečkih pa skoraj 99 %, električni ali plinski štedilnik je imelo 49 % mestnih in 8 % kmečkih gospodinjstev, hladilnik 40 % mestnih in le 7 % kmečkih gospodinjstev, pralni stroj 27 % mestnih gospodinjstev, radijski in tranzistorski sprejemnik 80 % mestnih in 83 % kmečkih gospodinjstev, televizor skoraj 42 % mestnih in 7 % kmečkih gospodinjstev, gramofon 27 % mestnih in 10 % kmečkih gospodinjstev; opremljenost s fotoaparati in telefoni so ugotavljali le v skupini nekmečkih gospodinjstev: 30 % mestnih gospodinjstev je imelo fotoaparata, telefon pa 7 %; komplet sobnega pohištva je imelo 76 % mestnih in 80 % kmečkih gospodinjstev, komplet kuhinjskega pohištva 68 % mestnih in 66,5 % kmečkih gospodinjstev, kolo 51,5 % mestnih in 77,5 % kmečkih gospodinjstev, osebni avto je imelo skoraj 19 % mestnih in le 3,3 kmečkih gospodinjstev, motorno kolo ali moped 18,6 mestnih in 26 % kmečkih gospodinjstev.²⁵ Primerjava podatkov obeh skupin gospodinjstev pove, da so kmečka gospodinjstva bila slabše opremljena s tistimi predmeti trajnejše rabe, katerih posedovanje je pomenilo višji standard: opremljenost s telefoni, pralnimi stroji, hladilniki, avtomobili. Po drugi strani pa so bila kmečka gospodinjstva z nekaterimi dobrinami primerljivo ali celo bolje opremljena od mestnih gospodinjstev. Npr.: radijski sprejemnik je leta 1966 imelo več kmečkih gospodinjstev. Večja pogostost zastopanosti nekaterih predmetov v podeželskem okolju je bila odraz stanja ureditve širšega življenjskega prostora in značilnosti okolja. Za podeželske ljudi sta bila kolo in moped zaradi

²⁵ Statistični letopis SR Slovenije 1967, str. 420, tab. 24-1.

narave njihovega dela, če imamo v mislih ceste in kolovozne poti, bolj primerno prevozno sredstvo od avtomobila. Zelo priljubljena motorna kolesa so bili v šestdesetih letih Colibriji, ki so jih od konca petdesetih let izdelovali v koprskem Tomosu. Dobre lastnosti motornih koles in udobnost skuterjev je združeval Colibri T 12. Na podlagi analize fizičnega obsega proizvedenih enot tovarne Tomos za čas 1955–1997 je Boris Brovinsky ugotovil, da je sredi šestdesetih let dvajsetega stoletja Tomos težko zadovoljeval povpraševanje na trgu mopedov. Moped Colibri so si lahko privoščili tudi tisti z nižjimi in povprečnimi osebnimi dohodki. Podeželskim ljudem je ob še slabo razvitem javnem prometu omogočil zaposlitev izven kraja bivanja.

Radio kot vir informacij je bil pomemben pri vseh populacijah in okoljih. Po podatkih raziskav Centra za raziskovanje javnega mnenja se je leta 1968 89 % populacije opredelilo za redne radijske poslušalce, pri čemer je bilo rednih poslušalcev radia več med mlajšimi ter tistimi z višjo izobrazbo.²⁶ K poslušanju radia so se mladi zatekali še zlasti takrat, ko je bila na radiu predvajana takratna popularna beat glasba, in ko so peli njihovi idoli.

Časniki, revije in televizija pa so bili pomembnejši medij v urbanem okolju. Na ljubljanskem mestnem območju so največ brali Delo, Ljubljanski dnevnik in Nedeljski dnevnik, in sicer uslužbenci; na območju Maribora, Prekmurja, Koroške pa je bilo najbolj priljubljeno branje Večer. Časnik urbanih okolij je bil tudi tednik Tedenska tribuna, ki so ga največ brali mladi v starosti od 14 do 18 let; ruralnih območij pa Kmečki glas. Število prijavljenih TV sprejemnikov je v šestdesetih naglo raslo; če je še leta 1962 na en televizor odpadlo 71 ljudi, jih je leta 1966 le še 14.²⁷

Gospodinjske aparate so od srede petdesetih let proizvajale tudi že slovenske tovarne. Hladilnike sta takrat proizvajali tovarna Hidromontaža-Himo (Maribor), Tovarna okovja in pločevinastih izdelkov Bistrica-Maribor-Tobi, ki je izdelovala tudi kombinirane električne štedilnike, emajlirane štedilnike, sobne peči; pralne stroje, imenovane pralnice, ki so imeli posebej ožemalnike (ročne ali motorne) sta proizvajali tovarni Himo in Elektrostandard iz Trbovelj, od srede šestdesetih let tudi v Gorenju iz Velenja; sesalnike podjetje Erma iz Šmarij pri Kopru; električne mešalnike-mikserje tovarna Niko iz Železnikov; električne ventilatorske peči tovarna Saturnus v Ljubljani in Erma.²⁸ Če povzamem raven opremljenosti gospodinjev z dobrinami trajne rabe, so bila konec šestdesetih let z njimi opremljena predvsem mestna gospodinjstva: vsako drugo mestno gospodinjstvo je bilo opremljeno s hladilnikom, TV sprejemnikom, pralnim

26 Toš, *Slovensko javno mnenje* 68, str. 66, 67.

27 *Statistični letopis SR Slovenije 1964*, str. 427, *Statistični letopis SR Slovenije 1967*, str. 55, 465.

28 Špiler, *Najnovejši domači gospodinjski aparati*, str. 1171–20.

strojem; radijske sprejemnike pa so imela tako nekmečka kot tudi kmečka in mešana gospodinjstva. Pri kmečkih gospodinjstvih je opremljenost s pralnimi stroji, hladilniki, električnimi in plinskimi štedilniki porasla zlasti v letih 1968 in 1973. V tem obdobju se je povečala na splošno tudi opremljenost s TV sprejemniki in avtomobili.

Kljub razmeroma še vedno majhni opremljenosti gospodinjstev s tovrstnimi dobrinami sta se način bivanja in stanovanjska oprema začela spreminjati. Osrednji prostor stanovanja predvsem v mestnih naseljih je postala dnevna soba s sedežno garnituro, kavčem in fotelji, v njej pa sta poleg radijskega vse pogostejša postajala TV sprejemnik in gramofon.

Stanovanjska oprema, ki so jo izdelovali v Brestu v Cerknici, Javorju v Pivki, Meblu v Novi Gorici, Stolu v Kamniku, Tovarni pohištva Maribor in drugje je ostajala pri treznih čistih formah, ujetih v kvadrat in pravokotnik; školjke iz vezanih plošč, vitrastih mrež ali obešenih kosov usnja ali blaga so bile vpete v odprte konstrukcije iz krivljenega lesa ali kovine.²⁹ Dnevne sobe so bile opremljene z lahkimi kombiniranimi omarami z odprtimi železnimi konstrukcijami ali s tankimi poševnimi nogicami. Sodobne gradnje in stanovanjsko opremo so snovali ugledni arhitekti, npr.: Danilo Fürst, Niko Kralj, Edvard Ravnikar, Vladimir Mušič (eden od projektantov-arhitektov vrstnega naselja »Trata«), France Ivanšek (načrtoval je vrstno naselje montažnih pritličnih hišic v ljubljanskih Murglah) itd.

Šestdeseta leta so bila tudi leta nakupa prvega družinskega avtomobila oziroma čas, ko je Slovenijo zajela prva množičnejša motorizacija. Najlažjo pot do osebnega motornega prevoznega sredstva je od srede petdesetih let predstavljal nakup motornega kolesa. Cenovno ugodne mopede in skuterje je od 1955 proizvajal že omenjeni koprski Tomos, sarajevski Pretis in zagrebški TMZ (Tovrnica motora Zagreb); v šestdesetih letih sta se Tomosu na področju koles s pomožnim motorjem pridružili tovarni koles Partizan iz Subotice in Rog iz Ljubljane.³⁰ Nagel razvoj motorizacije je terjal ne le gradnje sodobnih cest, ampak tudi sodobno ureditev prometa v mestih. V Ljubljani je bilo npr. vzorno urejeno križišče Celovške in Prešernove ceste po zgraditvi podvoza pod železniško progo.³¹

Brez posebnih administrativnih težav je v šestdesetih letih tudi potni list postal dosegljiv večini ljudi, pa tudi vize za sosednje države so postopoma ukinili. Zato so takrat ljudje preko zavodov za zaposlovanje množično začeli odhajati organizirano, pa tudi neorganizirano na delo v Avstrijo in Nemčijo. Ob praznikih so se vračali v domovino in s seboj prinašali zahodne artikle. V tujini so modni nakupovalni trend Jugoslovanov poleg kavbojk, superg, kozmetike,

29 Lozar Štamcar, *Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji*, str. 273.

30 Janez Puh – Johann Puch, str. 165–167.

31 Dornik, *20 let razvoja Socialistične republike Slovenije*, str. 33.

pralnih praškov vse bolj postajali tudi razni gospodinjski pripomočki (pralni stroji, sesalniki za prah), pa tudi avtomobili. Eden najbolj iskanih izdelkov v italijanskih trgovinah v petdesetih in šestdesetih letih je bila plastična punčka v razkošni obleki, imenovana »bambola«, ki je bila nepogrešljiv okras številnih spalnic. Močna potrošniška skupina je konec šestdesetih let tudi v Sloveniji začela postajati tinejdzerska generacija.³² Mladi, katerih zahtev in okusa socialistična ponudba ni mogla zadovoljiti, so hrepeneli po modnih oblačilih, glasbenih ploščah in inštrumentih, šolskih torbah ter drugih izdelkih. Družabno življenje mladih se je v šestdesetih in že v petdesetih letih odvijalo v plesnih dvoranah, kavarnah in barih. Plesi so bili tudi po gimnazijah in srednješolskih dijaških domovih – internatih. Zviševanje standarda je bilo opazno tudi v graditvi in nakupih počitniških hišic. Osebna poraba je bila v Sloveniji primerljiva s porabo v srednje razvitih državah.

Tabela 41: Opremljenost gospodinjstev z nekaterimi trajnejšimi potrošnimi dobrinami 1968³³ v %

	vsa gospodinjstva	kmečka	mešana	nekmečka
Ocenjeno št. gospodinjstev	516 789 (100)	11,4	19,2	69,4
El. oz. plinski štedilnik	47,7	7,3	23,7	60,9
Hladilnik	41,2	8,3	19	52,7
TV sprejemnik(ČB)	40,0	9,3	25,1	49,2
Pralni stroj	35,5	8,7	25,1	42,8
Osebni avtomobil	18,2	3,5	13,3	21,9

SEDEMDESETA LETA 20. STOLETJA

V sedemdesetih letih dvajsetega stoletja je proizvodnja blaga široke porabe rastla hitreje od celotne industrijske proizvodnje. Povprečna letna stopnja rasti proizvodnje blaga široke porabe je bila 7,5 %, medtem ko celotne industrije 6,6 %. Rast cen življenjskih potrebščin je bila v primerjavi z rastjo osebnih dohodkov v sedemdesetih malenkost nižja.³⁴ Ker so osebni dohodki povprečno na leto porasli malo več kot cene življenjskih potrebščin, je bilo v povprečju mogoče nabavljati ali več ali pa boljše dobrine.

Z vidika življenjske ravni so bila sedemdeseta leta v vsem povojnem obdobju

32 Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 93, 94.

33 Premerl, Opremljenost gospodinjstev, str. 11, 12.

34 Statistični letopis RS 1991, str. 445, tab. 26-2, tab. 26-3, Statistični letopis SR Slovenije 1989, str. 446, tab. 26-1, Statistični letopis SR Slovenije 1977, str. 406, tab. 23-2, Statistični letopis RS 1991, str. 435, tab. 25-1.

za Jugoslavijo (in Slovenijo) najboljša. Ugodne gospodarske razmere, odprtost državnih meja za zasebna potovanja državljanov v tujino so spodbudile množično potrošništvo. Zaradi neuvrščeniosti država tudi ni občutila naftnih šokov, Mednarodni denarni sklad pa je dajal Jugoslaviji posojila pod zelo ugodnimi pogoji. Z njimi so Slovenci tudi množično gradili hiše. Število stanovanj, ki se je od srede šestdesetih do leta 1971 povečalo za 4,5 %, je tega leta že skoraj ustrezalo številu gospodinjstev. Stanovanj je bilo 471 076, gospodinjstev pa 515 531. Za približno 25 % se je povečala tudi povprečna površina stanovanj, kar pomeni, da je povprečna površina stanovanja merila 57 m².³⁵ Razpon v številu na novo zgrajenih in dokončanih stanovanj se je gibal od 8 942 v letu 1965 preko 15 893 v letu 1975 do 13 820 leta 1979. V vseh od navedenih let je bilo glede na lastništvo več dokončanih družbenih stanovanj, z izjemo leta 1970, ko je bilo več oziroma 58 % dokončanih stanovanj v zasebni lasti.³⁶ Gradbeni material, ki je bil ali boljši ali cenejši od domačega, ali pa se ga doma ni dalo dobiti, so Slovenci pogosto kupovali v sosednjih državah.

Stanovanjsko opremo v slovenskih domovih so v sedemdesetih letih vse pogosteje sestavljali čokati, kubični, nizki in močno oblazinjeni sedeži s skrito zgradbo, pogosto brez nog. Omare so postajale vse težje in večje. Regali, sprva v temnejših tonih lesa, so bili delno sestavljeni iz omaric in delno odprtih polic, v sredini pa so imeli obvezno domači barček. Ta je dajal videz obilja in udobja, a materiali so bili ubogi: lesonit, iverka, furnirne folije, penasta guma, sintetični tekstil in sponke. Visoko kvalitetnega pohištva, kot je pohištvo iz polnega lesa, ni bilo naprodaj. Priljubljene so bile kontrastne kombinacije močnih barv: bela v kombinaciji s toplo rjavo, oranžno ali rdečo. Modno je bilo oblačiti stene v papirnate tapete z velikimi cvetovi kontrastnih tonov. Priljubljene so bile balonaste plastične bele in toplih tonov Mebllove luči; kosmate preproge; pohištvo iz krivljenega lesa in pleteno pohištvo. Najmanjši skupni imenovalac kvalitete bivanja je bila enakost opreme tako za mesto kot vas, za delavca in profesorja.³⁷

V obdobju od gospodarske reforme do uvedbe dogovorne ekonomije je prišlo do bistvenih sprememb v obsegu in strukturi razpoložljivih in porabljenih sredstev za osebno porabo oziroma v strukturi življenjskih stroškov posameznih socialno ekonomskih kategorij gospodinjstev.³⁸ Višina razpoložljivih sredstev za osebno porabo pri vseh tipih gospodinjstev je naraščala; razmerja strukturnih deležev razpoložljivih sredstev pa so se gibala v smeri naraščanja denarnih sredstev in upadanja vrednosti neformalne ekonomije (naturalne potrošnje).

35 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 43, tab. 2-6.

36 *Statistični letopis SRS 1981*, str. 279.

37 Lozar Štamcar, *Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji*, str. 274.

38 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 167.

Pri nekmečkih gospodinjstvih so bila razpoložljiva sredstva³⁹ na člana gospodinjstva leta 1973 1,7-krat večja kot pri kmečkih gospodinjstvih in 1,3-krat večja kot pri mešanih gospodinjstvih. Razlike so bile tudi v strukturi razpoložljivih sredstev za osebno porabo. Medtem ko so pri kmečkih gospodinjstvih v skupnih razpoložljivih sredstvih bila denarna sredstva udeležena z dobro polovico, so ta sredstva zavzemala pri mešanih gospodinjstvih tri četrtine, pri nekmečkih pa 95% razpoložljivih sredstev.⁴⁰ Trend povečevanja denarnih sredstev v skupnih razpoložljivih sredstvih se je pri vseh socialno ekonomskih kategorijah gospodinjstev nadaljeval v drugo polovico sedemdesetih let. Največje premike v strukturi razpoložljivih sredstev so beležila kmečka gospodinjstva: pri tem tipu gospodinjstev so se denarna sredstva na račun upadanja vrednosti neformalne ekonomije najbolj povečevala; leta 1968 je vrednost neformalne ekonomije v razpoložljivih sredstvih znašala 51 %, do leta 1978 pa je upadla na 38,5 % (to vrednost je zadržala tudi še v osemdesetih letih). Pri nekmečkih in mešanih gospodinjstvih pa je bilo gibanje strukturnih deležev denarnih sredstev in vrednosti neformalne ekonomije bolj enakomerno: pri nekmečkih gospodinjstvih je bila vrednost le-te skoraj zanemarljiva, pri mešanih gospodinjstvih pa je v sedemdesetih letih predstavljala približno petino razpoložljivih sredstev. Največ sredstev na člana gospodinjstva je odpadlo pri nekmečkih gospodinjstvih, pri kmečkih pa najmanj. V drugi polovici sedemdesetih let, v obdobju 1976–1980, se je življenjski standard povečeval po 3,1 % letni stopnji.⁴¹ V obdobju 1960–1978 se je osebna potrošnja povečala povprečno za 5,8 % letno.

Da je bila življenjska raven v opazovanem obdobju pravzaprav najboljša v sedemdesetih letih, na osnovi statističnih podatkov izkazuje struktura porabe pri vseh socialno ekonomskih kategorijah gospodinjstev. Delež izdatkov za predmete in storitve osebne porabe (življenjske stroške) je bil sicer še vedno najpomembnejši, a glede na opazovano obdobje najnižji tako pri nekmečkih, mešanih kot kmečkih gospodinjstvih. V nekmečkih gospodinjstvih oziroma 4 članskih delavskih družinah je bil v razpoložljivih sredstvih delež izdatkov za minimalne življenjske potrebe v sedemdesetih letih naslednji: leta 1970 so izdatki za življenjske stroške znašali 74 %, 1975 leta 75,5 %, leta 1980 pa 70,5 % porabljenih sredstev.⁴² Najopaznejša sprememba v strukturi življenjskih stroškov je bila, da se je zmanjšal delež izdatkov za hrano, obleko in obutev ter povečal delež za trajnejše potrošniške dobrine, za gradnjo ter vzdrževanje stanovanj in

39 Med razpoložljiva sredstva so takrat šteli denarna sredstva, vrednost lastne proizvodnje, porabljene v gospodinjstvu (naturalna poraba), neto potrošniška posojila.

40 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, 168, *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, str. 354-358, tab. 24-7., *Statistični letopis SR Slovenije 1979*, str. 489-492, tab. 26-7, 26-10.

41 Interna dokumentacija Urada za makroekonomske analize in razvoj.

42 *Statistični letopis SR Slovenije 1971*, str. 353, tab. 24-1, *Statistični letopis SR Slovenije 1976*, str. 434-435, tab. 25-2, *Statistični letopis SR Slovenije 1982*, str. 450, tab. 26-2.

delež prihrankov.⁴³ Ljudje so več trošili tudi za pijačo, tobak, kulturo in izobrazbo ter higieno. Neugodno strukturo osebne porabe pa so še vedno imela kmečka gospodinjstva. Izboljšala se je tudi kvaliteta porabe živil. Zmanjšala se je poraba žit (moke, kruha, testenin) in maščob; zvečala pa se je poraba mesa in mesnih izdelkov ter rib, olja, mleka, sira, jajc, sadja in vrtnin.⁴⁴ V strukturi osebne porabe je prišlo do velikega zanimanja in porabe industrijskih izdelkov višjega standarda, kot so televizorji, gospodinjski aparati in osebni avtomobili.⁴⁵ Domača proizvodnja oziroma montaža prvih avtomobilov francoskega proizvajalca avtomobilov Citroen tipa 2 CV - avtomobilov nižjega razreda - Spaček in Ami, je stekla leta 1961, npr. v Tomosu v Kopru leta 1961; leta 1972 sta sodelovanje oba partnerja Tomos in Citroen nadgradila z ustanovitvijo podjetja Cimos za proizvodnjo avtomobilov v Jugoslaviji.⁴⁶ Razširjeni, prepoznavni in priljubljeni osebni avtomobili so bili predvsem »fički«⁴⁷, in »stoenke«⁴⁸ iz kragujevske Crvene zastave, češke škode, ruske lade ter »katrce« (Renault 4), izdelane v Novem mestu. Leta 1981 je v primerjavi z letom 1971 število registriranih avtomobilov poraslo za 2,4-krat. Leta 1981 je dobrih 72% gospodinjstev ali vsako 1,4 gospodinjstvo bilo lastnik osebnega avtomobila.⁴⁹ V enakem razdobju se je tudi izredno izboljšala opremljenost gospodinjstev s TV sprejemniki. Če je z njimi bilo opremljenih še leta 1971 le 47% gospodinjstev, pa je delež opremljenosti le-teh leta 1981 poskočil na 74 % oziroma je TV sprejemnik imelo vsako 1,3 gospodinjstva.⁵⁰

Po letu 1965 se je tudi izboljšala skladiščna in prodajalna zmogljivost notranje trgovine. Ustanovljena so bila številna nova trgovska podjetja: Metalka, Slovenijales, Emona, Petrol, Mercator, Kovinotehna; in samopostrežne trgovine: število samopostrežnih trgovin se je z 185 v letu 1965 povečalo na 508 leta 1971.⁵¹ V sedemdesetih so začeli graditi nove veleblagovnice tako v Ljubljani kot tudi v Mariboru; leta 1973 se je odprla najsodobnejša blagovnica v Ljubljani, Maximarket. Zato se je izbira blaga izboljšala tudi v domačih trgovinah.

V prvi polovici sedemdesetih let se je poleg nakupovalnega turizma Jugoslovanov, ki se je razcvetel predvsem z množičnim obiskovanjem Trsta, razvijal tudi agencijski turizem. Jugoslovanske turistične agencije so organizirale dopuste

43 Mlinar, *Slovenija 1945-1975*, str. 172.

44 Prav tam, str. 170.

45 Prav tam.

46 *Janez Puh - Johann Puch*, str. 168.

47 Pogovorno Fičo ali Fičko, uradno Zastava 600, 750 ali 850 je bil različica fiata 600, ki ga je od leta 1960, po nakupu licence izdelovala bivša jugoslovanska tovarna Zavodi Crvena Zastava v Kragujevcu v Srbiji. Dostopno na: sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_750.

48 Zastavo 101, popularno »Stoenko« je izdelovala tovarna Crvena Zastava po Fiatovi licenci modela Fiata 128. Dostopno na: sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_101.

49 *Statistični letopis SR Slovenije 1982*, str. 266.

50 *Statistični letopis SR Slovenije 1982*, str. 505.

51 Prinčič, *Trgovina*, str. 1083, 1084.

v tujih državah, zlasti v Španiji, Italiji in Tuniziji, pa tudi turistične in nakupovalne izlete v glavne evropske metropole, tudi v ZDA (zlasti New York). Ciljni nakupovalni izleti so bili usmerjeni v nakup predmetov zabavne elektronike (München) ali oblek ali usnjenih izdelkov (Istanbul).⁵² V Trst je takrat prišlo po nakupih iz sosednjega območja v Jugoslaviji od 3 do 3,5 milijona oseb in od 2 do 2,5 milijona iz drugih območij Jugoslavije; dnevno je v povprečju to pomenilo od 20 do 25 tisoč oseb.⁵³ Prav za te kupce se je razvila posebna trgovska četrt v neposredni bližini avtobusne in železniške postaje. Močno obiskan je bil zlasti tržaški trg »Ponteroso« s poceni blagom in kičem. Ponterosso, ki je postal v sedemdesetih simbol potrošniške miselnosti, prilagojene socialističnim kupcem s plitvimi žepi, je privabljal na tisoče kupcev iz Jugoslavije, ki so prihajali z organiziranimi izleti, rednimi vlaki in avtobusi iz najbolj oddaljenih krajev in z avtomobili. Kupci iz Jugoslavije so kupovali predvsem tekstil, kot so kavbojke in perilo, obutev, usnjeni izdelki, igrače, zlatnina, kozmetika, od živilskih izdelkov predvsem kavo, foto-optiko, tehnične predmete in rezervne dele za avtomobile. Med najpopularnejšimi nabavnimi artikli, zlasti tistih slovenskih kupcev iz obmejnega pasu, so bile keramične ploščice za kopalnice, umivalniki, pipe in pohištvo, pa tudi razno vrtno in drugo orodje (npr. mešalniki za beton).⁵⁴ Močno iskano blago je še vedno bila bela tehnika in stvari, ki se jih v Sloveniji ni dobilo iz ideoloških razlogov (obhajilne in birmanske obleke itd.). Kljub solidni domači ponudbi so npr. italijanski čevlji še vedno ostali pojem.

Mlada generacija je v sedemdesetih uživala v šestdesetih letih pridobljeno svobodo v oblačenju, obnašanju, spolnosti, glasbi. V prvi polovici sedemdesetih je ponovno zaživela eksperimentalna gledališka dejavnost v gledališčih Glej in Pekarna.⁵⁵ Ideologija, s katero so še vedno bili prežeti govori politikov, časopisi in televizijska poročila, je pri ljudeh izgubljala naboje. Duh časa, da pretirano zares nihče več ne jemlje samoupravnega socializma, so odsevali celo posneti filmi, npr.: filmska komedija *To so gadi* iz leta 1977, ki velja danes za pop ikono in urbano legendo.

OSEMDESETA LETA 20. STOLETJA - V ZATEGOVANJU PASU

Na prehodu iz sedemdesetih v osemdeseta leta dvajsetega stoletja je pojmovanje boljšega življenjskega standarda kot razvojnega cilja pri prebivalstvu presešlo zgolj gmotno plat in je vključevalo tudi druge sestavine življenja. Mednarodne primerjave so kazale, da je bila v osemdesetih letih Slovenija po

52 Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 95.

53 Nečak, Trst, mesto nakupov, str. 304.

54 Repe, »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka«, str. 94.

55 Mlinar, *Slovenija 1945–1975*, str. 176.

nekaterih kazalnikov življenjskega standarda, npr: po številu zdravnikov (leta 1982 je na zdravnika odpadlo 584 prebivalcev, leta 1986 pa 560⁵⁶), številu bolniških postelj (leta 1981 je na 1000 prebivalcev odpadlo 7,1 postelja), številu izdanih knjig na 1000 prebivalcev, kvantitativno blizu povprečju sosednjih držav; po udeležbi generacije med 20–24 let v visokošolski študij, po opremljenosti s telefoni (leta 1984 je na 1000 prebivalcev v Sloveniji odpadlo 133 telefonov; v sosednji Avstriji pa že leta 1983 kar 460)⁵⁷ in drugimi dobrinami, po pričakovani življenjski dobi itd., pa ne.

V osemdesetih letih so se pogoji življenja slabšali. Življenjski standard se je v primerjavi s sedemdesetimi leti zniževal. V letih 1976–1980 se je povečeval po 3,1 % letni stopnji, v osemdesetih pa je napredoval za 2,2 % na leto. V razmerah stopnjevanja inflacije je večina nominalnih kategorij – predvsem dohodkov in cen – bila podvržena izjemni dinamiki. Hitra rast cen življenjskih potrebščin zlasti v letih 1980–1984 in v letih 1987–1988 in leta 1990 je močno ogrožala realno vrednost osebnega dohodka oziroma kupno moč. Osebni dohodki so se v osemdesetih letih realno povprečno zniževali za -4,3 % na leto. Glede na Jugoslavijo so realni osebni dohodki v letih 1981–1985 v Sloveniji nazadovali počasneje: -4,1; -2,7; v letih 1986–1988 pa se je odstopanje realnega osebnega dohodka v Sloveniji glede na realni osebni dohodek v Jugoslaviji zmanjševalo (-1,3;-1,7).

Učinki dinamike (krčenja in rasti) osebnih dohodkov v osemdesetih so se odražali tudi na drugih področjih tekoče porabe, npr. v povpraševanju in varčevanju. Zaradi hitrejšega naraščanja cen v primerjavi z osebnimi dohodki in zmanjšanih nakupov na kredit je v letih zniževanja realne vrednosti osebnih dohodkov upadalo povpraševanje prebivalstva. Osebna potrošnja prebivalstva se je v letih 1981–1985 realno zniževala za okoli -3,3 % letno. Glede na Jugoslavijo se je osebna poraba v Sloveniji zmanjševala hitreje (v Jugoslaviji se je v enakem obdobju zmanjševala povprečno za -0,8 % na leto). V drugi polovici osemdesetih pa so nekateri kazalniki življenjske ravni začeli izkazovati pozitivno tendenco. V obdobju 1986–1988 je življenjski standard prebivalstva imel povprečno realno rast 2,5 %; osebna poraba pa se je v povprečju povečevala za 3,6 % letno, kljub temu da so se v enakem obdobju realni osebni dohodki letno povprečno skrčili za -1,3 % in da je bila njihova kupna moč za okoli 4 % manjša kot v letu 1985, družbeni standard pa je nazadoval po povprečni letni stopnji 2,6%.⁵⁸ V letu 1986 je imel osebni dohodek velik realni porast, v kasnejših letih (v letih 1987–1988 v pogojih

56 Priloga poročevalca skupščine SR Slovenije in skupščine SFR JUG za delegacije in delegate. Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000, Priloga I, T: X.2.

57 Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989, str. 64.

58 Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989, št. 15/I, 1989, str. 12 in 53.

delovanja interventne zakonodaje in politike « nominalnih sider») pa realni padec. Nihanja osebnih dohodkov niso bila povezana s proizvodnimi dosežki, temveč z omejevalnimi ukrepi zvezne administracije. V letu 1989 se je v razmerah izjemno visoke rasti cen »vodila bitka« med visokim naraščanjem življenjskih stroškov in težnjo po ohranitvi realnih osebnih dohodkov. Eksplozivna rast osebnih dohodkov v letih 1985–1986 in 1989 je sprožila ekspanzijo trošenja, posledično pa ob stagnaciji industrijske proizvodnje vplivala na zmanjševanje oziroma kopnenje zalog blaga za široko potrošnjo. V strukturi porabe pa se je nestabilnost odrazila v povečevanju izdatkov za življenjske potrebščine: leta 1985 so ti znašali 75,9 %, leta 1990 pa že 83 %; znotraj njih je prišlo do strukturnih sprememb: povečevali so se izdatki za hrano in udeležba izdatkov, na katere prebivalstvo nima vpliva: izdatki za stanovanje, kurjavo, razsvetljavo; zmanjševali pa so se izdatki za stanovanjsko opremo, v prvi polovici osemdesetih tudi izdatki za promet; ljudje so se odpovedovali manj nujnim dobrinam. Izdatki za stanovanje, hrano, promet so rasli hitreje od globalne rasti cen življenjskih potrebščin.

Tabela 42: Izbrani makroekonomski kazalci razvoja SR Slovenije v primerjavi s SFRJ 1981–1985 in 1986–1988⁵⁹ (realne stopnje rasti v %)

	1981–1985	1986–1988
SFRJ		
Družbeni proizvod	0,7	0,2
Osebna poraba prebivalstva	-0,8	1,1
Realni OD na zaposlenega	-4,1	-1,7
SR SLOVENIJA		
Družbeni proizvod	0,6	-0,3
Osebna poraba prebivalstva	-3,3	3,7
Realni OD na zaposlenega	-2,7	-1,3

Izdatki za prevozna sredstva in storitve (nakup vozil, potniški promet) v opazovanem obdobju izkazujejo precejšnje premike. Ekspanzivno so naraščali do leta 1970, ko so dosegli 15,7 % v življenjskih stroških (to sovpada s pospešeno motorizacijo prebivalstva), v naslednjih letih so za okoli 3 % upadli in to raven približno zadržali do leta 1982. Do sredine osemdesetih let so ti izdatki upadali zaradi omejitev vožnje z osebnimi avtomobili po sistemu par-nepar in uvedbe bencinskih bonov za mesečno kvoto porabe bencina; do izteka osemdesetih let pa so presegli raven iz leta 1980 (okoli 14 % porabljenih sredstev).

⁵⁹ Analiza razvojnih možnosti RS 91-95, str. 15, str. 37.

Dinamika osebnih dohodkov je učinkovala tudi na varčevanje in zadolževanje. Gospodinjstva so v osemdesetih letih kljub nenehnim spremembam na področju dinarskega in deviznega varčevanja v povprečju še vedno privarčevala okrog 14 % razpoložljivega dohodka. Ker nenehne spremembe niso zagotavljale varnosti naložb deviznih sredstev in realne vrednosti dinarskih naložb, se je varčevanje prebivalstva glede na preteklo obdobje zmanjševalo. Prebivalstvo si je ohranjalo vrednost privarčevanega denarja raje tako, da ga je deloma konvertiralo v devize in jih hranilo doma, deloma pa nakupovalo trajne potrošne dobrine. Recimo leta 1989 je bilo prodanih skoraj 51 tisoč avtomobilov ali 88 % več kot leta 1980.⁶⁰ Fizični obseg prodaje avtomobilov tudi sicer v osemdesetih letih ni padel pod raven iz leta 1980, ko je bilo prodanih 27 tisoč avtomobilov.

Zadolževanje pa se je v tem obdobju drastično skrčilo na eni strani zaradi restriktivne politike potrošniških posojil, po drugi strani pa zaradi naraščajoče inflacije oziroma razvrednotenja vrednosti denarja. (sredi osemdesetih let je npr. povprečno nekmečko gospodinjstvo porabilo le še 1,9 %, leta 1990 pa 1,1 % razpoložljivega dohodka za odplačevanje posojil).

Na trgu blaga široke porabe je Slovenija kljub gospodarskemu nazadovanju (industrijska proizvodnja se je zmanjševala v povprečju na leto za -0,3 %, proizvodnja izdelkov široke potrošnje pa se je v primerjavi s celotno industrijsko proizvodnjo krčila še štirikrat hitreje: letno se je povprečno skrčila za -1,2 %)⁶¹, padanju realnih osebnih dohodkov, vrtoglavi inflaciji ter razvrednotenju vrednosti denarja v osemdesetih letih imela kolikor toliko ugodno konjunkturo. Osebna poraba je od vseh oblik končne porabe še najmanj nazadovala. Realno upadanje razpoložljivih sredstev za osebno porabo je blažilo črpanje hranilnih vlog. Ljudje so bili bolj naravnani k takojšnjemu trošenju, saj je bilo investiranje v trajne potrošne dobrine bolj koristno, kot da bi se realna vrednost izgubljala na bančnih računih, manj so se zadolževali, povečevali pa so se različni socialni prejemki in prejemki iz pokojninskega zavarovanja.⁶² Zniževanje realnih osebnih dohodkov, ki so se v celotnem desetletju znižali za petino, sta blažila tudi siva ekonomija in dopolnilno delo, s katerim so si nekateri dvigovali življenjski standard.

Najbolj so bila prizadeta gospodinjstva, ki so bila odvisna izključno od tekočih prejemkov (mlade družine in družine z nizkimi osebnimi dohodki). Tudi stanovanjsko vprašanje so te skupine ob sicer ves čas naraščajočem stanovanjskem standardu težje reševale. Število stanovanj kot stanovanjski standard (komunalna opremljenost z elektriko, tekočo vodo, kanalizacijo, kopalnicami in stranišči, velikost, površina stanovanja na osebo) sta se vse od petdesetih let, predvsem

60 *Statistični letopis SR Slovenije 1985*, str. 352; *Statistični letopis RS 1990*, str. 359.

61 *Statistični letopis RS 1991*, str. 260.

62 Borak, *Življenjska raven*, str. 1215.

pa od leta 1958, ko se je gradnja stanovanj v Sloveniji razmahnila, postopno povečevala. Leta 1981, ko se je stanovanjski fond v primerjavi z izhodišnim letom povečal za 55 %, je število stanovanj presegalo število gospodinjstev (600 016 stanovanj: 599 571 gospodinjstev); povprečna površina stanovanja je v osemdesetih letih merila okrog 66 m², na osebo pa je odpadlo povprečno 21,6 m². Druga plat stanovanjskega fonda sredi osemdesetih let pa je bila začasna ali stalna nenaseljenost stanovanj (3,2 %), kar 30 % ga je bilo po ocenah potrebno prenove, 2 % pa rušenja. Kljub naraščanju števila brezposelnih, ki se je gibalo med 2 in 3 %, je bila stopnja socialne varnosti zaposlenih dokaj visoka. V začetku devetdesetih je bilo zagotavljanje sredstev za življenje bolj negotovo, kot je veljalo sredi osemdesetih let.

Izsledke na osnovi statistike potrjujejo tudi subjektivne ocene ljudi, zbrane z raziskavo Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij leta 1986. Ljudje so menili, da so se v primerjavi s sedemdesetimi v osemdesetih letih njihovi življenjski pogoji poslabšali. Slabše so bile možnosti za pridobitev stanovanja, zaposlitve, in teže je bilo preživljati družino. Bolj so morali biti varčni in gospodarni ter se omejevati pri nakupu opreme, obleke itd. Možnosti izobraževanja in kulturnega življenja so se izboljšale oziroma so bile približno enake.

ZA KONEC

V obdobju 1968–1988 se je opremljenost s trajnimi potrošnimi dobrinami povečala pri vseh socialno ekonomskih kategorijah gospodinjstev. Z belo tehniko: štedilniki (električnimi ali plinskimi ali kombiniranimi), hladilniki, pralnimi stroji so bila konec osemdesetih let opremljena skoraj vsa gospodinjstva. Prav tako je skoraj vsako gospodinjstvo imelo TV barvni ali črnobeli sprejemnik (63,7 % barvnega, 34,3 % pa črnobelega). Leta 1987 je na en TV sprejemnik odpadlo 3,6 prebivalca. Dobrih 66 % gospodinjstev je imelo tudi osebni avto. Leta 1986 je na tisoč prebivalcev prišlo 248 potniških avtomobilov.

Tabela 43: *Opremljenost gospodinjstev z nekaterimi trajnejšimi potrošnimi dobrinami 1978, 1983, 1988*⁶³

	1978	1983	1988
Ocenjeno št. gospodinjstev ⁶⁴	538413	583310	650780
Gospodinjstvo s trajnejšimi dobrinami	94,8	98	100
El. štedilnik	36,7	29	26,6
Plinski štedilnik	10,5	10,85	10,3
El. in plinski štedilnik	44,6	60,1	66,2
Hladilnik	78,7	88	93,8
TV sprejemnik(ČB)	63,8	51,5	34,3
TV sprejemnik (barvni)	18,2	39,7	63,7
Pralni stroj	80,1	89,8	95,2
Pomivalni stroj	3,1	5	7,6
Osebni avtomobil	49,8	56,1	66,1

Kupna moč za nakup oblačil in obutve, živilskih izdelkov in trajnih potrošnih dobrin (stanovanjska oprema, nekateri gospodinjstveni aparati) se je najbolj povečala v obdobju 1960–1970, v sedemdesetih letih se je dosežena raven kupne moči zadržala, v osemdesetih letih pa je upadala pri nakupu večine trajnih dobrin ter obleki in obutvi. Kupna moč za nakup nekaterih živilskih izdelkov (bele moke, jajc, govedine) je v vsem obdobju naraščala, pri nekaterih pa je kupna moč izkazovala naraščajočo tendenco z nihanjem, zlasti v osemdesetih letih (pri mleku, sladkorju in pravi kavi). Od mesnin je kupna moč v vsem obdobju počasi in vztrajno naraščala pri nakupu govedine, pri teletini in piščančjem mesu pa je naraščala do leta 1980, potem pa je do leta 1989 upadala.

Tabela 44: *Povprečni urni dohodek, izražen s količinami živil v Sloveniji 1960–1989*⁶⁵

	Bela moka	Govedina s kostmi	Teletina s kostmi	Zaklan piščanec	jajca	mleko	sladkor	Pražena kava v zrnju
1960	1,9 kg	0,338 kg	0,335 kg	-	6,3 kos	3,45 l	0,8 kg	0,07 kg
1970	3,5 kg	0,5 kg	0,4 kg	0,6 kg	11,3 kos	5,5 l	3 kg	0,2 kg
1975	4 kg	0,68 kg	0,5 kg	0,85 kg	14,2 kos	4,8 l	1,7 kg	0,15 kg
1980	4,44 kg	0,7 kg	0,55 kg	1,07 kg	14,3 kos	6,5 l	3,3 kg	0,14 kg
1985	4,5 kg	0,7 kg	0,48 kg	0,8 kg	14,3 kos	4,9 l	3 kg	0,12 kg
1989	5,2 kg	0,76 kg	0,34 kg	0,86 kg	18,07 kos	5,19 l	2,3 kg	0,3 kg

63 *Statistični letopis RS 1991*, str. 487.

64 *Statistični letopis SRS 1979*, str. 493, tab. 26-11, *Statistični letopis SRS 1986*, str. 473-474, tab. 28-11, *Statistični letopis SRS 1990*, str. 489, tab. 28-9.

65 *Statistični letopis SR Slovenije 1977*, str. 413-414, *Statistični letopis RS 1990*, str. 444-445, 449.

Tabela 45: *Povprečni dnevni dohodek, izražen s količinami obleke in obutve v Sloveniji 1960–1989⁶⁶*

	Moška srajca	Moški nizki čevlji	Ženski nizki čevlji
1960	0,4 kosa	0,3 kosa	0,4 kosa
1970	0,95 kosa	0,6 kosa	0,7 kosa
1975	0,97 kosa	0,6 kosa	0,6 kosa
1980	1,2 kosa	0,5 kosa	0,7 kosa
1985	0,8 kosa	0,4 kosa	0,6 kosa
1989	0,9 kosa	0,7 kosa	0,8 kosa

Tabela 46: *Povprečni mesečni dohodek, izražen s količinami stanovanjskih predmetov v Sloveniji 1960–1989⁶⁷*

	kavč	spalnica	električni štedilnik	električni likalnik
1960	0,5 kosa	0,2 kosa	0,5 kosa	13 kosov
1970	1 kos	0,4 kosa	1,4 kosa	14,7 kosa
1975	1,5 kosa	0,4 kosa	1,5 kosa	15,6 kosa
1980	1,7 kosa	0,4 kosa	1,4 kosa	25 kosov
1985	1,2 kosa	0,3 kosa	0,9 kosa	17 kosov
1989	1,4 kosa	0,3 kosa	0,9 kosa	15 kosov

66 Prav tam, str. 414-415, 445.

67 Prav tam, str. 415; 445- 446.

Kaja Širok

IZ JUGA NA SEVER

migracije v Slovenijo v
povezavi izgradnje urbanih
okolji: primer Nove Gorice

*Najbolj pa me razpizdi, ko mi napišejo Marko Djordjič. Pičke materine nepismene. (...) Đorđić. A je težko? Šest črk. Dva đ pa mehki ć. Na vsaki kurčevi tipkovnici jih imaš. Samo to je ta nacionalizem. Oni nas čefurjev ne marajo in potem zanalašč tako napišejo. (...)*¹

Goran Vojnović, Čefurji raus !

Črka ć. V osnovi je enaka č, samo pol strešice manj jo je, v njenem izgovoru se ustnice rahlo spačijo in spahnejo č v en kot. Pravijo ji tudi mehki č, čeprav med trdo in mehko varianto ne obstaja pol razlike, temveč nova oseba. Drug izgovor popači pomensko nespremenjeno besedo, a, kot opisuje Goran Vojnović v prvencu Čefurji raus, pomensko spremeni osebo. Kajti vsi čefurji na ć so stereotipno kriminalci, medtem ko so nosilci pomensko ovrednotene črke č sprejeti kot olikani in zgledni državljani. Če si Rajić ali Petrović si verjetno priplaval proti toku iz Balkana, medtem ko so tvoji sosede Pavlovići in Miškovići že zdavnaj asimilirana sorta, ki je prepoznala vrednote slovenske kulture in jih

¹ Vojnović, Čefurji raus!, str. 67

poenotila v svojo identiteto. Nenazadje, kot pravi Tonči Kuzmanić, so nosilci priimkov na č bitja s pol strešice,² in ker slovenska abeceda ne pozna črke ć, je njihove priimke smiselno pretvoriti v č.

V slovenskem okolju menjava črke ć za č ne predstavlja bistvene spremembe, po svoje je to uvedla praktičnost in ležernost domišljanja, da bodo vsi priseljenci zelo veseli abecedne dobrodošlice in se nad njo ne bodo vsajali. Tako ne pomnim, vsaj ne do devetdesetih, da bi kdo javno ovrednotil svojo zahtevo po ohranjanju legitimnosti nad priimkom. Ravno obratno, pretvorba v Č je prinašala afirmacijo in asimilacijo v okolju. Sprenevedanje, da zaradi manjkajočega dela strešice ljudje niso bili v enakih odnosih na delovnem mestu ter težje zaposljivi na boljše plačanih delovnih mestih, ne bo del te razprave in jo prepuščam drugim priložnostim. A vendar ne morem mimo dejstva, da je tematika priseljevanja v Slovenijo iz drugih jugoslovanskih republik prepletena s stereotipi in predsodki. Ti v prvi fazi povečujejo Slovence kot delovne in poštene ljudi, medtem ko so priseljenci v veliki meri neizobraženi in agresivni ljudje, ki se v novem okolju ne asimilirajo, temveč si ga podrejajo in se v njem širijo.

Primer Fužin kot »čefurskega« naselja v Ljubljani bi bil več kot prikladen za potrditev prejšnje teze, če ne bi v naselju živeli tudi *Slovinci* in če se ne bi priseljenci naseljevali tudi izven fužinske enklave. Historično se je priseljevanje na območje Slovenije začelo že veliko poprej in generacijsko lahko, glede leta prihoda in strategije (ne)ohranjanja kulture izvirnega okolja, govorimo danes o popolni asimilaciji, delni asimilaciji in postopni (de)asimilaciji priseljencev z območja bivše skupne države.

Prispevek ponuja vpogled v kompleksno tematiko migracije v Slovenijo iz drugih jugoslovanskih držav pred letom 1991 ter ustvarjanje nacionalne identitete pred in po letu 1991. Temelji na pregledu raziskav, statističnih podatkov in ustnih pričevanj priseljenih v Slovenijo ter poskuša osvetliti odnose priseljencev do novega okolja. V ospredju je vprašanje gradnje identitete in umeščanje priseljencev v razvoj povojnih urbanih naselij. Rast priseljevanja ljudi iz vseh strani Jugoslavije je krepil oblikovanje multikulturne skupnosti, predvsem v hitro rastočih industrijskih centrih, ki so potrebovali novo delovno silo. A po razglasitvi slovenske neodvisnosti leta 1991 so tisti prebivalci, ki etnično niso bili slovenskega izvora, postali »tujci« v lastnem mestu in bili marsikje zaradi svojega priimka (in etnične pripadnosti) verbalno šikanirani in tudi fizično napadeni.

Pojav nestrpnosti poraja vprašanja integracije, asimilacije ali etničnega izločanja, posebno zato, ker so priseljenci izbrali različne načine izražanja svoje (narodne) identitete. V prispevku bom pokazala, da je ohranjanje identitete potekalo na različne načine; strategije ohranjanja identitete so bile osnovane na

2 Kuzmanić, Bitja s pol strešice : slovenski razizem, šovinizem in seksizem.

tradicijah, ki jih je v določenih primerih bilo potrebno ponovno vzpostaviti, kajti ob prihodu v Slovenijo so bili nekateri priseljenci premladi, da bi sploh opazili spremembe v svojem okolju, še posebej zato, ker so se ves čas premikali zgolj znotraj meja ene same države, takratne Jugoslavije.

Priseljevanje v Slovenijo je naraščalo nenehno a počasi do 70. let, ko pa se je zaradi slovenske ekonomske rasti število priseljencev tako rekoč podvojilo. Če je prvo desetletje po koncu druge svetovne vojne karakteriziralo priseljevanje častnikov in drugih uslužbencev jugoslovanske vojske ter njihovih družin, je desetletje kasneje (začetek šestdesetih) priseljevanje postalo sezonsko oz. začasno, bodisi zaradi dela kot zaradi šolanja. V šestdesetih beležimo rast priseljevanja, z izrazitimi povečanimi migracijskimi tokovi iz Bosanske Krajine (severozahodna Bosna), Bosanske Posavine, vzhodne Srbije ter iz juga Srbije ob Južni Moravi. Taista območja bodo ostala glavni vir priseljevanja v Slovenijo tudi v poznejših desetletjih.³ Ta migracijski val je najverjetneje bil večji in širši, kot pričajo uradni dokumenti popisa prebivalstva pred letom 1991, kajti premiki so se dogajali znotraj enovite države in priseljenci niso bili primorani prijaviti svojega prihoda v druge dele države. V vsakem primeru so procesi priseljevanja korenito spreminjali in oblikovali multikulturno sestavo prebivalstva. Kot opisuje Dolenc, so najhitreje spremembe narodnostne sestave Slovenije beležili v sedemdesetih letih, ko se je zaradi zagona gospodarstva po prvi gospodarski reformi izboljšal življenjski standard in prišlo do dviga slovenske rodnosti. V obdobju največje rodnosti so pomemben delež povečanja neslovenskega prebivalstva predstavljala rojstva druge generacije priseljencev.⁴ V obdobju do leta 1980 se je najbolj povečala skupna rast prebivalstva, *ob popisu leta 1981 pa je bilo v Sloveniji več kot 150 tisoč narodnostno neavtohtonega prebivalstva, kar je bilo 23 tisoč več, kot je bilo priseljenih iz drugih republik (cit.).*⁵ Priseljevanje je bilo izrazito urbano (več kot 80% jih je prebivalo v mestih), po številu so prednjačili priseljenci iz BIH, kjer se je beležil skoraj 40% odstotek vseh priselitev iz nekdanje Jugoslavije, z zelo majhnim številom povratkov.⁶

SELITEV V SLOVENIJO

Nadežda se je rodila leta 1950 v Vojvodini. Pri petnajstih letih je šolanje nadaljevala izven domačega kraja in se zaposlila v jugoslovanskem letalskem prevozniku *Jugoslovenskem Aerotransportu*. Z možem Milanom se je preselila

3 Dolenc, Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni, str. 76-81;

4 Prav tam, str. 80.

5 Prav tam.

6 Prav tam, str. 81.

v Novo Gorico leta 1975 in si tu ustvarila dom. Mož je tega leta namreč dobil službo na carini in Nadeždi, takrat še njegovi puncici, je mesto bilo takoj všeč.

»Ko sem prvič prišla v Gorico ... Vozili smo se celo noč. Po tisti dolgi vožnji iz Beograda do Gorice z avtobusom je Gorica bila tako jasna, tako s soncem obsijana, tako čista. Tako se mi je zdelo lepo. Še danes, ko jo vidim tako čisto, obsijano, si rečem, tako je, kot kadar smo prišli prvič v Gorico. In sem se odločila, da bomo tukaj živeli. Jaz sem bila iz Beograda, iz tistega živčava. Delala sem na JAT-u, na letališču, imela sem dobro službo. Odločila sva se, da greva na svoje. Odločili smo se za Novo Gorico, ker se mi je zdelo lepo, da vzgajaš otroke v tako majhnem mestu. Razmišljala sem že kot mama, tako sem gledala na mesto. Tukaj ni bilo nič, bilo je kot v enih toplicah. Tu ni bilo nočnega življenja, ni bilo za mlade. Ni bilo isto, kar smo mi imeli tam, ampak ker sva se že odločala, da bova imela otroke, da bomo družina, nama je ustrezalo. Odločila sva se za Slovenijo, ker je takrat bila vse Jugoslavija. Nisva se selila v drugo državo. Če bi se selila iz ekonomskih razlogov, bi šla v Nemčijo, šla bi za gastarbajterje. Zdelo se nam je fajn, da sva v Jugoslaviji, a vendar da sva odmaknjena od staršev. Da si ustvariva svoj dom, in zdelo se mi je, da Nova Gorica vse te pogoje izpolnjuje. Pa hitro sva dobila stanovanje.«⁷

Navezovanje stikov v novem okolju za Nada (kot jo danes imenujejo v Sloveniji) in njenega moža ni predstavljalo nobenih težav, saj je, po njenih besedah, mesto bilo polno priseljenih ljudi iz drugih jugoslovanskih republik. Kot sama pove, v Novi Gorici ni bil nobeden domačin.

»Prva prijateljstva so bila iz carine, kjer je delal mož. Tam so delali Srbi, Črnogorci, bili so iz cele Jugoslavije. Dokler se nisem zaposlila, nisem imela stikov z domačini. Pravih Novogoričanov itak ni bilo. Tu so vsi prišli iz drugih vasi, ob vikendih so odhajali domov. Nova Gorica je bila takrat prazna, sprehajali smo se okoli samo mi, Neslovenci. Družili smo se, stanovali smo v carinskem bloku.«

Dve leti po rojstvu prvega otroka je Nada dobila službo na GOSTOL-u.⁸ Kot pravi, se je tu njen stik z slovenskim prebivalstvom okrepljen, vendar ne brez upoštevanja kulturnih nerazumevanj, ki so delno izhajala iz že vzpostavljenih stereotipnih podob. Te so se kazale po pripovedovanju pričevalke v vsakdanu.

»V Jugoslaviji je takrat veljalo, da so Slovenke bolj emancipirane, ker so delale in služile denar. Ko sem prišla v Gorico, so vse ženske delale, imele so svoj avto in same hodile na žure. Moja sodelavka je začela delat pri petnajstih na Gostolu. Je imela avto, sezidala si je hišo, ampak o stvareh zunaj Gorice ni vedela nič. Niti je ni zanimalo ... Ko sem prišla iz Beograda, sem prinesla s sabo vse svoje obleke. V Beogradu smo se lepo oblačili, smo se sprehajali, hodili ven. V Gorici nisem imela kam, mojih oblek nisem mogla nositi, ker so bile preveč za Gorico. Enkrat sem se lepo

7 Intervju 10/N. L. Š.; 2004.

8 Goriške strojne tovarne in livarne

oblekla za v službo in sem imela črne nogavice, ker so pristale na obleko. Pa so me cel dan v službi vsi spraševali, kaj se mi je hudega zgodilo. Najprej nisem razumela, potem se ugotovila, da se barvane najlonke tu ne nosijo. Potem sem večino mojih oblek odnesla nazaj v Beograd, ker jih tu nisem rabila.»

Redna zaposlitev, emancipacija, nakup lastnega avtomobila in finančna neodvisnost so pogost spremljevalec ženskih pripovedi o vzroku prihoda v Slovenijo. Nadina zgodba v svojem bistvu ni toliko drugačna kot zgodbe drugih priseljenk, ki so se v Slovenijo priselile konec sedemdesetih. Prihajale so na obisk k bratu ali drugemu sorodniku, tu dobile zaposlitev in ostajale kot delovna sila v tovarnah. Po sedemdesetih, v času ekonomskega booma, ki je predvsem pomenil priseljevanje moške delovne sile, se v osemdesetih okrepi ženska migracija (53% odstotkov vseh), predvsem iz BiH (56%).⁹ Selitve so bile posledica razvejanih družinskih poznanstven (in pomoč pri iskanju zaposlitve za prijatelje iz izvirnega kraja) ter povpraševanju trga po nekvalificirani ženski delovni sili v tovarnah. Priseljenke so se v novem okolju finančno osamosvojile, spoznale fante in si ustvarile družino, oblikovale svojo mrežo prijateljev in poznanstev.¹⁰ V predstavljeni Nadini zgodbi izstopata dva podatka, ki med seboj dopolnjujeta naše vedenje o novem okolju – rast industrije je omogočala dober standard in spodbujala zaposlovanje žensk. Specifičnost okolja je bila v tem, da je mesto že po definiciji svojega nastanka bilo mesto priseljencev, saj se je gradnja urbanega prostora pričela šele leta 1948, torej trideset let pred Nadinim prihodom v mesto. Ljudje so se v nastajajoče mesto selili z okoliških hribov, iz drugih mestnih središč in zaradi velikega povpraševanja po delavski sili tudi iz drugih republik Jugoslavije. Za to ne preneseča dejstvo, da je novo okolje bilo precej drugačno glede kulture in navad oblačenja. A kot pravi Nada, v Novi Gorici ni bil noben domačin in, istočasno, so se vsi lahko počutili njegovi prebivalci. Bilo je hibridno mesto, ki je šele razvijalo svoj urbani potencial in odnos med prebivalci.

PRIMER NOVE GORICE

Nastanek Nove Gorice je tesno povezan s poveljno zgodovino in nastankom nove mejne razmejitve med Jugoslavijo in Italijo. Po podpisu pariške mirovne pogodbe 10. februarja 1947 je območje Goriške potrebovalo nov administrativni center, zato se je na sestanku razdelka za gradnje in obnovo pri gospodarskem odseku okrajnega izvršilnega odbora Gorica 17. aprila 1947 ustanovil delovni

⁹ Dolenc, Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni str. 86;

¹⁰ Za razliko od žena oficirjev JLA, ki so bile praviloma vzdrževane, slabo poznale jezik, slabe vključenosti v družbo in samega statusa JLA družin niso nikoli iskale zaposlitve v novem okolju. Dolenc, Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni, str. 76-77;

odbor za gradnjo novega mesta.¹¹ Za lokacijo je bilo izbrano ozemlje poleg stare Gorice, kjer se je nahajalo novo goriško pokopališče. Do njega je iz Gorice vodila cesta z drevoredom, imenovana Sv. Gabrijel (danes Erjavčeva ulica; Erjavčev drevored). Ob poti je stala ena od mnogih goriških opekarn, na travnikih ob potoku Koren pa je bilo nekaj kmetij, ki so pripadale zaselku Grčna. Ob železniški postaji Transalpina, ki je pripadala Jugoslaviji, je bilo stanovanjsko poslopje za železničarje.¹² »Zgradili naj bi nekaj velikega, lepega in ponosnega, nekaj, kar bi sijalo preko meje.«¹³

In so gradili. Kot prva je decembra 1947 prispela srbska mladinska brigada, ki je bila konec meseca tudi proglašena za prvo udarno brigado.¹⁴ Sledile so druge mladinske brigade, prihajali so ljudje iz cele Jugoslavije. Ravnikarjeva zasnova mesta, izdelana po teorijah Le Corbusiera, je želela spremeniti odnos do kvalitete življenja. Predvidel je veliko sonca in velike zelene površine. Po začetni gradnji t. i. »ruskih blokov«¹⁵ na Kidričevi ulici je bila urbanistična zasnova mesta spremenjena in Ravnikarjevo mesto ni nikoli zaživelo. Začeli so nastajati veliki bloki z malimi stanovanji, travnatih površin je bilo vedno manj. V koraku z različnimi političnimi tendencami so se spreminjale urbanistične zasnove mesta. Gradnja mesta je potekala nenačrtno, glede na potrebe mesta in političnih interesov. Iz velike magistrale v centru mesta je nastala cesta s parkirišči, mali trg na sredini nakupovalnega centra je prevzel vlogo mestnega jedra. V času industrijskega razcveta so se v mesto vrtnic selili iz cele Jugoslavije, saj jih je tu čakala dobro plačana služba. Neposredna bližina meje pa je nudila materialne ugodnosti, ki so v tistih časih bile dobrodošle in izboljševale standard družin.

V Novo Gorico so se leta 1948 kot prvi priseljevali domačini iz okoliških vasi, istočasno pa so iz območja drugih republik prihajali vojaki JLA in drugi uslužbenci vojske, ki pa v kraju niso ostajali. Prvi povojni priseljenci so bili državni uslužbenci, učitelji, zdravniki in gradbeni delavci, ki so oblikovali nastajajoče mesto. Iz Jugoslavije so prihajali vojaki JLA, ki so nadzorovali obmejni prostor, cariniki ter delavci na Jugoslovanskih železnicah. Prve velike migracije so bile v sedemdesetih,¹⁶ ko so v mesto prihajali polni avtobusi delavcev iz SFRJ. Mlade so novačili kar na Zavodih za zaposlovanje; ker doma ni bilo dela, so prihajale cele vasi, generacije mladih. Za njimi so prihajali drugi, iz istih koncev, iz istih družin.

11 Nusdorfer Vuksanović, Ko so na solkanskem polju še orali.

12 Rosa, Uršič, *Na solkanskem polju je raslo mesto*. Pokrajinski arhiv v Novi Gorici; 1998; str. 4.

13 Torkar, *Racionalizacija urbane strukture Nove Gorice z arhitekturo*.

14 Nova Gorica, 3. 1. 1948, št. 1, str.2.

15 Izraz »ruski bloki« označuje prvih šest blokov zgrajenih v Novi Gorici. O tem, zakaj imajo takšno ime, nisem našla nobenih podatkov. Izraz zato povzemam po Rosa, Uršič, *Na solkanskem polju je raslo mesto*, str. 4.

16 Statistični urad Republike Slovenije; Popis prebivalstva 2002; 888 prebivalcev se je v mesto preselilo med leti 1971/ 80 (vprašanje št. 18);

V obdobju t.i. industrijskih migracij so po podatkih intervjuvancev v Novi Gorici prednjačili prebivalci Vranjaka (*»Vranjak je bil kompletamente cela vas tukaj«*¹⁷), Modriče, Cazina¹⁸ ...

Veliko se jih je v času »desetdnevne« vojne vrnilo na svoje domove, kjer so gradili hiše, vendar se danes zaradi ekonomske nestabilnosti nekateri spet vračajo na delo v Slovenijo.

*» Samo iz Kraljeva so na bivša Vozila prišli delat trije, štirje avtobusi. Delavce so pobirali pred takratnimi Zavodi za zaposlovanje, v Novo Gorico so tako prihajale cele generacije, vasi mladih fantov. V času vojne se jih je veliko vrnilo, a veliko jih je tudi ostalo.«*¹⁹

Razširjeno mnenje, da so priseljenci v Slovenijo prihajali na začasno delo in da jih je večina doma gradilo hišo in razmišljala o kasnejši vrnitvi domov, ni točna. Razloge za priselitev v Slovenijo Danilo Dolenc (Položaj in status ABČHMS) klasificira kot ekonomske, osebne (družinske), prisilne in »druge razloge«.²⁰ Najštevilčnejši so bili ekonomski migranti, ki so v selitvi videli možnost za izboljšanje svojega ekonomskega položaja in priložnost za socialni napredek družine. Ekonomskim migrantom so sledile družine, ki so vštete v družinske migracije. Vzroki za osebne selitve so raznoliki in odvisni od posameznikovih okoliščin. Med priseljence iz drugih vzrokov Dolenc uvršča državne uslužbenice (zaposleni v JNA, carini, državni upravi). Ti kraja svoje selitve niso izbirali in so se po ozemlju selili po državnih direktivah. Prav premestitve jugoslovanske vojske na mejna slovenska ozemlja so v prvem obdobju po drugi svetovni vojni predstavljale edine večje migracijske tokove. Nalogo varovanja državne meje so opravljali mladi vojaki, ki so bili večinoma srbske narodnosti, po rodu iz Srbije in Hrvaške.²¹

Priseljevanje v Slovenijo je konstantno rahlo naraščalo do sedemdesetih let, po uveljavitvi ekstenzivne ekonomije v drugi polovici sedemdesetih pa naj bi se število priseljencev podvojilo. Kot smo že dejali, je v obdobju prvih povojnih migracij prevladovala moška populacija. Žene so za možmi prišle kasneje, v kolikor je migracija bila vezana na moževo delo na meji (JLA, carina, železnice); velikokrat do migracije cele družine ni prišlo. Zgodilo se je tudi, da so priseljencu sledili bratje, prijatelji in šele na to družina. Tak tip migracij je značilnejši za drugo obdobje priseljevanja, v času ekstenzivne migracijske politike in odpiranja

17 Intervju S. Stanković, 2005.

18 Prednjačili so prebivalci iz tedanje BiH, kar je razvidno tudi iz podatkov popisa 2002. Za državo prvega prebivališča je 1270 novogoričanov označilo BiH (vprašanje št. 17); le 392 jih je kot materni jezik izbralo bosanski jezik.

19 Intervju S. Stanković, 2005.

20 Dolenc, Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni, str. 49; Raziskava »Perceptije slovenske integracijske politike«. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2005.

21 Prav tam, str. 55.

novih delovnih mest. Vzrok ni bil samo združevanje družin, temveč odpiranje novih delovnih mest v rastoči industriji.

»Prišla sem na obisk k enemu fantu. S prijateljico sva prišli tako, na počitnice. Pa nas je vprašal, če bi rade delale, da v Cicibanu iščejo delavke. In sem si rekla, zakaj pa ne. Službo sem takoj dobila in sem ostala. Najprej sva s prijateljico živeli pri tem fantu, potem sem šla na svoje. Spoznala sem svojega moža in tako je bilo. Nikoli nisem mislila ostati. Sedaj živim tukaj.«²²

Največji razmah priseljevanja je tako v Novi Gorici zabeležen v drugi polovici sedemdesetih, ko se pojavi potreba po številni delovni sili iz drugih področij Jugoslavije. Migracije, ki so potekale, so bile internega tipa, saj so se ljudje kljub temu, da so bili etnično mešani, selili znotraj iste države. Ob razglasitvi slovenske neodvisnosti v letu 1991 je bilo mnogo prebivalcev mesta etnično drugorodnih in postali so priseljeni »tujci«.

Priseljenci so bili odtrgani od matičnega okolja in so v novem okolju morali dvakrat oblikovati svojo identiteto. Prvič ob priselitvi, ko so, večinoma zaradi ekonomskih migracij, iskali svoj življenjski prostor in si tam oblikovali življenjski vsakdan. Drugič so svojo identiteto oblikovali po osamosvojitvi Slovenije, ko so se znašli v novem položaju tujca v državi, čeprav jih je veliko že pridobilo slovensko državljanstvo. Kolikšna je stopnja asimilacije in kolikšna intergracije, je zgodba posameznikov. Prav tako je težko določiti, kako številne so bile migracije v Slovenijo in kateri kraji so beležili največje izseljevanje in kateri priseljevanje.

Po Miranu Komacu je slika migracijskih procesov v Slovenijo iz območij bivše skupne države namreč nepopolna in pomanjkljiva. Migracijski tokovi naj bi bili obsežnejši kot zapisani, saj so do leta 1991 priseljevanja potekala znotraj enotne države in migranti svojih prihodov v novo okolje velikokrat niso prijavljali. Po navedbi istega avtorja so migracijski procesi močno spreminjali narodno sestavo prebivalstva. Odstotek opredeljenih kot Slovenci je tako leta 1971 znašal 94,03%, leta 1981 90, 52% in leta 1991 87, 84%.²³

Koliko se jih je po letu 1991 dejansko odselilo iz države, ne vemo. Po mnenju Komaca je ta podatek praktično nemogoče najti. Največ naj bi se odselilo Srbov in Črnogorcev, najmanj Bošnjakov (Muslimanov) in Hrvatov. Odselitev večjega števila srbskega prebivalstva je razumljiva iz dejstva, da so Srbi sestavljali velik del pripadnikov JLA in so se po osamosvojitvi vrnili s svojimi družinami domov. Danes tvorijo priseljenci izrazito urbano populacijo. Na območju Ljubljane živi tretjina vseh opredeljenih, ostala večja mesta so Kranj, Maribor, Jesenice (...), industrijski centri, kjer so ob prihodu dobili delo in ostali.

22 Intervju 8/ P. S., 2005.

23 Komac, Migracijski tokovi po drugi svetovni vojni, str. 56-57.

Podatkih popisa leta 2002²⁴ kažejo, da je v Sloveniji živelo 150.763 oseb, 7,7 % prebivalstva, ki so se v Slovenijo preselili iz območja bivše skupne jugoslovanske države oz. njenih naslednic. Pretežni del migrantov, skoraj 85 % (127.518 oseb), je prišel v Slovenijo pred letom 1991; dobra polovica migrantov se je priselila v obdobju 1971- 1990.

Soočanje z različnimi oblikami nestrpnosti do Neslovencev iz bivše Jugoslavije je sovpadalo z osamosvojitvijo Slovenije. Predvsem Srbi so bili zaradi vojne na Balkanu ter enačenja z JLA in režimom Slobodana Miloševića pogosta tarča napadov javnosti.²⁵ Oblike netolerance so bile manjše, te so bile popisane ali uničena vrata stanovanja, šikaniranja v šoli in na delovnem mestu, bile pa so tudi druge, hujše oblike nestrpnosti. Med temi je v slovenski javnosti najbolj odmevala »afera izbrisanih«.

Želja po vrnitvi v Srbijo ni prisotna pri starejših priseljencih, katerih potomci so si družino ustvarili v Novi Gorici. Ta skupina je tudi podvržena hitri asimilaciji, saj vnuki nimajo stikov z izvornim okoljem svojih starih staršev. Želja po vrnitvi v državo izvora je bolj prisotna pri moškem delu prebivalstva. Razlog je mogoč predvsem v dejstvu, da so moški bolj vezani na svoje tradicionalno okolje in so si večinoma tudi obnovili staro ali pa zgradili novo hišo v domačem kraju, kamor bi se preselili na stara leta. Ob priselitvi so novo okolje jemali kot začasno, bilo jim je vir dobrega zaslužka v času, ko je doma primanjkovalo delovnih mest. Vendar so bili priseljenci še zelo vezani na domače okolje. Več informatork je povedalo, da so se večinoma selili le moški, katerim se je šele kasneje pridružila še žena z otroki. Čez poletje so se vračali na možev dom in počasi gradili bivališče.

To je tudi razlog za pogostejše vračanje v možev rojstni kraj. Ženske pa si želijo ostati, kjer imajo tukaj svoje otroke in okolico, na katero so vezane, in kjer vzdržujejo svoj način življenja.²⁶

»Prva leta smo se redko vračali v Srbijo, potem je oče pri Kraljevu kupil zemljo in hišo. Začel je zidati hišo in mislili smo, da bomo živeli dol. Vizija je takrat še bila, da bomo živeli tam. Potem je bila vojna in smo ostali tukaj.«²⁷

Intenzivnost navezanosti na družino je danes eden najpomembnejših vzrokov za vzdrževanje stikov s krajem izvora. Družinske razmere migranta, navezanost na kraj/ državo izvora, vrednotenje same etnične pripadnosti ter želja po vrnitvi domov pogojujejo vračanja priseljencev in posledično, njihovih potomcev. Tisti, ki že dolgo bivajo v Sloveniji, v državi izvora morda nimajo več sorodnikov in prijateljev. Tesni stiki so večinoma časovno pretrgani pri priseljencih, ki imajo čez

24 www.stat.si/popis2002/si/kaj_je_popis.html

25 Kuzmanić, Ksenofobija v nekdanji SFR Jugoslaviji in v postsocialistični Sloveniji, str. 23- 27.

26 Pezdir, Stiki in vezi med priseljenci iz nekdanje Jugoslavije in njihovimi potomci v Sloveniji z izvornim okoljem, str. 652-654.

27 Intervju 7/A.D., 2005.

60 let. Razlog za pogoste stike je tudi geografska bližina ali oddaljenost domačega ozemlja, ter navezanost posameznika na kraj izvora in sorodstvene vezi.

Informatorji v grobem priseljence iz nekdanje skupne države se uvrščajo v tri skupine: priseljence, ki aktivno delujejo v matičnih kulturnih društvih in se identificirajo kot pripadniki izvirnega okolja; priseljence, ki se etnično identificirajo po okolju izvora, vendar nimajo nobenih nacionalno-etničnih teženj po izkazovanju svoje pripadnosti; priseljence, ki se ne identificirajo po izvornem okolju in so se asimilirali.

KAKO JE NADA DOŽIVELA OSAMOSVOJITEV SLOVENIJE?

Nova situacija, nastala z osamosvojitvijo Slovenije, je Nadino družino pustila v velikem precepu. Svojci so jih vabili nazaj domov v Srbijo. Veliko ljudi se je odselilo. Neka družina, s katero so se veliko družili, je čez noč spakirala stvari in odšla iz Slovenije. Niso se niti poslovili in ni več slišala zanje. Z možem sta se odločila, da ostaneta, in zaprosili so za slovensko državljanstvo. Vendar so se stvari spremenile.

»Stvari so se spremenile, čez noč so se spremenile. Mi smo težko dojemali situacijo, ker ne moreš verjeti, kako se je vse enkrat podrlo. Ostali smo brez države, bili smo prisiljeni zaprositi za državljanstvo. V tem ni bilo nič hudega, tako je povsod po svetu. A mi smo v tej Jugoslaviji kar naenkrat ostali brez Jugoslavije. Zaprosili smo za državljanstvo in čakali, ali ga bomo dobili, kako bo šlo, kako bomo živeli. Seveda so bile spremembne, v naših glavah je bilo drugače, mi smo se rodili v Jugoslaviji in tako so nas učili. Mi Jugoslovani smo imeli Jugoslavijo v svojih glavah. To je bila ena država in bilo mi je vseeno, kje bomo živeli, zato sem se odločila, da bomo živeli tukaj. Mene ni nikoli motilo, da živi več narodov skupaj. Rojena sem v Vojvodini. Tam smo bili vsi pomešani, enkrat smo se v srednji šoli pogovarjali, koliko nacij smo imeli v razredu. Bili smo vseh nacij, a tega nismo niti vedeli. Če je prišel h komu Madžar, so govorili madžarsko, če Slovak, so govorili slovaško. Mi s tem nismo imeli problemov, tako smo odrasli, tako živeli.«

In zaključí: *»Danes se ti ljudje opravičujejo, v smislu, sej si fajn, a oprosti, ker ne govoriš slovensko. Ker nisi Slovenec. Zakaj? Meni se ni treba za nič opravičevati, ne počutim se kriva zato, ker nisem Slovenka. To ti dosti pove o tem, ko ti rečejo, da ti si v redu, ampak oprosti ...«*

Ključna sprememba definicije o tem, kdo so priseljenci v mestu, je bilo leto 1991, ko so bili državljani drugih republik SFRJ razumljeni kot priseljen element, medtem ko so slovensko govoreči priseljenci bili razumljeni kot domačini. Marsikateri priseljenec iz »juga« je takrat v mestu bival že več kot

trideset let, si tu ustvaril družino in okolje razumel kot svoj dom. Priselitev v nov kraj so priseljenci razumeli kot del njihove emancipacije in se kot tak ni razlikoval od priselitve slovenskega prebivalstva. Nova Gorica je namreč sama po sebi specifična, saj so bili vsi prebivalci priseljeni in so vsi izhajali iz drugačnih okoljih, tako socialno kot geografsko. Stigmatizacija in diskriminacija priseljencev iz drugih jugoslovanskih republik se je kazala tako v vsakodnevnih stikih kot v odklonilnem medijskem diskurzu do priseljencev. Zaradi vojn na območju nekdanje Jugoslavije so se okrepila nacionalistična čustva, medverski in mednacionalni konflikti, ki so se zrcalili tudi v novih strategijah prijateljstev in oblikovanju odnosov med pripadniki različnih etničnih skupnosti.

V prepletanju osebnih zgodb, ki iščejo svojo identiteto in prostor, je Nova Gorica ostala mesto na meji. Danes se spopada s padanjem gospodarske rasti in zapiranjem teh istih tovarn, ki so pred tremi desetletji in več odprto vabila nove prebivalce v nastajajoče mesto. Gradili so jo sami – vsi, razen redkih izjem –, priseljenke in priseljenci.

Aleš Gabrič

UVELJAVLJANJE SLOVENŠČINE KOT URADNEGA JEZIKA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

NEDOKONČANO POLAGANJE TEMELJEV JEZIKOVNE ENAKOPRAVNOSTI NA ZVEZNI RAVNI

Ena izmed pomembnih obljub vodstva osvobodilnega gibanja, s katero je v partizanske vrste ali med aktiviste pritegnilo veliko sodelavcev, je bila obljuba o povojni nacionalni enakopravnosti. Za Slovence, ki jim je skozi zgodovinski razvoj identiteto odločilno oblikoval poseben jezik, ki se ni ločil zgolj od germanskih in romanskih sosedov, temveč je precej drugačen tudi od bližnjih slovanskih narodov, je bil to privlačen obet. »Jezikovnemu narodu« je napovedoval, da naj bi povojni čas le prinesel že dolgo pričakovano popolno emancipacijo slovenščine, ki so ji oblasti že od nekdaj obljubljale večjo veljavo, a so se obljube oblastnikov in želje Slovencev vedno izgubile na čudnih stranpoteh zgodovine.

Že po 1. svetovni vojni, ob ustanavljanju kasnejše Kraljevine Jugoslavije, so bila slovenska pričakovanja velika, a so hitro poniknila v vrtincu političnih iger jugoslovanske politične elite in nedoslednosti slovenskih strankarskih prvakov, ki so slovenski jezik manj uporabljali na vsedržavnem nivoju in ga bolj izrabljali za politikantske namene.¹ Zato je bilo vprašanje jezikovne enakopravnosti deležno velike pozornosti vodstva osvobodilnega gibanja že v času vojne ob prvih korakih ustvarjanja poveljne politične ureditve.

Po 2. zasedanju Avnoja vprašanje uradnih jezikov ni bilo natančneje določeno, čeprav so se s tem vprašanjem srečevali do sprejema prve poveljne jugoslovanske ustave. Že Statut Avnoja, sestavljen ob prelomu leta 1943 v 1944, je med dolžnosti predsedstva Avnoja zapisal, da mora zakone objavljati »v jezikih vseh zveznih enot«.² Ker jeziki niso bili naštet in je bila izpostavljena enakopravnost zveznih enot, ne pa narodov, so določbe lahko pomenile le začetek reševanja problema, niso pa še nakazale rešitve.³ Eden glavnih piscev nove zakonodaje Moša Pijade je »zakon o enakopravnosti jezikov« naštel med najpomembnejšimi zakoni nove ljudske oblasti, ki bi jih bilo treba sprejeti.⁴ V zakonu iz januarja 1944 je bilo nato navedeno, da je treba vse odloke Avnoja in njegovih organov objavljati v »srbskem, hrvaškem, slovenskem in makedonskem« jeziku.⁵ Ti štiri jeziki so bili še nekajkrat omenjeni v dokumentih Avnoja, predvsem v določbah, v katerih jezikih morajo biti izdani zakoni in podzakonski akti. Da je treba zakonske določbe objavljati »na srbskem, hrvaškem, slovenskem in makedonskem jeziku«, je bilo aprila 1944 vneseno v pravila o organizaciji in delu Avnoj⁶ in ob koncu leta 1944 prepisano še v odlok o Uradnem listu Demokratične federativne Jugoslavije.⁷

Srbščina, hrvaščina, slovenščina in makedonščina so bili jeziki, ki so jih pri izdajah zakonodaje v zadnjem letu vojne uporabljali zakonodajni odbor Avnoja, vlada Demokratične federativne Jugoslavije in njena ministrstva. Ti jeziki so bili enakopravni tudi pri uporabi v prvi poveljni ustavodajni skupščini. Že v njenem delovanju se je uveljavilo načelo glede enakopravnega upoštevanja obeh pisav, latinice in cirilice, ki se je obdržalo tudi kasneje v delu zveznega zakonodajnega organa. Seje skupščine so bile izmenično pisane ena v latinici in druga v cirilici, a v zapisnikih najdemo tudi odstopanja od tega načela. Ko sta npr. Edvard Kocbek ali Josip Rus na seji, katere zapisnik je pisan v cirilici, govorila v slovenščini, so v tem delu zapisnika cirilico zamenjali s slovenskim črkopisom.⁸ V

1 Prim. Jesenšek, Slovenski jezik v skupščini prve Jugoslavije.

2 Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, tom 2, str. 8.

3 Prav tam, str. 32.

4 Prav tam, str. 21.

5 Prav tam, str. 731.

6 Prav tam, str. 32.

7 Prav tam, str. 732.

8 *Zasedanje Ustavotvorne skupštine*, str. 67-68, 685-692.

ustavodajni skupščini se je izkazala tudi že nedoslednost, ki je bila pri slovenskih funkcionarjih v zveznih organih oblasti vidna tudi v naslednjih desetletjih bivanja v drugi Jugoslaviji. Nekateri so izrabili pravico do enakopravnosti jezikov in so v skupščini govorili v slovenščini; poleg že omenjenih so to bili npr. Stanko Cajnkar, Jože Lampret in Beno Kotnik. Nekateri drugi pa so v svojih nastopih uporabljali srbsščino, kar npr. velja za Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča in Maksa Šnuderla. Zanimiv je bil nastop Edvarda Kocbeka na seji 17. januarja 1946, na kateri je deloma govoril v slovenščini deloma v srbsščini. Zapisnik, pisan v cirilici, se je prilagajal spremembi jezika in je tudi Kocbekov govor zapisan deloma v latinici in deloma v cirilici.⁹

Omeniti velja tudi vlogo Josipa Vidmarja. Avtor Kulturnega problema slovenstva iz leta 1933, v katerem se je zavzel za obrambo slovenstva, je bil ob oblikovanju ustavodajne skupščine izvoljen za predsednika zbora narodov. Toda kot predsedujoči je, enako kot minister za konstituanto Edvard Kardelj, vseskozi uporabljal srbsščino, in to tudi v primeru, ko je predal besedo slovenskemu poslancu. Na skupni seji obeh zborov ustavodajne skupščine 31. januarja 1946, na kateri so izglasovali Ustavo FLRJ, so vprašanje enakopravnosti jezikov rešili tako, da je najprej Moša Pijade prebral člene od 1 do 44 v srbskem jeziku, nato Zvonko Brkić člene 44 do 76 v hrvaščini, Marijan Breclj člene 77 do 114 v slovenščini, zadnji del ustave, člene od 115 do 139, pa je Vlada Maleski prebral v makedonskem jeziku.¹⁰

Tako poudarjena enakopravnost jezikov pa je bila zgolj navidezna, saj oblasti niso imele niti sredstev niti volje, da jo izpeljejo do konca. Že v zakon o enakopravnosti jezikov v Demokratični federativni Jugoslaviji iz januarja 1944 je bil vnesen zadržek, da bodo predpisi »zaradi trenutnih tehničnih težav« objavljene v enem ali drugem jeziku, za prevode pa so morali poskrbeti republiški organi.¹¹ V praksi se je kmalu uveljavilo, da je en ali drugi jezik postala srbsščina (oz. srbohrvaščina), medtem ko slovenščina ali makedonščina nista prišli na vrsto. V nobenem členu Ustave FLRJ ni bila zapisana enakopravnost jezikov bodisi na zvezni bodisi na republiški ravni. Le v 13. členu je bilo navedeno, da »uživajo pravico in zaščito svojega kulturnega razvoja in svobodne uporabe svojega jezika« v Jugoslaviji živeče narodne manjšine.¹² Paradoksalno – pravice, ki jo je ustava podelila narodnim manjšinam, ni nikjer natančno predpisala narodom, ki so sestavljali federativno urejeno državo.

Na to protislovje je v ustavodajni skupščini 14. decembra 1945 opozoril srbski poslanec Miloš Moskovljević, član Zemljoradniške stranke, po stroki profesor slovanskih jezikov. Omenil je, da predlog ustave »nič ne govori o

9 Prav tam, str. 555-563.

10 Prav tam, str. 837.

11 Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, tom 2, str. 731.

12 *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 10, 1. 2. 1946.

državnem jeziku. Običajno se kot zunanji znak omenja tudi, kateri je državni jezik.« Opozoril je, da sta obe ustavi prve Jugoslavije omenjali kot državni jezik srbsko-hrvaško-slovenski, čeprav ta sploh ne obstaja, in da v Sovjetski zvezi, kjer zakone sicer objavljajo v vseh jezikih, osrednji organi uradujejo zgolj v ruščini. Poudaril je, da v Jugoslaviji vsaka republika uraduje v svojem jeziku, v nasprotju z zapisanimi odloki pa je izpostavil, da imamo dejansko »tri jezike: srbohrvaški, ker je to pravzaprav en jezik (črnogorskega jezika ni), potem imamo slovenski in makedonski«. Zatem pa je predlagal: »Po mojem mnenju bi morali povedati, da bi se v medsebojnem dopisovanju vedelo, kakšen jezik bodo uporabljale republike, oziroma kateri jezik je obvezen za vse, ali je vsak jezik obvezen za vrhovno oblast in za druge republike.« Čeprav ni izrekel konkretnega predloga, je njegov zaključek s stališčem zagovarjanja tistega, kar večina razume, jasno namigoval na večjo veljavo večinskega jezika v državi, saj je kot primer, kaj ne bi bilo ustrezno, omenil naslednje: »V praksi pride za ministra Slovenec, ki bi lahko uradoval po slovensko, ker pa večina ljudstva ne razume slovensko, bi bilo nesmiselno uporabljati jezik, ki ga večina ne razume.«¹³

Predsedujoči Moša Pijade mu je odgovoril, da se Uradni list že tiska v štirih izdajah, da so štirje jeziki že navedeni v nekaterih predpisih, in da zato meni, da ni potrebno, da bi bilo to zapisano neposredno še v ustavi. »Doslej ni bilo nikakršnih sporov«, je menil Pijade in z zagotavljanjem, da je enakopravnost jezikov že dosežena, zaključil ta del razprave.¹⁴

Toda Pijadejeva stališča niso bila odsev realnosti, o čemer so se lahko prepričali številni Slovenci in pripadniki manjših narodov, ki so hoteli kakšno uradno zadevo urediti v svojem maternem jeziku. Že nadaljnje delovanje zvezne skupščine po sprejemu ustave je nakazovalo, da slovenščina dobiva značaj jezika druge vrste, saj je skorajda izključni jezik uporabe v zveznem parlamentu postala srbsčina oz. hrvaščina oz. srbohrvaščina. Prvo redno zasedanje po sprejemu ustave je 15. maja 1946 odprl Josip Vidmar v srbohrvaščini (srbsčini)¹⁵ in ta jezik nato dosledno uporabljal tudi v nadaljnjem delu, ko je bil vnovič izvoljen za predsednika Zveznega zbora Ljudske skupščine FLRJ. Kasnejše ocene kritikov, predvsem iz vrst slavistov, da je slovenščina leta 1945 popolnoma izginila iz uporabe v zveznih organih odločanja, sicer niso povsem točne. Vsekakor je bila njena uporaba izjema in je bila govorjena slovenščina slišana le še v prvih letih delovanja skupščine, ko je že izrazito prevladal srbski jezik. Podporo posameznih

13 *Ustavotvorni odbori Savezne skupščine i Skupštine naroda*, str. 112 (vsi prevodi Aleš Gabrič).

14 Prav tam, str. 123.

15 *Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda : 15 maj–20 jul 1946*, str. 3.

Uporaba enega ali drugega izraza v tem besedilu ne pomeni opredeljevanja za bolj ali manj ustrezen način poimenovanja. O problematičnosti poimenovanja jezika, ki se je še bolj zapletlo po razpadu Jugoslavije, več gl. Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu*.

zakonskim predlogom so tako nekateri slovenski poslanci na majsko-junijskem zasedanju skupščine leta 1946 izrazili in pojasnili v slovenščini, kar npr. velja za Bena Kotnika, Srečka Žumra, Josipa Rusa ali Toneta Fajfarja.¹⁶ Tudi omenjeni niso bili dosledni, saj so slovenščino uporabili le, ko so se sami prijavili k besedi, če pa so bili poročevalci posameznega odbora, so poročali v srbohrvaščini. Slovenski politiki »prve lige«, npr. Edvard Kardelj ali Boris Kidrič, pa slovenščine v zvezni skupščini sploh niso uporabljali.

Da zvezna administracija dejansko ni zmogla uresničiti načela enakopravnosti jezikov v delovanju skupščine (in drugih zveznih organov), nakazuje govor Edvarda Kocbeka na zasedanju 1. aprila 1946 ob obravnavi pogodbe o prijateljstvu in vzajemni pomoči med Jugoslavijo in Poljsko. Kocbek je najprej govoril v srbohrvaščini, po nagovoru, »dozvolite mi da kao Slovenac kažem nekoliko reči i na svom jeziku«, pa govor dokončal v slovenščini.¹⁷ Toda za pregled in lektoriranje besedila v slovenščini v administraciji beograjskega parlamenta očitno niso našli primerne osebe, saj v zapisanih Kocbekovih besedah kar mrgoli slovničnih napak, ki si jih že povprečno usposobljeni slovenist ne bi dovolil.

Na račun prevodov zveznih predpisov v nacionalne jezike, ki jim je bila zakonsko zagotovljena enakopravnost, so se začele vrstiti kritike. Da bi omilili njihov domet in ostrino, so leta 1948 v zvezni skupščini imenovali komisije za potrjevanje avtentičnosti besedil. Ustanovljene so bili štiri, za jezike, ki so formalno veljali za enakopravne, torej za srbsčino, hrvaščino, slovenščino in makedonščino. Toda komisije so bile sestavljene iz poslancev in ne jezikoslovcev. V prvi sestavi slovenske komisije je imel najvišjo izobrazbo pravnik dr. Makso Šnuderl, s skrbjo za lep jezik pa je imel največ izkušenj pisatelj France Bevk.¹⁸

V PRVI SLOVENSKI USTAVI SO »POZABILI« Poudariti SLOVENŠČINO

Slovenski politiki so v jugoslovanskem merilu sami storili korak nazaj in slovenščini odvzeli status enakopravnega jezika v zveznih organih odločanja. Sprejeli so samoumevno logiko, da v zveznih organih odločanja uporabljajo srbohrvaščino, doma pa slovenščino. Tako samoumevno, kot je 15. maja 1946 v srbohrvaščini odprl 1. redno zasedanje zvezne skupščine, je Josip Vidmar 18. novembra 1946 v slovenščini nagovoril otvoritveno sejo prve slovenske ustavodajne skupščine. V čustveno nabitem nagovoru je preletel slovensko misel

16 *Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda : 15 maj – 20 jul 1946*, str. 145–146, 178–180, 654–655 in 677–681.

17 *Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine FNRJ : 20 marta – 1 aprila 1946 godine*, str. 598–601.

18 *Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća : 27–29. septembra 1948*, str. 457.

od prvih zapisov Trubarja do naslednjih velikanov slovenske besede, Vodnika, Prešerna in drugih, zaključil pa z obljubami Osvobodilne fronte iz leta 1941, ki naj bi bile potrjene tudi z delom slovenske ustavodajne skupščine.¹⁹ Besedo je nato predal najstarejšemu poslancu, pesniku Otonu Župančiču, kar je simbolno prav tako nakazovalo, da je prišel čas večje veljave slovenske besede.

Prva slovenska ustava je bila sprejeta 16. januarja 1947, v odnosu do uradnega jezika pa je dosledno sledila nedoslednosti jugoslovanske. Uvodoma je sicer prvič uradno določila slovenski državni grb, zastavo in glavno mesto, pisci pa so »pozabili« navesti, da je v Sloveniji uradni jezik slovenščina. Tako je bilo, kot v jugoslovanskem primeru, tudi v slovenski ustavi izrecno navedeno le, da imajo pravico »svobodne uporabe svojega jezika« pripadniki narodnih manjšin;²⁰ podobne navedbe za Slovence v ustavi ni bilo. Slovenščina kot (samoumevni) uradni jezik se je pojavila šele v 111. členu v zapisu: »Postopek pred sodiščem se vodi v slovenskem jeziku.« Državljanom drugih narodnosti je bila omogočena uporaba njihovega jezika in zagotovljena pravica do prevodov gradiva in do prevajalca.²¹

Federalizacija države slovenskemu jeziku ni prinesla popolne enakopravnosti, saj je bila njena uporaba, čeprav tudi to ni bilo natančno zakonodajno določeno, omejena na soočanje Slovencev s slovenskimi državnimi organi na območju Ljudske republike Slovenije. Uvedba načela, da je v Sloveniji edini uradni jezik slovenščina, bi pomenila, da bi morale tudi ekspoziture zveznih ustanov na Slovenskem uporabljati slovenščino. Nedorečena zakonodaja je puščala prostor za različne razlage, s tem pa zveznim ustanovam omogočala uporabo le enega jezika, ki se je čedalje bolj pojmoval kot »enoten« ali celo obvezen za vse v državi.

Posledice preveč ohlapno zapisane enakopravnosti jezikov so bile številne težave in nesoglasja, ki so spodbujala šovinistične zamere in izpade.²² Najbolj očiten je bil poskus jezikovne unifikacije v oboroženih silah Jugoslavije. Po ukinitvi glavnih poveljstev vojsk po republikah je v Jugoslovanski armadi zavladal enoten jezik, kar je bilo v velikem nasprotju s tradicijo osvobodilnega gibanja in pričakovanji Slovencev. V osvobodilni vojni v letih 1941 do 1945 so partizanske enote na slovenskem ozemlju gojile tradicijo uporabe maternega jezika v vseh pogledih, od medsebojne komunikacije vojakov do poveljevanja na najvišjih ravneh. Vodstvo osvobodilnega gibanja je to utemeljevalo z večjo enakopravnostjo med narodi, kar naj bi v partizanske enote pritegnilo tudi borce drugih narodnosti. Iz pridruženih italijanskih borcev so ustanavljali italijanske enote z italijanskim poveljevalnim jezikom, avstrijski bataljon pa je imel nemški

19 *Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije*, str. 4–6.

20 *Ustava Ljudske republike Slovenije*, str. 10 (člen 12).,

21 Prav tam, str. 50 (člen 111).

22 Splošno o jezikovni politiki gl. Pogorelec, *Jezikovna politika in jezikovno načrtovanje pri Slovencih*.

poveljevalni jezik. Propaganda za vključevanje v partizanske enote je posebej izpostavljala enakopravnost narodov in jezikov, tako da je bila uporaba maternega jezika med osvobodilno vojno povsem samoumevna.²³

Ukinitev narodno enotnih vojaških enot in njihova podreditev skupnim poveljstvom po koncu vojne leta 1945 je bila za številne Slovence udarec, ki je vplival na padanje popularnosti Jugoslovanske armade (kasneje Jugoslovanske ljudske armade - JLA) v Sloveniji. To je v naslednjih desetletjih povzročilo slabosti, na katere vodilni politiki niso bili pripravljeni. Ukinitev slovenskih vojaških enot sicer ni zaustavila razvoja slovenskega vojaškega izrazoslovja, ki je trdno osnovo dobil že z navodili glavnega štaba NOV in PO Slovenije v vojnih letih.²⁴ Terminološko vprašanje oz. slovensko vojaško izrazoslovje se je po vojni prvič vrnilo na dnevni red ob pripravi na izdajo zbirke zakonov o Jugoslovanski armadi v začetku leta 1948. V Beogradu so se soočili z vprašanjem, kako ustrezno prevesti vse vojaške izraze v slovenski izdaji Uradnega lista, zato so za mnenje povprašali tudi slovensko vlado. Posebna pravno-terminološka skupina pri ministrstvu za pravosodje Slovenije je pripravila stališča in predloge, ki naj bi jih upoštevalo slovensko uredništvo Uradnega lista FLRJ.²⁵ Problematika se je torej omejevala na uveljavitev ustrezne vojaške terminologije za potrebe uradnih objav, ni pa bilo ob tem postavljeno tudi vprašanje, zakaj se še ne, ali naj bi sploh se in kako naj bi se terminologija uveljavila tudi v vojaškem poveljevanju.

V Sloveniji je pogosto prihajalo do sporov med domačini in pripadniki vojske. Med temi so prevladovali oficirji iz srbskohrvaškega govornega področja, ki niso znali jezika domačinov, prihajali so iz drugačnega kulturnega okolja in v novem okolju živeli precej izolirano od življenjskega utripa svoje okolice. Zapostavljenost slovenskega jezika, drugačen življenjski stil, ugled vojske in njenega oficirskega kadra, ki je bil v Sloveniji na bistveno nižji ravni kot drugod, so vodili v nesporazume. Ker so častniki v prvem povojnem obdobju, v času racionirane preskrbe, uživali privilegije v stanovanjski politiki in pri oskrbi z osnovnimi dobrinami, se je med Slovenci še krepil občutek zapostavljenosti in izkoriščenosti, saj so menili, da so privilegijev v prvi vrsti deležni pripadniki drugih narodov. Kadar je bil pri tovrstnih sporih soudeležen še alkohol, je prihajalo tudi do zelo negativnih posledic z nacionalističnimi izpadi na vseh straneh. Prepirl iz nabora leta 1953 v Kranju, ko so se slovenski rekruti, po opisu predstavnikov JLA zadirali na vojaške osebe z izjavami – »šaljete nas u Koreju i

23 Mikuž, *Pregled zgodovine NOB, 2. knjiga*, str. 225-226; ARS, AS 1589, š.k. 188, a.e. 434, Jaka Avšič, Nekaj pripomb k mnenjem o rabi jezikov v JLA. Več o tem Gabrič, *Slovenščina in Jugoslovanska ljudska armada*.

24 Avšič, *O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije*, str. 100–102.

25 ARS, AS 223, š. 22, dok. Pov. 15–48.

psovali so srbsku okupatorsku majku²⁶, – verjetno ni bil osamljen primer, ko bi se morali pristojni v državi nad tovrstnimi nesoglasji pošteno zamisliti.

Poskusi jezikovnega poenotenja se niso ustavljali le na »vojaški« fronti. Celo minister zvezne vlade v letih 1945–46 Edvard Kocbek je bil zgrožen, ko je izvedel, da je znanec »poslal naprej slovenski akt, ki so ga vrnilo s pripombo: 'Službeni jezik srpski.'« Za Kocbeka ni bilo dvoma, kdo je najbolj odgovoren in kdo bi moral najbolj vztrajati pri zahtevah za večje uveljavljanje slovenščine: »Vsemu temu je kriva kadavrška disciplina vodilnih partijcev v odnosu do centrale.«²⁷

Podcenjujoč odnos do slovenskega jezika bi morali zaznati tudi na šifrantskem odseku v Ljubljani, ki je bil zadolžen za prenos tajnih sporočil v Beograd. Iz beogradske centrale so jih 6. julija 1946 pozvali, naj jim zadnji dve depeši pošljejo še enkrat, in to v srbohrvaščini, »ker pri odseku za šifriranje nimamo osebe, ki bi razumela slovensko«. Dodali so še, da tudi »v bodoče vse depeše dostavljate na srbskohrvaškem jeziku«. ²⁸ Zanimiv je seveda že podatek, da so zahtevali sporočila v jeziku, ki tedaj ni bil uraden; v tem primeru bi morali zahtevati prevode v srbsščino ali v hrvaščino. Ob tem pa se lahko le poigravamo z mislijo, kaj bi bilo, če bi npr. iz Ljubljane v Beograd poslali zahtevo, naj jim vse brzozjavke pošiljajo v slovenščini, ker sami ne razumejo uradno neobstoječega jezika, tj. srbohrvaščine, in nimajo prevajalca za ta jezik. Slovenskim šifrantom najverjetneje ne bi ušla oznaka, da so šovinisti.

Nerešeno jezikovno vprašanje je slabšalo tudi možnosti propagiranja zahtev nove oblasti med širšimi sloji prebivalstva. Za slovenske oblasti je bilo v boju za meje občutljivo širjenje jugoslovanskih idej na Primorskem, kjer je bila srbohrvaščina praktično neznana. Težave so imeli npr. pri podnapisih za filme, ki naj bi propagirali jugoslovanske poglede na stvarnost. Težave so imeli tudi Slovenci, ki so bivali v tujini in iskali stik s svojo domovino, pa so od predstavništva Jugoslavije v tujini dobivali odgovore le v jeziku, ki ga niso razumeli. Celo Slovincem v Sloveniji se je dogajalo, da so jim v dopisovanju znotraj države pomotoma zamenjali imena in je npr. junija 1951 ministrstvo za zunanje zadeve Jugoslavije v državno delegacijo za konferenco UNESCO imenovalo tudi pisatelja »Ćirila Kosmača«. ²⁹ Slovenci so v tujino potovali z dokumenti, tiskanimi le v »skupnem« jeziku, z mednarodnimi železniškimi kartami ali letalskimi vozovnicami, ki so bile prav tako napisane v srbohrvaščini. Še celo v slovenskem notranjem prometu so železnice uporabljale tiskovine, na katerih ni bilo slovenskega jezika. Janez Menart je omenil, da se je prvič zdrznil in postal pozoren na zapostavljanje slovenskega jezika, ko se je okoli leta 1956 peljal z vlakom iz Ljubljane v Brežice: »Na eni strani je pisalo Putnički

26 ARS, AS 223, š. 38, S. pov. 68-53.

27 Kocbek, *Dnevnik 1946*, str. 94.

28 AS 223, š. 24, Prejete brzozjavke 1946, Od Pred. ZV, 6. 7. 1946.

29 AS 223, š. 23, Pov. 28-51.

voz Ljubljana Brežice. Važi dva dana (in še nekaj) v cirilici, na drugi polovici karte pa isto v latinici. V slovenščini pa nič.«³⁰

SRBOHRVAŠKI OZ. HRVAŠKOSRBSKI JEZIK IN SLOVENCİ

Čeprav naj bi bila srbsčina in hrvaščina dva enakopravna jezika, se je v zveznih organih oblasti, zveznih podjetjih in JLA uveljavila uporaba srbohrvaščine, torej »enotnega« jezika, ki naj bi ga govorili v štirih od šestih jugoslovanskih republik. Do dogovora o srbohrvaščini kot enotnem jeziku je prišlo decembra 1954 na srečanju srbskih in hrvaških jezikoslovcev v Novem Sadu. Pobudo za srečanje je dala Matica srpska, na njem pa so sodelovali še predstavniki Matice hrvatske. Po večdnevnih pogovorih so podpisali Novosadski sporazum, v katerem so zapisali, da naj bi bil jezik Srbov, Hrvatov in Črnogorcev en jezik, ki se govori na dva načina, da je treba v poimenovanju jezika uporabljati oba sestavna dela, da sta obe pisavi, latinica in cirilica, enakopravni, kot sta enakopravni tudi obe izgovarjavi, ekavica in ijekavica. Pri pripravi enotnega pravopisa naj bi sodelovale jezikoslovne raziskovalne ustanove iz vseh štirih republik, kjer je v uporabi srbskohrvaški oz. hrvaškoserbski jezik, o dogovoru pa naj bi obvestili tudi vlade teh štirih republik in zvezno vlado.³¹

Dogajanja okoli Novosadskega sporazuma je spremljala tudi slovenska strokovna srenja. Gledano s slovenskega zornega kota je bila problematika enotnosti srbskohrvaškega jezika vprašanje, o katerem naj se dogovorijo in odločajo tisti, ki ta jezik govorijo. Slovenci se zato v dogajanje niti niso hoteli vpletati in so dogodke spremljali bolj od daleč. V Sloveniji objavljena poročila o dogajanju so bila zgolj informativne narave in so o dogajanju poročala brez komentiranja ali opredeljevanja, kaj naj bi dogovarjanje pomenilo za določanje knjižnega ali morebitnega uradnega jezika ali jezikovno enakopravnost v Jugoslaviji.

V reviji *Knjiga* je bilo ob koncu leta 1954 objavljeno poročilo pisatelja in prevajalca Janeza Gradišnika o jezikovni anketi Letopisa Matice Srpske o jezikovni enotnosti med Srbi in Hrvati. Vprašanja o razlikah med hrvaškim in srbskim knjižnim jezikom in o perspektivah nadaljnjega razvoja knjižnega jezika je revija razposlala številnim vidnim kulturnim ustvarjalcem s srbskohrvaškega govornega področja. Odziv je bil manjši od pričakovanega, je zapisal Gradišnik in navedel nekatere poudarke, ki so nakazovali razločevanje ali iskanje skupnih točk. »Čeprav anketa v celoti ni dosegla svojega namena, pa je nedvomno razčistila veliko spornih vprašanj in zelo dobro osvetlila današnje stanje glede pisanja knjižnega jezika pri Hrvatih in Srbih«, je zaključil Gradišnik.³²

30 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 20.

31 Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu*, str. 43–44.

32 Gradišnik, *Jezikovna anketa*, str. 571–572.

Tudi Tone Potokar, ki je o prizadevanjih, ki sta ga v poenotenje jezika vložili srbska in hrvaška Matica, poročal v Glasniku Slovenske matice, se je vzdržal komentiranja in navedel zgolj kronologijo prizadevanj od prvega podpisa dogovora o enotnem jeziku iz leta 1850 do najnovejših pogovorov, Novosadskega sporazuma in ankete Letopisa Matice srpske. Potokar je izpostavil predvsem praktični vidik, nujnost izdelave slovarja srbskohrvaškega jezika, ki bi ga v Zagrebu tiskali v latinici, v Novem Sadu pa v cirilici.³³

Slovinci, tudi za strokovna vprašanja bolj zainteresirani jezikoslovci, za srbsko-hrvaško dogovarjanje niso pokazali večjega zanimanja. Sporočilo, ki so ga prenašali, je bilo več kot očitno. To so vprašanja, ki Slovencev in Slovenije sploh ne zadevajo, ker je za Slovence knjižni in uradni jezik zgolj slovenščina, ki je eden od zakonsko zagotovljenih enakopravnih jezikov v Jugoslaviji. Kateri naj bi bili drugi enakopravni jeziki, pa naj odločajo tisti, ki ta jezik govorijo. Namig, da vprašanje srbskohrvaškega oz. hrvaškosrbskega jezika ni vprašanje, ki bi zadevalo Slovence, tako kot je vprašanje slovenskega jezika nekaj, o čemer ne morejo odločiti drugi zunaj Slovenije, je bil dovolj jasno razpoznaven iz slovenskih odzivov na oblikovanje jezika, ki so ga vsaj nekateri šteli za jezik dogovarjanja v Jugoslaviji.

Nekateri izobraženci v Jugoslaviji so Slovencem očitno zamerili, da se jezikovno poenotenje ne dotika tudi njih in da se uspešno izmikajo razpravam o tej tematiki. Eden od tistih, ki je Slovencem zavidal tovrstno stopnjo jezikovne samostojnosti, je bil po pisanju profesorja južnoslovanskih jezikov Janeza Rotarja hrvaški pesnik Ivan Slamnig, »ki mu ni bilo všeč, da Slovenci z lastnim jezikom »stoje ob strani«, medtem ko se morejo Hrvati in Srbi dogovarjati okoli poenotenja in drugega, kar je povezano z njihovim jezikom.«³⁴

Srbohrvaščina v drugi Jugoslaviji ni dobila veljave, kakršno je imela v Sovjetski zvezi ruščina z neprikrito tendenco po rusifikaciji. Jugoslavija niti ni imela enotne jezikovne politike, ki bi stremela k unifikaciji ali večji avtonomnosti, zato so primerjave med jugoslovanskim in drugimi modeli jezikovne politike zelo težavne.³⁵ Vsekakor Slovenci srbohrvaščine niso razumeli kot enotnega jezika, niti ga niso razumeli kot nujnega za komunikacijo z zveznimi organi oblasti. Ker jih v zveznih organih oblasti pogosto niso razumeli, so še naprej samoumevno uporabljali srbohrvaščino, ki pa je številni med slovenskimi predstavniki v zvezni administraciji niso najbolje obvladali. So pa s tem Slovenci sami pripomogli k ustvarjanju občutka, da je srbohrvaščina (vsaj) skupni jezik zveznih organov oblasti in (samoumevno) sredstvo komunikacije med pripadniki različnih jugoslovanskih narodov. Podoba je slonela na slabih temeljih, saj je srbohrvaščina

33 Potokar, Za enotnost srbskohrvatskega knjižnega jezika, str. 74–76.

34 Rotar, *Slovenščina in slovenstvo*, str. 143; glej tudi str. 241.

35 Prim. Brozović, *The Yugoslav Model of Language Planning*; Škiljan, *Jezična politika*.

hitro izgubljala na pomenu v slovenskem šolskem sistemu in je številni Slovenci niso obvladali.

Do zaostrovanja slovenskih stališč zaradi postopnega favoriziranja srbohrvaščine kot »skupnega« jezika v državi je prišlo v sklopu mednacionalnih sporov v drugi polovici petdesetih let. Ko so začeli nekateri, zlasti srbski intelektualci promovirati »enoten jugoslovanski kriterij« v kulturnih zadevah in predlagali še tesnejše povezovanje jugoslovanskih kulturnih ustanov, so se na pozive najprej odzvali slovenski intelektualci, v prvi vrsti pisatelji. Značilen je npr. odgovor, ki ga je za ljubljansko revijo Naša sodobnost napisal njen urednik Drago Šega na račun prispevka, ki ga je v beograjski reviji Delo objavil Zoran Mišić. Jezikovna problematika je bila le ena izmed točk, ki jo je Mišiću očitil Šega, saj je bil poudarek na narodih in narodnih kulturah na splošno. »V Jugoslaviji zanj take družbeno zgodovinsko nastale formacije, kot je slovenska, hrvaška, srbska ali makedonska kultura, sploh ne obstoje,« je zapisal Šega in torej naštel štiri narode, katerih jeziki so bili v Jugoslaviji še vedno, vsaj formalno, enakopravni. O jezikih je še konkretnje dodal: »Tudi o kakem slovenskem ali makedonskem jeziku mu ni nič znanega; na enem samem mestu omenja, pod zaglavjem 'enotni književni jezik', srbohrvaščino.«³⁶

Za dominacijo srbohrvaščine v zveznih organih so bili, kot je bilo že omenjeno, zaradi nedoslednosti in popuščanja krivi tudi slovenski predstavniki v zveznih institucijah. Vendar so se tudi pri tem začeli vsaj nekateri spraševati, ali je popuščanje na račun tega, ker jih v slovenščini ne bi razumeli, dejansko smiselno. Predsednik Zveze Svobod in prosvetnih društev Slovenije (predhodnice današnje Zveze kulturnih društev) Ivan Regent je tako novembra 1957 ob kritiki poskusov centralizacije amaterske kulturne dejavnosti omenil, da »zahtevati pravico do slovenskega jezika ni šovinizem«, da je nesmiselno, »da mi na skupnih sejah ne moremo govoriti slovensko, ker nas ne razumejo. Zato jaz na plenum (v Beograd, op.p.) ne bom šel, čeprav bi imel kaj povedati«. Stališče, da so Slovenci preveč popustljivi do uporabe zgolj enega jezika, je Regent zaključil z mislijo, da »marsikdaj moramo gledati, da bomo poslali v Beograd koga, ki zna hrvatsko, namesto da bi poslali koga, ki dobro pozna zadevo, ki jo je treba obravnavati.«³⁷

Izobraženci so bili v kritikah običajno bolj ostri od slovenskih politikov. A so tudi ti povedali svoje mnenje, ko so zaslutili, da poskuša zvezna administracija favorizirati »enoten« jezik v državi in srbohrvaščino po pomenu uradno postaviti nad raven drugih jezikov. Politiki so se v odzivih na napake zvezne administracije do začetkov šestdesetih let še zadovoljevali s pisanjem dopisov z zahtevami po

36 Šega, »Kriterij« in resničnost, str. 959.

37 ARS, AS 631, š. 14, m. 108, Zapisnik seje predsedstva Zveze Svobod in prosvetnih društev, 21. 11. 1957, str. 5–6.

spoštovanju zakonodaje, niso pa, tako kot izobraženci, ostre besede prenesli tudi v medije, ki so dosegli širši krog bralstva in med Slovenci spodbujali občutek nelagodja in prepričanja, da slovenščina v državi ne uživa statusa, ki bi ga po večinskem prepričanju Slovencev morala imeti. Tovrstna politika slovenskih oblasti je prišla do izraza, ko je začela srbohrvaščina dobivati že bolj konkretne oblike enotnega knjižnega jezika. Leta 1960 je bil namreč tiskan novi pravopis, ki je sledil izhodiščem Novosadskega dogovora. Matica srpska in Matica hrvatska sta izdali dve inačici pravopisa. V Novem Sadu je bil v cirilici natisnjen Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika, v Zagrebu pa v latinici Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika. Slovensko oblast je zmotila informacija, da naj bi bil podvig financiran z denarjem iz zveznega proračuna. Predsednik sveta za znanost Slovenije Joža Vilfan je zato pristojnim v Beograd junija 1960 pisal: »Mnenja smo, da izdajanje slovarjev posameznih nacionalnih jezikov ne spada v pristojnost Zveznega sveta za znanost. Če pa se v tem primeru odločimo za zvezno pristojnost, potem je treba dati v program izdajo slovarjev za vse nacionalne jezike, ne pa samo za srbsko-hrvatski jezik.«³⁸ Na zelo vljuden način je tako za znanost pristojni član slovenske vlade opozoril zvezno vlado, da je srbohrvaščina zgolj eden od enakopravnih jezikov v državi in da drugi niso zakonsko gledano nič manj pomembni ali manj vredni.

Da je bila jezikovna problematika zelo vroča tema, je potrdilo tudi uredništvo na Slovenskem najbolj uglednega časopisa za širša kulturna vprašanja, štirinajstdnevnika *Naši razgledi*. Ko se je odločilo, da bo uvedlo sestanke »za okroglo mizo« in jih avtorizirane objavljalo, je bila tematika prvega pogovora o slovenskem jeziku. Sogovorniki so bili ugledni jezikoslovci in literati, ki so opozorili na pomanjkljivosti pri izdajanju terminoloških slovarjev, prevodov v slovenščino in problematike tujk. Pri tem so menili, da ni več treba preganjati izposojenke germanskega ali romanskega korena, ki so se že udomačile, da pa je treba biti bolj pazljiv na srbohrvaščino, ki se je kar dobro udomačila v kinu, na reklamah podjetij in v državni upravi. Govorniki so opozorili, da bo težko doseči napredek v vsakdanji govorici, če še radio, televizija in časopisi premalo skrbijo za lep izraz, precejšnjo zaskrbljenost pa so izrazili tudi nad domnevno premajhno veljavo predmeta slovenski jezik v šolskem sistemu.³⁹

Polemike, ki so vsebovale namige na enotne jugoslovanske kriterije, na enotno socialistično kulturo, ki jo je bilo možno razumeti tudi kot jugoslovansko, pa ideje o enotnem jeziku za sporazumevanje, ki ga je bilo možno razumeti tudi kot željo po odmiranju jezikov manjših narodov, so v drugi polovici petdesetih let vnovič postale stalnica na kulturni sceni. Kritični odzivi iz Slovenije so vse

38 ARS, AS 249, t.e. 220, dok. 167/1-60.

39 *Naši razgledi*, št. 13, 8. 7. 1961, str. 308–310, O slovenskem jeziku.

glasneje opozarjali na sorodnosti s poskusi jezikovne unifikacije v času prve Jugoslavije. Svoj vrh so oživljene razprave dosegle v znani polemiki med Dobrico Čosićem kot zagovornikom enotnih »jugoslovanskih« in Dušanom Pirjercem kot zagovornikom slovenskih idej v letih 1961 in 1962.⁴⁰ Ko je o tej in drugih težavah v nacionalnih odnosih 19. januarja 1962 razpravljalo ožje vodstvo Zveze komunistov Slovenije, se Janez Vipotnik med naštevanjem očitkov na račun poskusov poenotenja v kulturni sferi ni mogel izogniti jezikovni problematiki in je jasno povedal: »Pri tem se kaže, da gre za tiho nenačelno, vendar spontano jugoslovanizacijo v pogledu jezika.«⁴¹

SPORI OKOLI JEZIKA V KINEMATOGRAFIH

Na že omenjeni seji, na kateri je Ivan Regent po pregledanem gradivu kot prvi znani slovenski politik omenil, da na sejo v Beograd ne bo šel, ker mu oporekajo govorjenje v slovenščini, so večkrat kritizirali tudi problematiko, ki je v jezikovnih vprašanjih zaznamovala začetna leta nesoglasij med Ljubljano in Beogradom. Šlo je za propagandno gradivo in podnapise filmov, ki so jih po slovenskih kinematografih dostavljala distribucijska podjetja iz drugih republik. Večinoma so bila v srbohrvaščini, tudi v cirilici, slovenske podnapise pa so imeli le filmi, ki jih je opremljalo slovensko podjetje. Zato so vodilni v zvezi amaterskih kulturnih društev, ki so upravljala tudi velik del kinodvoran, menili, da naj bi zahtevali za vse filme, ki se vrtijo v Sloveniji, slovenske podnapise. Regentove besede so bile kratke in jasne: »Prevzemimo odgovornost, da ne bomo delali iz tega šovinističnih rabuk. Recimo podjetjem: vaši filmi se predstavljajo Slovencem, zato prosimo za slovenska besedila.«⁴²

Ker pozivi Zveze Svobod in kulturnih društev niso zadoščali, so iniciativo leta 1959 podprli še osrednji slovenski državni organi. Svet za kulturo in prosveto Slovenije je 27. junija 1959 »ponovno opozoril vse pristojne organe zlasti Združenje reproduktivne kinematografije FLRJ, naj pozovejo vsa podjetja za promet s filmi k izvajanju obveznosti o napisih na kopijah in reklamiranju filmov za kinematografe v Sloveniji v slovenskem jeziku«. Obenem je »priporočil odboru za kinematografijo Trgovinske zbornice LRS, da ponovno naroči vsem kinematografom v Sloveniji, naj zahtevajo in kupujejo kopije filmov le s slovenskimi napisi in uporabljajo reklamni material samo v slovenskem jeziku«.

40 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 345-353.

41 ARS, AS 1589, IK, š. 15, Stenografski zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 19. 1. 1962, str. 10.

42 ARS, AS 631, š. 14, m. 108, Zapisnik seje predsedstva Zveze Svobod in prosvetnih društev, 21. 11. 1957, str. 6.

S stališči in slovenskimi zahtevami so seznanili tudi odbor za prosveto in kulturo zvezne vlade »s prošnjo, da podpre ta prizadevanja«. ⁴³

Odbor za prosveto in kulturo zvezne vlade, ki ga je vodil Rodoljub Čolaković, je o pozivu razpravljal 9. julija 1959 in se načeloma strinjal, da je treba na upravičeno zahtevo opozoriti podjetja za distribucijo filmov in jih pozvati, naj »zagotovijo, da kinematografska mreža v Sloveniji dobi filme s slovenskimi podnaslovi«. ⁴⁴ Odziv zvezne vlade je bil precej mlačen, saj je le ponovila priporočila, ni pa jih pospremila s pobudami za zakonske spremembe, ki bi priporočilo spremenile v obveznosti, in jih podkrepila z grožnjami o sankcijah v primeru kršitve načel. Zgolj priporočila niso imela dejanskih možnosti, da bi dosegla zaželeni učinek. Podjetja iz drugih republik so podnaslavljanje filmov v slovenščino ocenjevala kot nepotreben strošek, se mu izogibala in po državi pošiljala zgolj kopije filmov s srbohrvaškimi podnapisi. Po njihovem mnenju je »enotni« jezik sporazumevanja razumela večina državljanov in so ponavljanje zahtev po slovenskih podnapisih ocenjevali zgolj kot kaprico Slovencev. Veliko Slovencev, tudi na višjih položajih, pa je slovenska stališča zagovarjalo dokaj bojazljivo, s strahom, da jim bodo očitali šovinizem in nacionalizem.

Spor je dobival širši obseg in nanj je postal pozoren vse širši krog javnosti. Leta 1959 je uredništvo rubrike Kino programi v časopisu Tedska tribuna, ki se je ponašal z najvišjo naklado v Sloveniji, prevzel Janez Menart, ki so ga »najbolj bodli v oči, tako mene (...) kot širšo javnost, srbohrvaško podnaslovljeni filmi.« Zato je »pri vsakem apostrofriranem filmu poudarjeno zapisal, ali so filmi s slovenskimi ali s hrvaškimi podnaslovi«. ⁴⁵ Javno žigosanje, kdo je tisti, ki Slovincem ne zagotavlja uživanja spremljanja filma v maternem jeziku, za distribucijska podjetja in za kinematografe ni bilo najbolj prijetno.

Ko se je razplamtela polemika med Dušanom Pirjevcem in Dobrico Ćosićem, in ko so v Beogradu potekali prepiri o konceptu bodoče ustave, ki je nakazoval možnost, da bi država zavila v bolj centralistično smer, je tudi slovenska politika spremenila dotlej bolj umirjeno strategijo in potegnila bolj drzne poteze. Beno Zupančič, v slovenski vladi odgovoren za kulturno področje, je 15. maja 1961 na seji odbora za prosveto in kulturo slovenske skupščine pojasnil, da se vprašanje slovenskih podnapisov v filmih vedno znova vrača na dnevni red in da položaj že redno kritično ocenjujejo v slovenskem časopisju. Omenil je, da je bilo v letu 1960 od 107 filmov, ki so jih vrteli po Sloveniji, le 49 opremljenih s slovenskimi podnapisi, in da podjetja ne izvajajo priporočila zvezne vlade. Odziv Slovencev po Zupančičevem mnenju ni bil najbolj odločen, ker se »bojijo načeti to vprašanje

43 Objave, št. 3, 1. 11. 1959, str. 6. Sklepi 5. redne seje Sveta za kulturo in prosveto LRS z dne 27. junija 1959.

44 ARS, AS 223, š. 833, Zaključki sa sednice Odbora za prosveto i kulturu Saveznog izvršnog veća, održane 9 jula 1959 godine u Beogradu, str. 6–7.

45 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 29.

zaradi bojazni, da bi bili šovinisti«. Ugovarjal je takšnim ocenam, saj »gre za osnovno ustavno pravico«, ki ni upoštevana in »v mnogih krajih ljudje zapuščajo kinematografe, ker jezika ne razumejo«. Ob vprašanju, če bi bili potrebni kakšni dodatni administrativni ukrepi, je menil, da zadostujejo obstoječi zakonski predpisi, le da bi jih bilo treba dosledno spoštovati. Predsedujoči odbora France Perovšek je po zaključku razprave sklenil, da je enostavno treba »doseči, da podjetja za distribucijo filmov podnaslavljajo filme v slovenščini in da ne morejo plasirati filma, če ni opremljen s slovenskim besedilom«. Da bi ljudje nedvoumno razumeli, da ne bodo ožigosani kot šovinisti, je predsedujoči na koncu razprave slovenske medije pozval, naj brez zadržkov objavljajo stališča slovenske strani: »Tovariše iz tiska bi opozoril, naj omenijo, da se je razpravljalo o tem vprašanju na našem odboru in kakšno je bilo stališče odbora.«⁴⁶

Zahteve slovenskih medijev in pristojnih organov so se ponavljale in množile. Beno Zupančič je kritike ponovil še v zagrebški reviji *Telegram* in s tem polemike prenesel še na srbohrvaško govorno področje. Podpisovanje pogodb za leto 1962 je že potekalo pod vplivom zahtev nekaterih podjetij, da je pogoj za podpis pogodbe garancija distributerja, da bo zagotovil reklamno gradivo in podnapise v slovenskem jeziku. Sredi novembra 1961 je Ljubljansko kinematografsko podjetje poročalo, da še ni podpisalo prav nobene pogodbe za leto 1962 in da »pogodb ne bodo podpisali, dokler ne bodo imeli zagotovila, da bodo kupili samo filme s slovenskimi napisi«. V Mariboru se še niso odločili, kaj in kako, a tudi tam so zavlačevali s podpisi. V drugih krajih so pogodbe za nabavo že podpisali, a so dobili zgolj ustne obljube o slovenskih podnapisih, tovrstne klavzule pa v pogodbah ni bilo. V akcijo se je vključilo tudi Društvo strokovnih prevajalcev Slovenije, ki je vsem distributerjem poslalo dopis z obvestilom, da so jim njihovi prevajalci na voljo za prevajanje. Beno Zupančič je pozval kinematografe, naj stopijo v stik z lokalnimi oblastmi in se dogovorijo o pokrivanju morebitnih izgub, do katerih bi prišlo zaradi zavračanja podpisa pogodb, pri katerih se distributerji ne bi zavezali, da bodo zagotovili slovenske podnapise. Kot tista distributerja, ki sta najbolj trdovratno zavračala zahteve po slovenskih podnapisih, sta bila navedena Morava film iz Srbije in Croatia film iz Hrvaške. Iskanje nadaljnjih možnosti za dvig deleža filmov s slovenskimi podnapisi so pristojni organi našli še v centralizaciji nabave za celotno Slovenijo, saj bi tako laže iztržili ugodnosti, in v zamenjavi upravnikov kinematografov, ki niso naredili dovolj za izboljšanje položaja slovenščine v podjetju, ki ga vodijo.⁴⁷ Zaradi pomanjkanja podatkov je nemogoče ovrednotiti, kakšen je bil uspeh akcije, toda kasneje so ocenjevali, da se

46 ARS, AS 1115, t.e. 54, Zapisnik 22. seje odbora za prosveto in kulturo republiškega zbora Ljudske skupščine LS, 15. 5. 1961, str. 34–35.

47 *Naši razgledi*, št. 22, 18. 11. 1961, str. 519–520, Slovenščina v kinematografskih dvoranah.

je z letom 1962 delež filmov s slovenskimi podnapisi v slovenskih kinematografih precej povečal.

V začetku šestdesetih let je slovenska politika še v nekaterih drugih primerih nakazala, da namerava na kulturno-jezikovnem področju bolj dosledno vztrajati na ustavno zagotovljeni jezikovni enakopravnosti. Dosti bolj odločni od slovenskih politikov so bili v razpravah, ki so se neposredno ali zgolj posredno dotikale veljave slovenščine kot uradnega jezika, slovenski intelektualci, ki so se zapletali v vse bolj vroče spore z izobraženci iz nekaterih drugih republik, ki nikakor niso mogli razumeti, zakaj Slovenci tako trdovratno vztrajajo pri zagovarjanju stališča, da lahko v državi enakopravno obstaja več uradnih jezikov. V posameznih pogovorih in javnih pismih so opozarjali na primere zapostavljanja slovenskega jezika v javnosti,⁴⁸ ob polemikah in soočenju s kolegi iz drugih republik pa je komu že tudi zavrela kri. Vrste takšnih, kot je bil Regent, ki je hotel na srečanjih na jugoslovanski ravni uporabljati slovenski jezik, so se krepile. Pesnik Janez Menart je npr. zapisal, da ga je volja do sodelovanja na jugoslovanskih srečanjih minila, ko je na kongresu književnikov v Beogradu »žal ali k sreči, po naključju neopažen slišal pogovor tedaj vodilnih, v glavnem mlajših srbskih književnikov, o 'ovim Slovincima', ki da nekaj 'mutimo'«. ⁴⁹

Ob neposrednih polemikah pa je padla še kakšna beseda več. Pisateljica Mira Mihelič je opisala težave pri ustanavljanju slovenskega centra PEN leta 1962, saj so nekateri »centralisti« menili, da bi za Jugoslavijo zadostoval en sam PEN center. Na sestanku v Zagrebu sta bila med Slovenci s stališči po zagovarjanju nacionalno ločenih centrov PEN najbolj glasna Matej Bor in Josip Vidmar. Srbski delegat je ob tem povzdignil svoj glas, sprašujoč se, kaj spet hočejo ti Slovenci, saj naj bi bilo to tako, »kakor če bi hoteli imeti svojo slovensko vojsko«. Ostrim očitkom ni po navedbah Mire Mihelič sledil nič kaj bolj miren odgovor. Josip Vidmar mu je odvrnil: »Ja, zakaj pa ne? Saj smo jo med vojno že imeli.« Vidmarjeva izjava je po pričakovanju dvignila precej prahu.⁵⁰

USTAVE 1963 IN POPLAVA IZJAV O JEZIKOVNI PROBLEMATIKI

Nova ustava Jugoslavije, ki je bila sprejeta 7. aprila 1963 in je državo preimenovala v Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ), je bila kompromis med centralističnimi in federalističnimi tendencami. Upoštevajoč dejstvo, da

48 Cf. Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 30–33.

49 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 33.

50 Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 211.

centralisti, ki so v letih pred sprejemom prevladovali pri koncipiranju novih ustavnih načel, v ustavo niso uspeli vnesti svojih stališč, bi jo lahko ocenjevali celo kot začetek nove dobe, ko se je začela tehtnica boja med centralisti in federalisti v Jugoslaviji nagibati na stran slednjih. Potrditev sprememb je prinesel december 1964, ko se je Zveza komunistov Jugoslavije na 8. kongresu poslovila od zagovarjanja integralnega jugoslovanstva.

V ustavi iz leta 1963 so bila ponovljena stališča, da so vsi jeziki enakopravni, da imajo pripadniki manjšin pravico do šolanja v lastnem jeziku in da imajo pripadniki drugih narodov v komunikaciji z državnimi ustanovami pravico do prevoda in prevajalca. V 42. členu je ustava predpisala, da imajo lahko državljani v skladu z republiškimi ustavami tudi v drugih republikah pravico do šolanja v maternem jeziku. A je isti člen predpisal tudi izjemo, ki se je razlikovala od duha enakopravnosti: »Izjemoma se uporablja v Jugoslovanski ljudski armadi pri poveljevanju, vojaškem pouku in administraciji srbohrvatski jezik.«⁵¹ V 131. členu ustave pa je bilo zapisano v skladu z načeli Novosadskega sporazuma nekoliko modificirano določilo, znano že iz prvega leta delovanja Avnoja. Zvezne zakone in druge zvezne splošne akte so morali državni organi tiskati v uradnem listu v štirih jezikih, ki so vsi veljali za avtentične. To so bili srbskohrvatski oziroma hrvatskosrbski, slovenski in makedonski.⁵²

Slovenska ustava je bila sprejeta dva dni kasneje, 9. aprila. Za razliko od svoje predhodnice iz leta 1947 je imela že precej natančneje opredeljena načela o uradnem jeziku poslovanja. »Poslovanje vseh državnih organov ter delovnih in drugih samoupravnih organizacij, ki izvršujejo družbeno službo na območju SR Slovenije, se vodi v slovenskem jeziku«, je določal 74. člen ustave. Pripadnikom drugih narodov je bila priznana pravica uporabe lastnega jezika, posebnih kulturnih in jezikovnih pravic pa so bili deležni pripadniki italijanske in madžarske manjšine v Sloveniji. Že dejstvo, da so jezikovno problematiko določali štirje členi ustave, členi od 74 do 77,⁵³ nakazuje na preskok miselnosti v slovenski politiki od prvih povojnih let. Slovenski jezik je bil sicer predpisan kot uradni jezik vseh državnih ustanov v Sloveniji, a ni bilo natančno opredeljeno, ali so s tem mišljeni slovenski ali tudi jugoslovanski državni organi. Vsekakor so se lahko po sprejetju ustave leta 1963 Slovenci v polemikah s pripadniki drugih narodov sklicevali na bolj jasne ustavne določbe, kot so jim jih ponujale ustave iz prvih povojnih let.

Slovenski izobraženci so to izkoristili za bolj ostre in odločne zahteve kot v prejšnjih letih, pridružila pa se jim je tudi slovenska politika, po običaju malce

51 *Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije*, št. 14, 10. 4. 1963, str. 269. Slovenski uradni listi so v tistem času še prevajali hrvatski in ne hrvaški; zato je srbskohrvatski in ne srbskohrvaški.

52 Prav tam, str. 277.

53 *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 10, 9. 4. 1963, str. 77.

bolj zadržano. Vodstvo Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije se je 21. aprila 1965 prvič javno postavilo v bran slovenščini. V pismu o dosledni in pravilni rabi slovenščine v javnosti so zapisali, da »je v našem javnem življenju čedalje več primerov nerazumevanja in nepravilne rabe slovenščine. V tisku, na televiziji, v dopisih, tehničnih navodilih gospodarskih organizacij, v javnih obvestilih, v filmskih napisih, na javnih zborih in drugih prireditvah pogosto beremo in poslušamo popačen jezik ali pa namesto slovenščine druge jezike tudi tam, kjer to ni niti najmanj potrebno.« Poudarili so, da nekatera podjetja že tiskajo propagandno gradivo ali tehnična navodila v jezikih vseh narodov v državi, da pa še vedno »precej naših podjetij iz »komercialnih« razlogov pošilja na trg svoje izdelke z označbami in navodili le v enem izmed teh jezikov, to je v srbohrvaščini«. V političnem besednjaku iz socialističnega obdobja je vodstvo SZDL Slovenije menilo, da je bila jezikovna enakopravnost načeloma rešena, le da bi bilo treba pravice dosledno uresničevati. Pozvalo je posameznike in organizacije, naj pogledajo, kaj se dogaja s slovenščino v njihovem okolju, naj skrbijo za lep jezik in kulturo govora in da naj to ne bo le enkratna akcija, temveč trajna dolžnost.⁵⁴

V primerjavi z odzivi slovenskih intelektualcev je šlo za zelo zadržano izjavo, ki se je izognila najbolj vročim temam. Problematike slovenskega jezika v vojski se npr. sploh ni dotaknila, namesto zahtev se je pismo zateklo k pozivanju, ob tem pa »spregledalo«, da bi se lahko pri odločnejšem zagovarjanju zatekli tudi k ustavnim načelom. V pismu so npr. pozvali (nedoločeno) javnost k večjemu spoštovanju in javni rabi slovenščine, niso pa neposredno pozvali slovenskih predstavnikov v zveznih organih, ki so bili tja delegirani s posredovanjem SZDL Slovenije, naj slovenske interese zastopajo v slovenskem jeziku.

Izjava je nastala na pobudo Društva slovenskih pisateljev, a je bila po mnenju člana njenega tedanjega vodstva Janeza Menarta v obliki, v kakršni je bila predstavljena javnosti, »samo priložnostna politična floskula«.⁵⁵ Da je bila precej boječa in zadržana, so menili številni slovenski izobraženci, ki so se že zapletli v precej bolj vroče spore na »jezikovni fronti«. Janez Rotar je menil, da »slovenščina na lastnih tleh postaja socialno nižje stoječi »jezik okolja«. Tak položaj je slovenščini hočeš-nočeš določala SZDL«.⁵⁶ Po njegovem mnenju pismo več kot očitno ni izkazovalo zadostne doze borbenosti in odločnosti. Boris Pahor pa se je zaradi pisma zapletel v polemiko z Ernestom Petričem. Slednji je Pahorju zameril, ker naj bi ta pismo SZDL Slovenije o jeziku ocenil kot »otročje«. Pahor pa mu je pojasnil, da ni trdil, da je bilo pismo otročje, ampak »zares otročje je, če

54 Izvršni odbor glavnega odbora SZDL Slovenije, str. 59–61.

55 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 39.

56 Rotar, *Slovenščina in slovenstvo*, str. 213.

Socialistična zveza delovnega ljudstva slovesno priporoča, naj slovenska javnost skrbi za svoj jezik, ko se noben voditelj ne zavzame za to, da bi slovenski narod dihal kot živ organizem.⁵⁷

Kljub očitkom o mlačnosti, neodločnosti, nedoslednosti in bojzljivosti je bilo pismo SZDL Slovenije vendarle korak naprej. Prvič po drugi svetovni vojni je izjavo o slovenskem jeziku v javnost poslala politična organizacija, ki je združevala večino Slovencev. Tistim, ki so se že srečevali s problematiko ali imeli težave pri uresničevanju jezikovne enakopravnosti v državi, so nakazali, da skrb za slovenski jezik ne bo obravnavana kot slovenski šovinistični izpad, in da lahko računajo vsaj na tiho in načelno podporo slovenske politike.

Po običaju so bili najbolj udarni književniki in slavisti. Društvo slovenskih pisateljev si je po preimenovanju in spremembi pravil v letu 1965 »v obrambne namene« zagotovilo pravico do izstopa iz Zveze književnikov Jugoslavije,⁵⁸ očitno tudi kot grožnjo, če zveza ne bi spoštovala jezikovne enakopravnosti. Slovenski slavisti so jasne kritike na račun prodiranja srbohrvaščine v slovenski prostor opredelili novembra 1966 na dvodnevni konferenci, ki so jo pripravili v Mariboru. Na njej so se dotaknili problemov, ki jih je omenilo že pismo SZDLS, a so jih razširili še na politično področje. Zakaj ob ustavno zagotovljeni enakopravnosti jezikov slovenski predstavniki ne poskušajo z nastopi v slovenskem jeziku v zveznih ustanovah, kar so že nekdanje želeli ali poskušali slovenski poslanci v parlamentih nekdanjih držav, so se spraševali nekateri govorniki.⁵⁹ Naslednjo tabu temo, ki se ji je pismo SZDL Slovenije izognilo, uporabi slovenskega jezika v JLA, je v javno razpravo spravil Jaka Avšič decembra 1966 na debatnem večeru v Ljubljani. Zahteve po vnovični uveljavitvi slovenščine v oboroženih silah Jugoslavije je Avšič v naslednjih letih ponovil v več razpravah in več objavljenih prispevkih v različnih slovenskih revijah.⁶⁰ V začetku naslednjega leta so na pobudo Društva slovenskih pisateljev (DSP), ki ga je tedaj vodil Janez Menart, združili moči DSP, Slavistično društvo, Inštitut za slovenski jezik pri SAZU in slovenski PEN klub ter sestavili odprto pismo slovenski televiziji, ki so ga 3. februarja 1967 objavili dnevnik z najvišjo naklado v Sloveniji. Upoštevajoč vpliv televizije v sodobnem svetu, in dejstvo, da je bila v ustavi Slovenije za uradni jezik določena slovenščina, so vodstvo Televizije Ljubljana pozvali, naj si prizadeva, da bo v ne preveč oddaljeni prihodnosti njen program prevladujoče slovenski. Prva naloga je bila nadomestiti skupni dnevnik, ki so ga pripravljali v Beogradu v srbohrvaščini, s slovenskim dnevnikom v produkciji Televizije Ljubljana. Nujno

57 Pahor, *Odisej ob jamboru*, str. 85–86.

58 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 38–39.

59 Rotar, *Iz prispevkov*, str. 153–157.

60 Gl. Avšič, *Za enakopravnost slovenskega jezika*; Avšič, *O poveljevalnem jeziku*; Avšič, *Praktično izvajanje načel enakopravnosti*.

bi bilo, po mnenju piscev izjave, zagotoviti zgolj slovenske oddaje v otroškem, mladinskem in šolskem programu, za filme in dokumentarne oddaje pa naj bi zagotovili slovenske podnapise. Oddaje v srbohrvaškem jeziku naj bi bile zgolj izjema zaradi določenih okoliščin.⁶¹

Jezikoslovka Breda Pogorelec, ki je aktivno sooblikovala jezikovno politiko in od sredine sedemdesetih let sodelovala v SZDL Slovenije v akcijah za izboljšanje položaja slovenščine v javnosti, je ocenjevala, da se je pomen slovenščine v letih po pismu SZDL Slovenije vendarle precej dvignil, čeprav ni dosegel zaželenega. »Najpomembnejše od tega so uvedba slovenskega televizijskega dnevnika in spoštovanje dogovora glede podnaslavljanja televizijskih risank za otroke, dogovora o izključno slovenskem podnaslavljanju filmov pa malodane vse do osamosvojitve niso spoštovali«, je zapisala desetletja pozneje.⁶²

Slovenski medijski prostor se je vsekakor odprl za kritike nepravilne rabe slovenščine v javnosti, kritike njene neuporabe v prostorih in ustanovah, kjer je imela ustavno zagotovljeno enakopravnost, pa so se širile na nova področja. Janez Rotar je leta 1966 v Naših razgledih objavil reportažo iz Prage, kjer je bil na enomesečnem študijskem delu. Kot prejemnik štipendije bi se moral javiti pri jugoslovanskem kulturnem atašeju, a ga kljub večkratnim poskusom na veleposlaništvu ni našel. Ob neuspelem čakanju si je ogledal ponudbo revij in časopisov v jugoslovanskem predstavištvu in presenečeno ugotovil, da je z redkimi izjemami vse v srbohrvaščini in cirilici. Za predstavitev kulture narodov Jugoslavije se ambasada in kulturni ataše sploh nista brigala, jezikovna podoba države, ki jo predstavljajo, pa jim očitno ni bila jasna, je bil ogorčen Rotar, in ocenil, da »naša diplomatska zastopništva v Evropi s svojimi gospodarsko-trgovinskimi in vojaškimi poslanstvi vendarle niso zastopstva 'Dušanovega carstva', kot bi utegnil morda kdo sklepati«. ⁶³

Revija Sodobnost pa je nekaj let kasneje objavila protest pesnika Lojzeta Krakarja, ki je poučeval slovenščino na Univerzi J. W. Goetheja v Frankfurtu na Majni. Ko so na nemškem radiu WDR iz Kölna začeli vrteti oddaje za izseljence iz Jugoslavije v njihovem jeziku, se je zapletel v spor, zakaj vrtijo oddaje le v enem jeziku, zakaj ni niti besedice v slovenščini, makedonščini ali jezikih manjšin v Jugoslaviji. Urednik Srb, po poklicu športni učitelj, ni upošteval predlogov za vključevanje drugih jezikov v oddaje, ko pa so se le dogovorili, da bi bilo tudi nekaj slovenščine, pa se ni strinjal, da bi besedila brezplačno lektoriral Krakar, ki je poučeval na bližnji univerzi, in da bi jih na radiu brala v slovenščini izšolana oseba. Uredniku, ki se je razglašal za dobrega poznavalca vseh južnoslovanskih

61 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 45–51.

62 Pogorelec, *Jezikovno načrtovanje*, str. 58.

63 Rotar, *Iz prispevkov*, str. 160.

jezikov, je Krakar jasno sporočil: »Vsak človek se mora zavedati, kaj zna in česa ne zna. Kot se jaz zavedam, da ne bi mogel kar tako brati oddaj za Bolgare ali Litvance, tako se morate zavedati tudi Vi, da knjižne slovenščine ne znate in se zato ne smete vmešavati v stvari, za katere niste kvalificirani! Jasno in odkrito povedano – drugače, žal, ni šlo.«⁶⁴

Krakar je že v uvodnem delu članka zapisal, da zaradi svojih trditev zavrača kakršnekoli očitke, da je šovinist. Kot je bilo že omenjeno, je slovenska politika takšne ocene že potrdila, zato so lahko slovenski mediji vse več prostora namenjali člankom, ki so opozarjali, naj se spoštuje enakopravnost jezikov ne le po posameznih republikah, temveč tudi na zveznem nivoju in na jugoslovanskih predstavništvih v tujini. Kritike iz Slovenije niso bile nič več nekaj neobičajnega, temveč so postale redne in so med Slovenci zbudile vse močnejši občutek, da bo treba za dejansko jezikovno enakopravnost še marsikaj postoriti. Tako kritike slovenskih izobražencev kot izjava slovenske politike v jugoslovanski javnosti niso naletele na poseben odmev, saj so bile slovenske zahteve znane že dolga leta, poleg tega pa je bila uradna politična izjava zapisana v zelo nežni obliki.

Povsem drugače je bilo, ko je bila v jugoslovanskem prostoru izražena zahteva po spoštovanju nekega drugega jezika, ki za razliko od slovenskega tedaj ni bil priznan kot uradni jezik. Malce manj kot dve leti za izjavo SZDL Slovenije je bila objavljena Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. Vodstvo Matice hrvatske je kot pobudnik deklaracije odstopilo od načel Novosadskega sporazuma. Deklaracijo, ki je bila objavljena 17. marca 1967, so podprle osrednje hrvaške kulturne ustanove za raziskovanje jezikovne problematike.⁶⁵ Na deklaracijo in njene podpisnike se je vsul plaz kritik, med ostrejšimi je bil odziv državnega voditelja Tita. Ni pa bilo treba dolgo čakati tudi na odziv na drugi strani in Udruženje književnika Srbije je kmalu predlagalo, naj se za jezik Srbov, tako tistih v Srbiji kot tistih izven nje, uporablja le poimenovanje srbski jezik.⁶⁶

Val obtožb in kritik, ki ga je sprožila deklaracija o hrvaškem jeziku, pa ni pljusnil tudi v slovenski del države. Slovenci so se odzvali po načelu, opaznem že v času podpisa Novosadskega sporazuma, da je to problematika, ki se Slovencev in slovenščine ne tiče. Časopisi so zgolj beležili burne odzive v drugih republikah, slovenski politični organi pa za razliko od sorodnih organov v nekaterih drugih republikah o zapletih v državi sploh niso razpravljali. Za odnose z drugimi v državi pristojna slovenska komisija, tj. komisija za mednacionalne in medrepubliške odnose centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, je večino pozornosti posvečala ekonomskim vprašanjem in nekontroliranemu

64 Krakar, Ali govorimo vsi državljani SFRJ res samo »jugoslovanščino«, str. 948.

65 Gl. Brozović, Pavičić, *Deklaracija o hrvatskome jeziku*.

66 Pavičić, Dnevnik deklaracijskih zbivanja, str. 19–24.

odlivanju denarja iz razvitega v manj razviti del države. Ko je prišlo na vrsto vprašanje jugoslovanstva, je redno opozarjala, da se ga ne sme obravnavati v nacionalnem pomenu. Nikakršnega večjega zanimanja za daljšo razpravo ni pokazala niti julija 1967, ko je iz Beograda od istovrstne zvezne komisije prejela elaborat o kulturnih in mednacionalnih odnosih, v katerem je bilo tudi poglavje o težavah s srbskohrvaškim oziroma hrvaškosrbskim jezikom.⁶⁷ Burne razprave o deklaraciji o hrvaškem jeziku so Slovenijo povsem zaobšle in so jo Slovenci spremljali zgolj kot neprizadeti drugi, ki so svoje poglede o enakopravnosti jezikov v državi že večkrat ponovili in so jih po pismu SZDL Slovenije le še glasneje in pogosteje ponavljali.⁶⁸

RESOLUCIJO O JEZIKOVNIH TEŽAVAH LETA 1969 SPREJME TUDI ZVEZNA SKUPŠČINA

Pobudo pri umiritvi napetosti zaradi težav z definiranjem uradnega jezika je prevzela politika in junija 1968 v zvezni skupščini v Beogradu organizirala posvetovanje o uresničevanju načela o enakopravnosti jezikov in pisav. Slovenski referent, slavist Janez Rotar je pojasnil, da govori kot član slovenske delovne skupine in torej predstavlja stališča slovenske strokovne javnosti. Kot »malenkosti« je omenil zaplete pri tiskanju denarja, dopisnic ali priložnostnih poštnih znamk, kjer sta imela prednost en narod in ena pisava. Precej časa je odmeril zapletom v vojski in ocenil, da JLA ne nadaljuje pozitivne tradicije iz vojnih let, ter dodal že omenjeno srečanje z jezikovno neenakopravnostjo na veleposlaništvu v Pragi. Na tovrstnih pogovorih bi morali narediti korak naprej in izriniti »kvazi argumente« o tehničnih in materialnih težavah, je menil Rotar, ki je zaključil udarno in za marsikoga verjetno tudi presenetljivo. »Vprašanje jezikovne enakopravnosti ni tehnično ali administrativno, temveč politično vprašanje in gre torej za politično in nacionalno enakopravnost«, je bil odločen Rotar, ki je ocenil, da teze preveč enostransko omenjajo le slovenski in makedonski jezik, morale pa bi jezike vseh narodov. V sklepnih besedah je brez zadržkov povedal, da Slovenci v številnih izjavah »vidijo v zadnji konsekvenci vendarle integralizem, zoper katerega so se zavzemali doslej in se bodo bržkone tudi v bodoče. V parolo o odmiranju narodnosti ne verjamemo.« Stopil je v bran vsem narodom, ki izpostavljajo vprašanje svoje jezikovne prihodnosti: »To velja tako za hrvaški kot makedonski ali katerikoli drugi naš narod in njegov jezik.«⁶⁹

67 ARS, AS 1589, š. 226-III, Neki problemi kulture i medjunacionalni odnosi, str. 24--8.

68 ARS, AS 1589, š. 193-III, Nacionalno vprašanje, mednacionalni odnosi, nacionalizem (Dokumentacijska služba skupščine SRS – bilten št. 6; Građivo, dokumentirano od 10. 3. – 1. 4. 1967).

69 Rotar, *Iz prispevkov*, str. 170.

Omemba hrvaškega naroda in njegovega jezika vsekakor ni mogla iti mimo pozornih opazovalcev dogajanja. Resda se uradna Slovenija niti slovenski intelektualci niso neposredno vpletali v spore, ki jih niso šteli za svoje, kljub temu pa so jasne Rotarjeve besede prinesle nedvoumno slovensko sporočilo, da jezikovnega vprašanja ne bi smeli omejevati z nobeno uradno politično doktrino. Slovenskim izobražencem so tovrstna stališča le še okrepila ugled med tistimi prizadetimi iz drugih republik, ki so nasprotovali privilegiranosti srbohrvaščine v državi. Simpatije, ki so jih med hrvaškimi izobraženci slovenski predstavniki uživali na jugoslovanskih srečanjih jezikoslovcev, je opazil Joža Mahnič, ki je v spomilih zapisal, »da so slovenske nastope hrvaški, zlasti kajkavski kolegi redno z zanimanjem poslušali, medtem ko so srbski radi zapuščali dvorano, češ da nas ne razumejo.«⁷⁰ Janez Rotar pa je izkušnje iz sedemletnega poučevanja na Filozofski fakulteti v Zadru izkoristili tudi tako, da je v času nacionalnih preprirov na nekaterih jugoslovanskih srečanjih nastopil drugače od večine: »Govoril sem namenoma v hrvaščini; to so vsakokrat opazili, ker so Slovenci govorili ekavsko, kar pa je bilo včasih daleč od srbske variante.«⁷¹

Jugoslovanska oblast je svoje poglede o jezikovni problematiki strnila v resoluciji o uresničevanju ustavnih načel o enakopravnosti jezikov in pisav narodov in narodnosti Jugoslavije v zveznih predpisih in v delu zveznih organov, ki jo je zvezna skupščina sprejela 26. aprila 1969. V 1. točki je resolucija v dolgem uvodu navajala, da že sprejeta ustavna načela zagotavljajo popolno enakopravnost jezikov in pisav, a je pri tem, tako kot zakonska načela, ostala precej nedorečena in neprepričljiva. Točko je sicer zaključila v skladu z duhom časa sprejemanja ustavnih amandmajev ob koncu šestdesetih let, da še vedno obstajajo centralistične tendence, ki ovirajo popolno uresničevanje načel, in da v zakonskih aktih »ni podrobneje in popolneje obdelan način, kako naj se načela izvajajo, kar je v praksi pogosto povzročalo in še povzroča težave in nerazumevanje«. Nato je v 2. točki na dolgo naštevala, kje vse bi bilo treba zagotoviti enakopravnost jezikov in pisav, ki jih zagotavljajo že sprejete zakonske določbe – nikjer pa se ni vprašala, zakaj že pred leti sprejeta načela niso uveljavljena v praksi. Novost je bila deloma zahteva, da je treba enakopravnost zagotoviti tudi na diplomatskih in konzularnih predstavništvi Jugoslavije v tujini in da »je treba določiti tudi merila za razmeščanje delavcev v diplomatsko-konzularni službi«. Izhajajoč iz zapisanih načel naj bi določili, »na katerih mestih morajo delavci poznati jezike več narodov Jugoslavije«, konkretnjših smernic za to pa v resoluciji ni možno najti. »Dosledno uresničevanje teh načel bo pomemben prispevek k napredku mednarodnih odnosov na enakopravnih temeljih in k nadaljnjemu utrjevanju

70 Mahnič, *Sence in luči z moje poti*, str. 85.

71 Rotar, *Slovenščina in slovenstvo*, str. 240.

bratstva in enotnosti narodov in narodnosti»,⁷² so optimistično zaključili avtorji resolucije, ki pa so za tovrstni optimizem ponudili zelo malo vzrokov. V resoluciji sploh ni bil omenjen noben jezik; to naj bi bila sicer stvar republiške zakonodaje, toda ravno ta nedorečenost je že dotlej puščala odprt prostor za nastajanje težav. Resolucija o enakopravnosti jezikov in pisav tako sploh ni omenjala, katerim jezikom in katerim pisavam naj bi bila enakopravnost zagotovljena! Za naloge, ki bi jih morali opraviti pristojni državni organi, niso bili določeni nobeni roki, do kdaj morajo to storiti. Šele nadaljnje brskanje po arhivih pa bi lahko odgovorilo na vprašanje, ali so pristojni o svojem delu kasneje tudi poročali, kot je to od njih zahtevala resolucija zvezne skupščine Jugoslavije.

Sprejem resolucije je že sam po sebi sporočal, da je prostor za razpravo odprt, kar se je poznalo tudi na odločnosti, ki jo je do jezikovne problematike zavzelo slovensko časopisje. Slovenska politika se je vnovič potegnila nekoliko v ozadje, zahteve pa so s čedalje manj zadržki, da bi jim lahko prilepili oznako šovinistov, vse bolj jasno in odločno izrekli slovenski izobraženci. Največ pozornosti je bilo namenjene področju, kjer so se Slovenci čutili najbolj prikrajšani in po letu 1945 in federalizaciji države tudi ogoljufani, tj. uporabi slovenskega jezika v vojaški službi. Bolj odločno pa so bila v javnosti v času ti. partijskega liberalizma na Slovenskem izpostavljena tudi druga, dotlej javno še ne problematizirana področja zapostavljenosti slovenskega jezika.

ZA SLOVENŠČINO MORAJO NAJVEČ NAREDITI SLOVENC SAMI

Kljub precejšnjemu napredku, ki so ga uradne slovenske in jugoslovanske državne strukture naredile v odnosu do slovenščine, je ta še vedno ostala točka razdvajanja v Jugoslaviji. To je nedvoumno dokazala tudi raziskava javnega mnenja v Sloveniji, opravljena maja 1969, analizo njenih izsledkov o točkah, ki povezujejo in ločujejo jugoslovanske narode, pa je leto kasneje objavil sociolog Peter Klinar. Med povezovalnimi elementi so bili na vrhu politični in zgodovinski dejavniki ter narodnostna sorodnost, med ločevalnimi dejavniki pa je več kot 30 % Slovencev menilo, da jih od ostalih v državi ločijo redoljubnost, urejenost in delovne navade. Največ, 37,2 %, pa jih je menilo, da nas od drugih narodov v državi najbolj ločuje jezik.⁷³ Za nosilce projekta to niti ni bil presenetljiv podatek, saj je Klinar zapisal, da je to posledica zapostavljanja slovenskega jezika v primerjavi s srbohrvaščino, kar ima za posledico, da Slovenci, ki so zelo občutljivi

72 Uradni list SFRJ, 8. 5. 1969, št. 20.

73 Klinar, Kaj povezuje in ločuje, str. 539.

za jezikovno problematiko, težave v mednacionalnih odnosih pogosto ocenjujejo skozi jezikovno vprašanje.⁷⁴

Slovenski jezik je v četrto stoletje po 2. svetovni vojni prišel do takšne veljave, kakršne dotlej še ni imel. Pred stoletjem so se slovenski predstavniki borili za njeno uporabo in enakopravnost na deželni ravni, pol stoletja kasneje je bilo slovenščino občasno, a zgolj izjemoma, že mogoče slišati na zveznem jugoslovanskem nivoju, leta 1970 pa je presenetila novica, da se je slovenščino slišalo tudi na najvišji diplomatski ravni na svetu. »Današnji govor predsednika Ribičiča je imel tudi zgodovinski pomen, saj je bil to prvi govor v slovenskem jeziku v veliki dvorani generalne skupščine«, so vzhičeno poročali na prvi strani časopisa *Delo*,⁷⁵ čemur je sledila še objava govora predsednika Zveznega izvršnega sveta (ZIS) Mitje Ribičiča, ki ga je imel 20. oktobra 1970.⁷⁶ Manj navdušeni so bili odmevi v nekaterih drugih delih države, zlasti v tistih, kjer so uporabljali srbohrvaščino, in menili, da bi morali tega kot sredstvo medsebojnega sporazumevanja samoumevno uporabljati tudi najvišji jugoslovanski politični predstavniki. Ciril Zlobec je v *Sodobnosti* zapisal, da so bili Slovenci ponosni na Ribičičev govor, saj so »na najlepši način manifestirali pred svetom svojo demokracijo, svobodo, tudi jezikovno enakopravnost med jugoslovanskimi narodi«. Zato so mu bile povsem nerazumljive reakcije nekaterih jugoslovanskih medijev. »Mislim, da se nobena delegacija v OZN ni čudila Ribičiču, če je pred tem svetovnim forumom spregovoril v maternem jeziku; začudila pa se je (vsaj po odmevih v tisku in objavah v radiu ter po televiziji) vsa jugoslovanska javnost. V tem nekaj ni v redu, sem si rekel, v tem začudenju«, se je zamislil Zlobec in menil, da je bolje, da se je to zgodilo tedaj, »če že prej ni to bil naraven pojav«. ⁷⁷ Dimitrij Rupel pa je komentiral, da je bila slovenščina bolj kot poslušalcem v avditoriju namenjena Slovincem doma, izrekanju spoštovanja do njihovega jezika. Poslušalci v skupščini OZN so imeli na ušesih slušalke in so poslušali prevod, kar bi storili tudi v primeru, če bi Ribičič govoril srbohrvaško. Slovenščina, ki so jo slišali v palači OZN, se še vedno ne sliši in ne bere v palačah zvezne vlade, zvezne skupščine in vodstva ZKJ, je dodal Rupel in predsedniku zvezne vlade zameril, zakaj ni tovrstne poteze potegnil že prej na drugi mestih: »Predsednik ZIS Ribičič ni imel za potrebno, da bi kdaj napravil preskus s slovenščino pred srbsko in hrvatsko govorečim avditorijem. Slovenščina je morala počakati na bolj slavnosten nastop.«⁷⁸

V analizi jezikovnega vprašanja je sodnik Svetozar Polič leta 1970 omenil številne nedoslednosti, ki so kljub novim zakonskim predpisom, resolucijam in

74 Prav tam, str. 544.

75 *Delo*, št. 287, 21. 10. 1970, str. 1.

76 *Delo*, št. 287, 21. 10. 1970, str. 4.

77 Zlobec, *Slovenščina in Slovenci*, str. 1278.

78 Rupel, *Slovenščina za združene narode*.

javnim izjavam še vedno zevale v zakonodaji. Ena od teh je bila že ta, da zvezna in republiške ustave niso poznale pojma uradni jezik, da pa se je isti pojem našel v kakšnem zakonu.⁷⁹ Zavračal je pomisleke, ali ne bi bilo zaradi medsebojne komunikacije vendarle dobro imeti nekega skupnega pogovornega jezika, in jasno ponazoril razliko med jezikovno enakopravnostjo na ravni federacije ali znotraj posamezne republike. Kot ustanove, na katerih uvajanje jezikovne enakopravnosti zaostaja za realnimi možnostmi, je omenil več zveznih ustanov, denimo vojsko, carinsko, diplomatsko in konzularno službo, jugoslovanski aerotransport in železnico. Krivca za tovrstne težave ne gre iskati le pri zveznih službah, je zapisal Polič: »Seveda pa za takšno stanje niso krivi samo drugi, marveč nemalo tudi Slovenci (oziroma Makedonci) sami. Nemalokrat smo v tem pogledu vse preveč potrpežljivi in vse premalo odločni in dosledni.«⁸⁰

Podobne misli, da so za uveljavljanje slovenščine premalo naredili tudi Slovenci sami, so izrekli še številni slovenski izobraženci in vse pogosteje javno apelirali na sonarodnjake, naj v vsakodnevem življenju redno skrbijo za svoj materni jezik. Tudi ko se je pokazala možnost, da bi slovenščina na katerem od omenjenih področij pridobila na veljavi, so naleteli na težave pri zveznih forumih, pa tudi pri Slovencih samih. Največkrat je bila na prvem mestu omenjena zapostavljenost slovenskega in drugih jezikov v JLA. Poskusi armadnega vrha, da bi zadovoljili zahteve zvezne resolucije iz leta 1969, so ostali na pol poti.⁸¹ Slovensko vojaško izrazoslovje pa je le dobilo na veljavi, saj so ga začeli uporabljati v Teritorialni obrambi Slovenije. A tudi pri tem ni šlo brez težav. Vojaški psihiater Janez Rugelj je opisal, kako ga je obiskal slovenski višji oficir, doma iz Primorske, ki je bil premeščen v Slovenijo in dobil nalogo, da rezervnim oficirjem predava vojaške teme v slovenščini. »Pred vojno sem moral hoditi v italijansko šolo, po partizanski dobi sem služboval po vsej Jugoslaviji, toda vojaške šole so bile v srbohrvatskem jeziku, v šoli se nisem nikoli učil slovenščine«, se je izpovedal višji oficir in psihiatru potožil: »Zaradi neznanja maternega jezika me je te naloge tako strah, da ves potan komaj spregovorim. Rad bi bil te naloge oproščen.«⁸²

Književnik Ciril Zlobec se je ob podobnih zgodbah spraševal, zakaj je sploh treba poudarjati, da je kakšen slovenski predstavnik na zveznem nivoju, npr. na konferencah Zveze komunistov Jugoslavije, govoril slovensko. Opozoril je, da bi to pravzaprav moralo biti samoumevno in da so prvi, ki bi morali to doseči kot standard, Slovenci sami: »Kdo nas sili, da se odpovedujemo svojemu jeziku v javnih nastopih? Srbi in Hrvati prav gotovo ne. V slovenščini me ne bi

79 Polič, *Narodi in narodnosti*, str. 193.

80 Prav tam, str. 185.

81 Tematiko poskusa uveljavljanja enakopravnosti jezikov v JLA v omenjenem obdobju bo avtor zaradi obsežnosti objavil v posebnem prispevku.

82 Zlobec, *Slovenščina in Slovenci*, str. 1279.

razumeli, sem večkrat slišal opravičilo. Res ne? So kdaj nastali zapleti, usodni nesporazumi zaradi uporabe slovenščine iz ust Slovenca, ko tudi formalno predstavlja svoj narod?« je razmišljal Zlobec in zaključil, da morajo ključen korak za enakopravnost slovenskega jezika narediti Slovenci sami: »Ne zaradi Srbov ali Hrvatov, temveč zaradi nas samih. Izbojevati si svobodo, ki ti jo kratijo drugi, je težko, a ne najtežje; težje je dostojanstveno ohraniti svobodo v sebi samem.«⁸³

83 Prav tam.

Marko Zajc

**SLOVENSKI
INTELEKTUALCI IN
JUGOSLOVANSTVO
V OSEMDESETIH
LETIH
IZHODIŠČA IN TEZE**

**JUGOSLOVANSTVO: PREDLOG KONCEPTUALNEGA
PRISTOPA**

Kako opredeliti jugoslovanstvo? V širšem smislu bi ga lahko opredelili kot skupek idej (ideologij), ki zagovarjajo zaželeno ali obstoječo skupnost Južnih Slovanov – tako v kulturnem kot v političnem smislu, pri čemer ni nujno, da ideje obsegajo skupnost vseh Južnih Slovanov. Je pa jugoslovanstvo nujno vedno več od povezovanj med posameznimi narodi oz. narodnimi gibanji. Pri jugoslovanstvu gre vedno za neko obliko »nove« kvalitete, ki je v izhodišču nujno več kot le seštevek posameznih narodov/gibanj.

Jugoslovanstvo ni eno, jugoslovanstev je več. Jugoslovanstvo ni bilo nikoli homogena ideologija. Obstajalo je v več variantah, ki se včasih predstavljajo kot ena. Vsekakor je bilo jugoslovanstvo v 19. in 20. stoletju relativno uspešna ideologija: že pred letom 1918 je predstavljalo pomemben dejavnik, pomagalo je ustvariti dve jugoslovanski državi in jih tudi vzdrževati več desetletij. Kako razumeti jugoslovanstvo, ne da bi padli v past neupravičenih posploševanj ali v past metodološkega nacionalizma?

Jugoslovanstvo lahko opredelimo kot »nesporazum, ki deluje«. Zgodovina jugoslovanskih idej je zgodovina nesporazumov, vendar je ideologija nekako »delovala«. Predstavniki različnih nacionalnih kultur/tradicij so razumeli jugoslovanstvo različno.¹ Še več, različne variacije jugoslovanstva so obstajale znotraj nacionalnih kultur/tradicij z lastnimi tradicijami in protagonisti. Uspeh posameznih variacij je bil odvisen od političnega konteksta in socialne strukture družb. Jugoslovanstvo ni bilo vsiljeno »od zunaj«, bilo je »sestavni del«, oziroma »notranja smer« posameznega nacionalnega gibanja. Jugoslovanstvo lahko razumemo tudi kot »poslednjo mejo« kompromisa med jugoslovanskimi narodi, kot poizkus postavljanja meja med jugoslovanskimi narodi, oziroma kot poizkus izogibanja postavljanja meja. Glavne značilnosti predlaganega pristopa:

- Analiza fenomena v dolgem trajanju (ok. 1800–2014). Raziskovanje daljših obdobij omogoča razumevaje tistih lastnosti jugoslovanstev, ki vztrajajo v določenih okoljih dlje časa, pa tudi tistih lastnosti, ki »poniknejo« in se v drugih socialnih in političnih kontekstih zopet pojavijo. Perspektivo dolgega trajanja je pomembno imeti pred očmi tudi, ko raziskujemo fenomen v krajših obdobjih.
- Pomen konteksta. Lastnosti jugoslovanstev se spreminjajo oz. modificirajo, ko se prenašajo z ene generacije na drugo ali iz ene tradicije/okolja v drugo. Intelektualci neprestano iščejo ideje v narodni zgodovini, da bi jih uporabili v sodobnem političnem kontekstu.
- Čeprav pristop poudarja kontinuitete in pomen posameznih nacionalnih kultur/tradicij, ne zagovarja ideje »ideološke trajnosti« jugoslovanskih nacionalizmov od 19. stoletja dalje.² Predlagani pristop prav tako nima nič skupnega s popularnimi medijskim predstavami o »starodavnem etničnem sovraštvu« v Jugoslaviji. Kot opozarja Holm Sundhaussen, etnična sovraštva niso bila razlog za razpad Jugoslavije, ampak »stranski učinki« teh procesov.³

Seveda, če pristop upošteva različne nacionalne tradicije/okolja/gibanja/kulture, potem predpostavlja, da le-ta obstajajo. Kako jih opredeliti? Kako jih

1 Djokić, *Yugoslavism: Histories, Myths, Concepts*, str. 4.

2 Dragović Soso, *Spasioci nacije*, str. 25

3 Sundhaussen, *Das Projekt Jugoslawien*, str. 24.

časovno umestiti? Jugoslovanstvo avtor teh vrstic obravnava v kontekstu razvoja evropskih nacionalizmov, ki jih ima za pojave, povezane s procesi modernizacije. Čeprav upošteva nekatere lastnosti etnosimbolne perspektive (dolgo trajanje, umestitev v kontekst predhodnih »kolektivnih kulturnih identitet«, predmodernih tradicij), pa avtor vidi svoj pristop v okviru modernistične paradigme. Predlagani pristop ohranja veliko mero skepse do trditev, ki izpostavljajo neposredno povezavo med predmodernimi etnijami in nacionalizmi, oziroma do trditev, da so se narodi v nekaterih primerih pojavili pred nacionalizmom.⁴ Torej, od kdaj lahko sledimo jugoslovanstvo? V veliko pomoč pri odgovoru na to vprašanje ponuja pojem nacionalne misli, ki ga je v teorijo nacionalizma umestil nizozemski komparativist Joep Leerssen. Če je (po Gellnerju) nacionalizem načelo, po katerem se morata politična in nacionalna enota ujemati«, pa je razlaga nacionalne misli širša in teže določljiva. Gre za pojmovanje človeške družbe »kot predvsem sestavljene iz medsebojno razločenih, nezamenljivih narodov, med katerimi ima vsak samoumevno pravico do obstoja, in za katere je značilno, da jih opredeljujejo in med seboj nedvoumno razločujejo njihove lastne identitete in kulture.«⁵ Jugoslovanstvu lahko po našem mnenju sledimo od začetkov nacionalne misli v južnoslovanskem prostoru.

Če lahko s pojmom nacionalne misli v grobem umestimo začetek jugoslovanstva v čas, ko se je pod pritiskom zgodnje modernizacije v južnoslovanskem prostoru začela razvijati nacionalna misel – natančna periodizacija seveda ni mogoča – pa smo pri predlaganem pristopu soočeni s klasičnimi težavami pri analizi nacionalizmov: je jugoslovanstvo kulturna ali politična kategorija? Lahko jugoslovanstvo opredelimo s pomočjo subjektivnih ali objektivnih lastnosti? Glede na dejstvo, da je bilo jugoslovanstvo (med drugim tudi) utelešeno v dveh državah, je na mestu vprašanje, ali obravnavamo jugoslovanstvo zgolj kot »državlanski« nacionalizem, ali je jugoslovanstvo lahko tudi »etnični« nacionalizem? Da bi bila stvar še bolj zapletena, ima jugoslovanstvo kot predmet zgodovinske analize nekatere lastnosti, zaradi katerih ga je težko umestiti v teorijo nacionalizmov, npr. na ravni klasifikacije. Jugoslovanstvo je lahko nacionalna ideologija, nadnacionalna ideologija ali subnacionalna ideologija (poudarjeno v našem pristopu). Lahko je tudi vse troje hkrati. Da bi se ognili teoretskim pastem, ki ne prinašajo konstruktivnih odgovorov, predlagamo perspektivo, ki jo izpostavlja znani turški raziskovalec nacionalizmov Umut Özkirimli. Özkirimli, ki izhaja iz modernizma in socialnega konstruktivizma, predlaga obravnavo nacionalizma kot diskurza: nacionalizem je poseben način videnja in interpretiranja sveta,

4 Smith, *Nacionalizem*, str. 80.

5 Poslovenjeni citat povzet po Kosi, *Kako je nastal slovenski narod*, str. 69.

referenčni okvir, ki nam pomaga razumeti strukturo resničnosti okoli nas.⁶ Pri raziskovanju jugoslovanstva kot diskurza lahko uporabimo pristop zgodovinske diskurzivne analize, kot jo je opredelil nemški zgodovinar Achim Landwehr: historično-diskurzivna analiza izhaja iz konstruirane narave socio-kulturne realnosti in preučuje načine, s katerimi se v historičnem procesu tvorijo oblike vednosti. Diskurzi so vzorci reda, neločljivo povezani z oblikami moči, v katerih je organizirana socialna konstrukcija realnosti. Zgodovinska perspektiva je pomembna zato, ker diskurzi temeljijo zgolj na lastni historičnosti.⁷

Pri konceptualizaciji jugoslovanstva kot diskurza lahko pomaga Özkirimlijeva opredelitev štirih načinov, s katerimi »deluje« nacionalistični diskurz: a) diskurz nacionalizma deli svet na »nas« in »njih«; b) diskurz nacionalizma hegemonizira; c) diskurz nacionalizma sam sebe naturalizira; d) diskurz nacionalizma deluje »skozi« institucije.⁸

TEZE: ODLEPLJANJE JUGOSLOVANSTVA

Izraz jugoslovanstvo se v historiografiji, ki se ukvarja z Jugoslavijo ali Slovenijo v osemdesetih letih, ne pojavlja pogosto. Božo Repe uporablja izraz jugoslovanska zavest, ko govori o odnosu mlajših generacij do Jugoslavije.⁹ Veliko bolj so v uporabi izrazi »Odnos Slovencev do federacije«, kar je povsem upravičeno, zgodovinarji so preučevali predvsem politične, gospodarske in kulturne odnose med Socialistično Republiko Slovenijo in federalnim centrom.¹⁰ Peter Vodopivec v znanem pregledu slovenske zgodovine ne omenja pojma jugoslovanstvo, ko piše o osemdesetih letih.¹¹ Kljub temu slovensko jugoslovanstvo ni isto kot slovenski odnos do jugoslovanske federacije, niti odnos Slovencev do drugih jugoslovanskih narodov.

Meje jugoslovanstva in slovenstva niso bile nikoli jasne. Jasne so postale šele takrat, ko je slovenstvo odpadlo od jugoslovanstva. Ali obratno – stvar perspektive. Zato je povsem upravičeno vprašanje, kako in kdaj se je slovenstvo ločevalo od jugoslovanstva. V osemdesetih letih 20. stoletja je v slovenski javnosti potekal proces odlepljanja slovenstva od jugoslovanstva. Jugoslovanstvo ni odpadlo od slovenstva nenadoma. Po našem mnenju je šlo za počasen in povsem

6 Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism*, str. 30.

7 Landwehr, *Historische Diskurzanalyse*, str. 96, 97.

8 Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism*, str. 32, 33.

9 Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*, str. 25.

10 Prav tam, str. 22.

11 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 359; Vodopivec uporablja za obdobje po letu 1945 pojem jugoslovanstvo zgolj za opis znane polemike Pirjevec – Čosić v letih 1960/61, gl. prav tam,

nenaačrtovan proces »odlepljanja« v kontekstu specifičnih razmer v Sloveniji in Jugoslaviji, pa tudi v kontekstu sprememb v mednarodnem okolju. Če smo opredelili jugoslovanstvo kot nesporazum, ki je deloval, potem je na mestu vprašanje, zakaj sploh govoriti o »odlepljanju«, če so nesporazumi tako rekoč sestavni del jugoslovanstva. Da ne bo nesporazuma, od slovenstva v osemdesetih letih ni odpadalo unitaristično jugoslovanstvo, jugoslovanstvo ZKJ ali celo srbsko jugoslovanstvo – od slovenstva je odpadalo slovensko jugoslovanstvo kot del slovenske nacionalne ideologije. Naša teza temelji predvsem na raziskovanju časopisnih in publicističnih virov. Produkcija člankov, intervjujev, referatov, esejev, elaboratov in programskih tekstov na temo slovenskega narodnega vprašanja oz. problematike nacionalizma/narodov je bila v osemdesetih letih zelo bogata. Kljub temu preseneča predvsem odsotnost Jugoslavije. Jugoslavija se omenja samo takrat, ko je to res nujno. Kot da bi se je sramovali. Slovensko jugoslovanstvo se počasi »odleplja« kot star plakat na ulici, »odpada« od slovenstva ravno s pomočjo odsotnosti. Slovenski intelektualci se raje kot z Jugoslavijo ukvarjajo sami s sabo. Njihova domovina je Srednja Evropa, Evropa, svet, zahodna civilizacija, »književna republika«, krščanstvo in predvsem Slovenija.

Nezanimanje za Jugoslavijo in jugoslovanstvo ni bilo prisotno (oziroma odsotno) v opozicijskih medijih, ampak tudi v uveljavljenih revijah. O jugoslovanstvu kot posebni kvaliteti intelektualci redko pišejo – bodisi da imajo to vprašanje za rešeno v smislu Kardeljevih izhodišč bodisi da vidijo jugoslovanstvo kot problematično in ga sprejemajo samo toliko, kot je pač nujno. Zanimanje za Jugoslavijo je bilo obratno sorazmerno s povečanjem zanimanja za slovenstvo. Na primer na plenurnih in javnih tribunah v osemdesetih letih (npr. plenurnih kulturnih delavcev OF 1985 in 1986, Javni tribuni društva slovenskih pisateljev 1985, Zbor slovenskih kulturnih delavcev 1988) se omenja Jugoslavija ali kot obstoječi oz. nekdanji državni okvir, ali kot del problema, zelo redko pa kot del rešitev ali zaželene prihodnosti.¹² Tudi če se razpravlja o prihodnosti Jugoslavije, se razpravlja predvsem o odnosu Slovenije do federacije ali »ostale« Jugoslavije, ali celo o odnosih med Slovenci in Srbi, ne pa o kompleksni, vsejugoslovanski rešitvi odnosov znotraj Jugoslavije. Izjemo predstavlja Janko Pleterški, ki je to »umikanje« Jugoslavije takrat tudi že začutil: ko je julija 1984 potekala razprava o »Slovenskem nacionalnem programu med graditvijo socializma« Franceta Klopčiča, je Pleterški pripomnil, da ga moti predvsem dejstvo, da je Klopčič napisal »za Slovence poseben program v Jugoslaviji«. Slovenci bi morali po mnenju Pleterškega kot narod dati pobudo vsem drugim narodom v federaciji, da

12 Gl. zbornike *Slovenski narod in slovenska kultura, Razvoj slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte, Slovenci, Jugoslavija in slovenska kultura*.

vsak za sebe premisli svoj položaj.¹³ Marksistični center v Beogradu je organiziral posebno razpravo o jugoslovanstvu. »oni so vzeli v zakupu Jugoslovanstvo, mi pa prirejamo pogovor o slovenskem programu. Taka situacija ni dobra.«, je zatrdil Pleterski.¹⁴ Klopčičev program je (ne glede na priseganje na bratstvo in enotnost ter na Jugoslavijo) vsekakor predpostavljala večjo samostojnost Slovenije in manjšo vlogo Jugoslavije.

Kaj se je spremenilo v osemdesetih letih v primerjavi s prejšnjimi obdobji? Razprave o narodih, nacionalizmi in vlogah posameznih narodov pridobivajo po Titovi smrti, torej v času krize in »stabilizacije«, drugačno naravo. Če so bile prej omejene na partijske forume in specializirane revije za intelektualce, vstopajo v tem času razprave vse bolj v množične medije, še zlasti v dnevni in tedenski tisk. Mediji so bili pod nadzorom republiških oblasti, kljub temu je jugoslovanski medijski prostor obstajal. Dnevnik in tednik iz različnih delov Jugoslavije so redno povzemali in ponatiskovali oz. prevajali najbolj odmevne članke in komentarje iz drugih republik. Na ta način so »tehnično« omogočali vsejugoslovansko razpravo, ki bi morala (v teoriji oz. ideologiji) voditi v krepitev bratstva in enotnosti. V osemdesetih letih pa je ta prostor razprave postajal vse bolj prostor odkritega konflikta. Pisanje o tem, da je nacionalizem v Jugoslaviji problem, je pomagalo pri konstrukciji nacionalističnega zaznavanja družbenih razmerij, čeprav je bil namen pogosto ravno nasproten. Jugoslovanstvo je doživljalo krizo tudi v prostoru, kjer je zares obstajalo: na področju tiskanih medijev.

Na tem mestu žal ni prostora za odgovor na dve vprašanji, ki sta ključni za razumevanje jugoslovanstva in ne-jugoslovanstva slovenskih intelektualcev. Najprej, kdo so bili? Lahko slovenske intelektualce, ki so se ukvarjali z vprašanji nacionalizma, razdelimo po »skupinah« oziroma kategorijah? Po našem mnenju bi bila utemeljena razdelitev intelektualcev na kategorije koristna predvsem iz metodoloških razlogov: kategorije bi omogočale lažjo umestitev intelektualcev v širši kontekst. Kategorije seveda ne bi bile absolutne, po opravljeni historični analizi bi jih lahko, če bi to viri upravičevali, tudi dekonstruirali. Po našem mnenju bi lahko, vsaj na trenutni stopnji raziskovanja, slovenske intelektualce v osemdesetih, ki so se ukvarjali s problematiko jugoslovanstva in slovenstva, razporedili v tri kategorije: »režimski« (npr. vplivni intelektualci starejše generacije, ki so aktivni v ZKS in imajo politične funkcije), »disidentski« (npr. Nova revija) in »levo-liberalni« (npr. Mladina, del ZSMS). Meja med kategorijami ni mogoče določiti, obstajajo intelektualci, ki jih ni mogoče uvrstiti v nobeno od omenjenih kategorij. Pomembna naloga za raziskovalce jugoslovanstva pri

13 Borec, 1992, str. 327. Pleterski je svoje pojmovanje jugoslovanstva natančno opredelil v knjigi *Nacije, Jugoslavija, revolucija*.

14 Prav tam, str. 340.

slovenskih intelektualcih je predvsem dobra opredelitev kategorij in analiza njihovih diskurzov.

Kakšen je bil odnos političnih struktur, predvsem ZKS, do jugoslovanstva, slovenskega nacionalizma in na splošno do intelektualcev v osemdesetih? Raziskovalci vloge intelektualcev v socialističnih družbah Vzhodne Evrope poudarjajo »intimno« razmerje komunistične ideologije s filozofijo in izpostavljeno vlogo intelektualcev kot »producentov vednosti« v močno spolitizirani družbi. V tem kontekstu so bili intelektualci neizogibno povezani z različnimi praksami in institucijami družbene moči. Na tej ravni je prihajalo do zanimivih fenomenov. Če je »komunistični projekt v praksi« potreboval intelektualni aparat za apologijo »historične nujnosti« komunistične vizije družbe, oziroma za vzdrževanje teoretskega in konceptualnega aparata, ki je dajal konkretne odgovore na izzive življenja v socializmu, potem je zanimivo, da so disidenti in protikomunistični aktivisti razvili podobne filozofske okvire za dokazovanje, da je komunistični projekt »historično nemogoč.« Spopad med režimom in diskurzivno opozicijo je bil strukturiran kot neprestana filozofska izmenjava med konkurenčnimi vizijami sveta, resnice in družbe. Debata je potekala v prostoru, ki so ga določali trije akterji: institucije za produkcijo vednosti, institucije moči in intelektualci kot posredniki med vednostjo in močjo.¹⁵ Povedano preprosto: če so imeli »pravi« intelektualci v socialističnih družbah veliko moč, potem je imel potencialno veliko moč tudi njihov antipod – disidentski intelektualci.

V podobnem kontekstu je potekala tudi razprava o jugoslovanstvu in slovenstvu v osemdesetih. Spopad in izmenjava med režimom in diskurzivno opozicijo sta potekala tudi na področju slovenskega nacionalizma oziroma nacionalističnega diskurza. ZKS je imela na razpolago pomembne institucije za produkcijo vednosti, ki so vzdrževale »pravo« razlago slovenskega nacionalnega vprašanja. V osemdesetih so konkurenčne vizije slovenskega nacionalizma postajale vse glasnejše. Za primer vzemimo razpravo o nacionalizmu in mednacionalnih odnosih na seji predsedstva CZ ZKS 11. novembra 1985.¹⁶ Ciril Ribičič je že v prvem stavku uvodnega govora zatrdil, da je ZK nosilka uveljavljanja interesov slovenskega naroda, česar ne smemo zamenjati z »nacionalističnim egoizmom«. »Vsaka nejasnost, neodločnost in neučinkovitost pri tem naravnost kliče drugače usmerjene sile, da se uveljavljajo kot varuhi slovenskih nacionalnih interesov.«¹⁷ Čeprav je Ribičič v govoru izpostavil tako separatistične kot unitaristične inačice nacionalizma v Jugoslaviji, kar je bila pogosta praksa jugoslovanskih komunistov, pa je več prostora namenil unitaristični nevarnosti. Predvsem je napadel tiste,

15 Bradatan, Oushakine, In Marx's Shadow, str. 2, 3.

16 Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 102

17 *Komunist*, 15. 11. 1985.

ki se odkrito zavzemajo za revizijo ustavnih odnosov v Jugoslaviji, kar je šlo v kontekst spopada med »ustavobranitelji« in »unitaristi« v federalnem vrhu države.¹⁸ Ribičičev govor vsebuje glavne značilnosti slovenskega »režimsko-intelektualnega« diskurza o problematiki nacionalizma: ostro razlikovanje med negativnim nacionalizmom (oni) in pozitivnim zastopanjem interesov slovenskega naroda (mi), okrepitev argumentov s pomočjo citiranja avtoritet (Kardelj, resolucije kongresov ZKJ) ter poudarjanje, da ima ZKJ jasen in enoten odnos do urejanja mednacionalnih odnosov, kar je bilo daleč od resnice.

DVA PRIMERA ZA RAZPRAVO

Na tem mestu ni dovolj prostora, da bi razdelali jugoslovanstvo slovenskih intelektualcev v osemdesetih, zato bomo predstavili zgolj dve epizodi: – jugoslovanstvo in slovenski intelektualci in medijska razprava v letih 1982/83, jugoslovanstvo in ne-jugoslovanstvo v 57. št. Nove revije.

Kdaj se je debata o nacionalizmih v Jugoslaviji preselila v množični tisk? Na to vprašanje ni lahkega odgovora. Čeprav avtor teh vrstic ni pregledal celotnega jugoslovanskega tiska, je opazil velik porast člankov o nacionalizmu v letih 1982/83. Vsekakor je bil nacionalizem (na splošno) in slovenski nacionalizem tema jugoslovanskega tiska že pred znamenito razpravo o programskih jedrih jeseni 1983. Janez Menart, ki se prav gotovo ni ponašal z jugoslovanstvom, daje velik pomen napadu pisatelja Miodraga Bulatovića na Jezikovno razsodišče na tribuni 23. marca 1982, ko je srbsko-črnogorski pisatelj ozmerjal člane razsodišča z »arijci« in »malimi jezikoslovci«, dramatik Ivan Mrak pa je Bulatovića označil za tujca.¹⁹ Dogodek je dejansko dolgo časa odmeval tako med kulturniki kot tudi med politiki. Ko je tedanji sekretar predsedstva CK ZKS Franc Šetinc v začetku aprila 1982 v Teleksu razlagal o pripravah na Kongres ZKS, je močno okrcal poenostavljanja v slogu »prenehajmo biti Slovenci, Hrvatje in bodimo predvsem Jugoslovani.« Po njegovem bi bilo nesmiselno zmanjševati vlogo republik in povečevati vlogo federacije, ker federacija ne bi bila več federacija, ampak »Jugoslavija, kakršna je bila nekoč.«²⁰ leta 1982 se je jugoslovanski tisk veliko ukvarjal s problematiko nacionalizma. Poleg razprav o Kosovu je jugoslovansko javnost razburjala prepoved predstave Golubnjača v Novem Sadu oktobra 1982. V zagrebškem tedniku Danas so pisali o krizi »zajedništva« in se zgražali nad nacionalističnimi izpadi v hrvaških študentskih domovih. Decembra 1982 sta v

18 Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 84; Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 468; Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 22, 23.

19 Menart, *Slovenec v Srboslaviji*, str. 74; Delo, 24. 3. 1982.

20 *Teleks*, 1. 4. 1982, str. 16.

tedniku *Danas* o nacionalizmu razpravljala hrvaški intelektualec Damir Grubiša in srbski književnik Vladimir Jovičić. Oba sta svarila pred podcenjevanjem nacionalizma kot aktualnega fenomena, čeprav nista nobenega izpostavljala. Grubiša je jugoslovanske nacionalizme povezal z lokalnimi »tehnokracijami« in vsesplošno atomizacijo Jugoslavije: osem zaprtih jugoslovanskih trgov naj bi predpostavljalo osem zaprtih kulturnih prostorov in osem zaprtih izobraževalnih sistemov. Tako Jovičić kot Grubiša sta se med drugim zgražala nad jezikovnimi sodišči in jezikovnim čistunstvom, kar je vsekakor letelo tudi na slovensko jezikovno razsodišče. Kljub temu se je Grubiša zgražal tudi nad tem, da se njegova hči v šoli ne more učiti slovenskega ali makedonskega jezika.²¹

V začetku leta 1983 pa je slovenski nacionalizem postal del širše medijske razprave. Povod za vsejugoslovansko debato je bil članek v srbski reviji *Nin* z naslovom »Ofenziva defenzivnega nacionalizma«, ki ga je napisal novinar Aleksandar Tijanić.²² V začetku prispevka je Tijanić predstavil anekdoto iz ljubljanske srednje šole, ko je neki dijak po »šolskem radiu« prebral obvestila v srbohrvaščini in bil zato tudi kaznovan. Omenil je tudi pismo priseljencev v Sloveniji v reviji *Danas*, v katerem opisuje samozaverovanost Slovencev in odnos do priseljencev iz ostalih delov SFRJ. Da bi podkrepil tezo o dvigu slovenskega nacionalizma, je Tijanić za strokovno mnenje vprašal slovenska sociologa Rastka Močnika in Braca Rotarja, ki sta bila znana po kritičnem odnosu do vsakršnega nacionalizma. Močnik je bil mnenja, da imajo nekatere družbene vede v Sloveniji močne nacionalistične tendence, še zlasti slovenistika, Rotar pa je opozoril, da so Slovenci našli »notranjega« sovražnika v »jugoslovanskih« priseljencih, ki so lahko »inferiorni«, saj so v manjšini in imajo slabšo kvalifikacijsko strukturo. Silva Mežnarič je na osnovi svoje (zdaj klasične) raziskave o delavcih iz drugih jugoslovanskih republik Tijanića poučila, da začenja nenadzorovano priseljevanje v Slovenijo nekaj stati. Ti ljudje morajo »narediti velik skok naprej«, kar povzroča številne konflikte.²³ Na Tijanićevo pisanje je v uvodniku Sobotne priloge ostro reagiral Tit Vidmar. Komentator je stal na stališču, da je treba čuvati sožitje jugoslovanskih narodov, kljub temu pa bo vsak izmed jugoslovanskih narodov »čuval svojo identiteto in pravico do lastnega svobodnega razvoja«. Sicer pa je Tit Vidmar z zadovoljstvom ugotavljal, da so slovenski politiki že večkrat lepo razložili, kakšna je razlika med nacionalizmom in legitimno nacionalno zavestjo.

21 *Danas*, 21. 12. 1983, str. 8, 9.

22 Srbski novinar Aleksandar Tijanić (1849–2013) je bil, sodeč po poročanju medijev ob njegovi smrti 2013, po osmi seji CK ZK Srbije (23 in 24. 9. 1987) ki je na oblast zavihtela Slobodana Miloševića, »odstranjen« iz srbskega medijskega prostora. Do konca osemdesetih naj bi pisal predvsem za hrvaške časopise. Gl. Aleksandar Tijanic dies at 63 | InSerbia News: <http://ins Serbia.info/today/2013/10/aleksandar-tijanic-died-at-63/>, 20. 11. 2013.

23 *Delo*, 18. 1. 1983, str. 18.

Pisec je nekoliko pokroviteljsko zatrdil, da so v Jugoslaviji prav Slovenci tisti, ki se trudijo, da bi stvari urejali v Jugoslaviji »po pameti«. ²⁴

Ob Tijaničev članek se je v Novi reviji obregnil tudi Dimitrij Rupel, ki sicer ni izražal zadovoljstva nad pravilno nacionalno zavestjo slovenskih politikov, je pa zato, prav tako kot Tit Vidmar, napadel Močnikova izvajanja. Predvsem pa ga je motila Močnikova interpretacija Levstika, Močnikovo neupoštevanje razlikovanja med narodom in nacijo, in seveda Močnikovo teza, da je nacionalizem zapolnil ideološki vakuum. Po Ruplovem mnenju ideološki vakuum zapolnjuje marksizem. Slovensko čuteči Rupel ne omenja jugoslovanstva, ga pa zato moti Tijaničeva ugotovitev, da je Slovenija sicer še homogena, vendar že mešana nacionalna skupnost. ²⁵

Ljubljanski tednik *Teleks* je 20. januarja 1983 podal trezno analizo izpod peresa Branimirja Nešovića, istočasno pa je dodatno razburkal medijsko debato z objavo intervjuja z Miodragom Bulatovićem. Nešović je opazil »nov in poseben val časopisnih spisov na temo nacionalizma« v Jugoslaviji: o nacionalizmu pogosto piše tako *Danas* kot sarajevski *Svijet*, pri beograjskem NINu pa je nacionalizem stalna tema vse od kosovskih dogodkov dalje. Vrstice polnijo izgredi navijačev, izpadi v študentskih domovih, nacionalnost »švercerjev« itd., pa tudi vprašanje, ali Srbi na Hrvaškem potrebujejo svoja društva (proti čemur je nastopil Stipe Šušar v beograjski Borbi). V zadnjem času, ugotavlja Nešović, nastopa v teh debatah tudi Slovenija. Jugoslovanska publicistika se predvsem sprašuje, ali imajo delavci iz drugih republik v Sloveniji dovolj pravic. Je dobro ali slabo, da časopisi toliko pišejo o nacionalizmu, se je spraševal Nešović. Kot odgovor se ponujata dve skrajnosti: ena pravi, da so za razpihovanje nacionalizma odgovorni samo časopisi, druga skrajnost pa, da tisk samo odseva družbeno stvarnost. Obe skrajnosti sta enako nevarni, je zaključil Nešović. ²⁶ Miodrag Bulatović pa je v svojem znanem stilu vehementno razglasil, da je vsako govorjenje o jeziku neumno. Po njegovem se v Jugoslaviji govori en jezik, in to jugoslovanski, ki izraža jugoslovanski način mišljenja, kar pa naj ne bi bil unitarizem. Čeprav je Bulatović stal na stališču nekakšnega jugoslovanskega kozmopolitizma in proti-nacionalizma, pa srbskega nacionalizma glede Kosova ni opazil. ²⁷

Zgode in nezgode okoli slovenskega nacionalizma so zanimale tudi zagrebški *Danas*, ki je skrbno povzel omenjeno razpravo. Poklicali so Tijanića, ki je trdil, da v Slovenijo ni prišel z »zlobnimi« nameni, ampak je pisal o slovenskem nacionalizmu, podobno kot piše ljubljansko delo o nacionalizmu na Kosovu – ker nekateri kazalci kažejo na to, da fenomen obstaja. V *Danasu* so spomnili

24 Prav tam, str. 15.

25 *Nova revija* 12, 1983, str. 137–1375.

26 *Teleks*, 20. 1. 1983, str. 22, 23.

27 Prav tam, str. 16–18.

na pogovor z Jakom Koprivcem, članom predsedstva CK ZKS, ki je Danasu odkritosrčno priznal, da se partija v Sloveniji proti nacionalizmu bori tako, da podpira afirmacijo »prave« nacionalnosti (npr. da skrbi za slovenski jezik). Na ta način je vzela iz rok pomembno orožje opozicijskim silam in emigraciji. Če Partija ni sposobna odpirati in širiti nacionalne svobode, bo to pač zlorabil nekdo drug. Novinarji Danasa so po pravici ugotavljali, da se slovenska ZK v tem »u neku ruku« razlikuje od ostalih republiških partij in se spraševali, če je to eden izmed vzrokov nesporazuma.²⁸ Medtem pa so v ljubljanskem Teleksu uravnotežili intervju z Bulatovičem z intervjujem z Josipom Vidmarjem. Vidmar se je ostro postavil na branike slovenstva in slovenskega jezika. Slovenci naj bi s svojim gmotnim in moralnim prispevkom k novi Jugoslaviji zaslužili sami sebi popoln mir, svojo republiko so si sami izvojevali s krvjo, seveda s pomočjo bratskih narodov, vendar se nihče ne bi smel vtikati v »naše interne slovenske nacionalne stvari. Naj raje učijo svoj narod.«²⁹

Debata se seveda ni zaključila, intervju z Vidmarjem so povzeli jugoslovanski časopisi, vsul se je plaz kritik na račun slovenskega nacionalizma. V Teleksu se je npr. oglašil hrvaški profesor in književnik Matvejević, ki ga je pri Vidmarju zbodel predvsem stavek: »Smo Slovenci in ne moremo biti nič drugega.« Matvejević se je vprašal, zakaj ne Slovenci in Jugoslovani hkrati – in to po zavesti, ne zgolj po državljanstvu.³⁰ Matvejeviću je odgovoril zgodovinar Janko Pleterški. Tudi Pleterški je, tako kot Matvejević, menil, da se jugoslovanstvo ne izraža samo z državljanstvom, ampak tudi s posebno jugoslovansko zavestjo. Ampak kakšna je ta zavest? Pleterški je bil jasen: gre za zavest o »pripadnosti jugoslovanski samoupravni socialistični skupnosti dela, skupnosti po zgodovinski iniciativi delavskega razreda osvobojenih narodov in narodnosti.« Gre torej za jugoslovanski socialistični patriotizem, ki je zavest neposredne pripadnosti, jugoslovanstvo brez vmesnih pogojev. Kaj je mislil Pleterški z vmesnimi pogoji? Jugoslovanski unitarizem postavlja vmesne pogoje – pripadnost jugoslovanski naciji, kar seveda pomeni »odpoved« svojemu narodu, jugoslovanska zavest pa je neposredna.³¹ Pleterški je do leta 1983 v svojih člankih že razvil osnovne poteze svojega videnja na jugoslovanstvo in Jugoslavijo, ki ga je izpopolnil dve leti kasneje v knjigi *Narodi-Jugoslavija-Revolucija*.³²

Kako interpretirati omenjeno epizodo o slovenskem nacionalizmu v začetku leta 1983? Je šlo že za »odlepljanje«? Gre za prelomen čas, ko je »slovenski nacionalizem« na velika vrata vstopil v jugoslovanski tisk in postal ena izmed stalnih

28 *Danas*, 8. 2. 1983, str. 13. Gl. intervju z Jakom Koprivcem. *Danas*, 4. 1. 1983, str. 8–12.

29 *Teleks*, 10. 2. 1983, str. 14.

30 *Teleks*, 17. 3. 1983, str. 2.

31 *Teleks*, 24. 3. 1983, str. 5.

32 *Zbornik Janka Pleterškega*. Bibliografija, str. 40.

tem. Pri tem je zanimivo, da vsebinsko gledano slovenski intelektualci niso zagovarjali nič novega, ampak zgolj uveljavljene poglede na razmerje Slovenci – Jugoslovani v slovenski javnosti in slovenskih republiških institucijah. Kar se je spremenilo skozi vsejugoslovansko medijsko debato v začetku 1983, je bilo naslednje: Razlike med slovenskim jugoslovanstvom in drugimi jugoslovanstvi so postale transparentne širši javnosti. S tem ko se je pokazalo, da je slovensko jugoslovanstvo povsem nezdržljivo z ostalimi jugoslovanstvi (še zlasti srbskim), je izgubljalo svojo vlogo tudi kot del slovenske ideologije in je počasi začelo odpadati. To je tudi eden izmed razlogov, da je slovenskih razprav o jugoslovanstvu v osemdesetih relativno malo. Bolj kot o jugoslovanstvu se govori o »pristojnosti federacije in republike«, o suverenosti in samoodločbi jugoslovanskih narodov, pa tudi o odnosih med narodi, še zlasti o slovensko-srbskih odnosih.

Dober primer je »opozicijska« Nova revija. »Opozicijski« ton je bil pri Novi reviji prisoten od samega nastanka 1982, najprej bolj med vrsticami, z vsako novo številko revije pa je postajala bolj odkrita. Kritični odnos do uveljavljenega sistema je postal rdeča nit sicer mnenjsko različnih prispevkov v reviji. Pisci v reviji so bili praviloma odločni zagovorniki slovenstva in kritiki jugoslovanstva, kljub temu pa je bila revija zavestno odprta v jugoslovanski prostor: redno so objavljali dela kritičnih in prepovedanih avtorjev iz jugoslovanskega prostora, še zlasti iz Srbije. Zdi se, da je imela opozicijska drža revije vseeno prednost pred poudarjanjem slovenstva, čeprav sta bili temi praviloma povezani. Torej: obstoječi sistem monopola »partije« ne omogoča niti prave demokracije niti zadovoljive rešitve nacionalnega vprašanja.

Večino (ne vseh) sodelavcev Nove revije je povezoval podoben odnos do fenomena naroda/nacionalnosti. Novorevijaški teoretiki naroda niso nevtralni, načeloma nepristranska filozofska oz. sociološka teoretska orodja uporabljajo v »narodne namene«. Značilno je izvirno mešanje različnih ravni. Temeljite analize teoretskih razprav se prepletajo z osebnimi izkušnjami in anekdotami, zgodovinski primeri se prepletajo z opisom težav socialistične družbe. Pogosta je uporaba zgodovine za argumentacijo ambicioznih tez o naravi in karakterju slovenskega naroda.

Narod pojmujejo perenialistično (kot trajen, naraven fenomen) in celo primordialno, kot etnično določeni človeški rod, na-rod.³³ Nacija pa je sinteza etnične in družbenoekonomske strukture. Nacija je sistem moči in zgodovinski subjekt (Ivan Urbančič).³⁴ Teza temelji na filozofski razpravi Dušana Pirjevca

33 V prvi opombi 57. številke Nove revije Tine Hribar določi pojme: »Ljudstvo je množica narodno neizdiferenciranih ljudi, narod je skupina ljudi istega rodu, ljudstvo kot narod tvori etnijo, država je suverena politična oblast, nacija je presek naroda in države.« – Nova revija 57, 1987, str. 3. Hribarjevo definicijo pojmov po našem mnenju lahko obravnavamo kot perenialistično in/ali primordialno.

34 Nova revija 57, 1987, str. 30.

Vprašanje naroda, ki jo je objavil v reviji *Problemi* leta 1970. Čeprav Pirjevec ne razlikuje naroda od nacije, vseeno identificira dva nivoja, na katerih se izkazuje narod: »sklop etničnega, na-rojenega, na-rodnega, skratka kot jezikovno kulturna skupnost« in »organizirana skupnost, kot vprašanje moči, racionalizacije in upravljanja.«³⁵ Kljub podobni argumentaciji, kot jo zagovarja Urbančič, pa daje Pirjevčeva interpretacija naroda drugačen vtis. Za Pirjevca je odprtost, ki nastaja v vmesnem prostoru med narodom in »na-rodom«, nekaj pozitivnega: »Čim zanesljivejša bo razločenost naroda in na-roda, tem zanesljivejša bo usoda jezika in kulture, ki ne bosta več tradicionalni narodni jezik in kultura.«³⁶ Urbančičev diskurz je drugačen, odkrito nacionalističen, poudarja nacijo kot sistem moči, ki ima svojo identiteto od izvirnega na-roda »in se dovrši v ustanovitvi svoje lastne države.«³⁷

Novorevijaši so imeli tesne stike s kritičnimi intelektualci v Jugoslaviji. Vendar, je šlo pri tem za jugoslovanstvo? Zdi se, da so se novorevijaši povezovali »direktno«, brez ovinka čez jugoslovanstvo. Ker so verjeli v subjektivnost naroda, se niso povezovali skozi ali s pomočjo nekega nevtralnega jugoslovanstva, pač pa so enakopravno navezovali stike s predstavniki drugega narodnega subjekta. Očitno je, da je imel en nacionalni subjekt pri tem pomembnejšo vlogo: Srbi. V Novi reviji so največ pozornosti posvečali srbskim kritičnim intelektualcem. Jugoslavija blede, v ospredje stopajo slovensko-srbski odnosi kot odnosi dveh suverenih narodnih entitet.

Kot je opozoril dober poznavalec srbskih intelektualnih krogov, ameriški zgodovinar Nick Miller, je bil v Jugoslaviji eden izmed bolj prodornih historičnih »truizmov« ideja, da so Srbi in Slovenci primarna os stabilnosti v Jugoslaviji – če sodelujejo, bo Jugoslavija stabilna. Na to idejo se je po Millerjevem mnenju oprl tudi srbski pisatelj in nacionalni ideolog Dobrica Ćosić³⁸ v osemdesetih.³⁹ Službi državni varnosti se lahko zahvalimo za zabeleženje znamenitega sestanka med srbskimi intelektualci (D. Ćosić) in novorevijaši v Gostilni Mrak 15. novembra 1985.⁴⁰ Na tem sestanku naj bi se slovenski in srbski intelektualci »razšli«, kar je prav gotovo res, če imamo v mislih interpretacijo jugoslovanstva, ni pa res, če imamo v mislih skupno opozicijsko platformo: nasprotovanje »boljševističnemu« režimu v Jugoslaviji.

Dejansko so imeli Srbi posebno mesto tudi v znameniti 57. številki Nove

35 Pirjevec, *Vprašanje o poeziji*, str. 132.

36 Prav tam. Gl. prispevek Tineta Hribarja v 57. številki Nove revije (1987).

37 *Nova revija*, 1987, 57, str. 30.

38 O Ćosiću in njegovem odnosu do Slovencev gl. Perović, *Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Ćosić o Sloveniji i Slovencima.*, str. 191-202.

39 Miller, *The Nonconformists, Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*, str. 310, 311.

40 ARS, AS 1589/IV, t.e. 2637/37. Za gradivo se zahvaljujem dr. Alešu Gabriču.

revije. Spomenka Hribar je bila edina, ki je jasno izrazila željo, da bi imeli Slovenci prihodnost znotraj Jugoslavije.⁴¹ Če bodo seveda izpolnjeni določeni pogoji: konec leninskega raznodovanja, suverenost Slovencev s pravico do odcepitve in odpoved jugoslovenarstvu, ki se proklamira kot bratstvo na podlagi boljševisma.⁴² Podoba Srbov v tekstih 57. številke je dokaj svetla. France Bučar je kraljevino Srbijo pred 1918 opredelil kot državo z bogato parlamentarno tradicijo z veliko demokratičnih prvin kot vsaj formalno pravno in demokratično državo.⁴³ Marjan Rožanc je med zagovarjanjem narodnega principa vzhiceno zapisal: »dokler je nacionalno še nacionalno, je Srb nosilec Dušanovega zakonika /.../ je kmet in narodni bojevnik, ki mu najboljši evropski pesniki pišejo nesmrtno ode, je mučeniški pohod čez albanske gore in tisočkrat posebljeno domoljubje.«⁴⁴

Zanimivo je tudi stališče Ivana Urbančiča do memoranduma SANU. Urbančič je v drugi opombi svojega teksta memorandum sicer okrcal, češ da je pomanjkljiv in nekoherenten, ker »zabrisuje ločnico med srbskim normalnim nacionalizmom in jugoslovanskim unitarizmom.« Kljub temu ga Urbančič sprejema »kot spodbudo za razpravo« in meni, da je »pozitivno dejanje in izraz hotenja po rešitvi iz sedanje krize.«⁴⁵ Še več, Urbančič se zgraža nad razpravo o memorandumu v javnosti, ki jo opredeli kot »površni časopisni senzacionalizem« in »golo obračunavanje.«⁴⁶ Zanimivo pa je, da so v 57. številki skoraj povsem odsotni Hrvati. O Hrvatih ni nihče razpravljal, je pa zato nekaj prostora Urbančič namenil makedonski, črnogorski in »bosansko hercegovski« naciji. Trdil je, da nimajo dovolj moči, da bi sami stali kot nacija znotraj federacije in jih zato vzdržuje zvezna država.⁴⁷ Gre za idejo, ki je prav gotovo ugajala srbskim nacionalističnim intelektualcem.

Kako so novorevijaši videli problem nacionalizma? France Bučar je v intervjuju za Mladino oktobra 1987 trdil, da so v Jugoslaviji vsi t. i. »sovražniki«, od etatistov, skrajnih levičarjev, anarholiberalcev in desničarjev, dobili skupni imenovalec kot nacionalisti.⁴⁸ V 57. številki Nove revije se pojavljajo dve tezi o nacionalizmu v Jugoslaviji: Marjan Rožanc je bil mnenja, da nacionalizma sploh ni. Jugoslavija nima težav zaradi nacionalizma, ampak »zato, ker nacionalnega v Jugoslaviji

41 *Nova revija*, 1987, 57, str. 90.

42 Prav tam, str. 101.

43 Prav tam, str. 151.

44 Prav tam, str. 206.

45 Peter Vodopivec poudarja, da je memorandum srbskih akademikov vseboval »več utemeljenih in splošno znanih kritik na račun komunističnega režima in jugoslovanskega političnega sistema.« Gl. Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, str. 477. Osnutek memoranduma je poleg obravnave »srbskega vprašanja« vseboval tudi kritiko jugoslovanskega političnega in gospodarskega sistema. Gl. Dragović Soso, *Spasioci nacije*, str. 261.

46 *Nova revija* 57, 1987, str. 39, op. 2.

47 Prav tam, 57, str. 45.

48 *Mladina*, 2. 10. 1987, str. 9.

sploh ni; ker je nacionalno v Jugoslaviji že zdavnaj ubito in mrtvo.«⁴⁹ Urbančič pa je razvijal tezo o realsocialističnem sistemu, ki učinkuje nacionalistično zaradi dominacije političnega sistema/birokracije nad družbo svojih narodov. Ta unitaristični nacionalizem izzove »republiške« »separatistične« nacionalizme in tako se sklene krog medsebojnega nacionalističnega spodbujanja. Skratka: za nacionalizme v Jugoslaviji je kriv politični sistem, ki nastopa nad narodi in tudi proti narodom.⁵⁰

ZAKLJUČEK

Kako bi lahko umestili primere odlepljanja jugoslovanstva od slovenstva v kontekst nacionalizma kot diskurza? Najmanj, kar lahko zaključimo na osnovi teh primerov, je ugotovitev, da so se v osemdesetih odvijale spremembe na področju nacionalističnega diskurza v slovenskem medijskem prostoru in intelektualni javnosti. Odlepljanje jugoslovanstva od slovenstva je v svojem bistvu proces spreminjanja nacionalističnega diskurza. Na tem procesu ni bilo nič nujnega, potekal je v kontekstu globljih družbenih in političnih sprememb, ki niso bile v naprej »programirane«. Če je ena izmed glavnih lastnosti nacionalističnega diskurza delitev sveta na »nas« in »njih«, potem lahko utemeljeno trdimo, da je slovensko jugoslovanstvo v drugi Jugoslaviji vedno predpostavljalo »nas« (Slovence) in »njih« (ostale narode v Jugoslaviji). Kljub temu so bile v ospredju skupne stvari – država, specifični sistem, ideologija, »Partija«, šport, kultura itd. Z odlepljanjem jugoslovanstva se je spreminjala tudi definicija »nas« in »njih« v slovenskem nacionalističnem diskurzu. Spremembe so po našem mnenju potekale tako na nivoju vsakdanjega življenja kot v politiki in intelektualnih krogih. Predvsem pa so potekale na ravni »banalnega nacionalizma«, če uporabimo pojem, ki ga je razvil Michael Billig – nacionalizem se v vsakdanjem življenju reproducira kot nekaj povsem neopaznega in naravnega.⁵¹

49 *Nova revija* 57, 1987, str. 205.

50 Prav tam, str. 38.

51 Billig, *Banal Nationalism*, str. 37.

Filip Čuček

SLOVENSKI VRHUNSKI ŠPORT V JUGOSLOVANSKEM OKVIRU (1945-91)

UVOD

V času jugoslovanskega »zanosa«, ko je jugoslovanske republike še povezoval kult osebnosti Josipa Broza - Tita, je slovenski šport brezpogojno spadal v okvir jugoslovanskega športa. Ta je bil vsekakor eden bolj povezovalnih elementov v državi. Vse od začetka osemdesetih let pa se je ob širjenju jugoslovanske krize postopoma večal odmik slovenskih športnikov od vsejugoslovanske stvarnosti. Kljub temu da med športniki različnih jugoslovanskih republik ni prihajalo do napetosti političnega značaja, je tudi slovenski šport doživljal slovenska politična nesoglasja s srbskim nacionalizmom in se zaradi tega oddaljeval od jugoslovanskega okvira.

Če je bila Slovenija v drugi Jugoslaviji ekonomsko najbolj razvita republika in z gled preostalemu delu države, so bili na športnem področju v slovenski »domeni« zgoj zimski in nekateri posamični letni športi, v moštvenih športih

pa je igrala v glavnem obrobno vlogo. V elitnih ligah je igral le po en nogometni ali košarkarski klub. V reprezentancah moštvenih športov z žogo je imela Slovenija redke odlične posameznike, nekoliko bolj konkurenčni so bili slovenski predstavniki v nekaterih individualnih športnih panogah. V športnem pogledu so ves čas prevladovali Srbi in Hrvati, dodatno pa so na to vplivale tudi krovne športne organizacije, ki so imele sedež praviloma v Beogradu. Ker se je v Srbiji krojila športna politika, so vodilni v razpredeno športno mrežo favorizirali svoje ljudi. Dodatno jim je pomagala boljša infrastruktura, več denarnih sredstev iz državne blagajne in medsebojna povezanost pri ključnih strateških odločitvah glede športnikov, klubov in zvez.¹

V Sloveniji so se po drugi svetovni vojni najbolj uveljavili športi, ki so bili priljubljeni že med obema vojnoma. V ospredju sta se poleg nogometa (in telovadbe oziroma gimnastike) pojavila še atletika in smučanje, ostali športi pa so se po vojni »prebijali« med bolj priljubljene glede na organizacijo in dostopnost (košarka, roket, hokej idr.). Med »mlajšimi« športi se je najbolj uveljavila košarka. Nekateri drugi športi (npr. roket) so kljub uspehom po vsesplošni priljubljenosti ostali v ozadju. Pomemben element priljubljenosti športov je predstavljala njihova razširjenost med množicami. Nogomet se je lahko igral že na travi, košarka na vsaki utrjeni podlagi (kar ni zahtevalo velikih finančnih vložkov), smučanje pa je že med vojnoma pridobilo na priljubljenosti in razširjenosti ter za svoj razmah sprva ni zahtevalo večjih denarnih sredstev (dokler se nista pojavili ustrezna smučarska oprema in celotna infrastruktura na smučiščih). Na drugi strani so v tem kontekstu pomembno vlogo odigrali mediji (in sponzorji), ki so v nogometu, košarki in smučanju (ali v hokeju) »prepoznali« večji interes. Športi, ki so po priljubljenosti zaostajali, so se spopadali tudi s pomanjkanjem denarja, ustrezne infrastrukture, ali pa so bili bolj specifični in jih širša javnost ni tako dobro sprejela. Šport so tudi v Sloveniji pogojevali različni dejavniki in vplivali na odziv javnosti do različnih športnih disciplin.²

Na priljubljenost športov v Sloveniji so seveda vplivali tudi njihovi trenutni uspehi. Po vojni je bil v Sloveniji (že tradicionalno) najbolj priljubljen šport nogomet, v šestdesetih letih pa je dobil enakovrednega tekmeca v košarki. Toda sredi sedemdesetih let se je v ospredje prebil hokej, od začetka osemdesetih let naprej pa se je vse bolj uveljavljalo alpsko in nordijsko smučanje. Slovenci so tako

1 Tamše, *Spremembe na športni in medijski sceni*, http://www.dsns-drustvo.si/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=45, 15. 2. 2011.

2 V prispevku so obravnavani najbolj popularni športi v Sloveniji v času druge Jugoslavije, ki so v spremenjenem vrstnem redu med najpopularnejšimi še danes. Kolektivni športi so (z izjemo košarke) zaostajali za ostalimi republikami, nekateri individualni športi (predvsem smučanje) pa so bili izključno »slovenski«. V tem smislu se prispevek posveča slovenskim športnim dosežkom v skupni državi in primerja najbolj priljubljene športne panoge (in vrhunske športnike) z ostalim delom Jugoslavije.

ob zaostrovanju jugoslovanske krize veljali za povsem smučarski narod. Z uspehi slovenskih tekmovalcev je smučanje postajalo vse bolj popularno in je na neki način »reševalo« uglede slovenskega športa, na drugi strani pa je postajalo eden izmed tistih elementov, ki so vse bolj izražali slovensko samobitnost. K slovenskim smučarskim uspehom in vsesplošni popularizaciji smučanja je pripomogla tudi domača tovarna Elan, simbol ekonomske razvitosti, medijska podpora pa se je odlično manifestirala v akciji Podarim dobim, ko je slovenska javnost izdatno podprla slovensko smučanje. Slovenija si je tako v kolektivni zavesti utrdila status smučarske dežele in v smučanju našla svojo »novo« nacionalno identiteto.

Na drugi strani so se konec osemdesetih let nacionalna čustva v Jugoslaviji najbolj razvnela v nogometu. Nacionalistična srbska politika je rušilno moč nacionalizma »selila« tudi na nogometne stadione in želela preko svojih klubov pokazati svojo premoč. Odlična priložnost se jim je ponudila z vrnitvijo Olimpije v prvo zvezno ligo. Enajstega novembra 1989, ko so politične strasti v Jugoslaviji že prestopile bregove, je iz Beograda v zgodnjih jutranjih urah na ljubljansko železniško postajo prispelo okoli dva tisoč Delij, organiziranih navijačev Crvene zvezde, ki jih je vodil Željko Ražnatović-Arkan. Lahko bi rekli, da so se jugoslovanske vojne začele (tudi) na nogometnih stadionih, saj je srbska nacionalistična politika tam našla svoje najbolj iskrene zaveznike.³

Po osamosvojitvi Slovenije se je zaradi dobrih rezultatov slovenskih smučarjev nadaljeval smučarski »trend«. Toda klišeji o smučarski naciji, ki da je »balkanski« nogomet ne zanima, in podobne zgodbe o slovenskem nacionalizmu so hitro pokazali, da je smučanje (alpsko in nordijsko) vseskozi služilo kot sredstvo slovenskega distanciranja »od juga« in kot vsesplošna nacionalna posebnost.⁴ Raziskava Igorja Berganta z začetka devetdesetih let je zaradi velikih smučarskih uspehov na prva tri mesta uvrstila smučanje, košarko in nogomet, medtem ko je raziskava Fakultete za šport že čez nekaj let po več slabih smučarskih sezonah in po uspehih slovenske nogometne reprezentance športe razvrstila po vrstnem redu nogomet, košarka in smučanje. Tehtnica se je tako nagnila na nogometno »stran«, Slovenci pa s(m)o (ponovno) postali »nogometni narod«.⁵ Zgodba pa se je hitro obrnila, ko so po letu 2002 nogometni uspehi usahnili (na drugi strani sta približno istočasno smučanje spet popularizirala Špela Pretnar in Matjaž Vrhovnik). Potem pa je prišel Matjaž Kek in je slovensko nogometno reprezentanco popeljal na svetovno prvenstvo v Južno Afriko, vse dokler se ni na svetovni smučarski prestol zavihnela Tina Maze. In tako ta zgodba očitno nima konca.

3 Gl. Šafarič, *Od nogometne tekme do »mitinga resnice«*.

4 Več o tem Batagelj, *Izum smučarske tradicije*.

5 Bergant, *Športni program na televiziji – primerjava med Avstrijo in Slovenijo*; Plesec, *Nogomet kot del podobe slovenske družbe*.

ORGANIZACIJSKI VIDIKI ŠPORTA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Ko se je porušena Evropa na vseh področjih, tudi na športnem, po vojni ponovno »rojevala«, je z vzpostavitvijo nove družbene ureditve v Jugoslaviji »kraljevsko« telesno vzgojo nadomestila »komunistična«. Na najvišjem nivoju je deloval Fizkulturni odbor Jugoslavije (ustanovljen maja 1945 v Beogradu), medtem ko so bili na republiški in lokalni ravni organizirani fizkulturni odbori. Organizacijski temelj fizkulture je bilo fizkulturno društvo, ki je združevalo predvojne telovadce in športnike.⁶ Fizkulturni odbor Slovenije je kmalu nadomestila Fizkulturna zveza Slovenije (FZS), razdeljena na fizkulturna društva (ter mladinske in delavske fizkulturne aktive).⁷ Politika fizkulture je bila vzgoja zdravih državljanov, iz katerih se bodo z vsestranskim telesnovzgojnim gibanjem izoblikovali posamezniki, ki bodo dosegali pomembne športne uspehe.⁸ Temeljno načelo fizkulturnega gibanja sta bila množičnost in vsestranskost.⁹ To je pomenilo, da bi moral posameznik v fizkulturnem društvu najprej obiskovati splošno ali redno vadbo, ki je temeljila na telovadbi, potem pa bi se posvetil specialni ali posebni vadbi, torej športu in tekmovanju (po načelu amaterizma).¹⁰ Organizacijsko je to pomenilo administrativno strnitev predvojnih organizacijsko in vsebinsko popolnoma ločenih telovadnih društev in športnih klubov v enovita fizkulturna društva s sekcijami oziroma aktivimi.¹¹

V senci informbirojevskega spora in v iskanju lastne socialistične poti je leta 1948 (tudi zaradi trenj glede delitve sredstev med oddelki redne vadbe in športnimi oddelki) prišlo do reorganizacije fizkulture, ki se je decentralizirala (znotraj FZS je nastalo več zvez, ki so se do začetka petdesetih let osamosvojile in se povezale v Zvezo športov Slovenije). Lastnina predvojnih društev je bila leta 1952 izročena Partizanu Slovenije (bivša Telovadna zveza). To naj bi bil nujen korak »podružbljanja« jugoslovanske družbe, saj so si občine, zadružne in gospodarske organizacije lastile pravico do razpolaganja s telovadno lastnino. Športna lastnina je tako prešla na športne organizacije.¹²

V petdesetih letih se je ob »podružbljanju« stopnjevala napetost med konceptoma telesne vzgoje in tekmovalnim športom, ki je za svoj razvoj potreboval izdatnejše financiranje in športno infrastrukturo (pomen tekmovalnosti je v

6 Pavlin, *Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni*, str. 242.

7 Prav tam, str. 243.

8 Stepišnik, *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*, str. 287–300; isti, *Telovadba na Slovenskem*, str. 239–243.

9 Pavlin, *Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni*, str. 243.

10 Pavlin, *Partizan Slovenija*, http://www.sportna-unija.si/files/zgodovina/Partizan_Slovenije.pdf, 17. 3. 2011.

11 Pavlin, *Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni*, str. 243.

12 Prav tam, str. 246–248.

svetu tudi zaradi bipolarnih mednarodnih odnosov naraščal). Kljub politiki amaterizma se je v nogometu uveljavljal profesionalizem (na njegovo »negativno« plat je opozarjala predvsem partija). Konec petdesetih let se je jugoslovanski vrh dogovoril za uvedbo krovne telesno-kulturne organizacije, ki bi povezovala vse organizacije (do občinskega nivoja). Leta 1961 so se slovenske fizkulturne organizacije povezale v Zvezo za telesno kulturo Slovenije, telesna kultura pa se je razdelila na telesno kulturo, rekreacijo in šport. Telesna vzgoja in rekreacija sta bili domena občinskih ali družbenih javnih struktur in Partizanovih društev. (Takšna struktura se je ohranila vse do razpada Jugoslavije.)¹³

Konec šestdesetih let sta se uveljavili decentralizacija in deetatizacija telesne kulture. Leta 1971 so bile vse družbene dejavnosti prenesene v pristojnost republik in pokrajin. Z ustavo iz leta 1974 so bile ustanovljene samoupravne interesne skupnosti za telesno kulturo kot posebna oblika »podružbljanja« športa, kar se je odražalo v urejenem sistemu financiranja, relativni samostojnosti športa in neodvisnosti od države, večji skrbi za zidavo športnih objektov, v raziskovalnem delu in šolanju osebja ter v velikih uspehih slovenskega športa.¹⁴

Slovenija je po letu 1945 prešla več obdobjem reorganizacij športa, ki so bile odvisne od sprememb političnega sistema. Državni organi so bili v določenih obdobjih močno prisotni (obdobje administrativnega socializma). V prvi slovenski ustavi leta 1947 je bilo izrecno poudarjeno, da država skrbi za športne dejavnosti. Poleg tega se je celotni šport urejal z enega mesta, tj. federacije oziroma republike. V dobi decentralizacije sredi šestdesetih let so se pristojnosti na področju telesne kulture sicer prenesle na nižje organe oblasti (okraje in občine), vendar je bila država še vedno tista, ki je obvladovala športno področje s posebnimi organi za šport pri skupščinah občin. Šport je bil do ustavnih dopolnil k zvezni in republiškim ustavam leta 1971 v »rokah« države, po letu 1974 pa je država športnim zvezam odstopila več nalog, pa tudi notranjo razdelitev denarja. V obdobju samoupravnega socializma je prišlo do poskusa podružbljanja telesne kulture, saj so bile na vseh ravneh državne organiziranosti ustanovljene samoupravne interesne skupnosti. Država je razpustila vse organe za šport in prenesla naloge na novo ustanovljene skupnosti.¹⁵

13 Prim. prav tam, str. 249; Stepišnik, *Telovadba na Slovenskem*, str. 239–243; isti, *Oris zgodovine telesne kulture*, str. 287–300; Pavlin, *Športna (telovadna, strelska, planinska in športna) društva*, str. 144–147.

14 Šugman, *Zgodovina svetovnega in slovenskega športa*, str. 111–112.

15 *Šport v Republiki Sloveniji: dileme in perspektive*, str. 96–98.

TELOVADBA JE TEMELJ »FIZKULTURE«

Socialistična fizkultura, tj. telesna kultura, kot so jo takrat radi imenovali, je temeljila na množičnosti, to pa je dosegala s telovadbo. Slednja je bila osnova za vso ostalo fizkulturno aktivnost, njena najbolj neposredna »produkta« pa sta bila (v športnem smislu) gimnastika in atletika. Predvojna telovadna društva in športni klubi so bili po vojni razpuščeni. Namesto njih so bili ustanovljeni novi, združeni v Telovadno zvezo Slovenije. S Partizanom Jugoslavije in Zvezo društev Partizan Slovenije je v letu 1951/52 prišlo do preimenovanja vseh društev s telovadno in splošno telesnovzgojno dejavnostjo v Partizan. Njegov osnovni namen je bila splošna telesna vzgoja članstva, na osnovi predvojne telovadne in gimnastično-orodne tradicije pa so zasledovali tudi vrhunski šport. V praksi se je tako stopnjevala napetost med konceptoma splošne vadbe (telesne vzgoje) in športa. Slednji je poudarjal tekmovalnost in specializacijo, ki sta za razvoj in mednarodno merjenje potrebovala izdatnejše financiranje in primerno športno infrastrukturo.¹⁶

Jugoslovanska orodna telovadba je bila v petdesetih letih prej vadba kot tekmovalni šport. Dolgoletna tradicija uspehov slovenskih telovadcev v mednarodnih arenah (predvojna generacija z Leonom Štukljem na čelu) je terjala jasno opredelitev in intenzivno delo za razvoj množičnosti in dvig kakovosti gimnastike. Kljub mnenjem, da osamosvojitve gimnastične organizacije ni potrebna, se je pokazalo, da je bila ta poteza upravičena in da je ustanovitev Gimnastične zveze Slovenije (decembra 1962 v Ljubljani) v razvoju gimnastike v Sloveniji odigrala pomembno vlogo, saj je prav tedaj prišlo do izjemnega vzpona in velikih uspehov slovenskih telovadcev. Za kakovosten preskok je poskrbel zlasti Miro Cerar, ki je suvereno obvladoval svetovni vrh gimnastike in zmagoval na olimpijskih igrah, svetovnih in evropskih prvenstvih.¹⁷ Cerar je dal jugoslovanski gimnastiki slovenski značaj. Najuspešnejši jugoslovanski telovadec je »eksplodiral« na svetovnem prvenstvu leta 1958 na konju z ročaji (njegovo paradno orodje), ko je osvojil bronasto medaljo, nato pa do leta 1970 (na svetovnem prvenstvu v Ljubljani je s tretjim zaporednim naslovom na konju z ročaji končal svojo izjemno športno pot) k temu dodal še devet evropskih, pet svetovnih in dva olimpijska naslova.¹⁸ Po njegovem slovesu je nastala praznina v slovenski (jugoslovanski) gimnastiki. Šele z Alojzom Kolmanom se je slovenska gimnastika zopet priključila svetovnemu vrhu.¹⁹

16 Pavlin, *Partizan Slovenija*.

17 Zgodovina Gimnastične zveze Slovenije, <http://www.gimnasticna-zveza.si/Zgodovina.aspx>, 20. 2. 2012.

18 Legendarni olimpijonek Miro Cerar danes dopolnil 70 let, <http://www.dnevnik.si/clanek/1042310769>, 27. 2. 2012; več o tem v *Miroslav Cerar in njegov čas*.

19 Zgodovina Gimnastične zveze Slovenije, <http://www.gimnasticna-zveza.si/Zgodovina.aspx>, 20. 2. 2012.

S telovadbo je bila tesno povezana tudi atletika. Po vojni so se pričele ustanavljati atletske sekcije. Leta 1945 je bil ustanovljen lahkoatletski odbor pri Fizkulturni zvezi Slovenije, istočasno pa so bila izpeljana prva tekmovanja v Ljubljani in Mariboru. Leta 1946 je v Ljubljani potekalo Prvenstvo Jugoslavije. Prvo povojno prvenstvo Slovenije je bilo izpeljano leta 1947 v Celju. Pomemben mejnik za slovensko atletiko je bila ustanovitev Atletske zveze Slovenije leta 1948.

Središče atletike je bilo prva leta po vojni v Ljubljani, nato pa se je njena vodilna vloga prenesla v Celje (tretji center je bil Maribor). V jugoslovanskem merilu je atletika v Sloveniji napredovala, atleti in atletinje so dosegali odlične uspehe tudi v moštvenih prvenstvih vseh kategorij, pri čemer je bil kot celota najuspešnejši celjski atletske kolektiv Kladivar (leta 1948 je bil najuspešnejši v Jugoslaviji, leta 1950 pa je bilo v Celju ustanovljeno tudi prvo jugoslovansko atletske društvo; istega leta so odprli še prvi atletske stadion v državi).²⁰

V času druge Jugoslavije je več slovenskih atletov uspešno tekmovalo na državni ravni. Marko Račič je bil večkratni državni prvak, rekorder v šprintih in olimpijec leta 1948 v Londonu.²¹ Največji povojni tekmovalni dosežki slovenske atletike so bili olimpijske finale v Melbournu leta 1956 in srebrno odličje na evropskem prvenstvu v Stockholmu leta 1958 v teku na 110 m z ovirami (Stanko Lorger iz AD Kladivar Celje)²² ter olimpijske finale Drage Stamejčič (AD Kladivar Celje) v teku na 80 m z ovirami in v peteroboju leta 1964 v Tokiu (istega leta je tudi izenačila svetovni rekord na 80 m z ovirami).²³ Seveda so ti uspehi potrjevali, da se lahko slovenska atletika (predvsem AD Kladivar Celje) spodobno meri z ostalimi jugoslovanskimi republikami.

ZAOSTAJANJE NOGOMETA ZA JUGOSLOVANSKO RAVNJO

Kljub temu da je bil nogomet na Slovenskem že med obema vojnama najpopularnejša športna panoga (ta status je ohranil tudi po vojni vse do vzpona hokeja v sedemdesetih in alpskega smučanja v osemdesetih letih), so jugoslovanski nogomet narekivale druge jugoslovanske republike. Glavno vlogo je igral srbsko-hrvaški nogomet, ki je bil alfa in omega jugoslovanskega »okroglega usnja«.²⁴ Najboljši jugoslovanski klubi so bili Crvena zvezda (zmagovalka Pokala državnih prvakov leta 1991), Partizan (finalist Pokala leta 1966), Dinamo in Hajduk, katerim je naslov prvaka v prvi zvezni jugoslovanski ligi uspelo »odščipniti«

20 Račič et al., *85 let slovenske atletike 1920–2005*, str. 10–11.

21 Prim. Račič, <http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/ra/marko-racic-1.html>, 9. 1. 2012.

22 Račič et al., *85 let slovenske atletike*, str. 97–98.

23 Prav tam, str. 99–100.

24 Vindiš, *Slovenska nogometna kluba iz Maribora in Ljubljane v prvi jugoslovanski ligi med leti 1967–1972*, str. 32–33.

zgolj štirim klubom (Vardar, Sarajevo, Železničar in Vojvodina). Tudi na reprezentančni ravni je jugoslovanski nogomet beležil lepe uspehe (4. mesto na svetovnem prvenstvu leta 1962, dva finala na evropskih prvenstvih v letih 1960 in 1968, zmaga na olimpijskih igrah leta 1960 ter srebro v letih 1948, 1952 in 1956 in bron leta 1984).²⁵

Slovenski nogomet se je medtem igral v povsem drugih okoljih. V jugoslovanski prvi zvezni ligi je imela Slovenija le tri predstavnike (Nafta 1946, Olimpija 1953, 1965–84, 1989–91 in Maribor 1967–72). Klubi so se več ali manj spopadali s kruto realnostjo, njihov domet pa je s spremenljivo srečo segel največ do druge zvezne lige – zahod (medtem ko so ostali igrali na republiški ravni).²⁶ Med slovenskimi nogometaši sta do leta 1970 v državni reprezentanci igrala Edo Hočevar in Ivan Toplak, v naslednjih letih pa še Branko Oblak, Danilo Popivoda, Marko Elsner, Srečko Katanec, Darko Milanič in Džoni Novak.²⁷ Od vseh omenjenih je preboj v najmočnejše evropske lige uspel Branetu Oblaku in Danilu Popivodi v nemško ter Srečku Katancu v italijansko ligo.²⁸

Čeprav se je lendavska Nafta v sezoni 1946/47 kot prvi slovenski klub uvrstila v prvo jugoslovansko zvezno ligo,²⁹ sta med jugoslovansko »elito« najbolje igrala Olimpija in Maribor. Olimpija je bila ustanovljena leta 1945 na »pogorišču« Ilirije kot nogometni klub Enotnost (leta 1948 Odred, leta 1961 Triglav, nato Olimpija). Leta 1953 se je klubu prvič uspelo uvrstiti v prvo zvezno nogometno ligo, v kateri je igral le eno sezono. Klub je redno igral v drugi zvezni ligi – zahod, najzanimivejše tekme v drugoligaški konkurenci pa so bili derbiji z Mariborom. Olimpija se je v sezoni 1964/65 vnovič uvrstila v prvo zvezno ligo, v kateri je ostala nadaljnjih 19 let.³⁰ Igrala je soliden nogomet in se praviloma uvrščala na sredino lestvice. Ob dobri formi je v sezonah 1966/67 in 1968/69 igrala tudi v kvalifikacijah Pokala veleseljenskih mest in v Pokalu Intertoto v sezoni 1966/67. Leta 1970 se je Olimpija uvrstila v finale jugoslovanskega pokala, kjer je v skupnem seštevku izgubila s Crveno zvezdo, vseeno pa si je priigrala vstopnico za Pokal pokalnih zmagovalcev. V jugoslovanskem pokalu je dvakrat igrala v polfinalu (leta 1972 je izgubila s Hajdukom in leta 1982 s Crveno zvezdo).³¹

25 Jugoslovanska nogometna reprezentanca, Wikipedija, prosta enciklopedija: http://sl.wikipedia.org/wiki/Jugoslovanska_nogometna_reprezentanca, 13. 4. 2011.

26 *70 let prve vodstvene nogometne organizacije na Slovenskem*, str. 59–64; Zgodovina NZS, obdobje 1945–1990. Dostopno na <http://www.nzs.si/nzs/predstavitev-nzs/zgodovina#obdobje> 45–90, 13. 4. 2011.

27 Prav tam.

28 *70 let prve vodstvene nogometne organizacij ena Slovenskem*, str. 43–46.

29 *Stare, 80 let korenin nogometnega kluba Olimpija*, str. 15. Vindiš, *Slovenska nogometna kluba iz Maribora in Ljubljane v prvi jugoslovanski ligi med leti 1967–1972*, str. 17; Nafta v prvi zvezni ligi, nknafta.si: http://www.nknafta.si/index.php?option=com_content&view=article&id=73&Itemid=179&lang=sl, 14. 4. 2011.

30 *Stare, 80 let korenin nogometnega kluba Olimpija*, str. 16–65.

31 Prav tam, str. 67–74; *70 let prve vodstvene nogometne organizacije*, str. 53; Zgodovina NK Olimpija

Izpad iz prve zvezne lige leta 1984 je za Olimpijo pomenil pravi »razpad sistema«, saj je sezono kasneje klub izpadel tudi iz druge lige in v sezoni 1985/86 porazno začel še v slovenski ligi. Toda med sezono se je stanje vendarle stabiliziralo, tako da se je Olimpija naslednje leto vrnila v drugo zvezno ligo – zahod. V prvi sezoni enotne druge lige (1988/89) je presenetljivo osvojila prvenstvo ter se vrnila v prvo ligo. Vrnitev je v Sloveniji povzročila pravo nogometno evforijo, ki je dosegla vrhunec 11. novembra 1989 na tekmi s Crveno zvezdo.³² Olimpija je takrat zmagala po enajstmetrovkah, sezono, v kateri je za igro požela mnogo pohval, pa je zaključila na 8. mestu. Naslednja in obenem zadnja jugoslovanska sezona Olimpije je bila mnogo manj spektakularna.³³

V Mariboru je nogomet (od leta 1949) narekoval nogometni klub Branik, nemoteno delo kluba pa je leta 1960 prekinila »afera driska«. Maribor je tekmo, ki je bila odigrana za vstop v drugo zvezno ligo – zahod na gostovanju pri Karlovcu izgubil z 2:0, toda v napetem pričakovanju povratne tekme je sledil hladen tuš. Tekma je odpadla zaradi obolevnosti igralcev Karlovca. Bila naj bi odigrana kasneje, toda v javnost so pricurjale informacije, da naj bi del navijačev mariborskega kluba in hotelsko osebje namerno zastrupilo igralce Karlovca. S tem je vse dobilo drugačne, ne le športne razsežnosti. Potem ko so se vsi »vpleteni« ogradili od povezav z zastrupitvijo in pričakovali ponovno tekmo, je zdravniška preiskava na koncu pokazala, da so igralci dejansko zaužili odvajalne tablete.

»Okrepljen« s temi informacijami je Karlovac po tednu dni napadel vodstvo kluba, konec meseca pa so zasedali Nogometna zveza, Športna zveza in Partizan Slovenije. Ti so dogodek obsodili, prevladalo pa je stališče, da gre za ostanke predvojnega klubaštva, ki da ga je treba zatreti. Mariborski klub je bil kaznovan s šestmesečno prepovedjo nastopanja doma, tekma pa je bila registrirana s 3:0 za Karlovec. Medtem je slovensko partijsko vodstvo zahtevalo umik kluba od nadaljnega tekmovanja. Partijski vodstvi Maribora in Karlovca sta sicer poskušali zgladiti spor in sta poudarjali medsebojne prijateljske odnose, toda bilo je prepozno. Branik je bil avgusta razpuščen.³⁴

Decembra 1960 je bil na »pogorišču« prejšnjega kluba ustanovljen nov

Ljubljana, <http://www.nkolimpija.si/zgodovina>, 14. 4. 2011.

32 V Jugoslaviji je bil srbski nacionalizem tedaj (tudi na nogometnih stadionih) na »pohodu«. Tega se je jeseni 1989 zavedal tudi načelnik slovenske milice Pavle Čelik, ki je vodil operacijo »Delije«. Njegovi miličniki so agresivne beograjske navijače, ki so množično nosili četniške znake in pozivali k vojni, že ob deveti uri zjutraj zaprli za ogrado tribun bežigrskega stadiona, na katerem so mokri in premrazeni dočakali poraz svojega zvezdniskega moštva. Videmšek, Tribune, resnica družbe, <http://www.delo.si/clanek/86157>, 14. 4. 2011; Čepič, *Jugoslovanska vojska in slovenska milica v vrtincu politike ob koncu osemdesetih let*, str. 70; Šafarič, *Od nogometne tekme do »mitinga resnice«*.

33 *70 let prve vodstvene nogometne organizacije*, str. 53; Zgodovina NK Olimpija Ljubljana, <http://www.nkolimpija.si/zgodovina>, 14. 4. 2011.

34 Pavlin, Afera »driska«. 2010/6, str. 6–7; isti, Afera »driska« – drugi polčas. 2010/7, str. 6–7; Pejič, Usodna driska v hotelu Orel. *Večer*, 25. 7. 2005.

nogometni klub, NK Maribor, ki je pod svoje okrilje pritegnil najboljše igralce v mestu (tudi Železničarjeve in Kovinarjeve). Že v prvi tekmovalni sezoni se je pokazal kot izjemno uspešno moštvo in se prebil v sam vrh slovenske lige. Dobra forma kluba se je pokazala tudi v preboju v drugo zvezno ligo – zahod leta 1961, največji uspeh pa je klub doživel med leti 1967–72, ko je igral v prvi zvezni ligi. Naslednje leto je klubu za vrnitev v prvo ligo zmanjkalo nekoliko sreče, v nadaljevanju pa je sledil padec forme. Klub je v sezoni 1974/75 naza- doval v republiško ligo, a se je nato spet vrnil (1978), toda za uvrstitev v prvo ligo mu je ponovno zmanjkalo „pika na i“.³⁵ Po koncu sezone 1980/81, ko je moštvo trepetalo za status in si z zmago v zadnjem krogu zagotovilo obstanek v drugoligaški konkurenci, je izbruhnila še afera »žoga«, po kateri je disciplinska komisija združenja drugoligašev zaradi podkupovanja sodnikov Maribor izključila iz druge zvezne lige – zahod. Afera je pustila velik pečat, saj se klub ni več trdneje postavil na noge.³⁶

SLOVENCİ KOT »SMUČARSKA NACIJA«

Slovenski nogomet, ki je v šestdesetih in sedemdesetih letih kazal dobre rezultate, je (za razliko od jugoslovanskega) v osemdesetih letih zapadel v krizo, v slovenski javnosti pa je vse bolj dobival podobo »balkanskega« športa. Na drugi strani je vse večjo popularnost užival zimski šport. Hokej je v sedemdesetih letih postal najbolj priljubljen šport v Sloveniji in prekosal tako nogomet kot košarko. Hokejsko »zgodbo« so začele že Jesenice konec petdesetih let, ko so leta 1957 kot prvi slovenski klub osvojile naslov državnega prvaka, primat v slovenskem in jugoslovanskem hokeju pa so obdržale do leta 1972, ko jim je naslov odvzela ljubljanska Olimpija. V naslednjih 13. letih sta se kluba menjavala na jugoslovanskem klubskem prestolu, slovenski hokej pa je postal gonilna sila jugoslovanske reprezentance, v kateri so bili v glavnem slovenski hokejisti. Šele v drugi polovici osemdesetih let je slovenski hokej izgubil prevlado.³⁷ Toda med tem je v Sloveniji glavno vlogo že nekaj časa igralo alpsko in nordijsko smučanje. Slednje je postalo zaradi planiških skokov že v prvi Jugoslaviji slovenska »značilnost« (oziroma slovenski „nacionalni“ šport),³⁸ ki je krepila slovensko samopodobo in utrjevala slovenske kulturne razlike z ostalimi deli skupne države. Po vojni se je smučanje začelo še močneje utrjevati v zavesti ljudi, na poti

35 *70 let prve vodstvene nogometne organizacije*, str. 54; *Zgodovina NK Maribor 1971–1980*, <http://www.nkmaribor.com/Zgodovina/1971-1980#9995>, 22. 6. 2011.

36 *70 let prve vodstvene nogometne organizacije*, str. 54; *Zgodovina NK Maribor 1981–1990*, <http://www.nkmaribor.com/Zgodovina/1981-1990#9902>, 22. 6. 2011.

37 Stare, *Reprezentančni hokej 1939–1991*, str. 37–58.

38 Batagelj, *Izum smučarske tradicije*, str. 471–478.

k modernemu tekmovalnemu športu pa je tudi na Slovenskem postajalo »prestíž« slovenske športne »ponudbe« (predstavljalo je disciplino, ki ji ostala Jugoslavija ni mogla slediti, in ponujalo odličen antipod uspehom jugoslovanskega nogometa, ki mu slovenski ni bil kos). Konec osemdesetih let pa je smučanje odigralo novo vlogo in »strnilo« slovenske vrste. Na predvečer slovenske osamosvojitve se je pokazalo za več kot odličen mehanizem homogenizacije slovenstva in za slovenski (nacionalni) odmik od Jugoslavije.

Leta 1948 je bila kot naslednica Jugoslovanske zimskošportne zveze ustanovljena Smučarska zveza Slovenije, ki je predstavljala bazo slovenskih smučarskih prizadevanj. Predvojni smučarji so se poslavljali, med mlado »gorenjsko« generacijo pa so se takoj po vojni najbolj uveljavili Tržičani,³⁹ v naslednjem »valu« pa tudi smučarji iz ostalih regij. Če so bili slovenski smučarji do šestdesetih let še nekako konkurenčni z ostalimi smučarskimi narodi, se je razkorak s precej bogatejšimi državami dokončno pokazal sredi šestdesetih let (kljub temu da je Kranjska Gora leta 1961 dobila Pokal Vitranc, Maribor pa leta 1964 Zlato lisico).⁴⁰

Za razliko od alpskega smučanja je nordijsko smučanje med tem doživljalo pravo evforijo. Že tradicionalne planiške (in ostale) tekme, kjer se je slovenska (jugoslovanska) ekipa razmeroma dobro kosala z ostalimi reprezentancami, so navduševale, posebno težo pa jim je dal Jože Šlibar, ki je februarja 1961 v Oberstdorfu postavil nov svetovni rekord, ko je pristal pri 141 metrih. Planici je bilo istega leta prvič zaupano tudi svetovno prvenstvo v smučarskih poletih.⁴¹

Toda sredi sedemdesetih let se je počasi pričel oblikovati nov val slovenskih alpskih tekmovalcev z Bojanom Križajem na čelu. S Tonetom Vogrincem (in bratoma Filipom in Alešem Gartner) je istočasno tudi organizacijsko-trenerska plat slovenskega smučanja dobivala novo podobo. Križaj se je leta 1978 v slalomu v Madoni di Campiglio prvič uvrstil na oder za zmagovalce, leta 1980 pa je na wengenskem slalomu ugnal vso svetovno elito in dosegel prvo jugoslovansko zmago v svetovnem pokalu (skupaj je osvojil osem zmag). Kljub njegovi superiornosti je prvo medaljo (bron v veleslalomu) na svetovnih prvenstvih v alpskem smučanju osvojil Boris Strel leta 1982 v Schladmingu (Križaj je bil le dva dni kasneje srebrn v slalomu), prvo olimpijsko medaljo (srebro v veleslalomu) pa Jure Franko leta 1984 v Sarajevu. V sezoni 1985/86 je prvi mali kristalni globus (v slalomu) osvojil Rok Petrovič, ki je z novim pristopom »podiranja količkov« pometel s konkurenco in osvojil maksimalen izkupiček točk. Križaj je bil drugi, naslednje leto pa se mu je nasmehnila sreča, ko je pobral slalomsko »smetano«

39 Kavar, Šarabon, Zupan, Jubilejno leto tržiške smučarije 1923-2008-85 let, http://www.freewebs.com/sktrzic1/jubilejno_let.pdf, 12. 9. 2011.

40 Guček, *Po strminah od pradavnine*, str. 93–97.

41 Smučarska zveza Slovenije, <http://www.sloski.si/Smucarska-zveza/Zgodovina> 13. 9. 2011.

in osvojil skupno slalomsko zmago (kljub hudi konkurenci »večnega« tekmeča Ingemarja Stenmarka). Po njegovem slovesu leta 1988 ga je dostojno nasledila Ljubljanka Mateja Svet, ki je prevesila tehtnico slovenskega alpskega smučanja v korist ženske ekipe. Po prvi zmagi v svetovnem pokalu v veleslalomu (Jasná na Slovaškem leta 1986) se je njena kariera strmo vzpenjala. Ob šestih zmagah v veleslalomu in eni zmagi v slalomu v svetovnem pokalu (v veleslalomu je bila skupno tretja leta 1986, prva leta 1988 in druga v letih 1989 in 1990)⁴² je na svetovnem prvenstvu leta 1987 v Crans Montani osvojila srebrno medaljo v veleslalomu in bronasti v slalomu ter superveleslalomu. Na olimpijskih igrah v Calgaryju leta 1988 je osvojila srebrno medaljo v slalomu, na svetovnem prvenstvu v Vailu leta 1989 pa je postala svetovna slalomska prvakinja in osvojila bron v veleslalomu.⁴³

V osemdesetih letih je tudi mlada generacija slovenskih nordijskih smučarjev (skakalcev) dosegla vrhunske uspehe. Ob Primožu Ulagi, ki se je leta 1981 v Thunder Bayu veselil prve skakalne zmage (skupaj je osvojil devet zmag v svetovnem pokalu), so konec osemdesetih let doživljali razcvet tudi ostali skakalci (Matjaž Debelak, Miran Tepeš in Matjaž Zupan). Debelak se je na olimpijskih igrah v Calgaryju veselil bron na srednji skakalnici, celotna ekipa pa je zasedla 2. mesto. Primož Ulaga je dva tedna po zaključku olimpijskih iger osvojil še srebrno medaljo na poletih v Obersdorfu.⁴⁴

Kljub zaostrovanju notranjepolitičnih razmer je slovensko (jugoslovansko) alpsko in nordijsko smučanje (z izjemo teka na smučeh) konec osemdesetih let doživljalo vrhunec. Kot zadnja sta za jugoslovanski uspeh »poskrbela« Nataša Bokal (slalomska zmaga in veleslalomsko drugo mesto januarja 1991 v Kranjski Gori ter srebrno odličje na svetovnem prvenstvu v Saalbach-Hinterglemmu)⁴⁵ in Franci Petek (februarja 1991 svetovni prvak na veliki skakalnici v Predazzu). Toda kljub temu da so uspehi »romali« v jugoslovansko reprezentanco, slovenska javnost njunih uspehov ni več videla kot promocijo jugoslovanskega, pač pa že slovenskega športa.⁴⁶

42 Mateja Svet, http://www.fis-ski.com/uk/604/613.html?sector=AL&competitorid=59871&type=result&rec_start=0&limit=100, 10. 10. 2011;

Mateja Svet, <http://www.fis-ski.com/uk/604/613.html?sector=AL&competitorid=59871&type=st-WC>, 10. 10. 2011.

43 Guček, *Po strminah od pradavnine*, str. 97–101.

44 Smučarska zveza Slovenije, <http://www.sloski.si/Smucarska-zveza/Zgodovina> 13. 9. 2011.

45 Nataša Bokal, <http://www.fis-ski.com/uk/604/613.html?sector=AL&competitorid=5899&type=result&category=ALL&season=1991&sort=&discipline=ALL&position=&place=&Submit=Search>, 10. 10. 2011.

46 Delo, 11., 12. 2. 1991.

KOŠARKARSKI USPEHI MED DANEVOM, VILFANOM IN ZDOVCEM

Če je smučanje v osemdesetih letih (in še prej) zaznamovalo najbolj severno jugoslovansko republiko, nogomet pa je veljal predvsem za »balkanski« šport, je košarka »domovala« pravzaprav povsod po državi. Pionirji slovenske košarke so bili profesorji telesne vzgoje, ki so igro spoznali med študijem v Beogradu v štiridesetih letih, po vojni pa jo organizirali v šolah in športnih društvih in bili pri tem precej uspešni. Nova športna igra je navduševala mladino in postala uspešnica med športi. V okviru sekcij so bila ustanovljena številna društva. Po letu 1950, ko je bila ustanovljena Košarkarska zveza Slovenije, se je začelo sistematično delo. Zveza je združevala sekcije, njeno delo pa je bilo sprva usmerjeno v propagandne akcije, nudenje strokovne pomoči in pridobivanje organizacijskih izkušenj.⁴⁷

V Sloveniji je dominiral košarkaški klub Olimpija, ki je bil ustanovljen leta 1946 v okviru fizikurnega društva Svoboda. Že konec leta se je klub preimenoval v Enotnost. To ime je obdržal do leta 1955, ko se je preimenoval v AŠK Olimpija (od 1956–60 AŠK Olympia, od 1961–66 AŠK Olimpija in od 1967–75 KK Olimpija).⁴⁸ Prvo ime kluba v času njegovih največjih uspehov je bil Ivo Daneu, ki je v Ljubljani igral med leti 1957–70. Prvi naslov jugoslovanskega prvaka je klub osvojil prvo sezono po njegovem prihodu (1957). Daneu je bil z Olimpijo še petkrat jugoslovanski prvak (v letih 1959, 1961, 1962, 1966 in 1970). Kot državni prvak je Olimpija dvakrat igrala v polfinalu pokala evropskih prvakov (v sezonah 1961/62 in 1966/67). Daneu je za jugoslovansko reprezentanco v letih 1956–70 odigral 209 mednarodnih tekem. Z reprezentanco je na evropskih prvenstvih osvojil srebrne medalje v letih 1961, 1965 in 1969 ter bronasto leta 1967, na svetovnih prvenstvih pa srebrni medalji leta 1963 in 1967 (1967 je bil izbran za najboljšega igralca prvenstva, kasneje pa še za športnika Jugoslavije za 1967). Leta 1968 je na olimpijskih igrah v Ciudad de México z reprezentanco osvojil srebrno medaljo. Vrhunec kariere je dosegel z zlato medaljo leta 1970 na svetovnem prvenstvu v Ljubljani, potem ko je Jugoslavija v odločilni tekmi premagala ZDA.⁴⁹ Jugoslavija je bila košarkarska velesila, slovenski posamezniki pa so bili pomemben člen v reprezentanci.⁵⁰

Kljub vsemu so se po svetovnem prvenstvu leta 1970 v slovenski košarki pojavili prvi znaki krize. Olimpija je v prvi zvezni ligi igrala povprečno, Maribor (ki je konec šestdesetih let tudi igral v prvi zvezni ligi) je izpadel celo iz druge

47 Pavlovič, *Mejniki slovenske košarke*, str. 27–34, 49–68, 79.

48 Prav tam, str. 83–84.

49 60 let Olimpijine košarke, <http://www.union.olimpija.com/6/133/>, 9. 1. 2012; Pavlovič, *Mejniki slovenske košarke*, str. 107–128, 137–141.

50 Več o tem Radosavljevič. *Plavi sjaj*.

zvezne lige. Drugi slovenski klubi so igrali na precej nizki ravni. Po velikih uspehih Olimpije v šestdesetih letih (in po odhodu Daneva) se je klub znašel v težavah. »Škripalo« je v strokovnem delu z mladimi, ni bilo dovolj izšolanih trenerjev, prav tako pa je bilo na klubske scene preveč klubov, ki so se otepal s finančnimi težavami. Sredi sedemdesetih let so takšno stanje poskušali reševati s t. i. portoroškimi sklepi, ki so spremenili financiranje klubov (z uvedbo sponzorjev), zato se je Olimpija v naslednjih letih (od leta 1977) poimenovala tudi z dodatnim imenom generalnega pokrovitelja (sprva Brest Olimpija, nato Iskra Olimpija, na koncu Smelt Olimpija). Sklepi so uvedli tudi selekcije pri naboru vrhunskih športnikov. Zaradi takšnega sistema, ki ni bil najboljši za kolektivne športe (klubi so pri košarki na ta način izgubili vodilno vlogo, njihov število pa se je posledično zmanjšalo), kriza ni bila presežena, pač pa je slovensko košarko zgolj oddaljila od najmočnejših jugoslovanskih centrov. K temu so pripomogle tudi stalne finančne težave in preveč administrativna organizacija na republiški ravni.⁵¹

Olimpija se na zvezni ravni ni več mogla meriti z močnejšimi klubi. Toda ne glede na to je slovenska košarka konec sedemdesetih let s Petrom Vilfanom dobila novega vrhunškega košarkarja, ki je postal pomemben člen reprezentance. V Manili je jugoslovanska ekipa leta 1978 osvojila svoj drugi naslov svetovnih prvakov. Vilfan, ki je v času svojih največjih uspehov igral za Olimpijo, je za reprezentanco igral med leti 1977–83. Razen na olimpijskih igrah leta 1980 v Moskvi, kjer je Jugoslavija postala olimpijski prvak, je v začetku osemdesetih let igral na vseh pomembnejših tekmovanjih. Na svetovnem prvenstvu leta 1982 je Jugoslavija osvojila bronasto kolajno. (Kljub temu da je Vilfan končal reprezentančno kariero, je še nekaj sezon igral odlično.) Jugoslavija je med tem osvojila bron na olimpijskih igrah v Los Angelesu leta 1984, svetovno prvenstvo leta 1986 in evropsko prvenstvo leta 1987 pa je končala na tretjem mestu (brez slovenske udeležbe). V dresu reprezentance je konec osemdesetih let Vilfana dostojno nasledil šele Jure Zdovc (1988–1991), kljub temu da je Olimpija veskozi imela več odličnih igralcev (npr. Dušan Hauptman). V tem obdobju je jugoslovansko moštvo nanizalo odlične rezultate. Na olimpijskih igrah leta 1988 je reprezentanca osvojila drugo mesto in postala evropski (v letih 1989 in 1991) in leta 1990 (tretjič) svetovni prvak. To je bil zadnji svetovni naslov ekipe, ki je naslednje leto po evropskem prvenstvu razpadla (Zdovc je zapustil reprezentanco pred finalno tekmo zaradi agresije JLA na Republiko Slovenijo).⁵²

V šestinštiridesetletni zgodovini druge Jugoslavije je bila kakovost košarke nesporna, kar dokazuje niz jugoslovanskih uspehov predvsem od začetka

51 Pavlovič, *Mejniki slovenske košarke*, str. 157–170, 191–193.

52 Več o tem Radosavljevič, *Plavi sjaj*.

šestdesetih let naprej. Jugoslovanska košarka je bila vseskozi pomemben dejavnik v svetovnem merilu. Ob Sovjetski zvezi, ki je dominirala na evropskih prvenstvih (Jugoslavija pa je bila po številu osvojenih medalj takoj za njo), se je samo še Jugoslavija lahko pohvalila s tremi naslovi svetovnih prvakov, tri druga in dve tretji mesti pa samo potrjujejo jugoslovansko košarkarsko virtuoznost, ki so ji botrovali tudi nekateri vrhunski slovenski košarkarji.⁵³ Vsi ti uspehi (in vrhunski slovenski posamezniki) so vplivali na to, da je bila košarka (kljub temu da je bila sorazmerno mlada disciplina) po priljubljenosti vseskozi v vrhu slovenskih športov. Toda uspehi slovenske košarke niso bili zgolj zasluga košarkarjev, ampak tudi odličnih posameznic, ki so kljub prevladi srbsko-hrvaških košarkarskih klubov in igralk pomembno zastopale jugoslovanske »barve«.⁵⁴

TO PA NIKAKOR ŠE NI VSE ...

V »jugoslovanski Sloveniji« je bilo vsekakor še precej športov, ki si zaslužijo vsaj takšno pozornost kot že omenjene discipline. Toda zaradi omejenega prostora jih bomo nekaj zgolj na kratko omenili.

Alpinizem se je osredinil predvsem v Sloveniji. Vzponi slovenskih alpinistov v Dolomitih, v Avstriji in v Franciji na začetku petdesetih let so bili vse bolj primerljivi z vrhunskimi dosežki »alpinističnih« držav. Tudi na osnovi prvih uradnih jugoslovanskih odprav na Kavkaz (po otoplitvi odnosov s Sovjetsko zvezo) se je povojna generacija pričela spogledovati s Himalajo, toda zaradi nerazumevanja oblasti do odprave ni prišlo.⁵⁵ »Nižje« himalajske odprave so se tako začele šele leta 1960 z drugo generacijo alpinistov, meja 8000 metrov pa je bila presežena v začetku sedemdesetih let.⁵⁶ V naslednjih dveh desetletjih so slovenski alpinisti osvajali najtežje smeri in se pomembno zapisali v zgodovino alpinizma.⁵⁷ Če so sredi sedemdesetih let člani odprave na Makalu (Stane Belak, Viki Grošelj, Nejc Zaplotnik idr.) zaorali ledino modernega slovenskega alpinizma, je le nekaj let za njihovimi »paradnimi« vzponi prišel mlajši (in morda celo še bolj drzen) val alpinistov (Pavle Kozjek, Tomo Česen idr.), ki so skupaj z novo generacijo krojili vrh svetovnega alpinizma tudi po razpadu Jugoslavije.

V kolesarstvu so bili povojni začetki težki v materialnem in organizacijskem smislu. Treba je bilo obuditi stare centre, klubske in zvezne prireditve, prav tako pa

53 Prav tam; o jugoslovanski košarki prim. tudi Hinojo, *Ukradene sanje : jugoslovanska košarka..*

54 Več o tem Felc, *Zgodovina ženske košarke v Sloveniji.*

55 *Stoletje v gorah.* str. 185–186; Mikša, Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 12–55.

56 *Stoletje v gorah*, str. 186–188.

57 Prav tam, str. 188–193; Mikša, Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 55–126.

ponovno oživiti kolesarstvo na Primorskem. V okviru državnih prvenstev so bila organizirana tekmovanja posameznikov in moštev (sprva v konkurenci republiških zastopstev, po letu 1949 pa klubov). Kljub temu da so bili ustanovljeni novi klubi, je slovensko kolesarstvo po letu 1950 na splošno stagniralo,⁵⁸ v drugi polovici petdesetih let pa je bilo ponovno v vzponu. Slovenski tekmovalci so bili med člani jugoslovanskih reprezentanc na mednarodnih in domačih etapnih dirkah (pa tudi na svetovnih prvenstvih in olimpijskih igrah). Zaradi vse večjih uspehov je Kolesarska zveza Slovenije v šestdesetih letih zastavila »sedemletni plan«, s katerim so želeli izboljšati financiranje kolesarstva, izšolati trenerje in sodnike, povečati število klubov in tekmovalcev. Načrt je bil v začetku sedemdesetih let opuščen. Kljub zatišju je po zaslugi dobrega strokovnega in organizacijskega dela slovensko tekmovalno kolesarstvo ohranilo stik z jugoslovanskim vrhom. V drugi polovici sedemdesetih let se je obrnil tudi trend prodaje koles, ko so se začele množične rekreativne prireditve. Kolesarski klub Rog-Franek je kolesarstvo želel približati množicam z geslom »Kolesarstvo za vsakogar«,⁵⁹ pri čemer je bil (ob drugih klubih) zelo uspešen (Maraton Franja, Maraton Dražgoše, Celjski maraton, Maraton Pohorski bataljon itd.). Na drugi strani je pobuda uživala tudi medijsko podporo (z geslom »Vsi na kolo za zdravo telo« je slovensko časopisje pozivalo ljudi k rekreativnemu kolesarstvu).⁶⁰ Slovensko kolesarstvo je doživelo preporod z mlado generacijo (predvsem Primož Čerin, Sandi Papež, Valter Bonča idr.) v osemdesetih letih, ko so bili slovenski kolesarji vodilni v jugoslovanskem okviru.⁶¹

Tudi slovenski rokomet⁶² je v drugi Jugoslaviji, ki je veljala za rokometno velesilo, igral pomembno vlogo. Klubi Celje, Slovan, Olimpija, Rudar in Branik so uspešno nastopali v prvi zvezni ligi in v jugoslovanskem pokalu. V sedemdesetih letih se je slovenski rokomet hitro razvijal, konec desetletja pa »ujel priključek«, ko je ljubljanski Slovan osvojil naslov državnega prvaka Jugoslavije in zaigral v finalu evropskega pokala državnih prvakov. Tudi v ženski konkurenci je bila po letu 1983 ljubljanska Olimpija vedno v vrhu jugoslovanskega rokometu.⁶³ K jugoslovanskim reprezentančnim uspehom je pripomoglo več odličnih slovenskih rokometišev in rokometišic.⁶⁴

58 Stepišnik, *Kolesarstvo na Slovenskem*, str. 86.

59 *Zbornik KK Rog-Franek 1979-1980*, str. 3.

60 Delo, 22. 5. 1980.

61 Pavlin, *Kolesarstvo kot šport*, str. 57–62; Verdnik, *Razvoj kolesarstva v Sloveniji 1887–1990*.

62 Bulc, *Slovenski rokomet in njegova odmevnost v slovenskem časopisju*, str. 27; Zgodovina Rokometne zveze Slovenije, <http://www.rokometna-zveza.si/info/10>, 23. 4. 2012.

63 Šport – zgodbe. Dostopno na <http://www.rtvsllo.si/sport/zgodbe/olimpijske-igre/194>, 7. 5. 2012.

64 Zgodovina Rokometne zveze Slovenije, <http://www.rokometna-zveza.si/info/10>, 23. 4. 2012.; Šibila, *Rokomet, izbrana poglavja*.

Za razliko od drugih športov je bil tenis zaradi predznaka »elitističnega« oziroma »buržoaznega« športa po vojni skoraj prepovedan, a se je po zaslugi nekaterih predvojnih športnih navdušencev vseeno obdržal. V skoraj polstoletni zgodovini jugoslovanskega tenisa je Slovenija zaostajala. Najboljši tenis se je tik pred razpadom skupne države igral v Srbiji in na Hrvaškem. Tudi v prejšnjih desetletjih sta imeli Srbija in Hrvaška primat.⁶⁵ V Sloveniji se je tenis pričel hitreje razvijati šele v šestdesetih letih, ko je pobudo prevzel mariborski Teniški klub Branik,⁶⁶ največje uspehe v slovenskem tenisu pa je dosegla njegova članica Mirjana Jaušovec. Leta 1976 je bila tretja na Odprtem prvenstvu ZDA (tedaj še na travnati površini), kot edina slovenska tenisačica pa je osvojila enega izmed štirih turnirjev za Grand Slam med posamezniki. Leta 1977 ji je to uspelo na turnirju za Odprto prvenstvo Francije, v letih 1978 in 1983 pa je na istem turnirju še dvakrat prišla do finala. Na turnirjih za Odprto prvenstvo Avstralije je kot najboljši rezultat dosegla uvrstitev v polfinale leta 1980, na turnirjih za Odprto prvenstvo Anglije pa se ji je dvakrat uspelo uvrstiti v četrtfinale (v letih 1978 in 1981).⁶⁷ Njeni uspehi so v Sloveniji posledično vplivali na množičen razmah tenisa in na ustanavljanje klubov, k popularnosti tega športa pa je vsekakor prispevala tudi televizija s prenosi največjih tekmovanj.⁶⁸

NAMESTO ZAKLJUČKA

Slovenska javnost je v Jugoslaviji vsekakor pozorno spremljala jugoslovanske reprezentančne uspehe ali pa uspehe vrhunskih športnikov iz drugih republik, četudi sama v istih športih ni imela velikih dosežkov. Ob uspehih hrvaškega boksarskega šampiona Mata Parlova v sedemdesetih letih, ko je osvojil naslov evropskega (leta 1976) in svetovnega prvaka (leta 1978) po verziji WBC, se je tudi v Sloveniji (brez kančka slabe vesti) proslavljala skupni (jugoslovanski) uspeh. Dosežki jugoslovanskih športnikov so bili cenjeni v vseh republikah. Čeprav so bili vrhunski smučarji zgolj Slovenci, se je uspehov (npr. Jureta Franka na olimpijskih igrah v Sarajevu leta 1984) veselila vsa država (»Volimo Jureka više od bureka«),⁶⁹ na drugi strani pa so tudi v Sloveniji bučno navijali ob nogometnih reprezentančnih tekmah (čeprav so bili v reprezentanci Slovenci slabo zastopani) ali ob nastopih Parlova (ne glede na to, da je Slovenija »premogla« le nekaj boljših boksarjev). Slovenska osamosvojitve je seveda prekinila vezi z dotedanjim

65 Istorija, <http://tkpartizan.rs/o-nama/istorija/>, 9. 4. 2012.

66 Klemenc M., Klemenc A., *100 let tenisa na Slovenskem*, str. 80.

67 Prav tam, str. 82–83; Mima Jaušovec, http://sl.wikipedia.org/wiki/Mima_Jaušovec, 16. 4. 2012.

68 Klemenc, Klemenc, *100 let tenisa na Slovenskem*, str. 91–92.

69 Tamše, Volimo Jureka više od bureka, <http://www.delo.si/clanek/133071>, 23. 5. 2012.

skupnim športnim prostorom in slovenski šport postavila v nove okvirje. Nova država je med športniki krepila nacionalni ponos, ki je bil poprej celo v senci skupne države in mnogokrat zapostavljen, in jim nudila možnosti za lastno promocijo ter promocijo mlade države v svetu, na drugi strani pa so se nekateri športniki, ki so nastopali za obe državi, spominjali jugoslovanskih časov z določeno mero nostalgije. Atletinja Brigita Bukovec, ki je zastopala Slovenijo na prvih »slovenskih« olimpijskih igrah v Barceloni leta 1992, takrat ni občutila nič posebnega. *»Seveda je bilo lepo nastopati v dresu Slovenije, a meni je bil celo večji izziv teči za Jugoslavijo. Takrat je bilo lepše. V bivši skupni državi sem se morala zelo potruditi, da sem prišla v reprezentanco. V Sloveniji sem imela svoje mesto zagotovljeno. V Jugoslaviji so bile boljše, močnejše tekme. Tekli smo na večjih stadionih. Vse je bilo lepše.«*⁷⁰ Kljub temu je največje uspehe doživela v dresu slovenske reprezentance. To pa nikakor ni veljalo za vse športnike in športe. Razpad skupne države je za marsikateri šport pomenil kakovosten padec zaradi odhoda iz jugoslovanskih okvirjev, ki so »ponujali« več konkurence in priložnost za kvalitativni dvig. V športih je vsekakor prišlo do specifičnih situacij, ki so jih uspešno (ali manj uspešno) reševali. (V smučanju je osamosvojitve prinesla druge vire financiranja, saj sta bili alpska in nordijska ekipa sestavljeni le iz slovenskih tekmovalcev.) S samostojno državo in z zoženjem tekmovalnega prostora je prišlo v določenih športih do novih izzivov. Nekateri športniki so to (zaradi manjše konkurence) pozdravili, drugi pa so videli v poprejšnjem jugoslovanskem prostoru več možnosti za vrhunski športni razvoj.

⁷⁰ Bukovec, Lepše v Jugoslaviji kot v Sloveniji, <http://www.times.si/sport/brigita-bukovec-lepse-v-jugoslaviji-kot-v-sloveniji--NONE-c4addcdf37.html>, 24. 5. 2012.

2.
PONEKOD V
JUGOSLAVIJI

Zdenko Radelić

HRVATSKA U JUGOSLAVIJI (1945.-91.)

UVOD

Hrvatska je u jugoslavenskoj državi bila 73 godine, a pod komunističkim sustavom 45 godina.¹ Položaj Hrvatske i Jugoslavije s obzirom na tu činjenicu da je bila riječ o višenacionalnoj državi pod komunističkim sustavom nije izuzetak u Europi i usporediv je s nekim državama istočne Europe gdje su tekli slični procesi. Uporedo s urušavanjem komunističkog sustava u Europi, raspale su se i sve tri komunističke višenacionalne države, tj. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Čehoslovačka Socijalistička Republika (ČSSR) i Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR). Međutim, suprotno načinu na koji su se razili Rusi, Ukrajinci, Bjelorusi, baltički i azijski narodi SSSR-a te Česi i Slovaci, koji su gotovo bezbolno prekinuli sa zajedničkim životom, težnja za vlastitim državama naroda Jugoslavije završila je u ratu. Ovom prilikom ostavljam po strani sukobe između nekih manjina i ruske države, kao i sukobe novonastalih država u граниčnim područjima azijsko-europskog dijela bivšeg SSSR-a.

¹ Prispjev je nastal na osnovi mojih člankov i knjige Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1991: *Historijski zbornik*. Zagreb, 2003-2004, str. 165-170; Hrvatska i Jugoslavija: neki problemi povijesnih istraživanja. *Časopis za suvremenu povijest*, 2003, št. 3, str. 753-768; *Hrvatska u Jugoslaviji. Od zajedništva do razlaza, 1945.-1991.* Zagreb 2006.

Postavlja se pitanje zašto je Hrvatska, kao i sve ostale bivše jugoslavenske republike, napustila Jugoslaviju, a zašto komunistički sustav? Lakše je odgovoriti na drugi dio pitanja: zašto je napustila komunistički sustav. Naime jedno je sasvim očito: rat od 1991. do 1995. nije bio rat za obranu komunističkog sustava. Pojednostavljeno rečeno komunizam se u Jugoslaviji, kao i u ostalim istočnim europskim državama, urušio bez otpora njegovih glavnih nositelja, tj. komunističkih partija. Štoviše, reformirane republičke komunističke partije sudjelovale su u rušenju komunizma, ako nisu i predvodile njegovo uklanjanje kao zagovornice užih nacionalnih i republičkih interesa. Jedino su vrhovi Jugoslavenske narodne armije (JNA) vrlo kratko vrijeme, manje-više simbolički, pozivali na vrijednosti propalog sustava i to više zbog njegova zalaganja za jedinstvenu Jugoslaviju, nego zbog komunizma ili, kako se to službeno proklamiralo, socijalističkog samoupravnog sustava. Međutim, odgovor na prvi dio pitanja zašto se raspala Jugoslavija nalazi se u objašnjenju dubljih uzroka rata: Jugoslavija nije mogla stvoriti nacionalno i jezično jedinstvo, a mnogi pokušaji da se postave barem neki zajednički temelji na račun nacionalnih posebnosti ili da se stvori jugoslavenska nacija doživljavali su se, a često su to i bili, kao izraz državnog nasilja. Kao i 1941., kad su se poklopili velika unutarnja kriza i rat na području Europe, sastavni dijelovi jugoslavenske zajednice nisu više tražili rješenja u zajedništvu, nego u podjeli. Pokazalo se da nacije organizirane u svojim republikama jugoslavensku višenacionalnu i federativnu zajednicu doživljavali prije svega kao instrument zadovoljavanja svojih posebnih interesa, a ne i kao svoj strateški cilj.

Glavni uzroci rata u Hrvatskoj, a kasnije i u Bosni i Hercegovini, moraju se tražiti u hrvatsko-srpskim odnosima ili bolje rečeno u pretenziji dvaju naroda na isti nacionalni prostor i borbi za stare ili nove granice među bivšim jugoslavenskim republikama. Republičke granice su za većinu Hrvata bile neupitne, ali su se javljale različite kombinacije o budućem odnosu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. No, mnogi Srbi u onim hrvatskim općinama u kojima su imali znatan udio, podržala je pokret koji je zahtijevao izmjene granice. Ukratko, jednoj i drugoj strani izgledalo je da ustav podržava upravo njihovo tumačenje prava na samoopredjeljenje, a često su se pozivali na prirodno i povijesno pravo. Zapravo, Ustav iz 1974. trebao je biti najbolji okvir u korist nesmetanog razvoja socijalizma i samoupravljanja, ali i zadovoljavanja nacionalnih potreba. Uvođenjem pravila pariteta, konsenzusa i veta republičkih predstavnika u saveznim tijelima te kolektivnog vodstva i rotacije na svim razinama, Jugoslavija se pretvorila iz federalne države u državu s određenim oblicima konfederacije.

Svako objašnjenje zašto se nacionalne suprotnosti u Jugoslaviji nisu prevladale morat će uzeti u obzir tri bitne činjenice: 1. da su jaki nacionalni identiteti, napose hrvatskog i slovenskog naroda, rezultirali inzistiranjem za što većom

samostalnošću; 2. da su na prevladavajuću srpsku politiku nastojanja da zbog svojih nacionalnih interesa zacementira jugoslavensko rješenje, presudno utjecali politička i vojna moć baštinjena od nekadašnje srpske države. U novijoj povijesti ta je moć osnažena partizanskim pokretom u kojem su Srbi, prije svega oni iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, imali prevlast u odnosu na svoju zastupljenost u strukturi stanovništva²; i 3. da od 1918. godine pa sve do 1990. nacije i pojedinci nisu mogli slobodno izraziti svoje mišljenje žele li Jugoslaviju ili ne; 4. da međunarodno okruženje, napose interesi svjetskih velesila, nisu bili poticajni za slobodno odlučivanje o sudbini Jugoslavije.

Nije velika mudrost zaključiti da je do rata došlo zbog nemirenja prvih dviju važnih komponenti, jer Hrvati hoće samostalnost, a Srbi na to pristaju samo uz uvjet da se iz Jugoslavije ostale republike izdvoje bez teritorija na kojima su Srbi zastupljeni. Dakako, kad spominjem Hrvate i Srbe govorim o većini Hrvata i Srba, a nikako o svim pripadnicima dvaju naroda, odnosno govorim o prevladavajućim težnjama ili pak o političkim i državnim vodstvima obaju naroda. No, pitanje glasi: zašto su jedni i drugi u tome uporni bez obzira na posljedice, iako su još nedavno pristaše bezuvjetnog razbijanja Jugoslavije bili malobrojni u sklopu svojih nacija?

Južnoslavenska ideja javlja se tijekom 19. stoljeća, a s vremenom je poprimila različite povijesne oblike, od kulturnog povezivanja do državnog zajedništva. Mnogi Hrvati prihvaćaju tu ideju zbog želje da prevladaju nacionalnu razjedinjenost na jezičnom, državnom i etničko-geografskom planu. U odnosu prema drugim narodima, misao o suradnji ili jezičnom, kulturnom, nacionalnom i državnom jedinstvu južnoslavenskih naroda temelji se na predodžbi o etničkoj srodnosti i obrani od pretenzija susjednih neslavenskih nacija. Ujedinjenje 1918. proglašeno je u ime jugoslavenskoga nacionalnog jedinstva, odnosno jedinstva troplemenskog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbija je imala dva temeljna interesa: da ojača kao država, da poveća svoj teritorij i da sve Srbe ujedini u jednoj državi. Stabilnost takvog rješenja nastojali su, dakako uz veliku pomoć unitarista drugih naroda, pa i onih među Hrvatima, osigurati što čvršće unificiranje jugoslavenskih naroda po prevladavajućem obrascu najbrojnijeg naroda i potiskivanju nacionalnih posebnosti. Dominantne srpske političke snage nastojale su neproporcionalnom podjelom najutjecajnijih mjesta u vlasti, u neskladu s nacionalnom strukturom stanovništva, riješiti nestabilnost uzrokovanu nacionalnim, vjerskim i kulturnim raznolikostima. Prevlast Srba na mnogim važnim položajima postaje statističko pravilo u obje Jugoslavije. Drugi su narodi, osim početnog idealističkog razdoblja motiviranog jugoslavenstvom i sveslavenstvom, kao branama pred vanjs-

² Ivetić, Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945. godine, str. 162, 165; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 35.

kom opasnošću, težili za što većom autonomijom. U sukobu centralističke i federalističke koncepcije ova druga je poražena, ali su se vremenom mnogi njezini pobornici radikalizirali u smjeru separatizma.

Kada je potkraj 1980-ih i početkom 1990-ih stvoren prostor za potpuno slobodno izjašnjavanje, Hrvati su golemom većinom, kao i Slovenci, a kasnije i drugi, požurili iz Jugoslavije, dok su Srbija i mnogi pripadnici srpske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sve te procese nastojali spriječiti. Osamostaljivanje Hrvatske, opiranje Srbije i Crne Gore i velikog dijela Srba izvan Srbije težnji Hrvatske za samostalnom državom u njezinim granicama, trebaju se objasniti povijesnim argumentima. Neprestano sučeljavanje centralizma, koji najviše podržavaju srpske političke snage, i federalizma kojemu je težio značajni dio političkih snaga nesrba, bila je glavni razlog nestabilnosti Jugoslavije. Spomenute tendencije mogle su voditi u dva različita smjera: prema raspadu ili, pak, prema jačanju autoritarnog režima. Oni koji su vidjeli rješenje nacionalnog pitanja prema stranim modelima, zaboravili su neke činjenice. Primjerice, francuska praksa, gdje je prvo nastala država, pa tek onda nacija, odudarala je od jugoslavenskog slučaja, gdje je, kao i cijeloj srednjoj i istočnoj Europi, nastanak nacija prethodio nastanku države. Ako se, pak, stanje uspoređi sa SSSR-om, gdje su Rusi prevladavali, u Jugoslaviji nije bilo naroda koji bi brojem, gospodarstvom i kulturom mogao bez pravog otpora prevladati nad ostalim narodima.

Kakvo rješenje je ponuđeno 1941. godine? Ustaše su s pomoću okupacijskih vojski fašističke Kraljevine Italije i nacionalsocijalističkog Trećeg Reicha utemeljili Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Ugrađena u mozaik njemačkih i talijanskih revizionističkih i imperijalističkih planova, NDH se morala odreći velikog dijela hrvatskih teritorija i uskladiti svoju radikalnu nacionalističku politiku s rasističkom politikom svojih saveznika. Nasilje je dobilo zakonsku podlogu, a načela kolektivne krivnje i odmazde usmjerena su prema romskoj i židovskoj manjini, kao i prema Srbima, koje se doživljavalo kao glavnu opasnost za hrvatsku državu.

Komunisti, čvrsto povezani u jedinstvenu jugoslavensku stranku, nakon napada sila Osovine na SSSR, nisu prihvatili okupaciju i podjelu zemlje te gubitak velikog dijela hrvatskog teritorija. Represija, nacionalna ugroženost Hrvata na područjima pod talijanskom državom, kao i protivljenje Srba raspadu Jugoslavije i novonastaloj hrvatskoj državi, pružali su glavne izvore komunističkom pozivu stanovništvu da se priključi borbi za obnovu Jugoslavije, ali ovaj puta kao državi ravnopravnih nacija i federaciji republika. Inzistiranje KP na pravednom društvu prikrivalo je njezine revolucionarne težnje i osvajanje vlasti te izgradnji sustava prema uzoru na SSSR. Komunisti su smatrali da je ukidanje privatnog vlasništva glavni uvjet za uklanjanje uzroka nepravednih društvenih odnosa, a nacije, vjere i države smatrali su povijesnim pojavama čijim će se nestankom stvoriti bratstvo svih ljudi svijeta. Rušili su temelje građanskog društva poput višestranačja, privatnog

vlasništva, slobodnog tržišta, građanskih sloboda, religija i nacionalnih tradicija, kao glavnih prepreka ostvarenju komunističkih ideala. No, i takva komunistička Jugoslavija, koja je postupno ublažavala totalitarne oblike vlasti, postala je nakon 1948. faktor stabilnosti između dvaju suprotstavljenih blokova predvođenih velesilama SAD-a i SSSR-om.

Granice između jugoslavenskih republika utvrđene su na temelju povijesnog i etničkog načela. Sve republike temeljile su se na etničkom načelu, osim Bosne i Hercegovine koja se utemeljila uglavnom na povijesnom načelu. Međurepubličke granice ostale su neobilježene, ali su odgovarale općoj definiciji granice kao crte koja dijeli područja dvaju suvereniteta.

Savezni ustavi iz 1946., 1963. i 1974., kao i oni republički tretiraju i graničnu problematiku. U *Ustavu FNRJ* iz 1946. kaže se da razgraničenja narodnih republika vrši Narodna skupština FNRJ, ali uz pristanak narodnih republika. *Ustav NRH* iz 1947. određuje da se granice NRH ne mogu mijenjati bez pristanka njezina Sabora. Gotovo identična rješenja donose i buduću ustavi. Zadnji ustavi iz 1974., dakle *Ustav SFRJ* i *Ustav SRH*, ponavljaju stav iz prethodnih ustava da je nužan pristanak republike, pa čak, dakako u saveznom ustavu, i pokrajine za svaku promjenu granica.³

Nakon 1945., u odnosu prema stanju iz 1918. – 1920., 1929., 1939. ili 1941. godine, granice Hrvatske uvelike su izmijenjene. Dakako, pripadnost određenog teritorija hrvatskoj državi ili hrvatskoj naciji može se mjeriti prema različitim kriterijima, kao što su hrvatska državna tradicija, većinski hrvatski nacionalni sastav stanovništva ili pak po tome je li središte administrativne jedinice bilo na njezinu sadašnjem tlu. Prema tim kriterijima, Hrvatska je, pod nazivom Narodna Republika Hrvatska, u sklopu obnovljene Jugoslavije izgubila veći dio Srijema i primorski pojas Boka kotorska - Spič. U odnosu prema području koje su obuhvaćale Banovina Hrvatska i NDH, izgubila je i Bosnu i Hercegovinu. S druge strane, Hrvatska je dobila Baranju, Istru, Rijeku i Zadar te otoke Cres, Lastovo, Lošinj i Palagružu. Nakon manjih korekcija granice prema Bosni i Hercegovini i Sloveniji, Hrvatska je svoje granice konačno utvrdila 1956.

Jugoslavija je po ustavu iz 1946. bila federacija, ali u praksi je bila unitarna, autokratska i centralistička država. Pravo na samoopredjeljenje, uključujući pravo na odcjepljenje i suverenost, pretvorene su u fraze. Svako djelovanje na odcjepljenju bilo je progonjeno. Partijska načela demokratskog centralizma KPJ negirala su državna načela federalizma, pa je proklamirani federativni

3 Ustav Federativne Narodne republike Jugoslavije. Zagreb 1946, str. 7, čl. 12; Ustav Narodne Republike Hrvatske. U: *Narodne novine*, 23. siječnja 1947., str. 19, čl. 13; Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina. Beograd 1963, str. 48, čl. 109 i str. 273, čl. 5; Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske. Zagreb 1981 (dalje Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, 1981), str 24, čl. 5 i str. 243, čl. 4.

poredak ostao nedjelotvoran, a republike svedene na izvršne organe centralne vlasti, odnosno komunističko vodstvo. Iako su savezni organi formirani od kadrova svih nacionalnosti, ipak je koncentracija političko-upravne vlasti i gospodarsko-financijske moći u centru države, više koristila Beogradu, pa i Srbiji, nego ostalima. Naime, unatoč tome što se komunistički vrh bojavao svih vrsta nacionalizama i majorizacije Srba, Srbi, napose oni iz Hrvatske i BiH, bili su zastupljeniji u organima vlasti od pripadnika ostalih nacija, od lokalne do savezne razine. Ipak, treba naglasiti, u najutjecajnijim državnim i partijskim tijelima nacionalna struktura bila je gotovo uravnotežena. Uzrok prevlasti Srba krije se u masovnijem sudjelovanju u partizanskom pokretu, ali i u pozitivnijem odnosu prema Jugoslaviji u odnosu na, primjerice, Hrvate. Dokaz tomu, brojke su o zastupljenosti Hrvata u KPJ, masovnosti hrvatske emigracije i činjenica da su Hrvati sve do 1981. bili najbrojniji politički zatvorenici u Jugoslaviji.⁴

Hrvatski nacionalizam uvijek je radio na slabljenju centralističkog sustava, a onaj radikalniji na nestanku Jugoslavije, dok je, za usporedbu, srpski nacionalizam često bio prikriiven tobožnjim zalaganjem za opće jugoslavenske interese, što je utjecalo na mnogo manju osuđivanost njegovih promicatelja. Drugim riječima, srpsko antijugoslavenstvo protivno je jugoslavenskoj ideji, ali ne i jugoslavenskoj državi shvaćenoj kao proširenoj Srbiji.

U vodstvu SKJ postojala je svijest da se Hrvatska i Slovenija žele što više emancipirati od federacije, dok je u Srbiji bila jaka tendencija za čvršćom ulogom savezne države. Ostale nerazvijenije republike podupirale su centralizam na gospodarskom području i tražile što veću pomoć od federacije, ali u otporu hegemizmu neke su bile saveznice razvijenih republika.

Hrvatska je, uz Sloveniju, republika s najjačim anticentralističkim tendencijama, pa 60-ih godina 20. stoljeća inzistira na reformama u korist republika, ali i poduzeća. Sukobi dovode u razdoblju 1968.-1971. do korjenitih promjena koje su uskoro dovele do konfederalnih ustavnih rješenja, ali u režiji starih komunističkih kadrova. Međutim, među reformističkim snagama javljale su se velike razlike. Dok su u Hrvatskoj naglašavali presudnu važnost nacionalnog pitanja i republičke autonomije, u Srbiji su rješenje vidjeli isključivo u demokratizaciji jugoslavenskog društva. U strahu za jedinstvo Jugoslavije, položaj KPJ i svoju vlastitu ulogu, Josip Broz-Tito izveo je udar početkom 70-ih: u Hrvatskoj 1971., u Srbiji i Sloveniji 1972., a 1973. i u Makedoniji. Prekinuo je proces demokratizacije, ali ne i federalizacije. Smjene u Hrvatskoj su najradikalnije, dok u drugim republikama nije bilo masovnijih sudskih progona.

4 Vušković, Članstvo Saveza komunista Hrvatske u razdoblju 1981-1986. s posebnim osvrtom na gibanja ostalih republičkih i pokrajinskih organizacija SK. str. 326; Šuvar, *Vrijeme iskušenja*, str. 131; Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, knj. 3, str. 313.

Tako su prema podacima tužiteljstva SFRJ u razdoblju od 1969. do 1971. izvršena 1.449 krivična djela protiv naroda i države, a samo u prvoj polovici 1972. evidentirano ih je 3.606. Na Hrvatsku se odnosilo 2289, na Bosnu i Hercegovinu 828, na Srbiju 163, Vojvodinu 137, Kosovo 41, Sloveniju 87, Makedoniju 31 i Crnu Goru 45 slučajeva. Osim toga, prema podacima sa Sedmog kongresa SKH, održanog 1974. godine, od 1968. do 31. prosinca 1973. s evidencije skinuto je 28.726 članova, od kojih 25.051 samo u 1972. godini.⁵

Dakle, zaokret iz 1971./1972. predstavljao je odstupanje od demokratizacije, ali ne i od Titova federalizma. Štoviše, novi ustav je institucionalizirao radikalnu decentralizaciju države.⁶ Uvedeno je načelo pariteta, konsenzusa i veta republičkih predstavnika te kolektivnog vodstva i rotacije na svim razinama. Jugoslavija se sve više pretvara iz federacije u konfederaciju, a republike sve čvršće brane svoje interese. Republike su se počele vladati kao suverene države koje su definirale svoje državne i nacionalne interese. Mnoge odluke prihvaćaju se tek na temelju opće suglasnosti svih članica federacije. One imaju samostalan predstavnički, zakonodavni, upravni, pravosudni i samoupravni sustav. Uvođenje kolektivnog vodstva na državnoj i na partijskoj razini, princip rotacije i jednogodišnjeg predsjedavanja doveli su do gubitka autoriteta i imobilnosti vodstva. Jugoslavija je postala jedna od najdezintegriranijih država na svijetu.⁷ Jedine centralističke institucije bile su JNA i Tito, koji je sa svojim gotovo carskim statusom i dalje mogao pokretati ili zaustavljati sve važne promjene.

Jedan od stupova političkog sustava, normiranih u Ustavu iz 1974. i Zakonu o udruženom radu iz 1976., bilo je samoupravljanje. Međutim, umjesto toliko popularizirane debirokratizacije, došlo je do suprotnog procesa. Povećani su proizvodni troškovi, a suprotnosti u poduzeću i atomizacija gospodarstva ojačali su SKJ i njegove transmisijske organizacije.

U Srbiji je nakon smrti Tita, a napose s usponom Slobodana Miloševića pokrenuto sučeljavanje s autonomnim pokrajinama i s tzv. "ustavobraniteljima" u Sloveniji i Hrvatskoj. Iako ne uvijek otvoreno, ovim republikama ponuđen je neprihvatljiv izbor: ili obnova jedinstvene Srbije s jačom ulogom centra ili njezino izdvajanje sa svim područjima gdje žive Srbi, napose u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Konfederalno uređenje koje su predložile Hrvatska i Slovenija, koje je, dakako, sadržavalo vrlo vjerojatnu prijetnju budućeg raspada države, Srbi su odbacili tvrdeći da je suverenost republika kao konfederalnih ili nezavisnih država moguća samo ako se promijene unutarnje granice i tako zadovolje srpske manjine koje ne žele živjeti izvan jugoslavenske ili srpske države.

5 Tudman, *Usudbene povjestice*, str. 338, 365; Dabčević Kučar, '71 *hrvatski snovi i stvarnost*, str. 997; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 656.

6 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ustav Socijalističke Republike Hrvatske, 1981.

7 Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992*, str. 355; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 692; Ramet, *Balkan Babel*, str. XVI; Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, str. 188.

U intenzivirajućem sukobu nestajala je podjela na komuniste i nekomuniste, a jasno se iskazivala podjela na nacije. Strah od srpskih težnji jačao je patriotske snage u ostalim republikama. Svrstavanje iza nacionalnih komunističkih partija, motivirano je sličnim razlozima kao i težnja za osnivanjem novih stranaka, a to je u Hrvatskoj i Sloveniji prije svega borba za što veće osamostaljenje, a u Srbiji za što veću centralizaciju ili, pak, za okupljanje Srba bez obzira na republičke i pokrajinske granice.

Zanimljivo bi bilo pokušati naći odgovor i na pitanje kada je u novijoj povijesti hrvatsko rodoljublje i domoljublje, kao i kod ostalih naroda, bilo samo domoljublje, a kada je ono prerastalo u nacionalizam, koji se najčešće negativno vrednuje, ili čak šovinizam? O tome je odlučivala, dakako, trenutna vlast. Recimo, borba Hrvata protiv vlasti u Beču, Budimpešti i Veneciji bila je iz perspektive 20. stoljeća, a napose jugoslavenskog i komunističkog sustava neupitno domoljublje, ali je, u skladu s pomaknutim kutom promatranja i tumačenja, tj. iz jugoslavenske perspektive, djelovanje hrvatskih nacionalista ili patriota protiv Beograda uvijek ocjenjivano kao šovinizam. Međutim, ako je mjerilo nezadovoljstva bila nacionalna nejednakost ili, pak, sam osjećaj nacionalne ugroženosti, onda nikada nisu prestajali razlozi za aktivno domoljublje. Nažalost, domoljublje nikada nije bilo imuno na šovinizam, jer se pokazalo da je ono njegova neizbježna i mnogima neželjena popratna pojava. Štoviše, upravo gornja napomena pokazuje da je granica koja dijeli patriotizam od šovinizma teško vidljiva, a pogotovo od onih koji ne dijele istu vrstu patriotizma i zbog toga se osjećaju ugroženima. Nažalost, pojam nacionalizam u stručnoj literaturi u potpunosti je pokrio značenje riječi šovinizam, umjesto da zadrži logičnije značenje koje sada pokrivaju izrazi domoljublje i rodoljublje.

Raspadu Jugoslavije pogodio je i raspad istočnog bloka, kao i urušavanje komunističkog sustava koji se održao u samo nekoliko zemalja svijeta. Izgubila se potreba za blokovskom ravnotežom, u kojoj je i Jugoslavija sa svojom politikom nesvrstanosti imala važno mjesto.

Osamostaljenje Hrvatske započela je republička komunistička stranka, koja se odrekla nekadašnjih temelja svojeg djelovanja tj. komunizma i jugoslavenstva, a dovršio ga je nacionalni pokret uobličen u brojnim strankama, a na čelu s Hrvatskom demokratskom zajednicom. Plebiscit o neovisnosti u svibnju 1991. Hrvatskoj je dao novi polet da u lipnju 1991. proglasi neovisnost, a koja je zbog međunarodnog pritiska ostvarena tek u listopadu.

Milošević je preuzeo vodstvo nad srpskim nacionalnim pokretom koji je potaknuo pobunu Srba u Hrvatskoj, zatim u BiH. Svu podršku dobio je od srbizirane JNA potpomognuta neregularnim srpskim četama iz Srbije. S obzirom na teritorijalni raspored Srba u Hrvatskoj oni su se masovno pridružili pobuni na istočnim područjima koja su neposredno graničila sa Srbijom i Bosnom i Herce-

govinom. Za mirno rješenje sukoba bili su opredijeljeni mnogi Srbi naseljeni u većim hrvatskim gradovima, gdje nisu zabilježene pobune.

U ratu su brojni gradovi i sela porušeni i opljačkani, a mnogi Hrvati su protjerani ili pobijeni. No, višegodišnja stradanja i poraz, a 1995. i pobjednička euforija, mnoge su Hrvate navele na mržnju i nekontrolirani bijes. Kako nova vlast u početku nije uspijevala organizirati učinkovit otpor protiv agresora i pobune Srba na graničnim područjima Hrvatske, tako je kasnije često iskazivala nemoć da se suoči s agresivnim ponašanjem dijela stanovništva koji je prihvatio logiku agresora o kolektivnoj krivnji. U osvetoljubivim napadima na simbole stare vlasti, imovinu Srba - iako ne samo na njihovu, što samo potvrđuje pravilo da je popratna pojava svakog rata i ratni plijen - a ponekad i na ljude, napose nakon oslobodilačke operacije 1995., mnogi su praznili svoje nagomilane frustracije. Bilo je i onih koji su vjerovali da time zauvijek rješavaju problem nelojalne srpske manjine.

Može se tvrditi da su isti razlozi zbog kojih je nastala Jugoslavija doveli tu državu i do raspada. Nakon Prvog svjetskog rata, potreba da se mali južnoslavenski narodi na temelju jezične i kulturne sličnosti, ali i izmiješanosti, okupe u obrani od pretenzija svojih većih susjeda i da riješe svoja nacionalna pitanja, pokazala se ostvarivom. Međutim, 70-godišnja praksa utjecale su na svakog od njih, da vjeruju da se ti isti ciljevi mogu ispuniti tek onda kada se osamostale.⁸ S obzirom na to da su Jugoslaviju stvorile potpuno oformljene nacije, a u vrijeme zajedničke povijesti ta nova država nije, a nije ni mogla izgraditi novu jugoslavensku naciju, nije se izgradio izvorni branitelj Jugoslavije. Drugim riječima, pokazat će se da je nedostatak zajedničkog identiteta ili, barem, zajedničkih vrijednosti jedan od bitnih razloga raspada Jugoslavije.

Jugoslaviju su razdirale razlike u državnim tradicijama, vjeri, jeziku i razvijenosti. Napor svake vlasti da se narodi kulturno i jezično približe, imao je svoje poklonike, ali je istodobno poticao i otpor. Tako se stvorio zatvoreni krug u kojem su oni koji su nastojali što više jačati državu istodobno radili na njezinu urušavanju. Ni komunisti nisu našli bolje rješenje. Iskoristili su rat da bi upotrijebili nacionalno pitanje kao najjači instrument revolucije, dok je socijalno pitanje, kao izvorno i bitno komunističko pitanje, bilo u drugom planu. Istodobno, ušli su u vječnu kontradikciju između potrebe da što više koriste nacionalno pitanje u cilju uspjeha revolucije i učvršćenja nove Jugoslavije, i neprestanog straha da će jačanjem nacija i njihove posebnosti hraniti protujugoslavenstvo i kontrarevoluciju, koja je tijekom 50 godina imala gotovo isključivo nacionalnu podlogu.

Komunizam je u Hrvatskoj i Jugoslaviji izvršio svoju ulogu pretvaranjem agrarnog društva u pretežno industrijsko društvo. Ali njegov sustav pokazao se

8 Milosavljević, *Jugoslavija kao zabluda*, str. 61; Melčić, *Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u univerzalno-historijskome kontekstu*, str. 19.

inferiornim pred višestranačkim parlamentarnim sustavom zapadne Europe, koji je na temelju demokracije i slobodnog izražavanja različitih političkih uvjerenja te na temelju tržišnog gospodarstva ostvario visok gospodarski rast i blagostanje, tj. socijalnu sigurnost. Dakako, i komunistički sustav je ostvario napredak na mnogim područjima, ali ipak su europske komunističke zemlje zaostajale iza europskih kapitalističkih zemalja, a dostignuća na nekim područjima, primjerice na području socijalne sigurnosti, ostvarila su se na štetu političkih sloboda. Komunizam je pobijeđen u praksi, pa su ljudi, primjerice, u potrazi za poslom i za slobodom, tako važnim u komunističkoj doktrini, masovno preseljavali s komunističkog Istoka na kapitalistički Zapad, a gotovo nikad sa Zapada na Istok. Konačno, činjenica da se komunizam u svim kriznim vremenima spašavao uglavnom kapitalističkim gospodarskim reformama i uvođenjem tržišnih zakonitosti, bio je najbolja potvrda svih ograničenja u ostvarivanju proklamiranih visokih komunističkih ideala u praksi.

Nagli gospodarski uspon Jugoslavije bio važan adut komunističkih vlasti u vlastitoj promidžbi. Često se naglašavalo da je Jugoslavija nakon 2. svjetskog rata smanjila razliku u razvijenosti u odnosu na bogatije zemlje Europe. Međutim, o tome da su se i druge zemlje razvile, a da je Jugoslavija bila i ostala među najnerazvijenijim zemljama Europe, nije se govorilo.

U tablici prikazana je razina razvijenosti Jugoslavije od 1950. do 1985. prema domaćem bruto-proizvodu po stanovniku na način da je njezin bruto društveni proizvod (BDP) iskazan u postotku u BDP-u većine drugih europskih država. To znači, da je postotak jugoslavenskog BDP-a, iskazan u BDP-u određene zemlje, to manji što je razvijenija neka od navedenih europskih država.

Nakon 35 godina Jugoslavija je na listi razvijenih europskih zemalja 1980-ih zadržala slično mjesto koje je zauzimala i 1950. Očito je da razvoj europskih zemalja nije bio u izravnoj korelaciji s njihovim društvenim i političkim uređenjem. Jugoslavija je učinila velik napredak, ali to su učinile i druge zemlje s različitim sustavima. Dakle, ne može se zaključiti da je jugoslavenski samoupravni socijalistički sustav bio učinkovitiji od drugih komunističkih ili kapitalističkih sustava u ostalim europskim državama.⁹

9 Vacić, *Jugoslavija i Evropa*, str. 217; Lydall, *Yugoslav Socialism*, str. 183.

Tablica 47: Relativni domaći bruto-proizvod (BDP) po stanovniku Jugoslavije, 1950.–1985.¹⁰

Država	1950.	1970.	1973.	1975.	1980.	1985.
1. Švedska	22,2	34,7	36,6	-	-	39,2
2. V. Britanija	23,4	40,0	42,7	56,5	49,0	44,2
3. Švicarska	26,9	39,5	41,7	-	-	-
4. Belgija	26,1	40,6	41,5	46,5	42,8	45,1
5. Danska	27,6	40,6	41,5	43,8	41,1	39,4
6. Nizozemska	28,3	39,0	41,1	48,0	43,4	42,8
7. Norveška	29,5	41,5	42,8	-	35,7	35,9
8. SR Njemačka	33,1	40,0	41,7	43,5	39,6	39,6
9. Finska	38,3	43,9	43,7	-	46,8	42,7
10. Francuska	34,4	49,8	50,7	44,1	41,3	42,1
11. DR Njemačka	39,2	49,4	51,9	-	-	-
12. Čehoslovačka	40,0	51,9	54,3	-	-	-
13. Irska	41,1	55,2	56,8	84,9	73,7	71,4
14. Austrija	42,0	49,8	50,7	51,9	46,9	44,2
15. Italija	51,1	56,9	58,6	67,1	51,9	44,5
16. Poljska	59,9	72,6	71,6	72,1	93,4	119,1
17. Mađarska	64,0	70,3	71,3	72,8	87,3	93,6
18. Sovjetski savez	61,3	64,8	66,9	-	-	-
19. Španjolska	66,4	68,8	67,2	64,6	63,6	63,4
20. Portugal	75,5	93,6	88,1	-	105,8	86,5
21. Grčka	96,4	87,7	76,3	-	79,3	82,2
22. Jugoslavija	100	100	100	100	100	100
23. Bugarska	103,9	74,2	87,1	-	-	-
24. Rumunjska	105,3	93,6	91,5	108,4	-	-
25. Turska	172,0	207,9	199,3	-	-	141,7

Ključni jugoslavenski problem nije bio u međusobnom iskorištavanju jedne nacije ili republike na račun drugih.¹¹ Iako su ta pitanja u međurepubličkim i

10 Države su prikazane prema razini razvijenosti 1950. Crtica označava da podaci nisu bili dostupni. Vacić, *Jugoslavija i Evropa*, str. 213. Vacićevi podatki su dostupni i u Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 338, 501.

11 Između velikog broja radova koji se bave pitanjima gospodarskih odnosa među republikama i pitanjima je li ili nije bilo iskorištavanja jednih na štetu drugih, ovdje ističem nekoliko radova: Dabčević Kučar, *71 hrvatski snovi i stvarnost; Ljudi iz 1971*, str. 336-338; Đodan, *Yugo-tragedija*; isti, *Hrvatsko pitanje 1918. - 1990*; Tuđman, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, str. 152-154; Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo*; Lydall, *Yugoslav Socialism*; Madžar, *Ko koga eksploatiše*, str. 203-

međunacionalnim sukobima rabljeni kao najvažniji argumenti, presudnija je bila težnja svake nacije za održanjem svoga identiteta, za neovisnošću i izgradnjom svoje samostalne države, bez obzira na opravdanost ili neopravdanost argumenata o ugroženosti. Pokazalo se da se osjećaj ugroženosti u nijednoj naciji nikada nije ugasio.

Kad se pokazalo da komunisti nisu ostvarili veći gospodarski napredak, društvo socijalne pravde i jednakosti te da nisu riješili ni nacionalna pitanja, što su sve neprestano isticali kao prednosti svoje vladavine, raspad je bio samo tehničko pitanje. Činjenica je da se u Hrvatskoj i u Jugoslaviji komunizam, koji je službeno bio pokriven pojmom „socijalizam“, a koji je bio definiran kao put prema komunizmu, srušio sam od sebe i da nije bilo nijednoga ozbiljnijeg pokreta koji bi se borio za njega, a da se rat zapravo vodio za Jugoslaviju ili za neovisnost pojedinih republika te za promjenu granica.

Kratkotrajni slovenski rat za neovisnost, dokazuje da je jugoslavenski problem bio najprije problem Hrvata i Srba. Riječ o sučeljavanju dviju nacionalnih ideologija koje su oblikovale i provodile stranke koje su na vlast došle demokratskim putem i koje su volju naroda u borbi za različite državne koncepcije, ali dijelom za isti teritorij. Srbijanska politika i dio srpske manjine u Hrvatskoj nisu priznali rezultate povijesnih procesa, ratova i revolucije, pa ni, kako se to uobičajilo reći, prirodna prava Hrvata na vlastitu državu u dotadašnjim granicama. Srpska manjina, zapravo onaj njezin dio naseljen na područjima uz istočne hrvatske granice, svojim je opredjeljenjem za izdvajanje snažno podržala teritorijalne pretenzije Srbije i Crne Gore. Međutim, s uvjerenjem da manjina ne može ograničavati pravo većinskog naroda, Hrvatska i Hrvati krenuli su putem ostvarenja svoje samostalne države i to u do tada već definiranim granicama. To su i ostvarili nakon dugotrajnog rata i brojnih žrtava s obje strane te velikih demografskih promjena.

Historiografska istraživanja koja bi podastrla važne činjenice i omogućila potpunije odgovore na pitanja s početka teksta još su u počecima. No, i dosadašnja saznanja omogućuju prikaz bitnih čimbenika koji su utjecali na noviju povijest Hrvatske i Jugoslavije, a koje sam u ovom preglednom članku pokušao izložiti naglašavanjem samo nekih teza bez ulaženja u mnoge nijanse.

233; Šuvar, *Samoupravljanje i druge alternative*. Zagreb 1972; Lazarević, *Razkorak med razvitimi in nerazvitimi nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizaciji Jugoslavije*, str. 77-88; Borak, *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*.

Vera Katz

BOSNA I HERCEGOVINA U JUGOSLAVIJI (1943.-93.)

Kratak pregled

UVOD

Bosanskohercegovački državni prostor je tijekom svoje prošlosti, prolazeći kroz različita državno-politička ustrojstva, od srednjovjekovnog, preko osmanskog, austrougarskog, međuratnog u Kraljevini Jugoslaviji, ratnog u okviru Nezavisne Države Hrvatske, poslijeratnog u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji do nezavisne međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine 1992. godine, doživljavao dulje ili kraće ratne i mirnodopske periode, kontinuitete i diskontinuitete svoje državnosti, u vremenima napretka, stagnacija, ali i dubokih kriza. U raspodjeli političkih interesa na Balkanu, bosanskohercegovačka zemlja bila je zanimljiva, kako susjedima, tako s vremena na vrijeme i velikim silama.

U ovom kratkom pregledu osvrnut ću se samo na neke najvažnije događaje i procese unutar razdoblja između 1943. i 1993. godine, odnosno od događaja koji su određivali položaj Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji do razbuktavanja rata za očuvanje bosanskohercegovačke države, s naglaskom na nacionalnom pitanju.

BOSNA I HERCEGOVINA U DFJ/FNRJ

Prema nacionalnom principu, kojim se rukovalo vodstvo KPJ prilikom konstituiranja jugoslavenske federacije, pet nacija (Slovenci, Hrvati, Srbi, Makedonci i Crnogorci) imali su osigurano mjesto s pripadajućim republikama, a pitanje priznavanja republičkog statusa Bosni i Hercegovini bilo je otvoreno, jer je bila bez dominantno većinskog naroda i bez nacionalnog imena. Međutim, historijsko naslijeđe zajedničkog života Muslimana, Hrvata, Srba i ostalih dvadesetak nacionalnih manjina na prostoru koje se kroz historiju identificiralo imenom Bosna i Hercegovina nastojalo je izboriti i opravdati teritorijalni i povijesni princip, prema kojem je i ova zemlja Odlukom Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (Avnoja) 1943. godine dobila status republike. To je bila šesta federalna jedinica s granicama iz 1878., uz neke korekcije nakon 1945. godine kod Sutorine s Crnom Gorom i na području tadašnjeg bosanskograhovskog i bihačkog sreza s Hrvatskom. Prema mišljenju jednog poznatog američkog povjesničara, „(...) ove granice, koje su najvećim dijelom osmansko naslijeđe spadaju (...) među najstarije granice sa kontinuitetom u Evropi“.¹ Bez obzira na stavove tada utjecajnih komunističkih revolucionara, kao na primjer Moše Pijade i Milovana Đilasa, koji su bili protiv Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice, a za autonomne pokrajine u njoj, vezane uz Srbiju i Hrvatsku, odlučujuću ulogu imao je Josip Broz-Tito, koji je jedini mogao svojim autoritetom stati nasuprot onih koji su zagovarali podjelu na dvije ili tri autonomne pokrajine. O različitim mišljenjima prema statusu Bosne i Hercegovine do održavanja Drugog zasjedanja Avnoja saznajemo iz kazivanja Hasana Brkića, Avde Hume, Osmana Karabegovića i Rodoljuba Čolakovića,² vodećih partijskih funkcionara iz Bosne i Hercegovine, koji u svojim radovima svjedoče da je pitanje statusa ove jugoslavenske zemlje postavljeno i razriješeno nakon Titovog susreta s članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ za BiH)

1 Rusinow, *Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past*, str. 78-79. Citirano prema Donia, Fine, *Bosna i Hercegovina : Iznevjerena tradicija*, str. 139.

2 Brkić, *U matici života*, str. 37-81; Diskusija Avde Hume na znanstvenom skupu AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u BiH. Beograd 1974; Karabegović, *Poslije dvadeset godina*, str. 302; Čolaković, *Kroz otvoren prozor prodirala je svjetlost prvog dana DFJ*, str. 118-119.

u vezi s inicijativom za sazivanje »bosanske skupštine«, odnosno Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a). Nakon usaglašavanja mišljenja na višim partijskim instancama javno je izneseno opredjeljenje Pokrajinskog komiteta da „Bosna i Hercegovina nije nacionalno homogena zemlja, ali ona vijekovima postoji kao ekonomsko-istorijska cjelina, sa svojim složenim društveno-političkim problemima. Biće potrebno mnogo strpljenja i upornosti da se oni rješavaju u interesu sviju. Uvjereni smo da će to biti rađeno efikasnije bude li Bosna i Hercegovina samostalno rješavala ona pitanja koja će rješavati i druge federalne jedinice“.³ Zalaganje za Bosnu i Hercegovinu kao federalnu jedinicu, a ne za autonomne pokrajine na njenoj teritoriji, prema mišljenju bosanskohercegovačkih komunista, bilo je bolje rješenje za prevazilaženje srpsko-hrvatskog konflikta, jer priključivanje dijelova Bosne i Hercegovine Srbiji i Hrvatskoj, pa čak istočne Hercegovine Crnoj Gori, ne bi pridonijelo političkom rješenju problema u budućnosti „(...) jer bi se opet trovali odnosi između Srba i Hrvata. Takvo rješenje pogotovo ne bi bilo prihvatljivo za Muslimane, jer bi tako bili nasilno trpani u Srbe i Hrvate. Rješenjem da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica, obezbjedilo je i Muslimanima da se kao cjelina materijalno i kulturno razvijaju i slobodno nacionalno razvijaju“.⁴ Prema kazivanju Rodoljuba Čolakovića,⁵ pred Drugo zasjedanje Avnoja, vođeni su razgovori s članovima Politbiroa KPJ, koji su bili zaduženi za nacрте odluka o federativnom uređenju Jugoslavije, a time i za položaj Bosne i Hercegovine u budućoj zajednici. Da su razgovori bosanskohercegovačkih partijskih kadrova s Titom i ostalim vodećim jugoslavenskim političkim, vojnim i partijskim ličnostima donijeli pozitivne rezultate, ukazuje činjenica da je sazvana osnivačka skupština ZAVNOBiH-a⁶ za 25. i 26. 11. 1943. u Mrkonjić Gradu,⁷ na kojoj je usvojena *Rezolucija*⁸ i *Proglas narodima Bosne i Hercegovine*.⁹ Naglašeno je predstavljanje ZAVNOBiH-a kao općenarodnog predstavništva koje zastupa interese cijelog naroda, osim onih koji su se stavili na stranu neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta. Nastupali su u ime ukupnog stanovništva, u ime sve tri nacije i brojnih nacionalnih manjina, a Poljaci i Ukrajinci imali su i svoje predstavnike. Bez obzira što Muslimanima nije u to vrijeme zvanično bio priznat nacionalni identitet, oni su u zavnbihovskim dokumentima tretirani potpuno ravnopravno s Hrvatima i Srbima. Međutim,

3 Čolaković, Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina?.

4 Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, str. 172.

5 Čolaković, Kroz otvoren prozor prodirala je svjetlost prvog dana DFJ, str. 119.

6 Karabegović, Poslije dvadeset godina, str. 302.

7 ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I., Zapisnik Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, str. 28.

8 ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I., Rezolucija Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, str. 69-82.

9 ZAVNOBiH - dokumenti, knj. I., Proglas ZAVNOBiH-a narodima Bosne i Hercegovine, str.79-82.

nakon 1945. godine, tijekom priprema za popis stanovništva, Muslimani u Bosni i Hercegovini morali su se izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati ili neopredijeljeni, sasvim suprotno najavljivanim stavovima komunista o priznavanju ovog identiteta. Osim uputa za osnivanje i djelovanje organa vlasti na različitim razinama i u različitim djelatnostima, u Bosni i Hercegovini je neizostavno korištena i neprekidno ponavljana matrica o nacionalnom suglasju, formulirana na sljedeći način: „Ta i takva politika u Bosni i Hercegovini, razdvajanja Srba, Hrvata i Muslimana i huškanja jednih na druge i od strane velikosrba i velikohrvata i muslimanskog političkog vodstva dovela je dotle, da je Bosna i Hercegovina 20 godina bila svačija više nego svoja, bila ropkinja čitavih 20 godina, bila zapuštena i zanemarena u svakom pogledu, bila u rukama narodnih zulumčara ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska“.¹⁰ Biranjem Prezidijuma ZAVNOBiH-a i objavljivanjem njegove Rezolucije započela je kontinuirana agitaciono-propagandna aktivnost prema upoznavanju javnosti da je nacionalno pitanje riješeno, a krivica za ratno krvoproliće u Jugoslaviji/Bosni i Hercegovini prebačena je na »narodne neprijatelje«, ali i na stare imperije, mada su one s političke scene nestale krajem Prvog svjetskog rata. Između ostalog se veli: „Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja koje je dovelo do nesreće (...) Razdor i mržnju među našim narodima unosili su tuđinci u našu zemlju od Osmanlija, Mađara i Austrijanaca do današnjih fašističkih zavojevača. Stare političke stranke, kako velikosrpske, tako i Jugoslovenska muslimanska organizacija i reacionari iz Hrvatske seljačke stranke, nisu zbližavali narod, već su svojom protivnarodnom politikom produbljivali jaz među njima i sijali mržnju (...) Zahvaljujući Komunističkoj partiji, organizatoru narodnooslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića ostvaruju bratstvojedinstvo u narodnooslobodilačkom pokretu koje će se dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocjeniju pobjedu u ovoj borbi“.¹¹ Za distribuciju *Proglasa ZAVNOBiH-a* bile su zadužene partijske organizacije da putem organa narodne vlasti, koji su bili njena transmisija, upoznavaju i educiraju stanovništvo s posebnim naglašavanjem bratstva-jedinstva kao jedinog načina rješavanja nacionalnog pitanja. Agitaciono-propagandne aktivnosti zagovarale su pomirenje bez obzira koliko je to bilo teško poslije strahovitih zločina tijekom rata, za koje su u prvom redu bili optuživani višestranački sustav i velikosrpski hegemonizam Kraljevine Jugoslavije, kao glavni inspiratori počinjenih zločina. Konstituiranje vlasti daljnju potvrdu dobilo je na Drugom (Sanski Most, 30. 6. - 2. 7. 1944.) i Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a (Sarajevo, 26.-28. 4. 1945.), a do izbora u studenom 1945. godine, vlast se potrudila da brojnim uredbama sa zakonskom snagom i različitim

10 Isto, str. 52.

11 Isto, str. 70.

pritislima eliminira najveći dio protivnika komunizma. Zakon o biračkim popisima uglavnom je »očistio« glasačku bazu od onih koji bi eventualno glasali protiv liste Narodnog fronta, tako da je u odnosu na ostale jugoslavenske republike, »(...) najveći procenat brisan iz biračkih spiskova bio (je) u Bosni i Hercegovini (biračko pravo je oduzeto za 39.438 lica ili 3,46% punoljetnih osoba)«. ¹² Tako je i u Bosni i Hercegovini revolucijom uspostavljena praksa dokinula višestranačje, odnosno prekinula izbornu natjecanje različitih političkih grupacija, kandidata i programa. Kao i u drugim republikama, u republičke organe vlasti bio je uključen i određen broj nekomunista, ali oni nisu imali nikakvog političkog utjecaja, služili su samo kao pokriće tijekom konstituiranja partijske vlasti. Tako, pristalice višestranačja ubacivanjem kuglice u »kutiju bez liste« nisu mogli ugroziti primat Komunističkoj partiji, odnosno listu Narodnog fronta.

U jugoslavensku federaciju Bosna i Hercegovina unijela je svoj teritorij, izmoreno stanovništvo, razoreno gospodarstvo i veliku nadu u bolju budućnost. S površinom od 51.129 km² činila je 19,9% jugoslavenske teritorije, bila je manja od površine Srbije i Hrvatske, a veća od ostalih jugoslavenskih republika. Do 1941. godine ubrajana je među zaostaliye dijelove Kraljevine Jugoslavije, a iz rata je izašla dodatno osiromašena pretrpjevši velike ljudske i materijalne gubitke. Prema nekim procjenama, od svih jugoslavenskih republika imala je najveće ratne gubitke s obzirom na činjenicu da su se na njenoj teritoriji vodile brojne vojne operacije. Osim uništene skromne industrijske i poljoprivredne proizvodnje i infrastrukturnih objekata, Drugi svjetski rat ostavio je duboke negativne posljedice na njeno stanovništvo. Demografski gubici su brojali oko 700.000 ljudi, ili 23,3% njenog ukupnog stanovništva, u odnosu na procijenjeni broj koji bi ona vjerojatno imala 1945. godine. ¹³ U odnosu na procijenjeni broj za 1941. godinu, broj žrtava bio je oko 668.000 stanovnika, odnosno 23,7% od ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, koje bi vjerojatno 1941. brojilo ukupno oko 2,814.000. Prema demografskom izračunu, broj stvarnih žrtava bio je oko 382.000 ili 13,6% od pretpostavljenog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini za 1941. godinu. ¹⁴ Od tog broja, najviše žrtava bilo je među Srbima (209.000 ili 16,7% od vjerojatnog broja 1.248.000 koji su Srbi trebali imati 1941. godine), zatim Hrvatima (79.000 ili 12,8%) i Muslimanima (75.000 ili 8,6% u odnosu na pretpostavljeni broj stanovnika u 1941. godini). ¹⁵ Od ostalih naroda, ogroman broj žrtava u odnosu na njihovo učešće u bosanskohercegovačkom

¹² Kamberović, *Prema modernom društvu Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, str. 39.

¹³ Erić, Hrelja, Kozomara, *Strukturalna kretanja i promjene u bosanskohercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina*, str. 56.

¹⁴ Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, str. 70, 183; Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*.

¹⁵ Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, str. 70.

stanovništvu imali su Židovi – 10.000, zatim Romi – 5000, Nijemci – 1000 i po 1000 Poljaci, Rusi i Česi. Prema tome, razlika između demografskih i stvarnih žrtava bila je 286.000 ljudi, od kojih se najveći broj odnosio na migracije (85.000 koloniziranih u Vojvodinu i 14.000 odseljenih) te 122.000 nerođenih, izračunato prema procijenjenoj stopi prirodnog priraštaja.¹⁶ Bez obzira na ogromne žrtve, bosanskohercegovačko stanovništvo krenulo je puno entuzijazma prema obnavljanju zemlje, popravci i izgradnji industrijskih postrojenja i uređenju poljoprivrednih imanja. Tijekom svih svojih aktivnosti agitaciono-propagandna kampanja neizostavno je naglašavala bratstvo-jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine, stalno opominjući da se bratoubilačko krvoproliće više nikada ne dogodi. Najveći broj bosanskohercegovačkih rudarsko-industrijskih poduzeća bilo je u saveznoj nadležnosti, a osim rudarstva i teške industrije, značajan dio nacionalnog dohotka dolazio je iz šumarstva i drvne industrije. Do kraja pedesetih godina ekonomska situacija u Bosni i Hercegovini bila je nepovoljna. Bez obzira na statističke pokazatelje rasta društvenog dohotka i dosta brzog dostizanja predratne proizvodnje iz 1939. godine u najvažnijim granama djelatnosti, stanovništvo je oskudijevalo osnovnim životnim namirnicama, a uvjeti rada bili su nepodnošljivi.¹⁷

Do sukoba sa Staljinom 1948. godine, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo dosljedno je provodilo sve odluke centralne vlasti iz Beograda. Pokušaj suprotstavljanja zabilježen je 1946. godine u slučaju kada je republičko ministarstvo industrije i rudarstva negodovalo kod saveznih organa vlasti u vezi s njihovom nadležnošću nad važnim poduzećima u Bosni i Hercegovini. S pozicije vlasti u Bosni i Hercegovini smatralo se da je mnogo jednostavnije i efikasnije da su ti značajni proizvodni kapaciteti u republičkoj nadležnosti. Naravno, takav zahtjev je odbijen, jer je primjedba bila neprihvatljiva u vrijeme strogo centralizirane planske privrede, pa je savezna vlada i dalje zadržala nadležnost nad najvažnijim industrijskim granama u Bosni i Hercegovini što je smanjivalo republički bruto dohodak, a investicijska sredstva morala su se čekati iz saveznih fondova. Prvim petogodišnjim planom 1947.-1951., bilo je određeno da najvažnija bosanskohercegovačka privredna poduzeća i dalje ostanu u nadležnosti saveznih ministarstava.¹⁸ Dodatno, partijsko rukovodstvo u Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH moralo je dokazivati poseban vid poslušnosti jer su 1948. godine, nakon Rezolucije Informbiroa (IB-a), pokazali »kolebljivost« u vezi s opredjeljenjem većeg dijela tog najvišeg partijskog tijela u Bosni i Hercegovini prema ovom pitanju. Nakon odlaska »na raport« kod Tita, bosanskohercegovačko

16 Isto, str. 183.

17 Katz, Siromaštvo kao odrednica privrednog razvoja u Bosni i Hercegovini (1945-1950), str. 321-335.

18 Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953*, str. 227.

partijsko rukovodstvo shvatilo je svoje greške, tada nije pretrpjelo sankcije, ali se pojedincima iz te grupe takav postupak nije zaboravio, već se »naplatio« sedamdesetih godina prilikom obračuna s generacijom ratnih komunista. Do 1948. godine, u Bosni i Hercegovini djelovao je Pokrajinski komitet KPJ, izravno podređen partijskoj centrali u Beogradu, a od Prvog (Osnivačkog) kongresa KP BiH, održanog srpnja 1948. godine, osnovana je partijska organizacija na republičkoj razini i uspostavljena platforma za ostvarivanje većeg balansa među republikama u federaciji. U Bosni i Hercegovini to je bilo vrijeme opće prijetnje »informativcima«, ali i vrijeme nesigurnosti, kao i 1945. godine, kako za one stvarne neprijatelje, tako i za one sumnjive, kolebljive, ali i za neke nevine ljude koji su postali žrtvom različitih zlonamjernih razračunavanja. Hapšenja, zatvaranja, ubojstva, logori, strah, opet su činili svagdašnjicu poslijeratnog života, ovaj put uglavnom, u obračunu među samim komunistima. „Kroz kartoteku UDB-e BiH, po objavljivanju Rezolucije IB-a, pa do prvog jula 1954, prošlo je 5557 lica. Od navedenog broja, hapšeno je 2414 lica. Prema objavljenim podacima iz decembra 1984, od ukupno evidentiranih »informativaca« u BiH zatvorom je kažnjeno 2264 pripadnika IB-a, a iz KPJ je isključeno 2.380 članova, dok su prema ostalima preduzimane druge partijske mjere.(...)“.¹⁹ Općenito, može se reći da je bosanskohercegovačko državno-partijsko rukovodstvo u potpunosti provodilo odluke saveznih institucija vlasti od vremena oslobođenja pa sve do sredine 60-ih godina, a s mnogo nade je početkom pedesetih godina nastojalo uvesti institucije samoupravljanja uz iskazivanje velikih očekivanja od najavljenje modernizacije gospodarstva.

BOSNA I HERCEGOVINA U SFRJ

Dvadeset godina nakon oslobođena i na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni pojavili su se brojni problemi koji su godinama u javnosti bili potiskivani ili predstavljani kao riješeni. Među značajnijim otvorenim pitanjima bilo je nacionalno, za koje se do tada javno tvrdilo da je riješeno; zatim ekonomsko, za koje se često tražila povoljna reforma gospodarstva; ideološko, pronalaženje načina definiranja uloge Saveza komunista Jugoslavije u društvu, ali i ostala pitanja koja su lančano pokretana od strane republičkih organa vlasti prema federalnim institucijama. Glavni procesi na jugoslavenskoj političkoj sceni dešavali su se na međurepubličkim usaglašavanjima između Slovenije, Hrvatske i Srbije, dok je Bosna i Hercegovina bila mjesto na koje su se reflektirali njihovi međusobni odnosi, uglavnom između Hrvatske i Srbije. Bosanskohercegovačko

¹⁹ *Oslobođenje*, 11. 2. 2002, str. 5, Naš je zadatak kriti sve informacije.

partijsko-političko vodstvo ponašalo se prilično frustrirano tražeći za svoju republiku ravnopravan status u jugoslavenskoj federaciji. Mada je jugoslavensko rukovodstvo nastojalo odaslati o sebi sliku jedinstvenog centra moći, ustvari, dijelilo ih je unutarnje nesuglasje u vezi s daljnjim razvojem socijalističke države, što se preslikalo i unutar republičkih struktura vlasti u kojima je, prema gruboj podjeli, nastala diferencijacija na »konzervativce i liberale/reformiste«. ²⁰ U Bosni i Hercegovini su se različiti događaji i procesi uglavnom kretali između zagovaranja decentralizacije, s jedne, i političkih poteza partijskog rukovodstva koji su onemogućavali prelazak dopuštenog praga demokratizacije unutar jednopartijskog političkog sustava vlasti, s druge strane.

Tijekom razdoblja od 1957. do 1961. godine u javnosti se stjecao dojam da se jugoslavensko partijsko rukovodstvo kolebalo između demokratiziranja i centraliziranja uloge partije/države u društvu, pri tome osjećajući opasnost za svoju vodeću poziciju od strane i jedne i druge opcije. Kada se čitaju govori tadašnjih vodećih partijskih čelnika teško je razumjeti pravac prema kojem su krenuli. „No, kada su govorili o decentralizaciji, imali su na umu prijenos upravnih ovlasti i pojedinih zadaća na lokalne čelnike ili partijske organizacije, a ne na povlačenje SK iz stvarne vlasti. (...) Uz to je u razdoblju od 1961. također jačao zahtjev za reformu privrednog sustava, pa je postojalo sve očitije da bi samo radikalna reforma mogla riješiti nagomilane gospodarske probleme. Ti pritisci – da se povedu političko-ustavne i gospodarske reforme – slit će se u jedinstven reformski pokret. Osim toga, kada su partijski čelnici, nositelji 'reformskog' stijega, počeli kriviti 'birokratske koncepcije i birokratsku praksu' za ekonomske probleme u zemlji, postalo je više nego jasno da se Jugoslavija spremala za prelazak ideološkog Rubikona. Privredna reforma iz 1961.-1965., Ustav iz 1963. i Osmi kongres SKJ 1964. pokazat će se kao prekretnica prema tom novom smjeru.“ ²¹ Glavni smjer novom političkom kursu autorativno je sazeo u jednoj rečenici Tito svojom izjavom sredinom 1962. godine: „Dajte državni kapital radnicima u poduzećima“, ²² što je bio znak reformskim snagama u njihovom kretanju k većim promjenama.

Ustav SFRJ donesen je 7. travnja 1963. godine, popularno nazvan »Poveljom samoupravljanja« u prvom redu zbog mišljenja idejnih tvoraca ustava da su u Jugoslaviji nestale društvene klase, a ostali su samo društveni slojevi prema vrstama rada – radnici u proizvodnji, u zdravstvu, u školstvu, u poljoprivredi itd. Prema razini vlasti, od općina do federacije, Ustav je uveo pet skupštinskih domova. Mada se ovom ustavu u literaturi pridaje ogromna važnost u smislu

²⁰ Ramet, *Tri Jugoslavije*, str. 272-275.

²¹ Isto, str. 267-268.

²² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 467.

revolucionarnih demokratskih promjena, ipak „Karakteristično je da je IK CK [Izvršni komitet Centralnog komiteta, op. a.] SKJ utvrdio po imenima zastupnike u svim skupštinama republika i federaciji, zatim sastave vlada svih republika i rukovodstva svih političkih organizacija. Na čelu komisije koja je 'izabrala' sve kadrove bio je A. Ranković. Taj slučaj potvrđuje da je savezni politički centar držao u svojim rukama svu vlast, mada su republike ipak konzultirane u 'slaganju kadrovske križaljke'“.²³ Međutim, Ustav iz 1963. davao je republikama mnoga formalna prava, kao npr.: pravo samoopredjeljenja do prava odcjepljenja od jugoslavenske federacije, zatim obvezu prijevoda saveznih dokumenata na četiri službena jezika u zemlji (srpsko-hrvatski, hrvatsko-srpski, slovenački i makedonski), biranje delegata prema neizravnom izbornom sustavu, ukidanje prava veta Saveznom izvršnom vijeću (SIV-u) na odluke republičkih izvršnih vijeća i neke druge ovlasti. Uporedo sa saveznim, pisani su i republički ustavi, pa je tako već 10. travnja 1963. Narodna skupština NR BiH na zajedničkoj sjednici Republičkog vijeća i Vijeća proizvođača donijela Odluku o proglašenju Ustava Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH).²⁴

Reformska kriza šezdesetih godina 20. stoljeća obilježila je društvene, političke, ekonomske, kulturne i ostale oblasti života u Bosni i Hercegovini. Nakon dvadeset godina, došla su na red mnoga pitanja koja su čekala ili su diskutirana samo na sastancima najužih partijskih foruma, a među najuočljivijim bila su: hrvatsko i muslimansko nacionalno pitanje i odnos republičkih organa vlasti prema Federaciji. U procesu otvaranja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo bilo je veoma aktivno unutar vlastite republike. Uz to, ni gospodarske promjene nisu išle prema očekivanim rezultatima jer su javno proklamirani programi »decentralizacije, debirokratizacije i deetatizacije« bili usporavani različitim akcijama od strane Partije koja nije dozvoljavala nekontroliranu i preširoku demokratizaciju. Osim toga, i među pojedincima unutar komunističkog vodstva postojala su različita mišljenja o rješavanju aktualnih problema, ovisno o interesnim grupama.

Osmi kongres SKJ (Beograd, 7-13. prosinca 1964.) otvorio je nacionalno pitanje u jugoslavenskoj federaciji. „Prvi put, posle rata, na jednom partijskom kongresu nacionalni odnosi su postavljeni tako široko, otvoreno se pregovaralo o ekonomskim uzrocima nacionalne neravnopravnosti, uzročnoj povezanosti birokratizma sa velikodržavnim hegemonizmom i nacionalizmom. Pokretanje ovog pitanja biće od dalekosežnog značaja. U jugoslavenskoj zajednici ono će ostati na dnevnom redu tokom čitave decenije posle VIII kongresa SKJ“.²⁵ Podržavajući

23 Isto, str. 469.

24 *Službeni list SR BiH*, 11. 4. 1963, Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

25 Perović, *Zatvaranje kruga*, str. 31.

osnovna polazišta i koncept promjena usvojenih na Osmom kongresu SKJ, Četvrti kongres Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SK BiH), održan u Sarajevu od 2. do 5. ožujka 1965. godine, smatra se inicijalnim pokretačem u razumijevanju međunacionalnih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu. Rasprave su vođene putem organiziranja brojnih savjetovanja na tu temu.

Jedno od značajnijih savjetovanja održano je u Mostaru 30. rujna 1966. godine koje „(...) treba sagledavati kroz odnos političkog centra i političke periferije, i tu je moguće uočiti barem dva kruga: u prvom je Bosna i Hercegovina predstavljala političku periferiju u odnosu na jugoslavenski državni centar, pri čemu je cilj ovog savjetovanja bio jačanje Bosne i Hercegovine kao političke periferije, i to integriranjem pojedinih političkih periferija u Bosni i Hercegovini oko jednog, bosanskohercegovačkog, republičkog centra; drugi krug odnosa podrazumijevao je razumijevanje Mostara kao regionalnog centra, a ostali hercegovački dijelovi, uključujući i krajeve u zapadnoj Hercegovini, imali su funkciju političke periferije. Pokazalo se, međutim, da ovaj drugi krug odnosa centar – periferija nije bio posve jasan, jer se već osjećala određena ‘napetost’ u tim odnosima, čemu je mogla doprinosti i odluka o ukidanju srezova sredinom 1966. godine,²⁶ što je značilo određeno gubljenje moći dotadašnjih političkih centara“.²⁷ Ovom administrativno-teritorijalnom podjelom, 27. travnja 1966., prenesene su nadležnosti sa srezova na općinske i republičke organe vlasti, ovisno o njihovom značaju. U takvom političkom ambijentu bilo je sazvano Mostarsko savjetovanje.

Hercegovina uopće, a posebno njen zapadni dio s pretežito hrvatskim stanovništvom, našla se u fokusu zanimanja bosanskohercegovačkih komunista u vrijeme kada su legalni i ilegalni odlasci u inozemstvo poprimali masovniji oblik. Na osnovi dokumentacije o radu partijskih organizacija može se sagledati odnos prema toj regiji koja je na jednoj strani ocjenjivana kao neprijateljska, religiozna, patrijarhalna, zaostala, itd., a na drugoj, da su sva nastojanja komunista da ih pridobije na suradnju s vlastima i u većem broju u članstvo Saveza komunista BiH ostala bezuspješna. Krivica je često bila podijeljena. Hrvatski puk bio je antikomunistički raspoložen, a partijski kadrovi su im prilazili s podozrenjem. Od 1945. do sredine šezdesetih godina ovaj dio Hercegovine ostao je nerazvijen i zapostavljen, bez električne energije, vodovoda, proizvodnih pogona, na najnižem stupnju razvoja u poljoprivredi i stočarstvu, o čemu su postojale brojne analize, a ovo savjetovanje je značilo i najkonkretniji potez u rješavanju problema koji su čekali dva desetljeća nakon završetka rata.

Otvaranju nacionalnog pitanja ozbiljno je pristupio Izvršni komitet CK SK BiH, na sjednici 22. rujna 1965. godine, odlukom o izradi opširne analize

26 Službeni list SR BiH, 7. 5. 1966, Ustavni zakon o ukidanju srezova.

27 Kamberović, *Hod po trnju – iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, str. 150-151.

o političkom stanju u Hercegovini, s akcentom na njen zapadni dio.²⁸ Obiman dokument na 56 stranica gusto tiskanog teksta pod nazivom *Osnovne društveno-ekonomske karakteristike Mostarskog sreza, s posebnim osvrtom na neke idejno-političke probleme u zapadnoj Hercegovini* bio je završen do veljače 1966., u svibnju je razmatran na sjednici IK CK SK BiH, a tek 30. juna 1966. održano je savjetovanje. Prolongiranje savjetovanja učinjeno je najvjerojatnije zbog »slučaja Ranković«, odnosno 1. srpnja 1966. godine, „Na Brionima je održana Četvrta plenarna sjednica CK SKJ, na kojoj su razmatrani aktuelni problemi u vezi s štetnim djelovanjem nekih organa Državne bezbednosti na razvoj sistema i rad Centralnog komiteta. Članovi CK jednoglasno su osudili deformacije u radu organa bezbednosti i istakli odgovornost njenih najviših rukovodilaca, naglasivši da nijedna služba ne može biti izvan društvene kontrole. (...) Plenum je prihvatio ostavku Aleksandra Rankovića koju je podneo na funkciju člana CK SKJ i člana Izvršnog komiteta CK i usvojio da podnese ostavku u Saveznoj skupštini na funkciju potpredsjednika Republike. Prihvaćena je odluka o reorganizaciji Službe bezbednosti i odlučeno da se započne sa reformom SKJ (...)“.²⁹ Četvrti plenum CK SKJ bio je dugo vremena tema rasprava u partijskim forumima. Bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo slijedilo je liniju CK SKJ i izjasnilo se o donesenim odlukama šireći neopravdani entuzijazam o uspjehu reformskih procesa, a zanemarujući ekonomske zakonitosti koji uvjetuju privredni razvoj. Uglavnom, ocjene političke situacije bile su vrlo slične, a u dnevnom listu *Oslobođenje* najčešće su citirane izjave Edvarda Kardelja, kao npr.: „Korjenitim promjenama koje su nastale nakon IV. plenuma CK SKJ privredna reforma prerasta u duboku reformu društva“.³⁰ O ozbiljnosti u prilaženju nacionalnoj problematici u Bosni i Hercegovini svjedoči i to da su na Mostarskom savjetovanju „(...) sudjelovali članovi CK SKJ i članovi CK SK BiH sa područja Hercegovine, članovi Kontrolne i Revizione komisije, savezni i republički zastupnici, generali JNA, članovi Sreskog komiteta, raniji društveno-politički aktivisti iz Hercegovine koji su u to vrijeme živjeli u drugim dijelovima zemlje, veći broj političkih aktivista iz općina zapadne Hercegovine, te predstavnici CK SK Hrvatske, Kotarskog komiteta Split i garnizona JNA iz Mostara“.³¹ Na savjetovanju su razmatrana brojna pitanja, kao što su: kadrovska rješenja – u smislu većeg učešća Hrvata u institucijama vlasti i školstvu; odnos komunista prema vjerskim zajednicama, a na poseban način prema katoličkom svećenstvu; zatim međunacionalni odnosi; odlazak radno sposobnog stanovništva u inozemstvo na rad i mogućnost utjecaja poslijeratne političke emigracije na njih te mnoga druga pitanja. Posebno su

28 Isto, str. 161.

29 *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979, tom III.*, kronološka jedinica br. 2756.

30 Isto, str. 258, 30. 9. 1966, kronološka jedinica br. 2794.

31 Kamberović, *Hod po trnju – iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, str. 162.

se osvrnuli na posljedice ustaljene prakse ocjenjivanja "moralno-političkog lika mladog čovjeka« prema držanju njegovih roditelja i rodbine tijekom narodnooslobodilačke borbe, što je Hrvate u najvećem broju slučajeva eliminiralo prilikom traženja stipendija, školovanja u vojnim školama ili prvog zaposlenja. Nacionalno pitanje bilo je usko povezano s problematikom gospodarske zaostalosti ove regije. Raspravljalo se o razvoju aluminijske industrije, o daljnjoj izgradnji sustava hidro i termo elektrana, o završetku radova na željezničkoj pruzi Sarajevo – Ploče, izgradnji većih i manjih poduzeća i pogona u hercegovačkim gradovima s ciljem njihova razvoja i zadržavanja lokalnog stanovništva. Svakako, to je bio i početak izgradnje velikih industrijskih, trgovačkih, poljoprivrednih kombinata, ali i malih »političkih tvornica« koje su se vrlo brzo pokazale nerantabilnim. Godinama nakon Mostarskog savjetovanja često su se komunisti vraćali na njegove posljedice. Pojavila su se različita mišljenja: jedni su u njemu vidjeli pozitivne rezultate i značajne pomake u integracijskim procesima unutar bosanskohercegovačkog društva i veliki napredak u razvoju ekonomije, a drugi, konzervativnijih političkih uvjerenja, kao razlogom za nacionalističke događaje krajem šestdesetih i početkom sedamdesetih godina. Analizom Mostarskog savjetovanja može se uočiti da: „(...) određene promjene u cilju 'otvaranja' zapadne Hercegovine i afirmacije hrvatskog nacionalnog identiteta su moguće, ali samo u tolikoj mjeri koliko je potrebno da se učvrsti vladajuća pozicija komunističke elite, pri čemu nikakva suradnja s nositeljima tradicionalnog nacionalizma nije bila prihvatljiva“.³²

S pozicija vladajuće komunističke elite, pristupilo se i priznavanju nacionalnog identiteta Muslimanima. U partijskim strukturama dogovoreno je: „(...) priznavati identitet, ali ne dopuštati razvoj izvan zadatih okvira, a svaki prelazak tih unaprijed određenih okvira karakteriziran je kao 'nacionalizam i šovinizam' i bio je podvrgnut oštrim sankcijama“.³³ Tijekom šezdesetih godina priznavanje muslimanskog nacionalnog identiteta prošlo je nekoliko faza, od pripreme faze, od 1961. do Ustava 1963., zatim preko intenzivnog znanstvenog argumentiranja teze o muslimanskom nacionalnom identiteu (1963-1966) i završne, od 1966. do 1968., kada je taj stav realiziran na dvije sjednice CK SK BiH, koje su održane u prvoj polovici 1968. godine. Naime, na 17. sjednici CK SK BiH od 26. siječnja 1968. vođena je debata o nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini, a na 20. sjednici istog partijskog tijela održanoj 17. svibnja iste godine usvojeni su „Zaključci o idejno-političkim zadacima komunista Bosne i Hercegovine u daljem ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti i razvijanju međurepubličke saradnje“, u kojima je konstatirano kako se priznaje činjenica da u Bosni i Hercegovini ravnopravno

32 Isto, str. 178.

33 Isto, str. 172.

žive tri naroda – Srbi, Muslimani i Hrvati.³⁴ Za razliku od razdoblja 1945.-1960. godine „(...) u povijesnom kontekstu priznanja nacionalnog identiteta Bošnjaka 1968. sadržana je u činjenici da su bosanskohercegovački komunisti priznali taj identitet kako bi zadržali vodeću poziciju unutar muslimanske zajednice, i marginalizirali utjecaj Islamske zajednice među Bošnjacima. No, priznanje tog identiteta nije bilo praćeno javnom i širokom promocijom tog identiteta putem masovnih medija, što se može objasniti činjenicom da je taj identitet bio dovoljno jak u toj zajednici i nije ga bilo nužno posebno promovirati, s jedne strane, ali i općim odnosom vladajuće elite koja je svako naglašeno promoviranje tog identiteta odbacivala i čak osuđivala kao ‘nacionalističko’ djelovanje“.³⁵ Nacionalno izjašnjavanje Muslimana prema popisima stanovništva od 1948. do 1971. godine bilo je različito. „Prema popisu stanovništva 1948. postojala je rubrika ‘neopredijeljen’, te opredijeljen kao Srbin-musliman, Hrvat-musliman itd. Rezultat popisa je pokazao da je u BiH bilo 71.991 Srbin-musliman, 25.295 Hrvata-muslimana, te 778.403 neopredijeljenih. Popis stanovništva 1953. imao je rubriku ‘opredijeljen’ (tu su se muslimani mogli izjasniti kao Srbi, Hrvati, Albanci i slično), a muslimani ‘neopredijeljeni’ mogli su da se izjasne kao ‘Jugoslaveni-neopredijeljeni’ (ako su jugoslavenskog etničkog porijekla) i ‘Nacionalno-neopredijeljeni’ (ako nisu jugoslavenskog etničkog porijekla). Rezultat je bio da je u BiH bilo oko 891.800 ‘Jugoslavena-neopredijeljenih’. Naredni popis, proveden 1961, uveo je među narodnosne oznake rubriku ‘Musliman (etnička pripadnost)’, pod kojom su se podrazumijevala samo lica jugoslavenskog porijekla koja su se sebe smatrala Muslimanima u smislu etničke, a ne vjerske pripadnosti. (...) Tada je u BiH evidentirano 842.954 lica koji su se izjasnili kao ‘Muslimani (etnička pripadnost)’. Uz to, tada je u BiH evidentirano i 275.883 ‘Jugoslavena – nacionalno neopredijeljena’. S obzirom da se na ranijem popisu iz 1953. najviše muslimana izjasnilo kao ‘Jugoslaveni-neopredijeljeni’ može se zaključiti kako je 1961. među ‘Jugoslavenima-nacionalno neopredijeljenim’ najviše bilo muslimana. Vjeruje se kako su na popisu 1961. oni muslimani koji su se ranije izjašnjavali kao Srbi ili Hrvati, prihvatili socijalističko jugoslovenstvo, a oni koji su se ranije izjašnjavali kao ‘neopredijeljeni’ sada su se izjasnili kao ‘Muslimani-etnička grupa’. Očito je početkom šestdesetih preovladalo uvjerenje kako su Muslimani poseban narod, o čemu se već diskutira na Šestom plenumu CK SK BiH 1963. i Četvrtom kongresu SK BiH 1965., da bi se proces zaokružio na Sedamnaestoj i Dvadesetoj sjednici 1968. godine. Tada su oni priznati kao nacija, ali tek popis stanovništva 1971. otvara im mogućnost da se izjašnjavaju kao ‘Muslimani u nacionalnom smislu’“.³⁶

34 Kamberović, Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta, str. 59-81.

35 Isto, str. 80.

36 Isto, str. 60-61.

Pod istim imenom, Muslimani su se izjašnjavali na popisima 1981. i 1991. godine. Dvije godine kasnije „Dok je teritorijalna reintegracija Bosne i Hercegovine bila i dalje daleka i neizvjesna perspektiva, politički suverenitet muslimanske nacije ostvaren je na vrlo praktičan način tokom rata. Na dan 27. septembra 1993. godine, glavni politički, kulturni i vjerski predstavnici muslimanske nacije okupili su se na Bošnjačkom saboru. Nakon što je odbio Owen-Stoltenbergov mirovni plan, Bošnjački sabor je odlučio *da našem narodu vratimo povijesno i narodno ime Bošnjaci, da se na taj način čvrsto vežemo za našu zemlju Bosnu i njenu državnopravnu tradiciju, za naš bosanski jezik i sveukupnom duhovnom tradicijom naše povijesti*“.³⁷ Komunističko razdoblje nakon 60-ih godina bilo je vrijeme kada su bosanski Muslimani stekli novi politički status, a „Zamjena nacionalnog imena ‘Musliman’ nacionalnim imenom ‘Bošnjak’ na Bošnjačkom saboru u septembru 1993. godine bila je logičan rezultat dugog historijskog procesa koji je vodio od muslimanskog ‘neo-mileta’ do bošnjačke političke nacije“.³⁸

Otvaranjem nacionalnog pitanja u jugoslavenskoj državi, pokrenula su se i mnoga pitanja međurepubličkih ekonomskih odnosa te na poseban način i njihov odnos prema Federaciji. S obzirom na stagnaciju privrede te potrebu za intenziviranjem procesa samoupravljanja u društvu uopće, Savezna skupština i Savezno izvršno vijeće donijeli su 25. srpnja 1965. godine tridesetak zakonskih propisa s područja razvoja gospodarstva čime je počelo sprovođenje privredne reforme. Osnovni smisao, cilj i suština reforme bila je stvoriti potrebne uvjete za brži i uspješniji razvoj jugoslavenske privrede, prije svega putem intenzivnijeg privređivanja, bržeg povećanja produktivnosti rada i šireg uključivanja u međunarodnu podjelu rada, kao i daljnjim demokratiziranjem društveno-političkih odnosa na principima samoupravljanja i raspodjele prema radu. Sukladno saveznim zakonskim propisima, Skupština SR BiH usvojila je 30. srpnja 1965. više zakona i odluka kojima su republički propisi usklađeni s intencijama reforme. Tim aktima regulirali su se odnosi u stjecanju i raspodjeli dohotka između Republike i ostalih društveno-političkih zajednica, zatim pitanje finansijskih rezervi u radnim organizacijama, osiguranje sredstava za poplavljena područja i određivanje najviše granice ukupne stope osnovnih doprinosa za sve grane socijalnog osiguranja. „Govoreći radnim ljudima o intencijama privredne reforme da se administrativno centralizacija sredstava svedu na što manju mjeru i da se privredi omogući raspolaganje sredstvima za modernizaciju proizvodnje i podizanje produktivnosti, Edvard Kardelj je naglasio važnost orijentacije privrede

37 *Ljiljan*, sedmične novine Armije BiH, 6. 10. 1993, str. 4, Rezolucija Bošnjačkog sabora održanog 27. septembra 1993.

38 Bougarel, Od »Muslimana« do »Bošnjaka« : pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana, str. 133. Također vidi Rujanac-Sarač, Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine.

prema unutarnjim problemima proizvodnje i iskorištavanju rezervi koje se nalaze u podjeli rada i integraciji. Orijentacija na izvoz i kooperacija naših poduzeća s inozemnim partnerima putevi su uključivanja u međunarodnu podjelu rada³⁹. Uglavnom vođeni ovim ciljevima, rasprave su nastavljene u institucijama vlasti na svim razinama, a na poseban način u centralnim komitetima. Komunisti, u saveznim i republičkim partijskim tijelima, raspravljali su o ostvarivanju privredne reforme. Međutim, konstatirani su nezadovoljavajući rezultati, između ostalog, zbog dospjeća na naplatu visokih finansijskih obveza prema inozemstvu, zatim u uvjetima slabe poljoprivredne proizvodnje uslijed elementarnih nepogoda, pri nedostatku investicija za modernizaciju i deviznih sredstava za uvoz repromaterijala i slično. Pred bosanskohercegovačko gospodarstvo bili su postavljeni nesavladivi zadaci i obveze, a u prvom redu, zbog strukture njene privrede u kojoj su dominirali rudarstvo, bazična industrija, šumarstvo i drvna industrija. Jedan od proklamiranih ciljeva reforme bilo je nagrađivanje prema radu i raspodjela sredstava unutar radnih kolektiva, što je dodatno trebalo povećati produktivnost proizvodnje i motivirati radnike u radu. Međutim, vrlo zahtijevne mjere teško je podnosilo bosanskohercegovačko gospodarstvo, a brzo su se pojavile negativne pojave kao npr. povećanje cijena robama i namirivanje troškova života porastom plaća, čime su se smanjivala sredstva za akumulacijske i investicijske fondove. Uz to, pojavio se problem viška radne snage što je bila jedna od najnepopularnijih posljedica reforme, a kriza u rudnicima uglja, 1967. godine, poprimila je dramatične razmjere: „(...) zatvorene su mnoge rudarske jame u Kreki, Zenici, Mostaru, Ugljeviku i Stanarima. (...) Više od dvije hiljade rudara dobilo je otkaze ili će im oni uskoro biti uručeni“⁴⁰. Nestalo je i socijalne osjetljivosti pa su otpuštane s posla žene čiji su muževi bili zaposleni, zatim invalidi i oni koji su imali veliki broj izostanaka na poslu. U duhu najavljene reforme, rudari su otvoreno progovorili protiv uprava rudnika, niskih plaća, povećanja cijena uglja, zatim protiv uprave željeznica koja je uglj nabavljala iz uvoza dok su se gomilale rezerve uglja na skladištima domaćih ugljenokopa, zatim protiv elektroprivrede koja nije ulagala u modernizaciju rudnika i slično. Prema tome, ekonomska kriza nadkrilila je propagandu koja je pratila proces samoupravljanja, povećanje proizvodnje i pravednu raspodjelu prema radu.⁴¹ Nezadovoljstvo i štrajkovi su postajali uobičajna pojava.

Usaglašavanje međurepubličkih interesa bilo je tijesno povezano s njihovim odnosom prema Federaciji. Otvaranjem nacionalnog pitanja pokrenula su se i mnoga ekonomska pitanja, ali i nezadovoljstvo položajem republika unutar jugo-

39 *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*, tom III., str. 248, 17. 9. 1965, kronološka jedinica br. 2654.

40 *Oslobodenje*, 19. 1. 1967, str. 1, Privredna reforma i ugljenokopi.

41 *Isto*, str. 2.

slavenskog financijskog sustava. Vrlo brzo se pokazalo da nijedna republika nije bila zadovoljna svojim položajem. Svoje nezadovoljstvo oštro je pokazala i Bosna i Hercegovina boreći se u saveznim institucijama za dodatna sredstva za koja je smatrala da joj pripadaju upoređujući se s ostalim republikama i pokrajinama, koje su ulazile u krug nerazvijenih dijelova jugoslavenske zajednice. Otvaranje nacionalnog i reformskog pitanja u Jugoslaviji, pa tako i u Bosni i Hercegovini, promijenilo je odnose republika prema Federaciji. Predsjednik Skupštine SR BiH Rato Dugonjić u debati tijekom prosinca 1965. godine ukazao je na neke nelogičnosti u raspodjeli dopunskih sredstava republikama i u vezi s tim upozorio na tešku budžetsku situaciju u Bosni i Hercegovini. Još tada su predstavnici Bosne i Hercegovine namjeravali zatražiti sazivanje Vijeća naroda, ali su od toga odustali. U Upravnom odboru Fonda za kreditiranje nedovoljno razvijenih područja, bosanskohercegovački predstavnici nisu se složili s kriterijumima raspodjele sredstava i glasali su protiv takve odluke, ali je ona bila usvojena većinom glasova. U prosincu 1966. godine u debatama u Saveznoj skupštini o raspodjeli dopunskih sredstava nerazvijenim republikama, zastupnici iz Bosne i Hercegovine iznijeli su svoje primjedbe na predložena rješenja i podnijeli amandman za drugačije proporcije raspodjele. Taj amandman nije bio prihvaćen. Ogorčeni zbog ponovnog preglasavanja zatražili su sazivanje sjednice Vijeća naroda, koja je održana 21. siječnja 1967. godine, što je bio, prema novinskim izvještajima, prvi slučaj u jugoslavenskoj parlamentarnoj praksi da se pred jednim skupštinskim forumom raspravlja o zahtjevu koji zvanično pokreće jedna republička delegacija. Mada je takva mogućnost postojala i ranije, jer je bila predviđena Ustavom SFRJ i skupštinskim poslovníkom, ali nije korištena, bosanskohercegovačko rukovodstvo odvažilo se na takav korak. Neki od kritičara njihovog postupka su u novinama komentirali da se prije dvije godine ne bi ni usudili to učiniti, aludirajući na vrijeme Aleksandra Rankovića, dok je u pozitivnim komentarima ocijenjeno da: „Rasprava u Vijeću naroda, koja pobuđuje živo interesovanje javnosti, predstavlja za našu skupštinsku i političku praksu nov značajan element u rješavanju pitanja koja su od interesa za ravnopravnost naroda i republika. Sa skupštinskog staništa, to je normalno ‘aktiviranje’ jednog ustavom sankcioniranog tijela, sa političkog – to je cjelishodan način za načelno rješavanje pitanja o kojima prethodno nije mogao biti nađen sporazum pred drugim forumima. To je izraz naše demokratije, koji može samo da doprinese učvršćivanju ravnopravnosti i jedinstva naroda Jugoslavije“.⁴² Bez obzira na predočene detaljne stručne analize vodećih bosanskohercegovačkih ekonomista u argumentiranju potraživanja, republičko rukovodstvo nije uspjelo uvjeriti Upravni odbor Fonda i Vijeće naroda da donese

42 O ovoj problematici pisao je dnevni list *Oslobodenje* od prosinca (12.) 1966. do siječnja (1.) 1967. godine.

odluke u korist Bosne i Hercegovine. Prema ustaljenoj praksi, rješavanje problema u vezi s bosanskohercegovačkim prigovorima prebačeni su na rad u komisijama koje su bile zadužene predložiti rješenja. Bosanskohercegovačko rukovodstvo upozoravalo je na dugogodišnje zaostajanje najznačajnijih grana privrede – rudarstva, šumarstva, drvne industrije i crne metalurgije – koje ne mogu dugo čekati sredstva, jer se problemi neće moći prebroditi samo na razini republičke akumulacije. Vlada SR BiH ukazivala je na podatak da su sva sredstva banaka i Fonda za nedovoljno razvijena područja angažirana za dovršenje objekata u Bosni i Hercegovini, važnih za cijelu Jugoslaviju, tzv. kapitalnih investicija (željeznička pruga Sarajevo – Ploče, HE Rama i Trebišnjica, TE Lukavac II. i III., proširenje Željezare Zenica i Rafinerije nafte Bosanski Brod) tako da su objektivno smanjene mogućnosti za nužnu modernizaciju i rekonstrukciju ostalih grana industrije, što je bio jedan od glavnih ciljeva reforme. Osim Bosne i Hercegovine, aplikanti za dodatna sredstva iz fondova Federacije bili su Crna Gora, Makedonija i Kosovo i Metohija. Na raspoređena sredstva zainteresiranim, bosanskohercegovačko rukovodstvo imalo je primjedbe jer su najmanja sredstva bila dodijeljena Bosni i Hercegovini, kada se uzme kriterij iznosa sredstva prema broju stanovnika. Npr. „Prema odluci Upravnog odbora Fonda raspored njegovih sredstava za period 1966.-1970., izvršen je ovako: Bosna i Hercegovina 252 milijarde, Crna Gora 107, Makedonija 215, i Kosovo i Metohija 246 milijardi dinara. Međutim, iznosi 'po glavi stanovnika' izgledali su drugačije: Bosna i Hercegovina 66.000, Crna Gora 200.000, Makedonija 133.000, i Kosovo i Metohija 212.000 dinara“.⁴³ U debatu su se uključile i razvijene republike koje su također imale izrazito nerazvijena područja unutar svojih republičkih granica, a čiji razvitak nisu mogle podmiriti iz vlastitih sredstava. Tako je rasprava o gospodarskim problemima prelazila s ekonomskih pitanja na polemiku o nacionalnoj (ne)ravnojavnosti u Jugoslaviji. Do disolucije jugoslavenske države, odnosi među republikama kao i njihovo ponašanje prema saveznom institucijama nije bilo riješavano već se sve više kompliciralo dodatnim raspravama. Već od šezdesetih godina postajalo je jasnije da se jednopartijski državni sustav ne može demokratizirati na način kako je to partijska elita zagovarala, propagirala i provodila. Bosanskohercegovačko republičko političko-partijsko rukovodstvo javno je u dnevnim novinama prezentiralo gospodarski status Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi ukazujući na nemogućnost ostvarivanja zadataka iz privredne reforme bez pomoći saveznih fondova, čime se utjecalo i na oblikovanje javnog mnijenja prema Federaciji.⁴⁴ Prema brojnim pokazateljima, u Bosni i Hercegovini bio je „(...) prosječan godišnji rast po stanovniku od samo 4,2% u razdoblju od 1952. do

43 *Oslobođenje*, 25. 1. 1967, str. 4.

44 *Oslobođenje*, veljača – ožujak 1967.

1968. – što je bila najniža stopa među svim jugoslavenskim federalnim jedinicama i znatno ispod jugoslavenskog prosjeka od 6,4%. I dok se u Jugoslaviji u razdoblju 1961.-1968. ruralno stanovništvo smanjilo, u Bosni se povećalo za 8%. Unatoč tome, urbano stanovništvo u Bosni zabilježilo je razmjern rast, sa 14% 1948. na 28% stanovnika u Republici 1971. Broj zaposlenih u poljoprivredi smanjio se sa 77% 1948. na 40% 1971. Kada je riječ o obrazovanju, Bosna je zaostajala za Makedonijom; 1971. godine manje od 25% stanovnika imalo je sedam završenih razreda osnovne škole, a samo 1% stanovnika imao fakultetsko obrazovanje. Osim toga, među tri četvrtine stanovnika, koje su imale samo osnovno obrazovanje, više od trećine (36,2%) završilo je samo tri razreda“.⁴⁵ Bosanskohercegovačko rukovodstvo ukazivalo je i na smanjenje udjela bruto ulaganja koji je pao „(...) sa 18,3 % u razdoblju 1953.-1956. na 12,9% od 1957. do 1960. godine, i na 12,4% u razdoblju 1961.-1964. Bosanski nacionalni dohodak bio je 20 % manji od jugoslavenskog prosjeka 1947. i pao je na 27% 1960. godine, 34% 1964. te je bio 38 % ispod prosjeka 1967. godine. Tek je sedamdesetih pad zaustavljen. Tijekom srednjoročnog plana 1971.-1975. stopa rasta u Republici konačno je premašila jugoslavenski prosjek, a od 1976. do 1980. stopa rasta bosanskog gospodarstva premašila je onu iz tri prethodna petogodišnja plana. Unatoč tom poboljšanju, razvojni jaz između Bosne i jugoslavenskog gospodarskog prosjeka u tom se razdoblju nije smanjio“.⁴⁶ U vrijeme donošenja republičkog petogodišnjeg plana 1966.-1970. godine, „(...) 77 od 106 općina u Bosni i Hercegovini bile su svrstane kao posebno nerazvijene i prema tome imale su pravo na dodatnu pomoć na republičkoj razini. Do kraja petogodišnjeg plana, samo je 48 općina i dalje bilo posebno zaostalo. U to vrijeme one su obuhvaćale 42,9% republičkog područja i 38,5% stanovništva, no stvarale su samo 18,9% godišnjeg republičkog dohotka – što znači da je prosječan dohodak po stanovniku na tim područjima bio ispod polovice republičkog prosjeka i samo 31% jugoslavenskog prosjeka“.⁴⁷ U ovom razdoblju i šira javnost bila je uključena u debate u vezi sa stanjem gospodarstva u Bosni i Hercegovini, pa su dnevni listovi objavljivali članke sa slobodnijim novinarskim komentarima, uz brojne statističke pokazatelje.⁴⁸

Među mnogim reformskim procesima značajne su bile i promjene odnosa republičkih institucija vlasti prema razumijevanju spoljnopolitičkih pitanja. Tako je studenog 1967. godine, u Republičkoj konferenciji Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN) BiH donesen nacrt zaključnog dokumenta u oblasti spoljne politike i međunarodnih odnosa. „Moguće je sada razviti raznovrsne oblike demokratije. U Republičkoj konferenciji SSRN BiH i drugim organima drugih društveno-

45 Ramet, *Tri Jugoslavije*, str. 340.

46 Isto, str. 340-341.

47 Isto, str. 341.

48 *Oslobođenje*, 5. 11. 1967, str. 1.

političkih organizacija formirane su komisije za pitanja međunarodnih odnosa i spoljne politike. Već je očigledno da ta tijela odskora djeluju – nagovještavaju da postoje uslovi da se putem i ovakvih oblika može ostvarivati saradnja i međusobni uticaj. Sa tog stanovišta zaslužuju pažnju mišljenja da se u Skupštini SR BiH formira odgovarajuće tijelo koje bi obezbjeđivalo da se u Skupštini kao najvećem organu u Republici redovnije prate i razmatraju aktuelna pitanja međunarodne saradnje i veza⁴⁹. Pozadina ovih tendencija bila je kadrovska politika, odnosno, „(...) dosljednije zastupljenosti republika, naroda i narodnosti, a u potpunijem ostvarivanju ovih principa odgovornost pripada i političkim organima Republike“⁵⁰. Osim toga, uključivanje na međunarodno tržište, odnosno mogućnosti izvoza robe u inozemstvo iz pojedinih republika bilo je dodatni faktor da se i republička vlast uključi u određene vanjskopolitičke odnose. Ovo su samo neki od značajnijih primjera pokušaja većeg osamostaljivanja i demokratiziranja društvenih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ustvari, istovremeno su tekla dva procesa: uz snažnije osamostaljivanje republičke vlasti očekivala se sve veća finansijska pomoć iz saveznih fondova. Međutim, putevi demokracije odvijali su se vrlo nejasno između proklamiranog demokratiziranja društva i stvarnog kontroliranja od strane komunističkog režima. Npr. u 1967. godini, izbornoj godini, Partija ocjenjuje: „U nekim sredinama došlo je i do pojave demagogije, politikanstva, korteškog djelovanja, pa čak i raspirivanja šovinističkih strasti prilikom agitovanja za neke od kandidata. Vođeni ličnim interesima i ambicijama, potencijalni kandidati su u početku izborne aktivnosti pokušavali da grade nekakvu svoju političku platformu na stvarnim ili vještačkim suprotnostima koje se pojavljuju na relaciji selo – grad, razvijeni – nerazvijeni rejoni, stari (tj. borci revolucije) – mladi, pa čak i na liniji suprotstavljanja pojedinih kandidata po nacionalnoj pripadnosti. Na takve pojave nije bilo svugdje dovoljno brze političke intervencije organizacija Socijalističkog saveza jer je kod nekih aktivista vladalo čudno uvjerenje da bi svaka neposredna akcija protiv bilo čijeg istupanja značila birokratsko miješanje“⁵¹. Problem se pojavio i zbog toga što su birači predlagali veći broj kandidata, kako je i propagirano tijekom izborne kampanje. Taj privid demokracije koju je narod široko shvatio predlažući kandidate prema vlastitom kriteriju, bez nacionalnih ograničenja, komunisti su korigirali na sljedeći način: „U daljem izlaganju Boško Baškot je rekao da je u 27 izbornih jedinica za poslanike Republičkog vijeća, i četiri izborne jedinice za Savezno vijeće, suprotno stavovima Izvršnog komiteta SKJ, istaknuto više kandidata različitih nacionalnosti. Uvažavajući opravdanost političkog stava CK SKJ, neki kandidati

49 Isto, 6. 11. 1967, str. 1.

50 Isto, str. 4.

51 *Oslobođenje*, 1. 4. 1967, str. 3, Nelojalni postupci pojedinih kandidata.

su se naknadno povukli, tako da su u sve četiri izborne jedinice za Savezno vijeće ostali kandidati samo jedne nacionalnosti. Na isti način su postupili i kandidati u 13 izbornih jedinica za Republičko vijeće, a očekuje se da će se to pozitivno riješiti i u preostalim izbornim jedinicama⁵². Prema tome, sva javna propaganda o demokraciji, samoupravljanju i slobodnom izboru između više kandidata bila je korigirana od strane partijskog vrha. Također, poziv da se predlaže veći broj žena, mladih i radnika, u praksi je izgledalo mnogo drugačije, pa tako na primjer u izrazito industrijskim gradovima, Tuzli za Saveznu skupštinu nije predložen ni jedan radnik, u Zenici samo jedan, a ni žena i omladinaca nije bilo u većem broju, što je bilo sasvim suprotno samoupravljanju za koje su se komunisti javno zalagali, a u praksu nisu provodili.

U kontekstu najavljene demokratizacije u Jugoslaviji, u Hrvatskoj i Srbiji, pojavila su se dva dokumenta koja su uzdrmala bosanskohercegovačku političku scenu. „*Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog jezika*, objavljena je u tisku 9. ožujka 1967. a upućena ‘Saboru SRH, Saveznoj skupštini SFRJ i cjelokupnoj javnosti’, s ciljem da se prigodom ustavnih promjena izmijeni odredba o jeziku. Deklaracija je tvrdila da se na tendenciji ‘etatizma, unitarizma i hegemonizma ...’ pojavila i koncepcija o potrebi jedinstvenoga ‘državnog jezika’, pri čemu je ta uloga ‘... namijenjena srpskom jeziku’, što se i ostvaruje ‘... putem upravnog aparata i sredstava javne i masovne komunikacije (saveznih glasila, Tanjuga, JRTV, PTT, željeznica), zatim putem jezičke prakse u JNA, saveznoj upravi, zakonodavstvu, diplomaciji i političkim organizacijama ...’ čime se provodi nametanje ‘državnog jezika’⁵³. Deklaraciju je potpisalo 18 znanstvenih i kulturnih institucija na čelu s Maticom hrvatskom. Nije trebalo dugo čekati, srpski književnici izašli su s dokumentom pod naslovom *Predlog pitanja za razmišljanje, grupe članova Udruženja književnika Srbije*, „(...) u kojem su izrazili suglasnost s pravom svakog naroda da daje ime svome jeziku i da ga slobodno razvija, a zatim su tražili da svi Hrvati i svi Srbi u drugim republikama dobiju pravo na svoj jezik, škole, ustanove, izdavaštvo, novine itd., a da se u Srbiji prakticira ćirilica⁵⁴. Oba dokumenta izazvala su burna reagiranja, od oštre osude do optužbi za pobunu protiv države. U vrijeme objave dokumenata, Tito nalazio se u višednevnoj posjeti Kosovu odakle je poručio hrvatskom i srpskom partijskom rukovodstvu da se koordiniranom kampanjom obračunaju protiv autora ovih „(...) sramnih dokumenata imajući na umu iskustvo ustaškog i četničkog noža⁵⁵. Tako je on svojom izjavom usmjerio diskusiju koja se odvijala na brojnim partijskim sastancima u okviru preizborne kampanje, a Deklaracija

52 Isto, Izborna aktivnost ulazi u odlučujuću fazu.

53 Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str.516.

54 Isto, str. 517.

55 *Oslobođenje*, 27. 3. 1967, str. 1. i 4.

i Predlog bili glavna tema za raspravu. Za bosanskohercegovačke komuniste to nije bilo samo jezičko pitanje, to je bio udar na bratstvo i jedinstvo koje se u ovoj republici naglašavalo kao glavni kohezioni faktor opstojnosti Bosne i Hercegovine. Jezičko, odnosno nacionalno, pitanje došlo je opet u žižu interesa, a strah od početka političkog sukoba između Beograda i Zagreba uznemirilo je bosanskohercegovačku političku scenu. U Bosni i Hercegovini pravac kritike spomenutih dokumenata odredio je Izvršni komitet CK SK BiH, ocjenjujući ih „(...) ne samo kao izraz nacionalističkih i šovinističkih gledanja i opredjeljenja njihovih potpisnika, nego i pokušaj otvorene političke diverzije protiv bratstva i jedinstva, ravnopravnosti i socijalističkog patriotizma naroda Jugoslavije“.⁵⁶ Što se tiče utjecaja ovih dokumenata na Bosnu i Hercegovinu, ovo partijsko tijelo iskazalo je ogromnu zabrinutost: „Donošenje *Deklaracije* i *Predloga* su pokušaji koji predstavljaju nastavak hegemonističkih aspiracija prema Bosni i Hercegovini koje su u prošlosti dolazile s jedne i druge strane. Stvaranje Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kao pune garancije ravnopravnosti svih nacija u njoj jeste istorijska osuda ovih aspiracija. Oživljavanje svakog nacionalizma i hegemonizma podsjeća u Bosni i Hercegovini na takvu mračnu prošlost i njene posljedice“.⁵⁷ Osim partijskih tijela, o ovim dokumentima morali su se izjasniti svi skupštinski domovi, profesori Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a na poseban način bile su zanimljive oštre kritike upućene iz Lištice (Širokog Brijega), Kreševa, odnosno gradova s većinskim hrvatskim stanovništvom. Prema pisanju *Oslobođenja*, reakcije na ove događaje bile su usmjerene na Deklaraciju, a samo se usput spomenuo Predlog srpskih književnika, a štetnost Deklaracije potcrtavana je i objavljivanjem materijala sa zasjedanja Sabora Hrvatske i ukazivanjem na oštrinu javne osude tog dokumenta u Hrvatskoj. Najoštrija objavljena kritika upućena je sa sjednice Glavnog odbora SSRN BiH: „Dušebrižje i pokušaji svojatanja Bosne i Hercegovine ili njenih dijelova, ma sa koje strane dolazila i pod kojim vidom se ispoljavali za zbratimljene narode Bosne i Hercegovine, za Hrvate, Muslimane i Srbe, predstavljaju hegemonističko posezanje na same temelje njihovog opstanka, njihovog života i napretka“.⁵⁸ Na isti način su diskutirali i svi ostali učesnici na ovoj, ali i na svim ostalim sjednicama posvećenim ovom pitanju. Glavne smjernice za početak diskusije o *Deklaraciji* i *Predlogu* dao je Tito, pa je on raspravu i priveo kraju u novinama pod naslovom »Titove poruke«, pozivajući na odgovornost komuniste – potpisnike tih dokumenata. Autorativno je podsjetio da demokratizacija ima ograničenja: „Mi komunisti smo odgovorni za ono što se

56 Isto, str. 1, Smišljena politička akcija protiv bratstva i jedinstva.

57 Isto.

58 *Oslobođenje*, 1. 4. 1967, str. 1. i 3, Narodi Bosne i Hercegovine su jednodušni u osudi pokušaja razbijanja bratstva i jedinstva.

danas događa i našoj zemlji. Na to su nas obavezale stotine hiljada naših drugova koji su pali na bojnopolju za bolju i srećniju budućnost, za bratstvo i jedinstvo naših naroda. Revolucija je porazila te snage, ali ih nije eliminisala. I danas, ne samo ostaci razvlašćenih klasa u našoj zemlji nego njihovi patroni u inostranstvu žele da igraju na kartu nacionalnog razdora. Zato oni pomno prate cjelokupni naš život, (...) traže povod za raspirivanje nesloge, za razbijanje bratstva i jedinstva naših naroda.⁵⁹ To je na kratko umirilo bosanskohercegovačke komuniste, ali su se oni na spomenute dokumente, Deklaraciju i Predlog, vratili početkom sedamdesetih godina u vrijeme razračunavanja s »hrvatskim proljećem i srpskim liberalima«.

Vraćanje jugoslavenskih komunista vrijednostima iz vremena narodno-oslobodilačke borbe, u Bosni i Hercegovini odrazilo se na spomeničku kulturu. Krajem šezdesetih godina počela je izrada projekta za veliki spomenik na Tjentištu/Sutjeska, za kompleks memorijalnog parka na Vracama u Sarajevu, ali i za brojne manje spomenike u formi bista, partizanskih grobalja, spomenploča i slično. Također, tada su počele pripreme za snimanje velikog filmskog spektakla, »Bitka na Neretvi«, s najpoznatijim svjetskim glumcima. Spomenička mjesta na Neretvi, Tjentištu, Kozari, Mrakovici, Jajcu bila su mjesta izgradnje kolektivnog sjećanja boračkih, omladinskih, pionirskih i drugih organizacija iz cijele Jugoslavije i potvrđivanja ideje bratstva i jedinstva u višenacionalnoj Bosni i Hercegovini. Tako su se u Bosni i Hercegovini i u ovom slučaju paralelno odvijala dva procesa: naglašena demokratizacija društva i modernizacija ekonomskog tržišta s tendencijom osamostavljanja republike, uz pojačanu retoriku njegovanja revolucionarnih tekovina kao temelja Bosne i Hercegovine.

Uglavnom, Bosna i Hercegovina tijekom šezdesetih godina bila je dio procesa i događaja koji su se dešavali u jugoslavenskoj državi. U većini slučajeva više su se ti događaji reflektirali na bosanskohercegovačko društvo nego što je ono bilo pokretač nekih značajnijih inicijativa. Kao središnja republika strateškog značaja za obranu od napada na Jugoslaviju, u njoj su se nalazila brojna vojna poduzeća koja su financirana iz jugoslavenskog proračuna i stranih kredita nakon pedesetih godina. Sedamdesetih i osamdesetih godina, Bosna i Hercegovina imala je uspješne firme koje su uglavnom radile na tržištima zemalja trećeg svijeta i Rusije. Institucije znanosti, kulture i medija, koje su bile osnovane sredinom šezdesetih godina, uspješno su radile, među njima i Akademija nauka i umjetnosti BiH, osnovana 1966. godine. Što se tiče gospodarstva, bosanskohercegovačko političko rukovodstvo, ovisno o saveznim fondovima, nastavilo je nerealno iskazivati velike ambicije planiranjem otvaranja 1000 škola, izgradnjom 1200 kilometara modernih cesta, dovođenjem električne energije u svako selo, ulaganjem u

59 *Oslobođenje*, Nedjelja, 2. 4. 1967, str. 1, Titove poruke.

melioraciju itd. Međutim, pokušaji demokratizacije bosanskohercegovačkog društva bili su usporavani jer je njene okvire određivalo komunističko vodstvo, prema mnogim ocjenama, usmjereno »tvrdo linijaški«. Različiti demokratizacijski procesi koji su dolazili iz Slovenije, Hrvatske i Srbije, u Bosni i Hercegovini su dočekivani kao bojazan od susjeda i njihovih aspiracija na bosanskohercegovački teritorij i na ugrožavanje jugoslavenske zajednice. Šezdesete godine završile su studentskim protestima 1968. i katastrofalnim zemljotresom u Banja Luci 1969. godine, koji je bio novi povod za veliko nezadovoljstvo bosanskohercegovačkih lidera iznosom odobrene pomoći od saveznih institucija, a to je ujedno bilo povod za konačno međusobno razračunavanje između nove i stare generacije unutar Saveza komunista BiH. Refleksije događaja povezanih s hrvatskim proljećem, srpskim liberalizmom i diskusijama u vezi s ustavnim promjenama, u Bosni i Hercegovini su se doživljavale kao bojazan za njenu budućnost, pa je matrica o bratstvu i jedinstvu i očuvanju jugoslavenske zajednice u javnosti sve više dobivala na intenzitetu.

»I POSLIJE TITA TITO«

Nakon smrti Tita, Bosna i Hercegovina bila je preplavljena parolama »I poslije Tita Tito« i ispisivanjem imena »Tito« na bosanskim brdima, čime se nastojalo potcrtati bratstvo i jedinstvo njenih naroda, ali i odagnati strah od neizvjesnosti za budućnost Bosne i Hercegovine. Stalnim podsjećanjem na krvavo iskustvo iz Drugog svjetskog rata, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo nastojalo je sačuvati vlast izjednačavajući je s garancijom za opstanak ove republike. Međutim, događaji su krenuli sasvim drugim pravcem. Osamdesete godine počele su suđenjem nacionalistima čije su javne aktivnosti komunisti smatrali prijetnjom za opstanak Bosne i Hercegovine. Dana 20. kolovoza 1983. godine trinaest bosanskih Muslimana bilo je osuđeno na stroge zatvorske kazne zbog zavjere s ciljem stvaranja »islamske« Bosne i Hercegovine. Najdužu kaznu u trajanju od 14 godina dobio je Alija Izetbegović. „Međutim, tačnije bi bilo reći da je do ovih krivičnih gonjenja došlo zato što je sekularno muslimansko rukovodstvo u bosanskohercegovačkom Savezu komunista željelo osigurati da novopriznata nacionalnost bosanskih Muslimana bude sekularna, a ne vjerska po svojoj definiciji i ciljevima. (Izetbegović je odslužio manje od šest godina zatvorske kazne. Kada je došao na vlast 1990. godine, on se zalagao za politiku koja je bila odlika sekularnih lidera bosanskih Muslimana)“.⁶⁰ Godinu dana kasnije, za širenje »neprijateljske propagande protiv ustavnog poretka«, osuđen je na osmogodišnju

60 Donia, Fine, *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, str. 172.

kaznu bosanski Srbin Vojislav Šešelj, koji je već u ožujku 1986. godine pušten iz zatvora pod pritiskom međunarodnih organizacija za zaštitu ljudskih prava. „Godine 1990. otvoreno se deklarirao četnikom. Početkom 1994. godine, kao lider druge najveće političke stranke u srpskoj skupštini ‘krunje Jugoslavije’, on je slovio za jednog od najžešćih lidera u krvavim srpskim kampanjama etničkog čišćenja koje su bile usmjerene protiv muslimanskog stanovništva u Bosni.“⁶¹ Bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo iskazivalo je veliku zabrinutost zbog oživljavanja nacionalizma vrlo brzo nakon Titove smrti, jer je svaki nacionalizam za njih značio i nestanak Bosne i Hercegovine kao jedinstvene države. U tim godinama, tračak optimizma popraćen velikom euforijom unijelo je održavanje XIV. zimskih olimpijskih igara u Sarajevu, 1984. godine. Političko rukovodstvo usresredilo se na organizaciju Olimpijade kao da je održavanje ove svjetske manifestacije moglo riješiti sve nagomilane probleme. Mada je Sarajevo dobilo ogroman novac, nedostatak sredstava namirivao se putem samodoprinosu, izdavanjem obveznica, dobrovoljnim prilozima, a ukoliko se netko usprotivio tomu okarakteriziran je kao politički protivnik. Vrlo brzo nakon olimpijskog glamura, stanovništvo se vratilo u ekonomsku zbilju u kojoj zastarjela industrija nije mogla osigurati konkurentnost na tržištu, a broj štrajkova se umnožavao s godinama koje su dolazile. Tako je u Bosni i Hercegovini komunistički entuzijazam pod parolom industrijalizacije i elektrifikacije gubio svoju ideologiju i simboliku, što se može ilustrirati na sljedeći način: „U Narodnom pozorištu u Sarajevu, poklonici socijalističke industrijalizacije su prekrasne zlaćane ukrase, koje su postavili Austrijanci početkom stoljeća, prefarbali u sivo. Habsburški grb sa dvoglavim orlom zamijenjen je simbolom socijalističke Bosne i Hercegovine – ogromnom fabrikom sa dimnjacima koji ispuštaju crni dim.“⁶² Ali, nakon četrdeset godina polako su se počeli gasiti dimnjaci, a s njima i socijalistička ideologija.

Način poslovanja u jugoslavenskom ekonomskom sustavu jasno se pokazao u Bosni i Hercegovini na primjeru dramatične afere Agrokomerc iz Velike Kladuše, početkom 1987. godine. Ovaj veliki industrijski kombinat za proizvodnju, pakovanje i transport poljoprivrednih proizvoda s 11.000 uposlenih bio je izgrađen na mjenicama bez pokrića u vrijednosti od 875 miliona dolara. Ova afera se pretvorila i u politički skandal, kada se istragom ispostavilo da je u ovom nezakonitom poslovanju sudjelovao i Hamdija Pozderac, član i potpredsjednik Predsjedništva SFRJ iz Bosne i Hercegovine, a njegovim smijenjivanjem s funkcije i isključenjem iz Saveza komunista Jugoslavije potpuno je urušen kredibilitet bosanskohercegovačkog političkog rukovodstva. Izvršni direktor Agrokomerca,

61 Isto.

62 Isto.

Fikret Abdić, postao je zaštitnički simbol za lokalno stanovništvo bez obzira što je poduzeće propalo, a radnici ostali bez posla. U prvim višepartijskim izborima 1990. godine, dobio je najviše glasova za člana Predsjedništva SR BiH iz reda muslimanskog naroda, a u listopadu 1993. sa svojim sljedbenicima formirao Autonomnu oblast Zapadna Bosna i vlastite vojne postrojbe.⁶³

BOSNA I HERCEGOVINA OD 1990.- 1993. GODINE

Zaklinjanje u Tita, i nakon deset godina nakon njegove smrti, formalno je prekinuto 2. siječnja 1990. godine, kada je u zaglavlju dnevnog lista *Oslobođenje* ispuštena rečenica »Druže Tito mi ti se kunemo«.⁶⁴ U isto vrijeme, Predsjedništvo SR BiH izdalo je priopćenje u kojem je osnivanje nacionalnih stranaka u Hrvatskoj i Srbiji ocijenjeno „(...) izrazom tragičnih ideja ustaštva, četništva i drugih reakcionarnih i fašističkih snaga“,⁶⁵ zanemarujući činjenicu da su i u BiH u isto vrijeme bili aktivni inicijativni odbori za održavanje osnivačkih skupština nacionalnih stranaka. Prema Smjernicama X. kongresa SK BiH, delegati iz SK BiH na XIV. kongresu SKJ (20.-22. 1. 1990.) „(...) trebali su zastupati SKJ kao ‘snagu jugoslavenskog jedinstva’ i zalagati se za ‘demokratsku integraciju na bazi političkog pluralizma’, uz ‘novu ulogu socijalističkog saveza’“.⁶⁶ Bosanskohercegovačko partijsko vodstvo dopuštalo je »pluralizam unutar Socijalističkog saveza«, odnosno »nestranački pluralizam«, a tek 31. srpnja 1990., zakonski su omogućeni prvi slobodni izbori donošenjem različitih zakona i amandmana na Ustav BiH.

Uz izostanak izbora na saveznoj razini, od travnja do prosinca 1990. godine održani su višestranački izbori u svim jugoslavenskim republikama. U studenom 1990. održani su izbori u Bosni i Hercegovini na kojima su sudjelovale 42 stranke. Tri glavne nacionalne stranke ostvarile su najveći uspjeh: Stranka demokratske akcije (SDA) osvojila je 86, Srpska demokratska stranka (SDS) 72 i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) 44 mandata. One su kontrolirale 86% (ili 202) od 240 mjesta u Skupštini SR BiH i u početku najavile zajedničko djelovanje, ali zbog različitih nacionalno-političkih interesa ta koalicija trajala je vrlo kratko. Već na prvoj sjednici Skupštine SR BiH održanoj 20. prosinca 1990. prvo su počeli sukobi oko jezika, ćirilice i teksta svečane izjave. Skupština je 30. i 31. siječnja 1991. godine izabrala Vladu SR BiH, ali to nije obećavalo funkcionalnost Bosni i Hercegovini, a na istoj sjednici se otvoreni razlaz izme-

63 Mulaosmanović, *Bihačka krajina 1971.-1991.*

64 *Oslobođenje*, 2. 1. 1990, 1.

65 Lučić, *Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja*, str. 107.

66 Isto, str. 108.

du tri stranke očitovao prema usvajanju *Deklaracije o državnoj suverenosti i nedjeljivosti Republike Bosne i Hercegovine i donošenja ustavnog zakona o nazivu i državnim simbolima Republike Bosne i Hercegovine*, jer je rasprava o Deklaraciji bila rasprava o budućnosti Bosne i Hercegovine. Pred izbore se Komunistička partija preimenovala u socijaldemokratsku stranku i zajedno s ostalim strankama bez nacionalnog predznaka, a koje su prešle izborni prag, nisu mogle utjecati na traženje kompromisnih rješenja u skupštinskim raspravama, pošto su nacionalistički planovi SDS-a za Bosnu i Hercegovinu bili u ogromnoj suprotnosti prema muslimanskim i hrvatskim političkim interesima. Glavna tri politička stava o budućnosti Bosne i Hercegovine bila su: SDS se zalagao za ostanak u Jugoslaviji, prema političkom programu Slobodana Miloševića, SDA je politički lutala između ostanka u preuređenoj Jugoslaviji i nezavisnosti, a HDZ je bio za potpuno napuštanje Jugoslavije i za neovisnost. Na društveno-političku scenu isplivali su strah od onog drugog naroda, osjećaji ugroženosti jednih od drugih, potpuno međusobno nerazumijevanje i nepovjerenje, i oživljavanje planova o prekrajanju republičkih granica prema starim nacionalističkim programima. Tako su na kraju 20. stoljeća, u bosanskohercegovačkom društvu pojavile stare podjele koje su bile prekinute dolaskom komunista na vlast i ukidanjem višestranačkog sustava. Uporedo sa žustrim raspravama u Skupštini BiH stvarale su se i naoružavale različite stranačke paravojne postrojbe i jačala nacionalistička retorika. Nakon provedenog referenduma (29. veljače - 1. ožujka 1992.), i priznanja neovisnosti Bosne i Hercegovine od strane Savjeta ministara Europske zajednice, SAD-a, i većine europskih zemalja, 6. travnja 1992. godine, u Bosni i Hercegovini je započeo oružani sukob, prvo između Vojske Republike Srpske i Armije BiH, a sljedeće, 1993. godine, između Hrvatskog vijeća obrane (HVO) i Armije BiH. Tako su se tri naroda u Bosni i Hercegovini nakon četrdesetosam godina mira i zaklinjanja u bratstvo-jedinstvo, toleranciju i dobrosusjedstvo, našla u ratu u kojem su na suprotstavljenim stranama sudjelovale sve tri nacije, a Bošnjaci su imali i međubošnjački sukob između Armije BiH i separatista pod vodstvom Fikreta Abdića. Za Bosnu i Hercegovinu, 1993. godina nagovijestila je njenu podjelu i uništavanje svega što je u političkom, društvenom, industrijskom, ekonomskom, kulturnom, obrazovnom i drugim sferama života postignuto od vremena 1943. godine. Osim devastiranja uslijed ratnih sukoba, bosanskohercegovačko gospodarstvo dodatno je uništeno i procesom privatizacije od strane ratnih profitera koji su i tijekom »rata svih protiv sviju« stjecali ogromnu privatnu imovinu na različite načine, od trgovine humanitarnom pomoći, uknjiženja u katastar društvene i privatne imovine do osnivanja nelegalnih ratnih tvrtki. Iz ratne perspektive, Bosna i Hercegovina se nostalgичno sjećala vremena socijalizma.

ZAKLJUČAK

Od vremena 1943. godine, bosanskohercegovačka državnost gradila se na ideološkim principima Komunističke partije Jugoslavije. Izuzetno zaostala zemlja je tijekom socijalističkog razdoblja dostigla značajan stupanj razvitka u svim sferama života. Međutim, kada je početkom devedesetih godina nestalo jugoslavenskog državnog okvira i kada su u prvi plan bili izbačeni nacionalni odnosi u višenacionalnoj jugoslavenskoj zajednici, tada su se različiti nacionalni programi prelomili preko oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini. Razdoblje socijalizma ostalo je zarobljeno u sjećanjima stanovništva u Bosni i Hercegovini, a uz to, i vrlo oskudno istraženo u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Kada bi se ozbiljnije shvatili procesi iz prethodnog povijesnog razdoblja, tada bi vjerojatno bila jasnija i slika ratnih događanja u Bosni i Hercegovini.

Nataša Milićević

OBRAČUN S KLASNIM NEPRIJATELJEM

slučaj srpskog građanstva
(1944-50)

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), kao glavna snaga nove, revolucionarne vlasti, u prvih nekoliko godina posle Drugog svetskog rata, nastojala je da, u skladu sa sopstvenom vizijom i pogledima i po uzoru na sovjetsko iskustvo, izgradi „novu državu“ i „novo društvo“. Izgradnja „novog“ zasnivala se na rušenju „starog“ u čijem središtu je bilo građanstvo sa svojim pogledom na uređenje države i društva. U novoj viziji društva za jugoslovensko, a naročito za srpsko građanstvo, nije moglo biti mesta, budući da su se nove snage oko KPJ zalagale za vrednosti koje su potirale samu osnovu postojanja građanstva i građanskog društva. Građanstvo je, shodno ideološkoj shemi komunista, glavni klasni i politički neprijatelj, koga je trebalo kao klasu uništiti kako bi se uspostavilo društvo socijalne pravde. Uz to, komunisti su na

srpsko građanstvo, a i na srpski narod iz predratnog perioda, gledali kroz prizmu „velikosrpskog hegemonizma“ i „velikog šovinizma“, što je nosilo i specifičan način rešavanja srpskog nacionalnog pitanja. U uslovima rata već postojećim hipoteckama dodavali su i optužbu za slom države, izdaju i kolaboraciju.

Revolucionarna vlast je „obračun s klasnim neprijateljem“¹ sprovedila kroz „eksproprijaciju eksproprijatora“, odnosno kroz razvlašćivanje građanstva. To je bio programski cilj revolucije i značio je preduzimanje niza mera kojima je oduzimana politička, ekonomska i društvena moć građanstvu. KPJ je na kraju rata, za razliku od građanskih vojnih i političkih snaga koje je u ratu porazila, posedovala sve najvažnije instrumente za „obračun“ s građanstvom i prevođenje svoje vizije društva i države u stvarnost. Ona je uspela da u ratu, u okviru narodnooslobodilačke borbe, spoji oslobodilačku i revolucionarnu dimenziju i da svojom agilnošću dà doprinos u borbi protiv fašizma, a s druge strane, da izvede revolucionarnu smenu vlasti i obnovi jugoslovensku državu. Jugoslovenski komunisti su, takođe, u toku rata, uspostavili i gotovo sve osnovne institucije novog revolucionarnog poretka (vojsku, organe bezbednosti, narodnooslobodilačke odbore, zemaljska antifašistička veća i njihova predstavništva, NKOJ i Predstavništvo Avnoja), koje su posle rata nastavili da izgrađuju. Među njima poseban značaj imali su vojska i organi bezbednosti (pre svega, Odeljenje za zaštitu naroda i Korpus narodne odbrane Jugoslavije). Oni su, pored zaštite u ratu ostvarenih revolucionarnih promena, osiguranja unutrašnjeg mira i državnih granica, bili i oslonac daljeg procesa revolucionarnog preobražaja društva. Njima je bila namenjena izuzetno važna uloga u borbi protiv svih protivnika revolucije, među kojima su se nalazili i pripadnici građanstva.²

Komunistička partija Jugoslavije je, i pored osvajanja vlasti, bila prinuđena da taj cilj - „obračun“ s građanstvom - prikriva, isto kako je to činila u ratu. Umesto narodnooslobodilačke, sada je koristila narodnofrontovsku frazeologiju. Na to su uticali unutrašnji, i još više, međunarodni razlozi. Naime, vođstvo revolucije je u avgustu 1944. godine, radi međunarodnog priznanja, obećalo Saveznicima da neće uvoditi komunizam u Jugoslaviji.³ Osim toga, jugoslovenski komunisti, ni u ratu a ni posle njega, nisu razvlašćivali jugoslovensko, a u tom okviru i srpsko građanstvo, u otvorenom klasnom obračunu već u „borbi“ protiv ostataka fašizma i u procesu čišćenja društva od saradnika okupatora, protivnika nove

1 Rad je nastao u okviru projekta *Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici* (№ 47027), koji financira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 647-648.

2 Николић, *Мач револуције*; Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950* str. 90-91, 257-260; Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji*, str. 67-71; Petranović, Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948*, str. 208-210.

3 Petranović, Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948*, str. 326.

vlasti i protivnika izgradnje „novog društva“.⁴ Zbog svega toga, nova vlast je na jedan elastičan, evolutivan način „ekspropriisala“ građanstvo i na političkom i na ekonomskom polju. U tom procesu pripadnici građanstva su pretrpeli *capitis deminutio*, tj. jednu vrstu građanske smrti. Ona je podrazumevala gašenje i gušenje različitih oblika samostalnog (individualnog i grupnog) učešća građana u političkom, ekonomskom i društvenom životu zemlje. Na taj način je postignut i drugi cilj revolucije: promena društveno-ekonomske strukture srpskog (i jugoslovenskog) društva.

Proces razvlašćivanja srpskog građanstva znatno je bio olakšan posledicama koje je rat ostavio na njega; malobrojno i slabo ukorenjeno srpsko građanstvo je već i samim ratom bilo brojčano oslabljeno (žrtve rata, emigranti, zarobljenici koji se nisu vratili, Jevreji, Nemci) i osiromašeno. Tog stanja u redovima srpskog građanstva bili su svesni tada i neki od vodećih predstavnika srpskog građanstva. Tako je Milan Grol, sredinom 1944, u Londonu, isticao da su građanske snage, „sitne, razbijene“, „rasturene“, bez spremnosti „za angazman u teskoj borbi“. Iza toga je sledio i težak zaključak: „S tim se ne može računati u situaciji koja traži, od prvog časa, *ljude i broj*“.⁵ S druge strane, srpsko građanstvo je zbog svojih oštih ideoloških, političkih, materijalnih, moralnih podela ostalo i bez uporišta u borbi sa revolucionarnim snagama koje su želele njegov nestanak. Srpski građanski predstavnici nisu imali ni podršku stvarnih snaga kakvu su im mogli pružiti monarhija i vojska, sa kojima su se u prošlosti znali i sukobljavati. Monarhija je bila slaba, oličena u kralju Petru II, koji je bio, kako su to zabeležili neki savremenici, „dete s titulom kralja, a bez zrelosti“ a samim tim i bez snage da se nosi sa teškim odgovornostima koje je nametala okupacija zemlje i izbeglištvo.⁶ Ona na kraju rata nije imala dovoljno ugleda i autoriteta da postane iole značajniji faktor uticaja na politička dešavanja. U prilog joj nije išlo ni opšte raspoloženje u svetu prema monarhiji. Monarhija je, kao oblik vladavine, iznova, kao i posle Prvog svetskog rata, bila obezvređena i ustupala je mesto republici kao demokracičnijem uređenju. Ona ne samo da je protiv sebe imala levicu, koja joj je tradicionalno suprotstavljena, već je i, zbog ponašanja njenih predstavnika u predratnom i ratnom periodu, smanjila broj ranijih pristalica.⁷ Vojska, kojoj je na

4 Велика антифашистичка скупштина, str. 185; *Sednice Centralnog komiteta 1948-1952*, str. 25; Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*, str. 94-95, 238-241.

5 Grol, *Londonски дневник 1941-1945*, str. 620, Zabeleška od 8. avgusta 1944.

6 Isto, str. 404, Zabeleška od 28. juna 1943; o tome više Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у врстлогу британске политике*.

7 Za razliku od zemalja Zapadne Evrope, u kojima je monarhija delom uspeła da se održi, doduše, uz znatna ograničenja ili je ukinuta zavisno od zemlje, u Istočnoj Evropi, ona je sa pobedom komunista svuda potisnuta i zamenjena republikanskim oblikom vladavine. Pomenimo samo, primera radi, da je pitanje monarhije snažno potresalo politički i društveni život Italije, Belgije i Grčke. I dok je u Italiji ona ukinuta, u Belgiji i Grčkoj je jedva opstala. Čak i tamo gde je uspeła da se održi ona nije imala značajnija politička ovlašćenja i svedena je na reprezentativnu ustanovu države i društva. Лакер,

čelu bio Draža Mihailović, bila je već od 1943. godine kompromitovana u očima svetske antifašističke koalicije i ubrzo je potisnuta kao činilac s kojim se moglo računati da u budućnosti bude protivteža partizanskom pokretu. S druge strane, i u krugovima srpskog građanstva nije bilo puno pobornika „povratka na staro“, bar ne u obliku u kom je društvo egzistiralo pre rata; ograničena demokratija tridesetih godina ispunjena brojnim političkim, društveno-ekonomskim suprotnostima nije nudila zadovoljenje u ratu povećanih očekivanja srpskog građanstva.⁸ Srpski građanski pripadnici jedno su mogli da računaju na podršku i pomoć spoljnih faktora, pre svega Velike Britanije, i manje Sjedinjenih Američkih Država, kao branitelja građanskog društva, parlamentarne demokratije i kapitalizma. Međutim, zapadne demokratije su u svom mešanju išle samo donde dokle su im omogućavale snage, nalagali sopstveni interesi i međunarodna konstelacija. One su sprovele, a u dogovoru i uz podršku Sovjetskog Saveza, određeni pritisak na revolucionarne snage koji se ogledao u vidu nametanja demokratskih zahteva. Ti zahtevi utkani su, s jedne strane, u sporazume između saveznika, a s druge, u sporazume između predstavnika kraljevske vlade u emigraciji Ivana Šubašića i predstavnika NOP-a Josipa Broza-Tita.⁹ Njih su revolucionarne snage prihvatile kao neophodne ustupke kako bi olakšale svoj međunarodni položaj i omogućile međunarodno priznanje. Zbog toga je politički sistem imao, kako su to već primetili istraživači, dualne odlike vidljive u obnavljanju pluralizma (građanske snage i grupe), učešću građanskih snaga u Privremenoj vlasi DFJ, Avnoju, odnosno Privremenoj narodnoj skupštini, pa čak i u stvaranju Namesništva.¹⁰

Mora se podvući da su komunisti političko razvlašćivanje građanstva ostvarili u najvećoj meri u ratu, kroz osvajanje vlasti. Time je bilo rešeno i glavno pitanje revolucije - pitanje vlasti. Posle rata, političko razvlašćivanje su dovršili relativno brzo, uglavnom na jedan zaobilazan način - kroz kompromis i saradnju s građanskim političkim snagama - koji su uslovile i podržale velike sile prethodno pomenutim formalnim dogovorima krajem 1944. i početkom 1945. godine. Komunistička partija Jugoslavije je prihvatila da u politički život zemlje uvede nekompromitovane građanske političare i dozvoli obnovu građanskih stranaka. Međutim, za nju, kao nosioca revolucije, podela vlasti s građanskim snagama nije dolazila u obzir.

Komunistička partija Jugoslavije je odricala vrednost demokratiji zapadnog tipa i višestranačkom sistemu za koje se zalagalo srpsko građanstvo. Za nju, kao

Историја Европе, str. 193-194, 104, *Velike savremene demokratije*, str. 425-426, 458; Kalvokorezi, Vint, *Totalni rat*, str. 235-236, 238-241, 315-316; Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, str. 95-96, 127-128, 144; Šabo, *Italija 1918-1948*, str. 166-167; Клог, *Историја Грчке новог доба*, str. 141.

8 Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, 2, str. 58-80.

9 O tome više Павловић, *Од монархије до републике*; Триповић, *Прилике у Југославији и Велика Британија 1945-1948*.

10 Петрановић, *Југославија на размеђу 1944-1950*, str. 10.

glavnu snagu nove revolucionarne vlasti, na kraju rata nije bilo dileme da je „narodna demokratija“, kao demokratija „višeg tipa“ najbolja. Ovu prvu komunisti su osporavali pozivajući se na loše iskustvo u Kraljevini Jugoslaviji, na zavođenje diktature, na „lažni parlamentarizam“, na stranačke svade, na njihovu oštru podeljenost, na ponašanje stranačkih vođa.¹¹ Okrenuti sovjetskom uzoru prednost su davali jednopartijskoj diktaturi, ali je nisu izjednačavali sa sovjetskom. Prema tadašnjem shvatanju, postoje tri tipa demokratije: zapadna buržoaska demokratija, naroda demokratija i sovjetska demokratija. U odnosu na sovjetsku demokratiju koja se stvara u socijalističkom uređenju, „narodna demokratija“ je demokratija nastala u uslovima oslobodilačkog i antifašističkog rata i predstavlja prelaz od građanske ka sovjetskoj demokratiji. „To je demokratija za narod ali ne i za narodne neprijatelje i izdajnike”.¹² Takvo određenje demokratije postaje jasnije ukoliko se ima u vidu činjenica da je KPJ smatrala da je srpsko građanstvo u cilju očuvanja klasnih pozicija, odnosno iz „socijalne sebičnosti” sarađivalo sa okupatorom i zakoračilo u kolaboraciju i nacionalnu izdaju.¹³ To znači da za građanstvo nema i ne može biti demokratije. Iako je bila prinuđena da iz međunarodnih obzira uvaži demokratske zahteve Saveznika, posebno Velike Britanije, i da u politički sistem uvede građanske političke snage, obnovi demokratske slobode i prava (nezavisnog sudstva, pravo na udruživanje, slobodu štampe, slobodu izbora), čak prihvati i stvaranje i jedne monarhističke ustanove koja bi čuvala interese kralja, ona nije imala nameru da ih duže toleriše u političkom životu. To znači da ih je prihvatala taman onoliko koliko je bilo neophodno da ispoštuje preuzete obaveze a da kompromis i saradnja s građanskim predstavnicima (kraljevskom vladom, građanskim grupama, strankama i pojedincima) ne ugroze odluke ni Drugog zasedanja Avnoja ni pobjedu revolucije, a ni odnose sa Saveznicima.¹⁴ Zbog toga je Edvard Kardelj mogao zadovoljno da konstatuje u izveštaju upućenom februara 1945. godine sovjetskoj komunističkoj partiji da ustupci koji su prihvaćeni sporazumima Tito-Šubašić omogućavaju da se „formalno, zakonskim putem, tj. u sporazumu sa starim ustavom, priđe ka likvidaciji monarhije u Jugoslaviji,” ali i da „kako privremena vlada tako i konstituanta biće potpuno u našim rukama, to će biti sredstvo našeg unutrašnjeg jačanja, da bi posle toga mi mogli da počnemo novi istup i novi udar protiv unutrašnje reakcije.”¹⁵ Sastav Privremene vlade DFJ

11 Јосип Броз Тито, *Говори и чланци I*, str. 263, Govor na mitingu žena, 28. 1. 1945; *Politika*, 30. 8. 1945, str. 1, Mih. S. Petrović, Naprasno 'demokratisanje'.

12 *Borba*, 29. 8. 1945, str. 1.

13 *Велика антифашистичка скупитина*, str. 185.

14 Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 670-707; isti, *Jugoslavija na razmeđu 1944-1950*, str. 9-30, 70-125.

15 *Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953, Т. 1. 1944-1948: Документы*, dok. 35, str. 136, Izveštaj sekretara CK KPJ E. Kardelja - Odeljenju za međunarodne informacije CK SKP-b o političkoj situaciji od 5. februara 1945.

i Privremene narodne skupštine,¹⁶ pokazuje da su gornje procene Kardelja bile tačne. Malobrojne građanske snage i u vladi i u skupštini nisu bile u mogućnosti da, kako su se nadali zapadni saveznici, formiraju jače opoziciono jezgro i utiču na donošenje odluka ili zakona kojima se oblikovao novi politički sistem. One nisu imale ni dovoljno snage, ali i ni dovoljno borbenosti kako bi se suprotstavile komunistima.¹⁷ Građanske političke stranke su, posle predratnih i ratnih podela i razbijanja, u poratno doba postale sve sitnije i gotovo bez ikakve stranačke organizacije za čije je uspostavljanje bilo potrebno i vreme i normalan politički život; neke su ostale i bez vođstva koja su ili ostala u emigraciji ili su poginula i umrla u ratu. Uglavnom, oslobođenje su, za razliku od Komunističke partije, dočekale organizaciono i politički nespremne. Osim toga, revolucionarne snage su dodatno slabile njihovu socijalnu bazu upotrebom raznih oblika razvlašćivanja građanstva: vansudskim i sudskim osudama za kolaboraciju i izdaju, političkim i moralnim diskreditovanjem u kojima su im „olako prišivane“ etikete „izdajnika“, „reakcionara“ i sl, privlačenjem u svoje redove, ekonomskim merama (konfiskacijama, oduzimanjem ratne dobiti itd), itd.¹⁸ Uopšteno gledano, najveći broj političkih stranaka i ostalih građanskih snaga prihvatio je, okviru JNOF-a (NOF-a), kao političke osnove vlasti, saradnju s KPJ. Međutim, ona je imala dominantnu ulogu, tako da front nije imao, osim možda u vrhu organizacije, karakter koalicione strukture. Građanske stranke koje su imale kakvu-takvu organizaciju rastvarane su u frontu, gubile su svoju samostalnost i bile asimilovane u korist komunista, odnosno Narodnog fronta. Osim toga, KPJ ne samo što je zahtevala od političkih stranaka da ulaskom JNOF (NOF) ne stvaraju sopstvenu organizaciju u masama, već je nije ni dozvoljavala. Za komuniste su nešto veći problem predstavljale građanske stranke koje su odbile da uđu u ovu organizaciju i koje su pokušale da zadrže političku samostalnost poput Demokratske stranke i Radikalne stranke u Srbiji, odnosno Hrvatske seljačke stranke u Hrvatskoj.¹⁹ Naročito je to slučaj sa Demokratskom strankom i Hrvatskom seljačkom strankom koje su posle rata, iako oslabljene i razjedinjene, pokazivale žilaviji otpor komunistima. Radikalna stranka bila je svedena na tek nekoliko pojedinaca (Aca Stanojević, Miša Trifunović) čije učešće u političkom životu praktično nije bilo vidljivo (nema ih u NF i Privremenoj narodnoj skupštini), ako se izuzmu

16 O tome Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*; isti, *Привремена влада демократске Федеративне Југославије*, str. 119-120; isti, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*.

17 Milan Grol je već u emigraciji konstatovao da ljudi koji veruju u ideje građanske demokratije ima, ali da „oni ne broje u svojoj rasturenosti, i danas manje nego ikad gotovosti za angažman u teškoj borbi“. (Grol, *Londonski dnevnik*, str. 620, Zabeleška od 8. avgusta 1944).

18 O tome više Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*; Cvetković, *Između srpa i čekića*.

19 O tome Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950*.

pojedinci koji su prišli revolucionarnim snagama. U svakom slučaju, reč je o strankama koje u svojim redovima, u odnosu na Komunističku partiju, nisu imale organizovane „sveže snage“ izražene u mladim ljudima. S druge strane, kako je to uočavao Milan Grol, u periodu posle 1929. godine „generacije mladih ljudi nisu ušle u redovan javni život. Oni koji su ga žudno hteli, ili su bili velikih stremljenja, išli su u podzemnu akciju“.²⁰ Na osnovu toga moglo bi se postaviti pitanje - da li su ti mladi ljudi znali šta je to demokratija? A ako nisu, kakav je onda mogao biti demokratski potencijal srpskog društva i kolika je bila njegova snaga u borbi za očuvanje demokratije na kraju i posle rata?

Neveliki broj građanskih političara različitog senzibiliteta pokušao je da se aktivnije uključi u politički život nastojeći da obezbedi uvođenje i unapređenje nekih elementa demokratskog poretka. Međutim, ubrzo su ih sudari s „komunističkom većinom“ primorali na odustajanje. I dok se Milan Grol već posle nekoliko meseci povukao, neumornog i oštrog Dragoljuba Jovanovića prisilila je na odstupanje sama vlast i osudila na robiju 1947. godine. Za razliku od njih, Jaša Prodanović je podržavao novi sistem sve do svoje smrti 1948. godine, uveren da demokratije nema bez republike.²¹

Građanski političari, ali i stariji pripadnici srpskog građanstva, nadali su da „novi režim“ neće dugo da traje. Verovali su da će zapadne demokratije intervenisati u njihovu korist i da će na taj način biti spasena i demokratija. Određene političke iluzije hranile su se spoljnim događajima (sastancima saveznika u Potsdamu, sastancima ministara inostranih poslova u Londonu i sl.), ali su se posle 1946. godine rastakale, da bi onda posle sukoba sa SSSR-om ponovo buknule.²²

Sa donošenjem političkog zakonodavstva u Privremenoj narodnoj skupštini za pripadnike srpskog građanstva je nastupio period oštre i beskompromisne predizborne borbe. U toj borbi mogli su se videti svi problemi na koje je upozoravao Milan Grol ističući da politički zakoni ne obezbeđuju slobodnu razmenu mišljenja niti slobodne izbore.²³ Zapravo, da nema demokratije. Napadi na one koji drugačije misle su se već na početku izborne kampanje pooštrili; sa uličnih demonstracija ispred njihovih kuća, nepristojnih povika i pogrda prešlo se na zastrašivanje i teror (obeležavane su kuće opozicionara pogrđnim parolama, bacano kamenje na prozore i kuće, lupalo na vrata, ali i fizički obračunavalo).²⁴

20 Grol, *Londonski dnevnik*, str. 619, Zabeleška od 8. avgusta 1944.

21 O tome svedoči i program Jugoslovenske republikanske stranke. Pavlović, *Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije iz 1945*, str. 138.

22 Miličević, *O srpskom građanstvu 1945-1950*, u memoaristici s kraja 20. veka, str. 118-119.

23 *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945*, str. 610, Ostavka Milana Grola - predsedniku vlade Josipu Brozu Titu, 18. avgust 1945.

24 AS, Centralni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS), Organizaciono-instruktorska uprava, f-41,

Međutim, za komuniste je pitanje izbora bilo pitanje opstanka revolucije. Ili kako je to isticano na savetovanju avgusta 1945. godine izbori su „pitanje daljeg nastavljanja naše revolucije, hoće li se ona produžiti ili će biti ukočena.(...) Revolucija naša mora da se dalje razvija, mi moramo ići dalje na višu etapu borbe. Ako izgubimo na izborima, ili ako dobijemo malu većinu, onda biće tačka za dalji put. Zato treba ove izbore shvatiti ozbiljno, vrlo ozbiljno“.²⁵ U tom smislu naglašavano je da se na izbore ne sme gledati kao na „neku stvar gotovu unapred određenu“. Upozoravano je da je „opasna parola: ko izbore vodi taj mora da dobije“. Jer „nije od sporednog značaja koliko će poslanika naši neprijatelji da dobiju. Naprotiv, to je od velikog značaja“. U tome je trebalo da ključnu ulogu imaju doneseni zakoni. Oni jesu, s jedne strane, omogućavali i građanskim pripadnicima da politički rade (zakon o štampi, izborima, udruženjima...), ali su, s druge strane, kako je ukazivano, pružali priliku da ako budu „pravilno shvaćeni“, „90% neprijatelja ne bude u mogućnosti da se koristi demokratijom. Ukinuti neprijatelju demokratiju, dati demokratiju masama - to je demokratiju masama. Mi možemo čak njihove kandidate odbiti, prikupiti za njih podatke i onemogućiti ih“. Ili, krajnje precizno i otvoreno se sažimalo viđenje demokratije u rečima „...nema demokratije za sve...“, jer ukoliko je ima onda to znači „pustiti neprijatelje da nam sednu za vrat, da bude demokratija za sve, a to znači za njih a protivu nas“.²⁶ Komunisti se, kako se sećao Milovan Đilas, nisu plašili činjenice da na izborima neće dobiti većinu. Naprotiv, u to su bili potpuno sigurni. Ono što ih je brinulo jeste da bi građanske snage ulaskom u Skupštinu mogle da se „institucionalizuju“ i da svojim istupima oblikuju „drugačije javno mnjenje“. Za KPJ to bi značilo restauraciju građanske demokratije. Ona to nije mogla da dopusti, a imala je i sva sredstva na raspolaganju i povoljne unutrašnjo-političke okolnosti da njene nosioce iz redova srpskog (i jugoslovenskog) građanstva onemogućí.²⁷

Pre nego što su snage revolucije oduzele nekima pravo, stotinama hiljada su isto to pravo glasa priznale. Pravo glasa dobile su žene, vojnici, radnici, kao i omladina starija od 18 godina. Biračko telo se na taj način povećalo za tri puta u odnosu na ono pre rata. Istovremeno, to je pravo oduzeto znatnom broju lica, posebno onima koji su činili srpsko i jugoslovensko građanstvo. Njegovo oduzimanje započelo je već u završnoj fazi rata preko institucije oduzimanja građanskih prava i prava na nacionalnu čast zbog saradnje s okupatorom. Budu-

Pismo poslanika Jovana Jov. Jovanovića-Kajafe – Predsedniku Privremene narodne skupštine dr Ivanu Ribaru, 13. septembar 1945, Kragujevac.

25 AS, CK SKS, Savetovanja, f-6, Savetovanje sa političkim sekretarima održano krajem avgusta 1945. u Beogradu.

26 Isto.

27 Đorgović, *Đilas: vernik i jeretik*, str. 139, 147; Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 27.

ći da je saradnja s okupatorom ekstenzivno tumačena pod nju je podveden i znatan broj građanskih pripadnika i pripadnika ostalih slojeva društva čije ratno ponašanje možda jeste bilo za moralnu osudu ali ne i za oštro kažnjavanje i oduzimanje građanskih prava koja su redovno pratila glavnu kaznu.²⁸ Osnovna misao Zakona o biračkim spiskovima bila je, kako je to isticao CK KPJ, da se „iz učešća u izgradnji nove Jugoslavije isključe svi oni, koji su u bilo kom vidu pomagali okupatora“ (kurziv-N.M.).²⁹ Zanimljivo je da biračko pravo oduzimano ne samo zbog ratne, već i zbog predratne aktivnosti. Tako je, pored pripadnika građanstva koji su osuđeni na gubitak građanskih i političkih prava i prava na nacionalnu čast, pravo glasa oduzeto je i svim ministrima koji su učestvovali u vladama od 6. januara 1929. do 5. februara 1939. godine (izuzev onih koji su učestvovali u borbi protiv okupatora). Biračko pravo nisu dobili ni građani koji su pripadali vojnim formacijama okupatora i domaćih saradnika, oni koji su bili članovi „Kulturbunda“ ili italijanskih fašističkih organizacija. To pravo su izgubili i članovi njihovih porodica, osim ukoliko nisu uspjeli da dokažu da su se borili na strani NOB-a. Bez njega su ostali i aktivni funkcioneri i istaknuti članovi u ustaškim, četničkim, nedićevskim ljotićevskim organizacijama, beloju i plavoj gardi i drugim kolaboracionističkim organizacijama u zemlji i inostranstvu, kao i građanski pripadnici koji su bili u političkoj, policijskoj službi okupatora i kvislinga, ali i oni koji su pomagali neprijatelja davanjem vojnih i privrednih sredstava.³⁰ U svakom slučaju, pod zakonske propise trebalo je da potpadne nekoliko različitih kategorija ljudi među kojima je u znatnom broju bilo i pripadnika srpskog građanstva.

Iako je zakon propisivao mogućnost upisa samo još petnaest dana po raspisu izbora za Ustavotvornu skupštinu, a oni su raspisani 1. septembra, upis u biračke spiskove i oduzimanje političkih prava trajao je skoro do samih izbora. Uspostavljene su komisije za biračke spiskove koje su odlučivale i ispitivale spiskove a i odlučivale po žalbama.³¹ Iz dana u dan održavane su konferencije na kojima su „raskrinkavani“ pojedinci, koji se nisu slagali sa komunistima; proglašavani su za „neprijatelje“, „izdajnike“, „špekulante“ i „sabotere“ i, uz prisustvo pristalica Partije, isključivani, odnosno brisani sa biračkih spiskova. Često su takve konferencije trajale i po nekoliko sati. Tu se procenjivalo ko je „neispravan“ a ko „ispravan“. Angažovani su i narodni tužioci koji su imali zadatak da učestvuju na konferencijama i da prikupljaju podatke o „svim onim koji ne treba da dobiju

28 O tome više Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*; Cvetković, *Između srpa i čekića*.

29 AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, f-1, Direktivno pismo CK KPJ - Svim Centralnim komitetima, br. 938, od 12. avgusta 1945.

30 *Službeni list DFJ*, br. 59 od 11. 8. 1945, Zakon o biračkim spiskovima.

31 Isto.

pravo da glasaju ili da budu birani“.³² Dešavalo se da su u pojedinim slučajevima bili „preblagi“ povodeći se za masom, a u drugim „preterivali“ prema pojedinim građanima. Nije retko da su ljudi brisani „na osnovu ličnih razmirica“ i sličnih razloga s jedne strane, ili da su, s druge strane, povodeći se za većinom i njenim raspoloženjem, „izbegavali da žigošu ili da organizuju žigosanje pojedinca“.³³

Podaci o gubitku prava glasa su različiti od okruga do okruga. Prema nekim podacima, u vranjskom okrugu iz biračkih spiskova brisano je oko 2000 ljudi, u zaječarskom je bilo i ozbiljnih preterivanja pa je prvobitno brisano 3,2 %, ali je potom smanjen na 2%. U jagodinskom okrugu je čak 4% birača izgubilo pravo glasa, u okrugu Sremska Mitrovica brisano je 1-1,5% (u vukovarskom srezu 3 %), itd.³⁴ U Beogradu je od upisanih 155.000 glasača za brisanje sa biračkog spiska predloženo 5.903 ili 3,8%.³⁵ Prema Saopštenju Savezne izborne komisije iz biračkih spiskova je na osnovu člana 4 Zakona o biračkim spiskovima na prostoru Jugoslavije ukupno brisano 194.158 lica. U odnosu na broj upisanih birača procenat brisanih je iznosio 2,30 %. Najveći procenat onih kojima je oduzeto pravo glasa u odnosu na broj upisanih birača imali su Bosna i Hercegovina (3,46 %) i Hrvatska (3,28 %). U Srbiji je gubitak biračkog prava obuhvatio 70.107 birača ili od ukupnog broja upisanih 1,9 % (užoj Srbiji je procenat brisanih iznosio 2,13 %, u Vojvodini 1,09 i na Kosovu i Metohiji 2,59 %).³⁶

Za revolucionarne snage je, u situaciji kada je opozicija na čelu s Milanom Grolom odustala od učesća na izborima i istakla parolu apstinencije,³⁷ postalo naročito važno da povećaju izlaznost na izborima. Masovna izlaznost i opredeljenost za novi poredak trebalo je da obezbede legitimnost izvedenih promena. Uglavnom je ukazivano da ko ne bude izašao na izbore naći će se, kako se isticalo, u „taboru reakcije“. Nešto više od mesec dana pred izbore jedna procena rukovodilaca okružnih agitprop komisija o raspoloženju naroda i izlaznosti

32 IAB, GK SKS, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije II rejonu, k-337, Zapisnik o radu partijske organizacije II rejonu od 22. avgusta 1945 - MK KPS.

33 IAB, Mesečni i periodični izveštaji o radu u partijske organizacije II rejonu, k-317, Mesečni izveštaj o političkom stanju na II rejonu od 28. avgusta 1945 - MK KPS.

34 AS, CK SKS, Komisija za agitaciju i propagandu, k-3, Zapisnik sa sastanka rukovodilaca okružnih agitprop komisija od 4. oktobra 1945.

35 AS, CK SKS, Organizaciono instruktorska uprava, k-148, Zapisnik sa sastanka MK Beograda od 27. avgusta 1945; Prema nekim izvorima samo na V rejonu u Beogradu od 34.000 upisanih birača za brisanje bilo je predloženo 1900 a oko 500 se žalilo i oko 400 je uvaženo i vraćeno na spisak. To znači da je pravo izgubilo 4,41%. Isto tako na raznim konferencijama jednih i drugih vođeni su pokušaji da se izvede kompromitacija. Na VI rejonu od 31.485 stanovnika bilo je 22.315 glasača, optuženih na gubitak prava glasa 982, a pravo glasa je izgubilo 701 (3.14%) (IAB, GK SKS, Beograda, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije V rejonu, k-317, Izveštaj za septembar 1945 - MK KPS; Zapisnici i materijali sa sastanaka, konferencija, plenuma, biroa, partijskog aktiva, RK KPS VI rejonu, k-346-4, Zapisnik sa sastanka RK-MK KPS, 6. novembar 1945).

36 *Politika*, 10. 11. 1945, str. 2.

37 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 1, Saopštenje udruženih opozicionih stranaka.

glasaača kretala se od 75 do 90 % zavisno od okruga.³⁸ Ti podaci su se u uglavnom slagali sa procenama koje su imali predstavnici vlasti i Partije neposredno po donošenju zakona.

Prema zakonu, izbori su trebali da budu opšti, tajni i neposredni. Zbog velikog broja nepismenih glasalo se pomoću gumenih kuglica. Budući da je građanska opozicija napadala postojanje samo jedne liste, liste Narodnog fronta, postavljena je „kutija bez liste“, u koju su mogli da glasaju pojedinci koji su se plašili da ne izađu, a nisu želeli da glasaju za Front.³⁹

Prilikom izbora zakazanih za 11. novembar 1945. godine komunisti su koristili raznoliku taktiku. Preporuka je bila da se ne sme „nikako“ dopustiti da se birači odbora i čuvari kutija sastoje samo od komunista već je trebalo uvlačiti „poverljive i ugledne, tako da stvarno samom svojom pojavom bude uticajan“.⁴⁰ Usled međunarodnih i unutrašnjih okolnosti komunistima je bilo važno da „izgledom“ izbori budu krajnje demokratski.⁴¹ Međutim, komunisti su uz glasačke kutije postavljali ljude koji su beležili ko je glasao u „slepu kutiju“.⁴² Povređivana je time tajnost izbora.⁴³ Vođeno je računa da se prvo postavi kutija NF a onda „slepa kutija“. U nekim slučajevima to nije poštovano pa je to uzimano kao razlog neuspeha. Dešavalo se da predsednici izbornih komisija, ili drugi članovi, posle prebrojavanja pokušaju da „prebace kuglice iz kutije bez liste u prvu“ ili su govorili da se kuglica „baci u ovu (kutiju- N.M.) komunističku“.⁴⁴

Prema objavljenim rezultatima na izbore je od 8.383.455 birača izašlo 7.413.214 ili 88,43 % upisanih birača. Lista Narodnog fronta dobila je ukupno 6.574.975 ili 88,69 % od izašlih birača, u kutiju bez liste glasalo je 838.239 ili

38 Tako na primer rukovodilac okružne komisije agitpropa vranjskog okruga je mislio „da će izaći svega 75-80%“, u slučaju zaječarkog okruga smatralo se da ako bi se tada održavali izbori da bi glasalo oko 70%, ali se ipak smatralo da će uz pomoć izborne kampanje taj broj iznositi 80%; u kruševačkom i niškom verovalo se da će na izbore izaći oko 75%. U proseku, prema predviđanjima, na izbore je trebalo da izađe oko 80% glasača (AS, CK SKS, Komisija za agitaciju i propagandu, k-3, Zapisnik sa sastanka rukovodilaca okružnih agitprop komisija, 4. oktobar 1945).

39 Evo kako je kutiju bez liste opisao jedan savremeni epigram:

Kutija bez liste: „Ko i svaka udovica // Za nju niko mena srca. // Grdili je stari i mladi // Da se udvore samo vladi. // To je opšti moral ljudi // Kad se slabom javno sudi. // Al' da vidiš jednog dana // Došli prosci sa svih strana // Tad glas puče da je vredna // Pa i ako nije čedna.“ *Novosti*, 3, 18. 11. 1945, str. 4.

40 AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k-148, Zapisnik sa sastanka MK KPS Beograda - CK KPS, 22. oktobar 1945; IAB, GK SKS, Beograda, Zapisnici i materijali sa sastanaka, konferencija, plenuma, biroa, partijskog aktiva, RK KPS II rejona, k-337, Zapisnik sa sastanka RK i plenuma, 6. novembar 1945.

41 AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k-148, Zapisnik sa sastanka MK KPS Beograda - CK KPS, 22. oktobar 1945.

42 IAB, GK SKS, Beograda, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije V rejona, k-344-3, Zapisnik sa sastanka RK i plenuma RK održanog na dan 17 novembra 1945 - MK KPS

43 IAB, GK SKS, Beograda, Beograda, Zapisnici i materijali sa konferencija, plenuma, komiteta, V rejona, k-344-3, Zapisnik sa sednici održane 13. novembra - MK KPS.

44 IAB, GK SKS, Beograda, Izveštaji sa sastanka, konferencija partijske organizacije Savezne vlade, k-318, Izveštaj o radu partijske organizacije Savezne vlade za vrijeme izbora od 26. novembra 1945.

11,31 % od izašlih birača. Rezultati po federalnim jedinicama ukazuju na razlike. U svim federalnim jedinicama na izbore je izašlo između 92-98 % birača, dok je na izbore u Srbiji izašao najmanji procenat birača (77,16 %) u odnosu na broj upisanih birača. Najveći procenat izašlih je u Crnoj Gori (96,13 %). Mada treba pomenuti da je autonomna oblast Kosovo i Metohija, kao deo Srbije, bila ubedljivo na prvom mestu po procentu izašlih na izbore od 97,16 %.

Sa gledišta naše teme, posebno je zanimljiv broj protivnika revolucije koji su najpre svojim neizlaskom a onda i glasanjem u „kutiju bez liste“ pokazali svoje protivljenje revolucionarnim promenama. U čitavoj zemlji broj lica koji se odvažio da ne izađe na izbore iznosio je 950.986 ili 11,3%. Oni su to učinili i pored negativnog stava prema neizlaženju. U njemu je viđeno ne samo kršenje građanskih dužnosti već i neprijateljski stav prema novoj vlasti i novim društvenim odnosima. U stvari može se govoriti o javnom bojkotu izbora što je u očima vlasti bilo ravno neprijateljskom držanju. Još ozbiljniji javni iskaz protivljenja je broj glasali protiv liste Narodnog fronta, i on je iznosio 704.422 ili 9,52 %. Ukoliko se na te brojeve doda i broj birača kojima je, kao već osvedočenim neprijateljima novog društvenog uređenja, oduzeto pravo glasa, onda je broj antikomunista i oponenta nove vlasti činio skoro dva miliona lica ili oko 22 % od ukupnog broja birača. S druge strane, ukoliko se sagledaju rezultati po federalnim jedinicama onda se vidi da je procenat glasali u kutiju bez liste bio najveći upravo u Srbiji (11,41 %), Vojvodini (13,5 %), Sloveniji i Hrvatskoj, odnosno u onim sredinama u kojima je postojala jača tradicija stranačkog pluralizma.

Broj protivnika, bar onih vidljivih, u Srbiji iznosio je preko milion lica odnosno 1,064.110. U odnosu na ukupan broj lica koja su imala pravo glasa u Srbiji broj „kontrarevolucionarnih snaga“ prelazio je 32 % ukoliko ubrojimo i procenat onih koji su izgubili pravo glasa. U svakom slučaju, broj manje-više otvorenih protivnika programa Narodnog fronta odnosno KPJ iznosio je blizu 1/3 upisanog biračkog tela u Srbiji sa Vojvodinom i Kosovom i Metohijom.⁴⁵ Zapravo, moglo bi se reći da je broj ovako označenih protivnika (a on je sigurno bio veći) bio otprilike reda veličine ukupnog upisanog biračkog tela Vojvodine.

Budući da je procenat glasali za listu Narodnog fronta izračunat u odnosu na ukupan broj izašlih, a ne u odnosu na ukupan broj upisanih birača, onda je taj procenat glasali za Narodni front još manji i iznosio je 68,28 % (za Saveznu skupštinu) i 66,96 % (Skupštinu naroda). S druge strane, povećava se i procenat onih koji su odbili da daju svoj glas za kandidate Narodnog fronta. No, ti brojevi ipak ulaze u gore iskazane birače koji su odbili da izađu na izbore.

U Srbiji je, i odnosu na ostale federalne jedinice, procenat glasali za Front

45 *Službeni list DFJ*, br. 92 od 11. novembra 1945, Izveštaj Savezne izborne komisije o rezultatima izbora narodnih poslanika za Saveznu skupštinu Ustavotvorne skupštine održanih 11. novembra 1945; *Politika*, 10. 11. 1945, str. 2; Tomić, *Izbori u vreme revolucionarnog etatizma 1945-1953*, str. 87-89.

iznosio 88 % u odnosu na broj glasalih, a ako se uzme celokupan broj upisanih birača onda je za Front glasalo 69 %.⁴⁶ Posebno su zanimljivi rezultati po okruzima u Srbiji. U najvećem broju okruga procenat onih koji su glasali za Narodni front je između 50% i 70 %, a u nekima i ispod 50 %.⁴⁷ Iz istih podataka može se zaključiti i da je procenat glasalih u kutiju bez liste znatan. Rezimirajući rezultate izbora, sekretar JNOF Srbije Blagoje Nešković je objašnjavao da su slabi rezultati u pojedinim okruzima u Srbiji rezultat stava jednog dela naroda prema pitanju monarhije ili republike, uticaju „dražinovštine“, u teroru „naoružanih četničko-koljaških bandi“ (pretnje, zastrašivanja, pokolji), ali i u nezadovoljstvu otkupom viškova žita. To je najviše imalo uticaja u podrinjskom i valjevskom okrugu. S druge strane, uspehu na izborima doprinelo je postojanje više kandidata, široka mreža frontovskih organizacija, organizovano izlaženje na izbore, velike tehničke pripreme pre izbora.⁴⁸

Kako su prošli kandidati srpskih građanskih stranaka u Frontu? Na izborima na listi fronta učestvovali su kandidati Jugoslovenske republikanske stranke, HRSS, grupe zemljoradnika Branka Ćubrilovića, Narodna seljačka stranka Dragoljuba Jovanovića i grupa demokrata u Frontu. Socijalisti i socijaldemokrati nisu izvršili svoje kandidacije. Od dvadeset kandidata Jugoslovenske republikanske stranke u Srbiji pobedio je jedino Vladimir Simić. Prema izjavi koju je Dragoljub Jovanović dao saradniku lista *Novosti*, Narodna seljačka stranka je od pedeset kandidata u Srbiji i Vojvodini dobila šest mandata u Skupštini. To su bili: Dragoljub Jovanović, Života Đermanović, Radivoje Mijušković, dr. Dušan Karajović, Tihomir Nikodijević i Nikola Radovanović. Dragoljub Jovanović je, kao kandidat na dva mesta, u Beogradu i lužičkom srezu izgubio, a dobio je u pirotskom okrugu gde nije imao protivnika. Zemljoradnici su imali trideset kandidacija, a samo su izabrana tri kandidata (Petar Mundrić, Miloš Moskovljević, Dobrosav Tomašević), demokrati su imali jednog kandidata, Vladu Zečevića, koji je i izabran. Isto je i sa radikalima, koji su kandidovali Mihaila Batu Đurovića, koji je takođe izabran.⁴⁹

46 AS, SSRNS (NOFS), fac. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije, 26. novembar 1945.

47 *Novosti*, 18. 11. 1945, str. 3.

48 AS, SSRNS (NOFS), fac. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 26. novembra 1945. Posle izbora naredeno je lokalnim partijskim organizacijama da dostave imena onih ljudi koji su glasali u „čoravu kutiju“. Posebno je to važilo za zaposlene u državnom aparatu, istaknute ličnosti u političkom životu, vojne rukovodioce, radnike u preduzećima i slično. Spiskove je trebalo srediti po nadležnostima, tamo gde rade i „sigurnim putem dostaviti lično Bobiu (Dobrivoje Radosavljević - prim. N.M.)“, kada se radilo o Beogradu (AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k-148; Zapisnik sa sastanka MK KPS Beograda - K KPS, 25. novembar 1945). Znalo se u 80% slučajeva ko je glasao u koju kutiju. Tačno se znalo za koga su glasali „istaknuti frontovci“, poput prote Isakovića i njegove žene, koji su u Beogradu glasali u „slepu“ kutiju. Imao se i pregled po kućama kako je ko glasao (IAB, GK SKS, Beograda, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije V reiona, k-344-3, Zapisnik sa sastanka RK i plenuma RK održanog na dan 17. novembra 1945 - MK KPS).

49 *Novosti*, 18. 11. 1945, str. 3.

Prema Dragoljubu Jovanoviću stranke u Frontu, osim komunističke, „posečene su“. Miloš Moskovljević je u ime zemljoradnika isticao da su mu pravljene smetnje prilikom održavanja zborova, da su kao kandidati zemljoradnika kandidovani nezemljoradnici; on sam nije kandidovan u pocerskom srezu koji je njegovo izborno mesto i sl. Dragoljub Jovanović je bio oštiji. On je najpre odbacivao mišljenje da su oni koji su glasali u „praznu kutiju“ reakcionari. Izbori nisu bili tajni. Smatrao je i da glasanje vojske nije bilo „pravilno“ i da je vojska trebalo, kao i u drugim zemljama, da glasa za kandidate svog sreza. Ono što je još važnije za njega jeste nepostojanje tolerantnog stava prema nekomunističkim kandidatima. U rezultatu izbora on je video slabljenje Fronta, jer Front „ne može da postoji ako nema više stranaka“. Smatrao je da „terenski ljudi komunista nisu malo nalili čašu, već su je prelili“. On je isticao da je rezultat „preterano dobar za komuniste“, a da je postizborna situacija „mirenje na groblju stranaka koje nisu komunističke“.⁵⁰

Za KPJ izbori su bili potvrda promena izvojevanih na bojnopolju, i potvrda novog političkog i društvenog kursa. U toj pobedi realizovano je i shvatanje da „...nema demokratije za sve...“, a posebno ne za pripadnike građanstva, koji su se kompromitovali bilo saradnjom s predratnim režimom, bilo podrškom i saradnjom s okupatorom ili pokretima suprotstavljenim NOP-u. Osim toga, izbornom pobedom KPJ je mogla da razvoj društva usmeri u željenom pravcu. Proces političkog razvlašćivanja ušao je time u novu fazu, pa je već na sednici Ustavotvorne skupštine 29. novembra 1945. godine aklamacijom ukinuta monarhija i proglašena republika, a srpskom i jugoslovenskom kralju Petru II i dinastiji Karađorđevića zabranjen je povratak u zemlju. U isto vreme, ukinuto je i Namesništvo koje je čuvalo kraljeve interese u zemlji.⁵¹ Dva meseca kasnije, 31. januara 1946. godine, donesen je i novi Ustav, koji je sankcionisao sve što je do tada postignuto u izgradnji novog sistema. Posle izbora srpske građanske političke stranke ne nestaju, posebno ne one koje su se nalazile u Narodnom frontu, ali je njihov značaj daleko manji nego pre izbora. Njihov rad je vidljiv, pre svega, u delovanju Dragoljuba Jovanovića i grupice poslanika iz tzv. seljačkih stranaka (Saveza zemljoradnika i Hrvatske seljake stranke). Oni su ubrzo posle izbora formirali tzv. „frontovsku“ opoziciju, koja je svoju aktivnost ispoljila za skupštinskom govornicom oštro napadajući put daljeg razvoja. Vlast je tolerisala opoziciju sve do početka 1947. godine, kada je započela sistematski da se obračunava s njenim članovima.⁵²

Sastavi deo političkog razvlašćivanja srpskog građanstva bilo je rešenje srpskog nacionalnog pitanja. Komunistička partija Jugoslavije je smatrala da je

50 AS, SSRNS (NOFS), fac. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 26. novembra 1945.

51 *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ*, str. 673-675.

52 O tome više Јовановић, *Живот за слободу без страха*, str. 116-127.

uređenje jugoslovenske države koje je usvojeno na Drugom zasjedanju Avnoja krajem 1943. godine idealno rešenje nacionalnog pitanja. Zbog toga je bila posebno osetljiva na kritike koje su joj stizale od strane građanskih predstavnika na tu temu. KPJ je u njegovom rešavanju polazila od predratnih ideoloških pretpostavki i političkih stereotipa i po uzoru na SSSR.⁵³ Naročito je značajno bilo shvatanje o „velikosrpskom hegemonizmu“ kojim je srpski narod, a posebno srpsko građanstvo, terećeno za ugnjetavanje ostalih naroda multinacionalne zemlje. Od njih komunisti nisu odstupili ni u periodu rata; čak ni onda kada je 1942. godine narodnooslobodilački pokret izrazito srpski.⁵⁴ U ratu su ona samo dopunjena novim, po kojima su srpske građanske snage zakoračile u izdaju i kolaboraciju radi očuvanja sopstvenih interesa. To je imalo direktne posledice na položaj srpskog naroda, kao najbrojnijeg naroda jugoslovenske države. Praktično gledano, nacionalna politika KPJ bila je vidljiva i pre rata preko političko-teritorijalne organizacije KPJ u Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji i Sandžaku od jeseni 1941 godine, u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji.⁵⁵ U ratu se ta politička institucionalizacija još više razvila zajedno sa vojnom; osnivani su partijski komiteti, antifašistička predstavnička tela, glavni štabovi. Međutim, do njihovih osnivanja u slučaju Srbije nije došlo sve do kraja rata. Federativno uređenje proglašeno na Drugom zasjedanju Avnoja u Jajcu krajem 1943. godine polazilo je od ravnopravnosti naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.⁵⁶ Među delegatima u Jajcu nije bilo pripadnika srpskog naroda iz Srbije, već su delegaciju Srba predvodili srpski delegati iz jedinica NOVJ. Slobodno izabrana delegacija bi, kako ističe Branko Petranović, morala da postavi pitanje položaja Srbije u Jugoslaviji, a to bi značilo i otvaranje drugih osetljivih pitanja.⁵⁷ Prema tom rešenju, srpski narod je podeljen na nekoliko federalnih jedinica, a formiranjem Makedonije i Crne Gore direktno je deljen srpski narod i teritorija koju je srpsko građanstvo smatralo srpskom nacionalnom teritorijom. Osim toga, obnova Jugoslavije na principu ravnopravnosti nosila je i ćutanje srpskog naroda o genocidu izvršenim nad njim.⁵⁸ U završnoj fazi rata i posle njega, proklamovana je borba protiv „velikosrpskog hegemonizma“, „velikosrpskog šovinizma“ i „dražinovštine“. Ona se čuje sa govornice novoobrazovanog Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Srbije u jesen 1944, sa Osnivačkog kongresa Komunističke partije Srbije u maju 1945. godine, ali i sa brojnih političkih i partijskih skupova. Na

53 II (Буковарски) конгрес, str. 35-36; Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 119.

54 Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, str. 81.

55 Isto, str. 80.

56 Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 520-526.

57 Isto, str. 533.

58 Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, str. 81.

zasedanju Skupštine Blagoje Nešković je sledećim rečima obeležio neprijatelje i zapretio im: „Duh dražinovštine duboko je prodro u sve moralne pukotine i pore raznih špekulanata i neprijatelja naroda. Gde su izdajnički oficiri bivše jugoslovenske vojske, kojih nije bilo malo, a koji su, u toku ove tri godine, služili Nemcima u redovima Nedića, Ljotića i Draže Mihailovića? Gde je policijsko-upravni aparat bivše Jugoslavije koji se skoro u celini sabio u Nedićevu Srbiju i služio Nemcima? Oni su tu, među nama, ti izrodi srpskog naroda. Treba ih dotući i onemogućiti da podignu glavu.“⁵⁹ U Rezoluciji sa Osnivačkog kongresa KPS, maja 1945. godine, postavljena je pred srpske komuniste kao osnovni zadatak borba protiv „šovinističkih i hegemonističkih tendencija, uglavnom srpskih“ i borba za čuvanje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti svih naroda.⁶⁰ U isto vreme, osporavana je teza koja se čula u redovima srpskog građanstva o podeli „srpskih zemalja“ i „slabljenju srpskog naroda za račun Hrvata“.⁶¹

Srpsko građanstvo je bez obzira na idejno-političku orijentaciju na kraju rata i posle njega bilo, u najmanju ruku, nezadovoljno rešenjem srpskog nacionalnog pitanja. Ne radi se samo o onim predstavnicima srpskog građanstva koji su ostali u emigraciji, niti o onim koji su u zemlji obrazovali vanfrontovsku opoziciju već i o onim pripadnicima građanstva koji su postali lojalni saradnici nove jugoslovenske vlasti. Međutim, svima im je zajedničko da su prihvatajući sporazum Tito-Šubašić prihvatili, iako se nisu s njim slagali, i rešenje srpskog nacionalnog onako kako je to odlučeno u Jajcu – federativno uređenje od šest jedinica zasnovano na načelu ravnopravnosti svih naroda. Uostalom, sporazum jeste izazvao dosta uzbune i razočaranja u srpskim krugovima kao sporazum uperen protiv Srba.⁶²

Srpski građanski predstavnici u zemlji su pokušali da izraze svoje protivljenje prema rešenju srpskog nacionalnog pitanja koje je, prema njihovom mišljenju, išlo na štetu srpskog naroda. Iako se mogu izdvojiti dve grupe srpskih građanskih predstavnika, one su, u suštini, imali isto mišljenje o srpskom nacionalnom pitanju. I jedna i druga grupa su prihvatale federativno uređenje preko svojih programa u jesen 1945. godine.⁶³ Osnovna razlika između ove dve grupe je u stavu prema novoj vlasti. Prvu grupu predstavljali su političari koji su se našli

59 *Велика антифашистичка скупштина*, str. 86-87.

60 *Оснивачки конгрес КП Србије*, str. 226. U narednim danima lokalne partijske organizacije su pred svoje članstvo prenele isti zadatak (AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k - 153, Zapisnik sa savetovanja MK KPS Beograda, 20. maj 1945; Zapisnik sa savetovanja komunista okruga podrinjskog, 20. maj 1945).

61 *Велика антифашистичка скупштина*, str. 107.

62 Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 630.

63 Arhiv Jugoslavije (AJ) 507, X2-II/3; Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije; Pavlović, Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije u 1945, str. 119-155.

izvan Narodnog fronta i u otvorenoj opoziciji. Drugu grupu činili su građanski političari koji su sa oslobodjenjem Srbije prišli novoj jugoslovenskoj vlasti i lojalno saradivali preuzimajući neke od položaja koje su im komunisti ponudili. Međutim, obe grupe političara usprotivile su se čitavom kompleksu pitanja koja su proisticala iz načina na koji su komunisti rešavali nacionalno pitanje i, u njegovom okviru, srpsko pitanje. Oni su se protivili optužbi koja je teretila srpski narod a naročito njeno građanstvo za „velikosrpski hegemonizam“, osporavali su načelo samoopredeljenja do otcepljenja, protivili su se cepanju srpskog naroda na više federalnih jedinica, među kojima je posebno pažnju izazivao federalni status Crne Gore i Makedonije, mada nije zaobiden u završnoj fazi rata ni problem Kosova, kao ni problem Sandžaka... U svakom slučaju, svaki od segmenata koji su povodom nacionalnog pitanja pokrenuli srpski građanski političari direktno dovodio je u sumnju komunističko rešenje nacionalnog pitanja a, shodno tome, i tekovine narodnooslobodilačkog rata, i odluka Avnoja, te odluke ASNOS-a koji je prihvatio odluke donete u Jajcu.

Demokratska opozicija Milana Grola je svoje gledište o nacionalnom pitanju postavila posle ostavke na mesto potpredsednika vlade DFJ i otvorenog prelaska u opoziciju a, u tada jedinom, opozicionom listu *Demokratija*. Potrebno je pomenuti da se Milan Grol, u odnosu na većinu srpskih građanskih političara u Londonu, zalagao za obnovu Jugoslavije smatrajući da njeno postojanje obezbeđuje najbolje srpske interese.⁶⁴ On se nije protivio federalnom uređenju obnovljene Jugoslavije smatrajući da protiv njega „nije više niko“. Podsećao je da se Demokratska stranka, preko projekta Ljube Davidovića iz 1932. godine, založila za federalno uređenje države.⁶⁵ Smatrao je i da je odvajanje dela srpskog naroda od matice, a koji bi se našao u okviru, na primer, Hrvatske ili Bosne i Hercegovine, žrtva koju Srbi kao „najmnogobrojniji mogu lakše podneti nego drugi“, ali i da je ta žrtva zarad ravnopravnosti federalnih jedinica i harmoničnog uređenja potrebna. Međutim, ono što nije prirodno i što je naročito štetilo interesima srpskog naroda jeste, po mišljenju Milana Grola, ali i drugih građanskih političara, izdvajanje Crne Gore i naročito Makedonije u posebne federalne jedinice. Ukoliko se federalni položaj Crne Gore i mogao opravdati razlozima istorijske i političke tradicije, Grol je sumnjao u ekonomsku opravdanost tog položaja, a u potpunosti je odbacivao „nacionalnu posebnost“ kao razlog za federalan položaj Crne Gore ili, kako je zapisao, to pitanje „ne može da izdrži diskusiju“.⁶⁶ Ali, ako su se mogli

64 Ta svoja shvatanja isticao je u više navrata čime se suprotstavljao isključivostima i sa srpske i sa hrvatske strane. Pomenimo, na primer, njegov memoar od januara i februara 1943. godine ili predstavku Predsedniku Vlade od 26. marta 1943. godine... (Grol, *Londonski dnevnik*, str. 715-753).

65 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5, Odgovori i razgovori. O demokratskom programu – odgovor „Politici“; Грол, *Искушења демократије*, str. 175.

66 Грол, *Искушења демократије*, str. 176-177; *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5, Odgovori i razgovori. O demokratskom programu – odgovor „Politici“.

i naći neki razlozi za federalno uobličavanje Crne Gore, Grol ih nije mogao nikako naći u slučaju Makedonije. Čak je najveće protivljenje upravo pokazivao prilikom njenog izdvajanja u posebnu federalnu jedinicu. On je već u Londonu, a posle odluka donesenih u Jajcu, u više navrata u krugu srpskih političara ili u poluprivatnom razgovoru sa inostranim predstavnicima iskazivao naročitu zabrinutost za sudbinu Makedonije.⁶⁷ Posle ostavke na mesto potpredsednika Privremene vlade DFJ, ta zabrinutost je dobila i javni iskaz. Podsećajući na prirodnu važnost moravsko-vargarske doline, smatrao je da je za Srbe pitanje Makedonije „pitanje pluća“, odnosno jedan vitalni interes kako u ekonomskom i tako i u saobraćajnom pogledu. Stvaranje veštačkih granica presecanjem tog strategijski važnog pravca ne bi bilo nimalo dobro ni za Srbiju a ni za Makedoniju. U isto vreme, odricao je njen politički i nacionalni individualitet za koji nisu postojali ni razlozi etničke posebnosti, ni razlozi tradicije. Ono što je trebalo dati Makedoniji, na čije pitanje su Srbi posebno bili osetljivi, jeste, smatrao je Grol, široko zasnovana samouprava.⁶⁸

Demokrate su na federaciju gledale kao dinamičku zajednicu koja se stalno izgrađuje, zbog čega se stalno moralo voditi računa i o faktorima razvitka oličenim u političkim i socijalnim organizacijama, koje treba da doprinesu integraciji celine. Smatrali su da u stvarnosti federacije treba polaziti od činjenice da njeni delovi nisu jednaki po snazi, broju i ekonomskim mogućnostima.⁶⁹

U Privremenoj narodnoj skupštini demokratska opozicija se protivila i dvodomnosti Ustavotvorne skupštine videći u njoj prejudiciranje federativnog uređenja. Ona je u zahtevu o dvodomnosti Ustavotvorne skupštine videla ograničenje suvereniteta i vezivanje ruku Konstituenti.⁷⁰

Republikanac Jaša Prodanović je smatrao da načelo samoopredeljenja do otcepljenja nosi opasnost odvajanja Makedonije i njenog eventualnog priključivanja Bugarskoj. Naravno, Jaša Prodanović nije mogao da zaboravi da je Srbija vodila nekoliko ratova i utkala velike žrtve u oslobađanje ovog dela prostora koji je smatrala za svoj. Mogao se jedino složiti sa autonomijom Makedonije.⁷¹ S druge strane, u Crnogorcima nije video „poseban narod“. Argumente je lako pronašao ističući da „cela istorija, književnost i nauka ne pominje crnogorsku narodnost. Čak se i crnogorska skupština zvala „Srpska narodna skupština““.

67 Grol, *Londonški dnevnik*, str. 599, Zabeleška od 14. juna 1944; str. 641-642, Zabeleška od 22. septembra 1944; str. 656, Zabeleška od 31. oktobra 1944.

68 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5, Odgovori i razgovori. O demokratskom programu – odgovor „Politici“; Грол, *Искушења демократије*, str. 178-179.

69 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5.

70 *Treće zasedanje Antifašističkog veća Narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene Narodne skupštine*, str. 464-465.

71 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnici sa sednica Izvršnog odbora JNOF Srbije od 22. decembra 1944, od 26. aprila 1945 i 27. maja 1945.

On je, na sednicama JNOF-a Srbije 26. aprila i 27. maja 1945. godine, podvlačio da je „besmisleno“ tvrditi da Crnogorci nisu Srbi jer se nijedna skupština nije izjasnila da su Crnogorci poseban narod i da nisu Srbi. Zbog toga je s gorčinom isticao: „Crnogorce nikako ne mogu priznati kao poseban narod“.⁷² Naročito se usprotivio shvatanju da je srpski narod hegemonistički. Naprotiv, po mišljenju Jaše Prodanovića, on je „širokogrud“, ali značajniji problem predstavljao je „šovinizam drugih oko nas (Srba - prim. N.M)...jer se manifestuje na mnogobrojne načine“.⁷³ Vasa Čubrilović je povodom prava samoopredeljenja do otcepljenja zaključivao da se „svima daje ovo pravo, ali srpskom narodu se ne daje“. On je pritom mislio na srpski narod kao celinu. Ukazujući da je srpski narod glavni nosilac državnosti i stvaranja velike države, on je postavljao pitanje „da li je u interesu države stvaranje tolikih pokrajina, a nevođenje računa o stvari srpskog jedinstva“. On je čak smatrao da treba, kako je govorio, „pustiti da se izive lokaliteti“. Protiveći se stvaranju federalne Crne Gore isticao je da ne samo da je crnogorska tradicija „čisto srpska“, već i da se kod Crnogoraca „radilo o prvenstvu u srpskom narodu a ne o formiranju posebne narodnosti“. Dr. Čubrilović nije verovao da ima 20% Crnogoraca koji hoće posebnu jedinicu, pa čak ni 5%.⁷⁴ Sa shvatanjima ove dvojice slagali su se naročito dr. Milivoje Marković i Milorad Belić. Posebno oštro istupio je protiv rešenja srpskog nacionalnog pitanja Antonije Todorović. On je bio protiv saradnje s komunistima i napustio je Glavni odbor Republikanske stranke, sa obrazloženjem da je komunistički režim „diktatorski, fašistički, amoralan i skroz antisrpski“. Za njega nije u pitanju samo nedemokratski režim, već i to što Komunistička partija „srpski prostor cepa na nekoliko delova bez da o tome pita srpski narod, a hrvatski i slovenački prostor ostavlja nedirnut“.⁷⁵

Srbija se na kraju i posle rata konstituisala kao složena federalna jedinica u jugoslovenskoj federaciji. Konačan oblik dobila je sredinom 1945. godine kada su prihvaćene odluke o priključenju Vojvodine (jul 1945) i Kosovo i Metohija (jul 1945).⁷⁶

Pomenuti iskazi protivljenja rešenju srpskog nacionalnog pitanja od strane građanskih političara nisu imali većeg odjeka na praktična rešenja i zbog toga jer je to pitanje već rešeno u ratu. Oni su pokazivali da su srpski građanski političari u opoziciji ili u strukturama vlasti pokušavali da tokom 1945. godine izraze svoje posebno mišljenje i brigu za srpski etnički prostor. KPJ je svojim rešenjem srpskog nacionalnog pitanja srpski narod podelila na nekoliko federalnih

72 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 26. aprila 1945.

73 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 22. decembra 1944.

74 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 22. decembra 1944.

75 Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, str. 90; Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, tom 2, str. 201-202.

76 Odluka o uključenju Vojvodine u federalnu Srbiju donesena je aprila 1945 na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji, a Kosova i Metohije na Oblasnoj narodnoj skupštini u Prizrenu jula 1945 (Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, str. 91-102).

jedinica, čime je slabila njegov položaj, kao najbrojnijeg naroda, u novoj državi. Formiranjem Makedonije i Crne Gore cepan je i srpski narod i teritorija koje je srpsko građanstvo smatralo da su srpske nacionalne teritorije. Osim toga, obnova Jugoslavije na principu ravnopravnosti nosila je i ćutanje srpskog naroda o genocidu izvršenim nad njim, što je takođe tištalo srpske građanske političare.

Neke od velikih ideja srpskog građanstva – ideja demokratije, antikomunizam ili ideja vere u sopstveno rešenje srpskog nacionalnog pitanja - su u susretu i sudaru sa revolucionarnim snagama, poražene i praktično „nestale“, zajedno sa građanstvom, kao političkom i društvenom klasom. Srpsko građanstvo je posle velikih iskušenja sa kojima se suočavalo tokom prethodnih decenija – na primer, iskušenja koja su pratila ostvarenje nacionalnog idela, odnosno stvaranje demokratske države u kojoj bi živeli svi Srbi, ili iskušenja koja su iskršavala u višenacionalnoj državi, ili, ona, naročito teška, koja su proistekla iz ratova, posebno Drugog svetskog rata - bilo slabo, podeljeno i bez pomoći jake monarhije, vojske i podrške zapadnih demokratskih sila da, u tom istorijskom trenutku, brani i odbrani ideje u čije je ostvarivanje ugradilo politički, ekonomski, intelektualni potencijal i nebrojene ljudske žrtve. Starija generacija srpskog građanstva, koja je iskusila demokratski i politički život, bila je biološki, politički i u svakom drugom pogledu, umorna i istrošena. Ona nije mogla da shvati novo vreme, koje je iziskivalo menjanje sopstvenih idejnih i političkih pogleda i stavova, te moralnih nazora, i njihovo prilagođavanje novom dobu. Ni mlađa generacija srpskog građanstva, koja je trebalo da preuzme i ponese borbu za pomenute ideje, nije imala dovoljno snage, jedinstva i sposobnosti. Ona je sazrevala u godinama pred rat i nije stigla da upozna šta znači pravi demokratski i parlamentarni život.

Nikica Barić

NEKE ZNAČAJKE PERCEPCIJE JUGOSLAVENSKOG PARTIZANSKOG POKRETA U SUVREMENOJ HRVATSKOJ

Franjo Tuđman u mladosti je sudjelovao u partizanskom komunističkom pokretu, a nakon Drugoga svjetskog rata je kao oficir Jugoslavenske narodne armije (JNA) radio u Beogradu. Zatim se vraća u Zagreb i postaje direktor Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Krajem 1960-ih gubi mjesto direktora Instituta, izbačen je iz Saveza komunista Jugoslavije, a kasnije je zbog hrvatskog nacionalizma suđen i određeno vrijeme provodi u

zatvoru. Na prvim višestranačkim izborima 1990. kao predsjednik Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) dolazi na vlast i dužnost hrvatskoga predsjednika obnaša do svoje smrti 1999. godine.¹

Kao oficir JNA i kasnije direktor Instituta za historiju radničkog pokreta Tuđman se počeo baviti poviješću. Iako je Titova federativna Jugoslavija proklamirala "bratstvo i jedinstvo", tvrdeći da je riješila nacionalno pitanje na temelju ravnopravnosti svih naroda i narodnosti, zapravo su postojala suprotstavljena viđenja i želje pojedinih republičkih rukovodstava. Tako su se komunisti, tijekom Drugog svjetskog rata suborci u Titovom partizanskom pokretu, u drugoj jugoslavenskoj državi u brojnim točkama opet našli podijeljeni po nacionalnoj crti. Kako će o tome kasnije reći Tuđman, on je, dok je kao oficir služio u Beogradu, spoznao da su bez obzira na zajedničko iskustvo pripadnika raznih jugoslavenskih naroda u partizanskom pokretu nacionalna razlike toliko važne da suživotu na temelju zajedničkih interese ne može biti, ukoliko ne postoji puno priznanje "nacionalne samobitnosti". U takvim okolnostima i historiografske interpretacije imale su ulogu u odmjeravanju snaga između Beograda i Zagreba. Tuđman je, kako je navodio tijekom 1980-ih, svojim povjesničarskim radom pobijao srpske tvrdnje da je hrvatski narod isključivi krivac za slom Kraljevine Jugoslavije, da je Hrvatska seljačka stranka (HSS), kao glavni politički predstavnik hrvatskog naroda u predratnom razdoblju, bila reakcionarna i istovjetna ustaškom pokretu, da je domobranstvo kao redovna vojska Nezavisne Države Hrvatske (NDH) istovjetno ustašama, da je cijela Katolička crkva "fašističko-ustaška", odnosno, da je gotovo cijeli hrvatski narod zbog svoga nezadovoljstva Kraljevinom Jugoslavijom zapravo stao na stranu fašizma i ustaštva i zbog tih razloga uglavnom nije sudjelovao u Narodnooslobodilačkoj borbi, odnosno partizanskom pokretu, koji je u Hrvatskoj uglavnom bio popunjen srpskim stanovništvom. Na istoj je crti bilo i Tuđmanovo suprotstavlanje srpskim pretjerivanjima oko broja žrtava u ustaškom koncentracijskom logoru Jasenovac, odnosno nametanju teze o genocidnosti hrvatskog naroda.²

Tijekom 1970-ih i 1980-ih Tuđman je u svojim izjavama zapadnoeuropskim medijima isticao važnost hrvatske antifašističke ljevice, suprotstavljajući se tvrdnjama da su Hrvati u Drugom svjetskom rata bili isključivo na strani NDH. Tuđman je korijene komunističkog pokreta u Hrvatskoj vidio u njezinoj

1 Ovaj prilog uglavnom se temelji na nekoliko mojih prethodno objavljenih radova: Barić, *Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006*; isti, *Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman o jugoslavenskom predsjedniku Josipu Brozu Titu*; isti, *Prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman o jugoslavenskom predsjedniku Josipu Brozu Titu*.

2 Za Tuđmanove izjave prije 1990. vidjeti: Tuđman, *Usudbene povjestice*. Za Tuđmanove izjave i govore nakon 1990. vidjeti: Tuđman, *Hrvatska riječ svijetu*; isti, *Zna se* : HDZ u borbi za samostalnost Hrvatske, knjiga druga.; isti, *Zna se* : HDZ u borbi za učvršćenje hrvatske državne suverenosti, knjiga četvrta.

razvijenoj radničkoj klasi, a Hrvatska je imala i snažan ljevičarski i marksistički intelektualni krug oko Miroslava Krležu. To su, prema Tuđmanu, bili temelji antifašističkog opredjeljenja među Hrvatima. Pojavu ustaškog pokreta Tuđman je objašnjavao posljedicom nezadovoljavajućeg položaja hrvatskog naroda u prvoj jugoslavenskoj državi. Ustaše su se stavile na stranu sila Osovine jer su u njima našli saveznike za svoje političke ciljeve. Tako je hrvatski narod, u okviru Europe kojom su dominirale sile Osovine, prvi put u novijoj povijesti dobio svoju državu, NDH, ali hrvatski narod u većini "nije postao fašistički". Naprotiv, antifašistički pokret u Hrvatskoj bio je tijekom Drugog svjetskog rata snažan jer Hrvati nisu željeli povratak na predratnu Jugoslaviju, dok je NDH bila osuđena podijeliti poraz sa silama Osovine. Tako je hrvatski narod u Titovim partizanima tražio svoju budućnost u novoj jugoslavenskoj državi, koja je trebala biti ustrojena kao ravnopravna zajednica naroda. Osim toga, podsjetio je Tuđman, i Tito je još tijekom rata kazao da bi Narodnooslobodilačka borba bila obmana ako ne bi donijela slobodu svim jugoslavenskim narodima. Kasnije su komunisti, smatrao je Tuđman, svoje izvorne postavke ipak zapostavili, pa je i u socijalističkoj Jugoslaviji došlo do srpske dominacije.

Tijekom 1980-ih u Srbiji je sve više do izražaja dolazilo neprijateljstvo prema Titu, koji je napadan kao komunistički diktator koji je Jugoslaviju ustrojio na račun slabljenja srpskog naroda. Jugoslavenska kriza se krajem 1980-ih intenzivirala, a na čelo Srbije dolazi Slobodan Milošević s ciljem uspostave srpske prevlasti u Jugoslaviji. Istovremeno u Zagrebu vlada "hrvatska šutnja", uspostavljena nakon sloma "Hrvatskog proljeća". Tek 1989. i u Hrvatskoj dolazi do okupljanja skupina koje će prerasti u buduće političke stranke, među kojima je bila i HDZ na čelu s Tuđmanom. I u tom razdoblju Tuđman nastavlja o Titu govoriti uglavnom pozitivno, pa i apologetski. Tako je krajem 1989. u jednom intervjuu Tuđman izjavio da je Tito bio komunist koji je vodio jugoslavensku politiku, ali je ipak bio i Hrvat koji se nije stavio na stranu Srba kao najbrojnijeg jugoslavenskog naroda. Osim toga, smatrao je Tuđman, Tito se u svojoj vladavini u manjoj mjeri oslanjao na teror, za razliku od primjerice Staljina, iako Tuđman nije negirao da je Komunistička partija Jugoslavije na kraju Drugog svjetskog rata i u poraću u cilju uspostave svoje vlasti koristila revolucionarni teror. Tuđman je ocijenio da je Tito u okolnostima u kojima je djelovao bio "veliki političar" koji je marksističku doktrinu znao upotrijebiti na "stvaralački način", odnosno on je bio odgovor na izazove svoga vremena. Pojava Miloševića pokazuje da se Srbija nikada nije pomirila s avnojevskom, federativnom Jugoslavijom i kada se iz Beograda kritizira Tito, zapravo se kritizira ono što je kod njega bilo pozitivno.

Kada je riječ o Tuđmanovom stajalištu o ustašama i NDH, on je u rujnu 1989. održao predavanje hrvatskim emigrantima u Švedskoj. Tom prilikom je

izjavio da je ustaški pokret, koji je uspostavio NDH, nesumnjivo imao "genocidni program i počinio genocidna zlodjela", odnosno ustaše su "srpsko pitanje" željeli riješiti tako što će jednu trećinu Srba pobiti, drugu trećinu protjerati, a ostatak prevesti na katoličku vjeru, od čega su ubrzo odustali i umjesto toga uspostavili Hrvatsku pravoslavnu crkvu. No, Tuđman je nakon ove tvrdnje naveo da je četnički pokret Draže Mihailovića, prema njegovom mišljenju, "imao ništa manje genocidni nego čak radikalniji genocidni program" uništenja hrvatskog naroda. Nedugo zatim, krajem veljače 1990., u zagrebačkoj dvorani "Vatroslav Lisinski", održan je Prvi opći sabor HDZ-a. Tada je Tuđman održao govor u kojem je, među ostalim, dao i svoju dobro upamćenu interpretaciju NDH: *"Pobornici hegemonističko-unitarističkih ili jugoslavensko velikodržavnih shvaćanja vide u programskim ciljevima HDZ ništa drugo do zahtjeva za obnovom ustaške NDH. Pri tom zaboravljaju da NDH nije bila samo puka 'kvislinška' tvorba i 'fašistički zločin' već i izraz kako povijesnih težnji hrvatskoga naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke, koja je na ruševinama versailleskoga krojila Novi europski poredak, tih težnji Hrvatske i njenih geografskih granica. Prema tome, NDH nije predstavljala samo puki hir osovinskih sila već je bila posljedak posve određenih povijesnih čimbenika"*.³

Nakon ove Tuđmanove izjave Ivica Račan, predsjednik reformiranih hrvatskih komunista, izjaviti će da je HDZ "stranka opasnih namjera", a spomenuta izjava do danas će biti ključni argument za sve Tuđmanove kritičare koji smatraju da je njome otvorio vrata oživljavanju "ustaštva" koje će tijekom 1990-ih "preplaviti" Hrvatsku. Takve tvrdnje neće moći ublažiti ni činjenica da je u istom govoru Tuđman također rekao: *"Riječ je naime o tome, da se sa Zavnohom utemeljenom Federalnom Državom Hrvatskom – hrvatski narod na koncu drugoga svjetskoga rata našao na strani pobjedničkih demokratskih sila. A to je bilo od dalekosežne povijesne važnosti. Ako ne može biti dvojbe, da je hrvatski narod skupo stajalo uspostavljenje Titove jugoslavenske federacije, onda se još manje može dvojiti o tome da bi bez SR Hrvatske njegova sudbina bila neusporedivo teža. Da nije bio i na strani pobjednika, hrvatski narod, nakon propasti NDH s osovinskim silama, ne bi mogao izbjeći plan četničkog genocida, posljedice kojega su mogle biti katastrofalne"*.⁴

Također je upozorio da se ne smiju zaboraviti "povijesne zasluge zavnohovske Hrvatske", odnosno hrvatskih komunista i partizana, kojima su u sastav Hrvatske ušla Istra i druga područja na Jadranu, od Lastova, preko Zadra do Rijeke. Zbog svega toga postojanje Socijalističke Republike Hrvatske bilo je, bez obzira na sva hrvatska nezadovoljstva, temelj hrvatske opstojnosti, kao i polazna točka

3 Programske zasade i ciljevi HDZ. Uvodno izlaganje dr. Franje Tuđmana.

4 Isto.

za ostvarenje pune državne suverenosti hrvatskoga naroda. Tuđmana izjava o NDH nije poricala, štoviše potvrđivala je ono što je Tuđman ocijenio njezinim kvislinškim značajkama i fašističkim zločinima, ali je značila i potvrdu NDH kao oblika hrvatske državnosti, čime je, neizravno, rehabilitirala Hrvate koji su se u Drugome svjetskom ratu svrstali na njezinu stranu. Može se reći da je to bio početak Tuđmanove politike nacionalne pomirbe među Hrvatima koji su se tijekom Drugog svjetskog rata borili na suprotstavljenim stranama.

Nedugo nakon dolaska HDZ-a na vlast u prosincu 1990. donesen je novi hrvatski Ustav. U njegovim izvorišnim osnovama navedeno je da je hrvatski narod svoju državnost tijekom povijesti izrazio u različitim oblicima, a ona se tijekom i nakon Drugoga svjetskoga rata očitovala: *“u uspostavi temelja državne suverenosti (...) izraženoj nasuprot proglašenju Nezavisne Države Hrvatske (1941) u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943), a potom u Ustavu Narodne Republike Hrvatske (1947) i poslije u ustavima Socijalističke Republike Hrvatske (1963-1990)”*.⁵

Krajem ožujka 1991. hrvatski Sabor donio je i Zakon o blagdanima i neradnim danima. U skladu s ovime kao blagdan je uveden i 22. lipanj kao Dan antifašističke borbe. Istim zakonom 27. srpanj prestao je biti blagdan. Tako je ukinut dotadašnji praznik, Dan ustanka naroda Hrvatske, koji je obilježavan 27. srpnja. U službenoj interpretaciji iz razdoblja socijalističke Jugoslavije toga dana 1941. godine otpočeo je “masovni narodni ustanak” u Lici, odnosno gerilski odredi i narod, predvođeni komunistima, sukobili su se sa snagama NDH i zauzeli mjesto Srb. Novi praznik, Dan antifašističke borbe, trebao se slaviti 22. lipnja jer je toga dana 1941. kraj Siska, po odluci Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (KPH) za Sisak, osnovan Sisački partizanski odred. Ključna razlika bila je u tome što su ustanici od 27. srpnja po nacionalnosti bili Srbi, dok se osnivanje Sisačkog partizanskog odreda moglo povezati s komunistima hrvatske nacionalnosti.

Tako je u Republici Hrvatskoj institucionaliziran “hrvatski antifašizam” koji se sastojao u tome da je jugoslavenski (“avnojevski”) okvir sveden na hrvatski (“zavnohovski”), dok je izvorna revolucionarna i komunistička sastavnica partizanskog pokreta potisnuta u drugi plan u korist “antifašizma” kao epohalne pozitivne vrijednosti. Moglo bi se reći da je to bila svojevrsna “pobjeda” onoga za što se Tuđman zalagao još dok je, kao oficir JNA i direktor Instituta za historiju radničkog pokreta, pisao o Drugome svjetskom ratu.

U međuvremenu u Hrvatskoj je izbila pobuna dijela srpskog stanovništva koja je imala potporu Beograda i JNA, a ovi će događaji eskalirati u ratu koji se u Hrvatskoj vodio tijekom druge polovice 1991. godine. Tako se Hrvatska našla

⁵ *Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske (Od prvih višestranačkih izbora 1990. do međunarodnog priznanja 15. siječnja 1992)*, str. 44.

u ratu s JNA, koja je bila izravni institucionalni nastavak Titove pobjedničke partizanske vojske iz Drugoga svjetskog rata. U takvim teškim okolnostima i u samom vladajućem HDZ-u, kao i u širokim slojevima hrvatskog stanovništva, rasli su protujugoslavenski i protusrpski osjećaji, a JNA se smatrala agresorskom komunističkom vojskom koja se stavila na stranu Srba. Nesumnjivo sve ovo nije doprinosilo pozitivnom gledanju na partizane. O svemu ovome moglo bi se navesti mnogo primjera. Spomenut ću samo jedno sjećanje jednog hrvatskog vojnika koji je krajem 1991. sa svojim suborcima autobusom krenuo na ratište. U autobusu je “treštala kazeta s ustaškim pjesmama pogodnim za junačko deranje” i “dečki” u autobusu su se “junački derali”. “Nekoliko možda iz uvjerenja”, a ostali “radi društva” i zato što “drugih borbenih pjesama nismo imali”. Što se tiče partizanskih pjesama, njih ti hrvatski vojnici nisu “mogli smisliti, jer oni “koji se nazivaju sljedbenicima partizana sada uništavaju Hrvatsku”.⁶

Unatoč svega ovoga Tuđman je nastavio insistirati na načelima nacionalne pomirbe, izjavljujući da je HDZ objedinio hrvatski narod od “nikakve proustaške desnice, nego državotvorne desnice”, do “hrvatske ljevice”, u koju su spadali istaknuti komunisti i Titovi partizani. Tako je sredinom 1992. u jednom govoru Tuđman izjavio da je HDZ prvi ustvrdio da je hrvatski narod želio svoju državu, te je bilo idealista koji su je htjeli ostvariti uspostavom NDH. No, HDZ je također kazao da se mora odbaciti povezanost NDH s fašizmom i zlodjela koja je ta država počinila. Istovremeno HDZ priznaje zasluge hrvatskim komunistima, koji su omogućili da u sastav Hrvatske uđu krajevi na Jadranu i Međimurje. U govoru održanom u Puli početkom 1993. Tuđman je izjavio: “*Ujedinili smo i hrvatske ustaše koji su htjeli hrvatsku državu, a odbacili njihov fašizam, ujedinili smo i hrvatske partizane koji su se borili za Istru, a odbacili njihov glupi boljševizam*”.

U Tuđmanovim govorima isticano je da je hrvatska povijest tijekom 20. stoljeća bila obilježena brojnim promašajima i zabludama hrvatskih političara i državnika, međusobnim hrvatskim sukobima i stradanjima. Očito je glavni Tuđmanov motiv za takvo viđenje hrvatske povijesti bila želja da istakne vlastitu važnost – nakon svih prošlih zabluda, pogrešaka i žrtava, konačno je ostvarena samostalna Hrvatska i to upravo pod *njegovim* vodstvom. Ovu misao Tuđman je isticao i varirao u većem broju svojih govora, primjerice u jednome održanom krajem 1997. godine. Tada je naveo da su politike koje su tijekom Drugoga svjetskoga rata vodili Vladko Maček, Ante Pavelić i Josip Broz-Tito dovele do međuhrvatskih podjela i sukoba, a posljedica toga bile su i žrtve logora Jasenovac i masovne likvidacije pripadnika oružanih snaga NDH na kraju rata, odnosno “neslavna sudbina i hipoteke” NDH, kao i sve “tegobe” ZAVNOH-ovske Hrvatske u komunizmu i socijalističkoj Jugoslaviji. U takvoj Tuđmanovoj interpretaciji

6 Barić, Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu, str. 222.

hrvatski narod je tijekom Drugog svjetskog rata bio dva puta poražen jer nije ostvario državnost ni kroz NDH, a niti kroz sudjelovanje u partizanskom pokretu. Vojnici NDH razoružani su na Bleiburgu i likvidirani, dok je "hrvatska partizanska vojska" pod zapovjedništvom Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske u istom tom ratu pobijedila, ali je na kraju odvedena u "jugoslavenske kasarne". Nasuprot tome, isticao je Tuđman, tijekom Domovinskog rata pale su brojne hrvatske žrtve, ali su one ipak bile manje od stradanja tijekom Drugog svjetskog rata, a cilj, stvaranje samostalne Hrvatske, uspješno je ostvaren.

U govoru koji je održao na saboru hrvatskih učitelja sredinom 1992. Tuđman je izjavio: *"Ponekad se ne razumije kako se ukupna današnja demokracije u Europi i u svijetu zasniva i uvijek formalno poziva na antifašizam. Prema tome, i naša je zadaća, ako želimo da se što prije i što svrhovitije uklopimo u taj i takav današnji svijet, u taj i takav međunarodni poredak, europski i svjetski, i na nama je također da svoju demokraciju isto tako zasnivamo i na antifašističkom udjelu, odnosno udjelu hrvatskoga naroda u tom antifašizmu na kojemu počiva u stvarnom i formalnom smislu današnja europska i svjetska demokracija"*.

Uz ovo, naveo je Tuđman, postoji još jedan razlog da se antifašistička sastavnica hrvatske povijesti sagleda kao bitna, bez obzira na sve zablude i žrtve koje je komunistička vladavina počinila hrvatskom narodu, odnosno treba znati da su komunisti još prije Drugoga svjetskoga rata, a formalno i kasnije, isticali ideju o pravu hrvatskog naroda na samoodređenje, odnosno na samostalnu hrvatsku državu. U prilog ovoj tvrdnji Tuđman je spomenuo primjer hrvatskih "marksista, komunista, antifašista" koje su vlasti NDH u ljeto 1941. osudile na smrt i smaknule. No, u Tuđmanovoj interpretaciji oni nisu otišli u smrt isključivo zbog komunizma, nego zbog ideala slobodne Hrvatske. Prije smaknuća ti su komunisti na zidu tamnice napisali da oni odlaze u smrt uzdignute glave, jer umiru za stvar radnog naroda, a svoju poruku završili su parolom "Živjela sovjetska Hrvatska!" No, zaključio je Tuđman, to nije bio usklik nekakvoj sovjetskoj i staljinističkoj Hrvatskoj, nego Hrvatskoj koja će se osloboditi iz jugoslavenskog ropstva. Ovakva Tuđmanova interpretacija spomenutog natpisa bila je sasvim u okviru prethodno spomenutih vrijednosti "hrvatskog antifašizma", u skladu s kojima je komunističko-revolucionarna odnosno "sovjetska" sastavnica nekritički zanemarivana, a nacionalna hrvatska sastavnica neutemeljeno preuveličavana.

U govoru prosvjetnim radnicima održanom u listopadu 1996. Tuđman je u vezi s nastavom povijesti u hrvatskim školama naveo da se ona mora odvijati u skladu sa smjernicama na kojima je uspostavljena suvremena hrvatska država, odnosno "pomirbom svega hrvatstva". Kada je riječ o Drugom svjetskom ratu to znači da NDH predstavlja izraz težnji hrvatskog naroda za svojom državom, ali

isto tako treba osuditi njezine zločine. Budući da NDH nije bila u stanju ostvariti “nacionalna demokratska prava” i odlazila je u propast zbog savezništva sa silama Osovine, hrvatski se narod opredijelio za “antifašistički pokret” koji je u Hrvatskoj bio najsnažniji ne samo na području Jugoslavije, nego i u cijeloj Europi. Hrvati nisu pristupili antifašističkom pokretu zbog komunizma, nego zato jer su težili slobodi i ravnopravnosti. Tuđman je zaključio - “da nije bilo NDH ne bi bilo ni zavnoh-ovske Hrvatske”, a bez nje ne bi bilo ni suvremene Hrvatske. Tuđman je to smatrao bitnim istaknuti jer je to “delikatno” i nije jasno ni nekim “zrelim ljudima”, ali je nastavnicima naglasio da je važno da u svome radu o svemu tome poduče mlade hrvatske naraštaje. Ironično bi se moglo zaključiti da zaista ne iznenađuje što ni “zrelim ljudima” nije moglo biti jasno Tuđmanovo “pomirbeno”, a zapravo kontradiktorno i redukcionističko ekvilibriranje između NDH i partizanskog pokreta, koje je uporno težio uklopiti u svoju sliku pozitivnih hrvatskih državotvornih težnji.

U takvim Tuđmanovim interpretacijama i dalje je bilo mjesta za Tita, pri čemu nikada nije zaboravljao istaknuti Titovo “hrvatstvo”. U tom smislu Tuđman je naglašavao da je Hrvatska bila glavno uporište Titovih partizana, dok su u Srbiji prevladavali četnici, odnosno Tito je mogao “računati s Hrvatima, ali ne i sa Srbima”. Zato bi bilo pogrešno smatrati da je za vrijeme Drugog svjetskog rata postojala isključivo NDH, a ne spomenuti snažan hrvatski antifašistički pokret. Tako su se hrvatski komunisti izborili za hrvatsku državnost, iako su kasnije jednim dijelom prihvatili jugoslavenstvo i staljinizam. Zato je Tuđman smatrao da nije slučajnost što su na čelu jugoslavenskog antifašističkog pokreta bile osobe hrvatske nacionalnosti, odnosno Tito i Ivan Ribar, koji su proizašli iz “hrvatskog komunističkog i građanskog političkog života”. Na temelju svega ovoga Tuđman je smatrao da će objektivni sud ocijeniti Tita oštro, kao komunističkog vođu koji je “donio zlo”, ali će se isto tako trebati uzeti u obzir i njegove zasluge. Zanimljiv je i govor kojega je Tuđman održao u srpnju 1996. na konvenciji Hrvatskog svjetskog kongresa koji se održavao na Brijunima. Tuđman je tada spomenuo da se spomenuti skup održava na mjestu koje su u prošlosti posjećivali “njemački, austrijski, talijanski carevi i kraljevi”. No, Brijuni i Istra tada nisu bili u sastavu hrvatske države, a to su postali tek pobjedom “hrvatskih antifašista”. Tuđman se od ove svoje izjave odmah ogradio i ispravno nadodao da je “hrvatski antifašizam” djelovao u jugoslavenskom okviru. No, na čelu tog pokreta bio je Tito, kojega se, naveo je Tuđman, može optužiti i za Bleiburg i za mnogo drugih stvari, ali on je također i zaslužan jer se Brijuni nalaze u sastavu Hrvatske.

Nakon Tuđmanove smrti i silaska HDZ-a s vlasti u dijelu javnog i političkog života Hrvatske zagovarana je “detuđmanizacija”, koja je – prema mome mišljenju – dijelom i provedena. “Detuđmanizacija” je značila “suočavanje” hrvatskog društva s “mračnim mrljama” na kojima je uspostavljena samostalna Hrvatska,

što se primjerice odnosilo na nedemokratske postupke Tuđmana i njegove vlasti i ratne zločine koje je tijekom 1990-ih počinila hrvatska strana. U takvoj atmosferi na oštru je kritiku nailazila i djelomična rehabilitacija NDH koju je Tuđman omogućio u sklopu svoje politike nacionalne pomirbe. Tuđmana je na mjestu hrvatskog predsjednika naslijedio Stjepan Mesić. Mesić je od 1990. do 1994. bio blizak Tuđmanov suradnik, a nakon toga postaje njegov oštri kritičar. Nasuprot Tuđmanovom kompliciranom i kontradiktornom balansiranju između NDH i hrvatskog partizanskog pokreta, a u cilju hrvatske pomirbe, Mesić je oštro odbacio NDH, a podjednako odlučno je u “hrvatskim antifašistima” gledao utemeljitelje suvremene Hrvatske. Za Mesića je razdoblje Tuđmanove vladavine u znatnoj mjeri izjednačeno s obnovom ustaštva, odnosno, kako je naveo u svome govoru iz 2005. godine: *“Problemi s odnosom prema prošlosti počinju u modernoj Hrvatskoj, u njezinim prvim godinama, s bespoštednim sotoniziranjem socijalizma u njegovoj jugoslavenskoj varijanti i s istodobnim diviniziranjem ustaštva kao izvornog i iskrenog hrvatstva”*.⁷

Mesić je 2004. izjavio da je “fasciniran” Titovim djelom, jer je on poveo antifašističku borbu bez koje bi Hrvati nestali. U Titovoj federativnoj Jugoslaviji i s Ustavom iz 1974. Hrvatska je dobila elemente državnosti i na temelju toga i pravo na osamostaljenje od jugoslavenske države. Mesić je priznao da je Titova vlast počinila zločine i nasilja, koja su rezultirala “potocima krvi”, ali je njegovo djelo “veliko” i mora biti prihvaćeno kao temelj na kojem se zasniva suvremena Hrvatska: *“Tuđman je bio opterećen povijesnim mitovima, kraljevima, kontinuitetom hrvatske državnosti... I sve je to u redu, ali bez Narodnooslobodilačke borbe ničeg ne bi bilo i čitava bi priča o hrvatskoj državnosti bila besmislena i isprazna”*.⁸

Očito, ako se uzmu u obzir u ovom prilogu navedene Tuđmanove izjave o Titu i “hrvatskim antifašistima”, onda se može zaključiti da je Mesić nekorektno objašnjavao Tuđmanov odnos prema hrvatskoj povijesti. Jer, sve ono što Mesić navodi kao “doprinos” Tita i “hrvatskih antifašista” suvremenoj hrvatskoj državnosti, zapravo je samo ponavljanje onoga što je i Tuđman neprestano isticao. Zapravo ne postoji gotovo nikakva razlika u Tuđmanovoj i Mesićevoj interpretaciji Tita i “hrvatskog antifašizma”, nego se razlika sastoji u tome što Mesić u potpunosti odbacuje NDH koju je Tuđman djelomično rehabilitirao u sklopu svoje politike nacionalne pomirbe. Kada je Mesić razdoblje Tuđmanove vlasti ocijenio kao vrijeme u kojem je došlo do “diviniziranja ustaštva”, zaboravio je spomenuti da je upravo za vrijeme Tuđmana sastavljena “antifašistička” preambula hrvatskoga ustava i uveden 22. lipanj kao državni “antifašistički”

7 Mesić, *Poruke*, str. 17.

8 Đikić, *Domovinski obrat : politička biografija Stipe Mesića*, str. 165-166.

blagdan. Time je upravo Tuđman institucionalizirao “hrvatski antifašizam”, na čijim je “tekovinama” Mesić tijekom svoga predsjednikovanja uporno ustrajavao.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Za vrijeme socijalističke Jugoslavije uglavnom se nije moglo kritički raspravljati o Titu i o događajima tijekom Drugog svjetskog rata. Postojala je službena crno-bijela podjela na napredne revolucionarne snage i na kontrarevolucionarne snage, “kvislinge” i “sluge okupatora”. Jugoslavenska kriza krajem 1980-ih, raspad postojeće države u ratovima početkom 1990-ih, nastanak novih država, sve to također nije pridonijelo uravnoteženom pogledu na prošlost. Na sve ovo nisu ostali imuni, na ovaj ili onaj način, ni brojni povjesničari, a nesumnjivo su širenju najrazličitijih i često kontradiktornih interpretacija doprinijeli i političari, publicisti, novinari i razni drugi “javni radnici”. Sve se to ogledalo u cijelom nisu novih neutemeljenih i politički motiviranih interpretacija spornih povijesnih događaja.

Tuđman je puno polagao na povijest, na koju se u svojim govorima često pozivao. Vidjeli smo da je inzistirao na tome da su on i HDZ iz prošlosti preuzeli sve “pozitivne” sastavnice hrvatske povijesti, a odbacili “negativne”, pa su tako, smatrao je Tuđman, konačno uspjeli ostvariti samostalnu Hrvatsku. Nasuprot stradanjima i promašajima iz prošlosti, Hrvatska je pod Tuđmanom konačno došla do “kraja povijesti” i ostvarila svoju samostalnost i slobodu. Očito se takva interpretacija ne može smatrati utemeljenom historiografskom raščlambom. Kada je Tuđman iz perspektive samostalne Hrvatske prethodnim hrvatskim političarima, strankama i pokretima pripisivao određene “zasluge” ili im zamjerao “promašaje”, zapravo je zanemarivao da se povijesne čimbenike ne bi trebalo hvaliti ili kuditi iz naknadne perspektive, nego bi trebalo shvatiti okolnosti koje su utjecale na njihove postupke i držanje u određenom povijesnom razdoblju.

Tuđmanova tvrdnja da je NDH bila i izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda za samostalnom državom, može se smatrati utemeljenom. Činjenice pokazuju da su mnogi Hrvati s oduševljenjem dočekali proglašenje NDH, a zatim se, sve do njezina sloma, na njezinoj strani, i u njezinim oružanim postrojbama, nalazio znatan broj Hrvata i bosansko-hercegovačkih muslimana. Ono u čemu je Tuđman griješio bila je njegova sklonost da pokaže razumijevanje za “idealiste” na strani NDH, a da istovremeno NDH oslobodi od “fašizma”, odnosno zločina koje je počinila. Iako Tuđman nije poricao zločine NDH, štoviše više puta je naveo da oni zaslužuju osudu, ipak je vidljiva njegova tendencija da, u nekim slučajevima, te zločine relativizira. Tako je primjerice u govoru iz 1996. izjavio da je NDH izvršila zločine, ali pod pritiskom Berlina i Rima. Očito, uništenje židovske zajednice u NDH može se pripisati ustaškim prihvaćanjem nacističkih

planova o “konačnom rješenju” židovskog pitanja. No, njezina nasilna politika nad srpskim stanovništvom, što je posebno došlo do izražaja 1941. godine, nije izvršeno zbog njemačkog i talijanskog pritiska, naprotiv, bila je riječ o specifično ustaškoj politici, iako je ta politika od 1942. u znatnoj mjeri izmijenjena pokušajem da se Srbi u NDH definiraju kao Hrvati pravoslavne vjere. Kao “olakotna” okolnost Tuđmanove sklonosti da u nekim izjavama relativizira zločine NDH može se uzeti činjenica da je ta relativizacija bila odgovor na srpske tvrdnje o “genocidnosti” hrvatskog naroda, što se uglavnom temeljilo na preuveličanom broju žrtava logora u Jasenovcu. No, iako neki Tuđmanove procjene o broju žrtava Jasenovca, koje su prema njemu iznosile manje od 50.000 ljudi, smatraju revizionističkim umanjivanjem, ipak je ta procjena puno bolje utemeljena od neprestano ponavljanih srpskih tvrdnji o više stotina tisuća žrtava toga logora.

Kada je riječ o Tuđmanovoj interpretaciji partizanskog pokreta, odnosno “hrvatskog antifašizma”, i samog Tita, ona je, smatram, bila u još većoj mjeri redukcionistička nego njegova ocjena NDH. Tuđman je u svojim političkim govorima hrvatske partizane gotovo u potpunosti opisivao kao hrvatske rodoljube i “antifašiste”. Pri tome je gotovo uvijek zanemarivao da oni nisu bili samostalan pokret, nego su djelovali u sklopu jugoslavenskog partizanskog pokreta. Može se reći da su se oni borili za Hrvatsku, ali za Hrvatsku u sastavu Jugoslavije. Za njih Jugoslavija nije bila prijelazna faza prema samostalnoj Hrvatskoj, nego stvaran okvir u kojem treba postojati i hrvatska federalna jedinica.

Titovi suparnici u borbi za vlast u poslijeratnoj Jugoslaviji, četnici, odnosno Jugoslavenska vojska u otadžbini pod vodstvom generala Mihailovića, uglavnom nisu u svoje redove uspjeli privući nesrpske narode. Nasuprot njima, Titov program Jugoslavije koja će biti obnovljena na ravnopravnim osnovama ipak je bio primamljiviji za nesrpske narode. No, ne smije se zaboraviti da se iza poruka o nacionalnoj ravnopravnosti zapravo nalazio komunistički plan o revolucionarnom preuzimanju vlasti, koji je uključivao i oštar obračun sa svim stvarnim i potencijalnim protivnicima revolucije. U tom smislu moglo bi se reći da Titu “rješenje” nacionalnog pitanja nije bio cilj sam po sebi, nego samo važna stepenica koju treba doseći kako bi se mogla provesti revolucija i uspostava komunističke vlasti.

No, Tuđman je u svojim izjavama gotovo uvijek zanemarivao jugoslavenski element Titovog partizanskog pokreta, a i samoga Tita često je percipirao kao *političkog Hrvata*. Tuđman je Titovo nacionalno podrijetlo očito smatrao bitnim za “zasluge” koje je Tito imao za Hrvatsku, davši joj položaj federalne jedinice u obnovljenoj Jugoslaviji. No, Tito zapravo nije bio politički Hrvat, on se kao osoba nije oblikovao u okrilju neke partikularno hrvatske političke opcije ili tradicije koje su postojala početkom 20. stoljeća, nego prije svega u sklopu međunarodnog revolucionarnog komunističkog pokreta. Našavši se na čelu

jugoslavenskih komunista i kasnije, nakon osvajanja vlasti, Tito je po svome djelovanju bio *Jugoslaven*, a ne nekakav brižni hrvatski domoljub koji u Beogradu brine za partikularne hrvatske interese. Točno je da je Tito težio postići ravnotežu među jugoslavenskim republikama, kao što je točno da je nekim svojim potezima slabio srpsku prevlast u Jugoslaviji, ali je podjednako tako istina da mu nikada nije padalo na pamet da Hrvatska može i treba biti nezavisna država. Tito je Hrvatsku vidio isključivo u sastavu Jugoslavije, a Tuđman je to u svojim kasnijim interpretacijama gotovo u potpunosti zanemarivao. Tako bi se moglo reći da je Tuđmanovo insistiranje na Titovom hrvatstvu bilo slabo utemeljeno, a slično vrijedi i za njegovu tvrdnju da "nije slučajno" što se, uz Tita, na čelu jugoslavenskog antifašističkog pokreta nalazio i Ivan Ribar, u Tuđmanovoj interpretaciji predstavnik hrvatskog "građanskog političkog života". Pri tome je Tuđman zaboravio spomenuti da je Ribar nakon Prvoga svjetskog rata bio član Demokratske stranke, koja se isticala u zalaganju za unitarno uređenje jugoslavenske države i zatiranje hrvatske posebnosti u korist stvaranja idealne jugoslavenske nacije.

U svojim interpretacijama "hrvatskih antifašista" Tuđman je često zanemarivao njihov revolucionarni komunizam, iako su ti "antifašisti" svoj uzor imali upravo u Lenjinovom i Staljinovom Sovjetskom Savezu. Tako je i osnivanje Sisačkog partizanskog odreda, do kojega je došlo nakon vijesti o njemačkom napadu na Sovjetski Savez, Tuđman tumačio kao znak "antifašizma" i "hrvatskog rodoljublja", zanemarujući mogućnost da su sisački komunisti osnivanjem partizanskog odreda zapravo krenuli u borbu kojom će pomoći "prvoj domovini socijalizma" na čelu sa Staljinom. Kao što smo vidjeli ni u natpisu "Živjela sovjetska Hrvatska!" iz ljeta 1941. Tuđman nije vidio komunizam ili staljinizam, nego isključivo hrvatsko rodoljublje!

Također je zanimljiva Tuđmanova spremnost da relativizira Titovu odgovornost za masovne likvidacije zarobljenih pripadnika Oružanih snaga NDH krajem rata. Tako je u govoru hrvatskim iseljenicima održanom na Brijunima 1996. Titovu odgovornost za te događaje relativizirao Titovom zaslugom što se Istra i Brijuni nalaze u sklopu Hrvatske. Slična ovoj je i Tuđmanova tvrdnja da su pripadnici Oružanih snaga NDH na kraju Drugoga svjetskoga rata završili na raznim stratištima, dok je "hrvatska partizanska vojska" odvedena u "jugoslavenske kasarne". Pri tome je zaboravio da je i "hrvatska partizanska vojska" prije odlaska na odmor u jugoslavenske kasarne i sama sudjelovala u likvidacijama domobrana i ustaša na istim tim stratištima.

Tuđman je također načinio konstrukt " hrvatstva" partizanskog pokreta koji je u Drugom svjetskom ratu djelovao na područjima koja se grubo poklapaju s današnjim hrvatskim granicama, odnosno partizanskim snagama koje su bile

podređene Glavnom štabu Hrvatske. Tuđman je svoju borbu za dokazivanje hrvatskog učešća u partizanskom pokretu počeo voditi još za vrijeme Jugoslavije, suprotstavljajući se srpskim povjesničarima koji su tvrdili da su Hrvati u razmjerno malom broju pristupali partizanima. Što govore činjenice o sudjelovanju pojedinih jugoslavenskih naroda u partizanskom pokretu? Činjenica je da pobjedu partizana u Drugom svjetskom ratu svojom borbom i žrtvama uglavnom nisu iznijeli ni Srbi iz Srbije, niti Hrvati. Ovi "temeljni" jugoslavenski narodi znatnim dijelom uopće nisu sudjelovali u borbi i pobjedi pokreta koji je uspostavio drugu jugoslavensku državu, što samo po sebi predstavlja svojevrsan paradoks. Tijekom 1941. u Srbiji je podignut ustanak protiv Nijemaca u kojem su sudjelovali i komunisti i rojalisti, odnosno četnici Draže Mihailovića. Nakon gušenja ustanka Tito je svoje djelovanje uglavnom prebacio na područje NDH, gdje je mogao računati na srpsko stanovništvo koje je nesumnjivo bilo naklonjenije obnovi Jugoslavije nego postojanju hrvatske države, dok su ih ustaška protusrpska nasilja dodatno motivirali da pristupe partizanima. Za razliku od toga Srbija je uglavnom ostala pod utjecajem četnika Draže Mihailovića i srbijanske vlade Milana Nedića, a Tito ju je uspio osvojiti tek krajem 1944., uz izravnu sovjetsku vojnu potporu partizanima, koja je posebno došla do izražaja u zauzimanju Beograda.

U tom smislu partizani su zaista bili snažni na području Hrvatske, ali su sve do 1943. većinu partizanskih jedinica popunjavali Srbi, a tek zatim Hrvati u većem broju pristupaju partizanima, iako i do kraja rata udio Srba u tim partizanskim jedinicama ostaje znatno veći od njihovog udjela u ukupnom broju stanovnika. Na početku rata od Hrvata partizanima pristupaju gotovo isključivo članovi Komunističke partije, koji u partizanskim jedinicama, popunjenim Srbima, dolaze na mjesta komandanata i političkih komesara. Iznimku od ovoga pravila čini Dalmacija i Hrvatsko primorje, gdje su komunisti zbog talijanske aneksije i okupacije hrvatskih krajeva mogli u većoj mjeri računati na prototalijanske osjećaje Hrvata što je vodilo njihovom znatnijem pristupanju partizanima, iako ni ono na početku nije bilo masovno.

U tom smislu treba promatrati i Tuđmanovu "kroatizaciju" praznika anti-fašističke borbe u Hrvatskoj. Za vrijeme Jugoslavije kao Dan ustanka naroda Hrvatske slavljen je 27. srpanj. Zapravo je bila riječ o ustanku srpskog naroda, o srpskim ustanicima koji su se pobunili protiv NDH. Tek postupno ta će srpska ustanička masa jednim dijelom postati partizanska vojska pod komunističkim vodstvom, a drugim dijelom prijeći će u četničke jedinice. No, da bi se dao značaj "hrvatskom antifašizmu", umjesto 27. srpnja istaknuto je osnivanje Sisačkog partizanskog odreda. Ne treba posebno isticati da taj odred, koji je u trenutku osnivanja imao oko 15 pripadnika, nije značio nikakav masovni odaziv Hrvata u borbu protiv fašizma, nego isključivo reakciju Hrvata komunista na njemački

napad na Staljinov Sovjetski Savez.

U tom smislu Tuđmanova težnja za dokazivanje "hrvatstva" partizanskog pokreta stoji na slabim temeljima. No, to treba brinuti samo one koji smatraju, a među takve je nedvojbeno spadao i Tuđman, da hrvatskom narodu po svaku cijenu treba osigurati *besprijekornu* "antifašističku" legitimaciju. Ako se uzme u obzir da je NDH proglašena u sklopu Hitlerovog novog europskog poretka, a Hrvati su, zbog povijesnih okolnosti u kojima su se nalazili, dolazak te države pozdravili i znatnim joj dijelom pristupili, onda je posve jasno zašto nisu masovno pohrlili na stranu "antifašizma", a dobrim dijelom mnogi to nisu učinili niti do kraja rata, nego su ostali na strani NDH, smatrajući je svojom državom.

Tuđman je puno puta, kao kasnije i Mesić, odavao zahvalnost Titu zbog jugoslavenskog ustava iz 1974., navodeći da je na temelju tog ustava Hrvatska kasnije izborila samostalnost. U konačnici će međunarodna zajednica, pozivajući se na posljednji jugoslavenski ustav, utvrditi da su granice njezinih republika ujedno i granice novih samostalnih država. No, ako je u posljednjem razdoblju Titove vladavine donesen spomenuti ustav za koji bi mu, prema Tuđmanu i Mesiću, trebali biti zahvalni (iako je teško vjerovati da je namjera onih koji su taj ustav sastavljali bila raspad Jugoslavije), iza Tita ostala je i JNA, koja je trebala "braniti Jugoslaviju". A kako je takva JNA, koju je Tito uzdigao na razinu "političkog subjekta" postupala u razdoblju raspada Jugoslavije, odnosno rata u Hrvatskoj 1991. i Bosni i Hercegovini 1992., dobro je poznato.

Prema nekim mišljenjima Tuđmanova ideja nacionalnog pomirenja Hrvata izvorno potječe od ustaškog pukovnika Vjekoslava Maksa Luburića, za vrijeme rata ozloglašenog zapovjednika koncentracijskog logora Jasenovac, koji je u emigraciji došao do zaključka da se slobodna Hrvatska može ostvariti isključivo ako dođe do pomirenja hrvatskih komunista i ustaša. Tuđman osobno je tijekom 1990-ih izjavljivao da je na ideju o nacionalnom pomirenju došao još dok se tijekom Drugoga svjetskoga rata borio u partizanima, kada je shvatio da se i na suprotnoj strani, na strani NDH protiv koje ratuje, također nalaze hrvatski rodoljubi. Očito je to bilo Tuđmanovo naknadno tumačenje, jer je teško povjerovati da, kao mladi partizan i komunist, mogao imati percepciju pomirenja s onima s kojima je tada ratovao. No, očito je na početku izgradnje samostalne i demokratske Hrvatske trebalo zauzeti određeno stajalište prema svemu onome što se događalo u njezinoj neposrednoj prošlosti, iako je suvremena Hrvatska kao načelno demokratska parlamentarna demokracija i država ravnopravnih građana u suprotnosti i s NDH i s Hrvatskom u razdoblju komunističke Jugoslavije. Tuđman se odlučio za pomirbu, pri čemu je u svojim govorima i izjavama stvorio iskrivljenu i često kontradiktornu sliku prošlosti.

Tuđmanovi kritičari su već za vrijeme njegove vladavine, a i danas, naglašavali

da je njegova koncepcija nacionalne pomirbe dovela do obnove “ustaštva” u suvremenoj Hrvatskoj. No, promatrajući Tuđmanovo nacionalno pomirenje iz današnje perspektive, možda bi se moglo doći i do suprotnih zaključaka. Istina je da je tijekom 1990-ih u Hrvatskoj bilo različitih pojava ekstremizma, koje su se, u nekim slučajevima, iskazivale i isticanjem ustaških simbola i pozivanjem na tradiciju ustaša i NDH. No, tek bi se trebalo istražiti koliko je za takve pojave bio odgovoran Tuđman, a koliko su one bile negativne, ali i posve razumljive posljedice vrlo traumatičnih iskustava koje je hrvatskom društvu nametnuo težak rat koji se tih godina vodio na njezinom teritoriju. S druge strane, unatoč kritika da je Tuđmanovo nacionalno pomirenje obnovilo “ustaštvo” danas bi se, možda, moglo reći da je takva politika istovremeno onemogućila lustraciju bivših komunističkih dužnosnika i pripadnika i suradnika komunističkog represivnog sustava, koja je, u različitim oblicima, provedena u nekim državama bivšeg komunističkog bloka. U tom smislu možda se Tuđman mogao oštrije postaviti prema Savezu komunista Hrvatske, ali on to nije učinio, pa su se komunisti lako preustrojili u današnju Socijaldemokratsku partiju. Uostalom, brojni komunisti prebjegli su u vladajući HDZ, kao što su i brojni policijski dužnosnici iz komunističkog razdoblja i Hrvati oficiri JNA nastavili obavljati iste ili slične poslove u Tuđmanovoj Hrvatskoj. S druge strane, da se Tuđman umjesto za pomirbu opredijelio za lustraciju komunista pitanje je kako bi se ona uopće i mogla provesti, u okolnostima kada je Hrvatska bila ugrožena agresivnom srpskom politikom. Tako bi se moglo zaključiti da su komunisti 1945. oštro obračunali sa svim svojim stvarnim i mogućim protivnicima, dok su tijekom 1990-ih komunističke strukture, upravo zahvaljujući Tuđmanovoj politici nacionalnog pomirenja, znatnim dijelom uključene u strukture nove države.

Kakav su utjecaj Tuđmanovi govori i politika imali na oblikovanje svjetonazora hrvatskih građana tijekom 1990-ih, nemoguće je procijeniti bez nekog opširnog istraživanja. Zaista je teško reći što su sami građani mislili o Tuđmanovoj pomirbi i o njegovim interpretacijama hrvatske povijesti 20. stoljeća. Uvjeren sam da Tuđmanove izjave o Titu i “hrvatskim antifašistima”, iako dosta slabo utemeljene u činjenicama, ipak nisu bile tek isprazne fraze. Smatram da je Tuđman u sve što je govorio iskreno i vjerovao. Da je Tuđman kao hrvatski predsjednik, u potpunosti odbacio komuniste, federativnu Jugoslaviju i Tita, i ocijenio ih kao suprotnost samostalnoj i demokratskoj Hrvatskoj, što su oni i bili, onda bi upravo on trebao zanjekati i dobar dio vlastitoga života, kojega je proveo kao Titov vojnik i vojnik Titove partije. Tuđman na to očito nije bio spreman. Zato je tijekom 1990-ih svoje mlade dane u naknadnom tumačenju prikazivao kao mladenačku zaludenost komunizmom, ali i tada u cilju borbe za hrvatsku slobodu: *“Pristupio sam komunističkoj, marksističkoj partiji mlad i bio sam uvjeren da ću stvoriti raj na*

zemlji i slobodnu Hrvatsku. Tito je pobijedio u Drugom svjetskom ratu, upravo zato što je isticao da se bori za jednakost Hrvatske i pravo naroda na samoodređenje”.

Tuđman je prema Titu očito imao posebnu naklonjenost, i nakon 1990. često je na njega gledao kao na *političkog Hrvata*. Sve to uklapalo se u širu Tuđmanovu sliku hrvatske pomirbe u kojoj je, na kontradiktoran i redukcionistički način pokušavao uklopiti i hrvatske partizane i one koji su se u Drugome svjetskome ratu borili na strani NDH. Očito je svojom pomirbom težio stvoriti jedan beskonfliktan i ujedinjujući pogled na hrvatsku povijest, koji bi, kao pozitivna vrijednosti, bio sastavnica suvremene Hrvatske. No, osim što je Tuđman svojim interpretacijama stvorio iskrivljenu sliku prošlosti, “pomirenje” u konačnici nije ostvario. Uostalom beskonfliktno i jednoznačno tumačenje prošlosti i nije moguće u demokratskom društvu, pa tako ni u današnjoj Hrvatskoj u kojoj je podjela na “crvene” i “crne” i dalje vrlo prisutna. Ta podjela očituje se uglavnom u suprotstavljenim interpretacijama Drugoga svjetskoga rata, a posebno nakon 2000. godine njoj su pridodane i različite interpretacije razdoblja Tuđmanove vladavine. Pri tome nije problem u različitim interpretacijama nego puno više u tome što je hrvatska javnost zapljusnuta poplavom izjava koje često nemaju puno veze s činjenicama, a još manje s njihovim povezivanjem u mozaik koji bi nam dao uravnoteženu sliku hrvatske povijesti 20. stoljeća.

3. SLOVENIJA PO JUGOSLAVIJI

Božo Repe

OBLJUBE IN DEJSTVA O SAMOSTOJNI SLOVENSKI DRŽAVI

Suverena, demokratična pravna in socialna država Slovenija bo temeljila "na človekovih svoboščinah, delu in podjetništvu, na socialni pravičnosti in varnosti za vse, na ekološki odgovornosti ter najboljših demokratičnih slovenskih in evropskih tradicijah."

Iz izjave Skupščine Republike Slovenije o dobrih namenih,
sprejete 21. novembra 1990¹

To ni prispevek o tem, ali bi bilo bolje ostati v Jugoslaviji kot se osamosvojiti. Gotovo je bila za Slovence kot narodna skupnost osamosvojitvev kljub sedanjí krízi, in za številne posameznike in družbene skupine tudi brezperspektivnosti, boljša. Še bolj natančno, pravočasna osamosvojitvev. Kaj bi se dogajalo v nekakšni razpadajoči Jugoslaviji, si lahko predstavljamo ob primeru Sirije in podobnih držav; kot je nekoč za TV Slovenijo rekel Helmut Kohl, ki se je rad primerjal z Bismarckom in ga tudi navajal: »Kadar se bog sprehodi med ljudmi, ga je treba pocukati za rokav.« Tovrstne razprave so tudi sicer z zgodovinopisnega stališča

¹ Poročevalec Skupščine Republike Slovenije, posebna številka, 11. 12. 1990.

nesmiselne: zgodovinar nima na voljo laboratorija, da bi preigraval komponente in ugotavljal, kakšni procesi bi se odvijali, če bi kakšna umanjkala, bila dodana ali bi se spremenila. Vemo pa tudi, da se po vsakem družbenem prevratu vladajoča garnitura na njem utemeljuje in ne želi kreirati zgolj sedanjosti in prihodnosti, pač pa tudi preteklost. Prejšnje stanje nenadoma postane absolutno črno, totalitarno, stanje po prevratu pa svetlo in izven vsakega dvoma. V tem se politična retorika po vstopu v kraljevo Jugoslavijo, po nastanku socialistične Jugoslavije in po osamosvojitvi prav nič ne razlikuje. Morda v izrazoslovju ali pa še to ne.

To pa vsaj zgodovinarjev, pa tudi drugih humanistov in družboslovcev ne bi smelo odvrniti od primerjav med obljubljenim in uresničenim. Dokazano dejstvo je, da so bili ljudje v nasprotju s političnimi elitami po vsakem prevratu tudi vsakič znova razočarani. Obdobje po osamosvojitvi in tudi po vstopu v EU v tem ni izjema.

Ima pa zastavljanje takih vprašanj v Sloveniji neizbežno tudi ideološko konotacijo.

Na problem je mogoč pogled z dveh vidikov:

1. Ocene in samoocene o vlogi Slovenije v razpadu Jugoslavije.
2. Tedanje napovedi, predpostavke in obljube z današnjega vidika.

Ocene in samoocene o vlogi Slovenije v razpadu Jugoslavije lahko časovno razdelimo na tedanje (aktualno-politične) in kasnejše (deloma politične deloma družboslovne, humanistične, zgodovinske in druge.) Tedanje ocene velikega dela jugoslovanske javnosti, politikov, novinarjev in drugih piscev (z delno izjemo Hrvaške) so bile, da se je Slovenija želela odcepiti in da bo to povzročilo razpad Jugoslavije. Ocene, kdaj naj bi se ta proces začel, so bile različne. Najpogosteje vidijo začetek v približno sočasnem vzponu nacionalne (nacionalistične) opozicije v Sloveniji in v začetku reformističnih procesov v ZKS z nastopom Milana Kučana. Nekateri ocene sicer izhajajo s stališča, da je bila odcepitev cilj vseh poveljnih slovenskih političnih garnitur. Oceno o krivdi Slovenije je (z niansami v interpretaciji) v času razpadanja Jugoslavije prevzel tudi velik del evropske politike in diplomacije, še bolj je to veljalo za ZDA. Ta interpretacija je zanemarjala notranje procese v Jugoslaviji, na katere je lahko Slovenija vplivala le deloma ali pa sploh ne, pa tudi zunanje-politične (konec hladne vojne, propad socializma, razpadanje vzhodnoevropskega bloka in Sovjetske zveze, integracijski procesi v Evropi). Kasneje se je to stališče zaradi nadaljevanja vojne v Jugoslaviji in še posebej zaradi intervencije sil Nata proti Miloševiću (1999) začelo spreminjati in Milošević je (tudi zaradi smrti Franja Tuđmana in Alije Izetbegovića, preden ju je doseglo haško sodišče) postal glavni krivec za krvavi razpad Jugoslavije. Slovenski način osamosvojitve je za nazaj postal sprejemljiv, Slovenija pa celo v očeh tistih diplomatov, ki so njeni osamosvojitvi nasprotovali, uspešna zgodba.

Ob desetletnici osamosvojitve so npr. v Slovenijo prišli nekateri glavni evropski akterji tedanjega dogajanja, takratni zunanji ministri Avstrije, Nemčije in Italije Alois Mock, Hans Dietrich Genscher, Gianni de Michelis. De Michelis, ki je slovenski samostojnosti izrazito nasprotoval in je zatrjeval, da Slovenija, če se osamosvoji, še desetletja ne bo priznana (čeprav je kasneje celo prejel slovensko državno odlikovanje), je ob desetletnici slovenske samostojne državnosti dejal: »Zelo ponosen sem, da sem sodeloval pri slovenski neodvisnosti. Bili smo različnih mnenj o primernosti časa, o vodenju procesa, vendar to ne pomeni, da nisem bil popolnoma naklonjen neodvisnosti.«²

Kljub spremenjenemu pogledu v mednarodni politiki pa je stališče o slovenski krivdi za razpad Jugoslavije ali vsaj odgovornosti še vedno pogosto, v odnosu med Slovenijo in bivšimi jugoslovanskimi republikami pa pomembno, večkrat celo odločilno določa medsebojno politiko. Pogled na razpad Jugoslavije tudi še vedno povzroča spore. Zadnji tak oživiljeni primer je sicer neobstoječi »tajni pakt Milošević – Kučan«, ki naj bi ga sklenila januarja 1991 (v resnici je šlo za javno srečanje slovenske in srbske delegacije 24. januarja 1991, o katerem so poročali mediji, sprejeta pa je bila skupna izjava, glede katere sta se interpretaciji obeh strani razlikovali).³ Dogovor naj bi potrdila tedanji predsednik slovenske skupščine France Bučar in zunanji minister dr. Dimitrij Rupel avgusta 1991 med (v resnici tajnim) obiskom pri Dobrici Čosiću v Beogradu.⁴ Tezo, ki odgovornost za razpad Jugoslavije in krvave vojne pripisuje Sloveniji, je po kontroverznem hrvaškem politiku in Tuđmanovem svetovalcu dr. Slavenu Letici nekritično povzel novinar Blaž Zgaga, ki zagovarja tezo, da sta se Milošević in Kučan na škodo Hrvaške in Bosne in Hercegovine dogovorila, da Slovenija lahko mirno odide iz Jugoslavije, Slovenija pa da je Srbiji priznala pravico, da vsi Srbi živijo v eni državi, torej pravico do Velike Srbije.⁵ V resnici sta si BiH delila na sestankih v Karadorđevu in Tikvešu marca in aprila 1991 Tuđman in Milošević, kar je že dolgo splošno znano in z različnimi pričevanji akterjev potrjeno zgodovinsko dejstvo. Zgaga sestanek – sicer enega od številnih sestankov slovenskega vodstva s predstavniki drugih republik in federacije, na kateri so poskušali doseči sporazum o konfederativni Jugoslaviji – označuje za »umazan sporazum«, »dan, ki je spremenil usodo Jugoslavije« ipd.⁶ Poleg Letice se sklicuje tudi na razne spomine, novinarske članke, intervjuje, dokumentarne oddaje in podobne zapise, iz katerih je izbral tiste dele, ki Sloveniji pripisujejo odgovornost za razpad Jugoslavije (ali pa jih Zgaga

2 <http://4d.rtvsllo.si/arhiv/20-letnica-osamosvojitve/107235430>. Dostop 4. 10. 2014

3 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II, dok. 64*, 261.

4 Repe, Slovensko-srbski pakt, *Mladina*, 18. 10. 2013.

5 Zgaga, Kdo je pomagal odpreti vrata pekla? *Dnevnik : Objektiv*, 22. 2. 2014. (<http://www.dnevnik.si/objektiv/v-objektivu/kdo-je-pomagal-odpreti-vrata-pekla#>). Glej tudi <http://www.cpns.si/aktualno/kdo-je-pomagal-odpreti-vrata-pekla-in-pri-tem-se-zasluzil/#more-181>.

6 Prav tam.

tako interpretira), ne navaja pa nobenih primarnih virov. Ob tem trdi tudi, da je Slovenija izolirana od mednarodnih informacijskih tokov, da zato resnica tujih analitikov jugoslovanskega dogajanja ostaja skrbno skrita, slovenska javnost pa da pozna le mite o osamosvojitvi, da je sam »prikazal zgolj informacije o slovenski vlogi pri razpadu Jugoslavije, ki so bile objavljene pri mnogih uglednih svetovnih založbah in medijih, a so bile doslej v Sloveniji zamolčane«. ⁷ (V resnici ima dela, ki jih navaja, vsaka večja slovenska knjižnica, ali pa so dostopna preko spleta, pomembnejša tuja pa so tudi prevedena v slovenščino). Njegove trditve so povzročile vrsto odgovorov in polemik v marcu in aprilu 2014 najprej v časopisu Dnevnik in nato še enkrat v časopisu Delo julija in avgusta 2014. V Delu je sicer v ospredju intervju Anuške Delić z Antonom Peinkihherjem, nekdanjim vodjem obveščevalnega oddelka na ministrstvu za obrambo, 21. julija 2014, ki je Janšo (tudi Bavčarja) obtožil, da je bil na napad JLA popolnoma nepripravljen in da je septembra 1990 začel pošiljati na Hrvaško zelo kakovostno avtomatsko orožje, protiletalsko in protioklepno orožje, ki je bilo v lasti TO in policije. To je bila posledica dogovora iz avgusta 1990, ki so ga na Kočevskem sklenili Janša, takratni republiški sekretar za notranje zadeve Igor Bavčar, tedanji hrvaški obrambni minister Martin Špegel in tedanji hrvaški notranji minister Josip Boljkovac, orožje pa so pošiljali do spomladi 1991. Peinkihher je ocenil, da so bila to huda kazniva dejanja, saj je Janša ogrožal bojno sposobnost Teritorialne obrambe in s tem varnost Slovenije. (Janša sicer za razoroževanje TO, kot je znano, že več kot dve desetletji obtožuje Kučana in Predsedstvo Republike Slovenije, ker naj maja 1990 ne bi pravočasno preprečili ukaza o skladiščenju orožja TO v vojašnicah JLA). Peinkihher sicer kritično govori tudi o drugih Janševih dejanjih kasneje (prodaji orožja, zlorabi vojaške obveščevalne službe in vojske v politične namene, »odkritju« orožja na mariborskem letališču, Depali vasi). Intervju je izzval polemiko med osamosvojitelji (Bavčar, Janša, Lovšin, Peterle proti Peinkihherju), Zgaga ga je izkoristil za ponovitev svojih tez iz Dnevnika, na njegovo pisanje pa se je med drugim (kot tudi že v Dnevniku) odzval tudi Kučan. ⁸

Zgodovina slovenskega osamosvajanja seveda ni črno-bela in v njej je mnogo protislovij. Ne nazadnje je slovenska politična elita v Izjavi o dobrih namelih, sprejeti tik pred plebiscitom, dala naslednjo obljubo: "*S tem sprejema Republika Slovenija svoj delež odgovornosti za demokratizacijo na celotnem področju sedanje Jugoslavije tudi pred mednarodno javnostjo.*" ⁹ Ni mogoče reči, da se s pogajanjem in na različne druge načine (ne nazadnje z legalističnim pristopom k osamosvojitvi) ni trudila za to. So pa bili pogledi na Jugoslavijo in na prihodnost Slovenije v

7 Prav tam.

8 <http://www.delo.si/zgodbe/ozadja/anton-peinkihher-jansa-je-razorozeval-slovenijo.html>. Zbirno celotno polemiko v Delu gl. <http://www.delo.si/assets/info5/20143007/spopad/osamo.html>

9 *Poročevalec Skupščine Republike Slovenije*, 11. 12. 1990.

njej različni. Ne nazadnje je že plebiscitno vprašanje puščalo odprto vprašanje, ali naj Slovenija doseže samostojnost in neodvisnost znotraj Jugoslavije ali zunaj nje. V razpravi o tem, kaj naj bo zapisano na glasovalnem lističu: samo vprašanje »Ali ste za samostojno in neodvisno Slovenijo?« ali pa konkretnije: federacija v tedanji obliki, konfederacija, ali pa samostojna Slovenija brez povezave z drugimi jugoslovanskimi republikami, je bil po intenzivnih strankarskih pogajanjih in razpravah v poslanskih klubih na drugi seji ustavne komisije 21. novembra 1990 dosežen konsenz. Vprašanje na glasovalnem lističu naj bi se po prvi varianti glasil: »Ali naj Republika Slovenija postane neodvisna država«, po drugi pa naj bi bilo v oklepaju dodano še: »Ali naj se Republika Slovenija izloči iz SFRJ?« Ta drugi del, ki bi odločitev nedvoumno konkretiziral, je bil potem izpuščen.¹⁰ Prav tako se je skozi celoten proces osamosvojitve kazala razlika med konsenzualnim, rešitvi znotraj Jugoslavije (ali dogovornemu odhodu) naklonjenim delom politike (Kučan, Predsedstvo RS, ZKS-SDP, ZSMS-LDS) in radikalnim delom politike, ki je hotel enostransko odcepitev (del Demosa). Najbolj radikalni del je predstavljal dr. Jože Pučnik, takratni predsednik Demosa. Njegova ostra drža je (iz razumljivih osebnih razlogov, to je obsodbe na dolgoletni zapor zaradi kritičnega pisanja v Reviji 57 in Perspektivah) izhajala iz protikomunizma in protijugoslovanstva. Razmer v Jugoslaviji tudi ni dobro poznal, niti ni imel stikov s tamkajšnjimi politikami, doma pa je njegova funkcija, omejena na predsedovanje Demosu, v odnosu do nosilcev oblasti delovala vedno bolj anahronistično. V kontekstu take politike je bila tudi njegova zmagoslavna in medijsko odmevna izjava po plebiscitu: "Jugoslavije ni več, Jugoslavije ni več! Gre za Slovenijo!"¹¹ Ta izjava sicer ni bila prva njegova neposredna negacija Izjave o dobrih namenih. Pučnik je v nasprotju z Izjavo o dobrih namenih in v obrambo nacionalno čiste Slovenije – taka naj bi postala iz ekonomskih razlogov – nastopil že pred plebiscitom, 17. decembra 1990 v Ljutomeru.

V plebiscitu in odcepitvi je videl možnost za ustvaritev nacionalno čiste države, za »očiščenje« Slovenije prišlekov iz drugih jugoslovanskih republik, kar je utemeljeval z »ekonomskimi« razlogi: »Ne delajmo si utvar, kajti tukaj ne gre za nacionalno, ampak socialno vprašanje ... Osebnost nasprotujem avtomatskemu prevzemanju zatečenega stanja z dnem plebiscita. Če hočemo v republiki Sloveniji zagotoviti trdno socialno strukturo, bomo namreč morali uvesti nekakšna merila pri dajanju državljanstva. Ne pojdemo v navidezno demokratičnost, s katero bi ustvarili probleme, ki jih potem ne bi mogli reševati. Zavedati se moramo, kaj je v okviru Slovenije po socialni plati mogoče reševati in kaj ne – nacionalna plat vprašanja je namreč drugotnega pomena. Tukaj si urejamo skupnost, ki si od

¹⁰ Repe, *Jutri je nov dan*, str. 187–197.

¹¹ <http://4d.rtvsl.si/arhiv/slovenski-plebiscit/91871917>

vsega začetka mora zagotoviti življenjske pogoje, pripravljeni moramo biti, da dediščino jugoslovanske federacije, morda tudi na neljub način, odpravimo ... Treba bo izračunati – tudi demografsko – kakšni posledični problemi bi lahko nastali v petih ali desetih letih skupaj z zahtevami po kulturni avtonomiji. Osebnost bom z vsem vplivom, ki ga imam v socialdemokratski stranki, zavzemal za to, da v Sloveniji ne bodo nastali problemi, podobni kninjskim. Knina v Sloveniji ne maramo in danes imamo možnost, da te stvari humano, socialno in pravno demokratično rešimo. Tu ne sme biti nobenih gnilih kompromisov in nobene mitingaške demokratičnosti, ki bi nam ustvarila težave, s kakršnimi se srečujejo Angleži, Francozi, Nemci in ostale države, ki so obstajale v kolonialni dobi. Slovenija se s temi dodatnimi problemi po mojem ne sme obremenjevati.«¹² Zborovanje v Ljutomeru je bilo eno številnih, za katere so se dogovorili politiki obeh taborov in na katerih so nastopali skupaj v propagandi plebiscita, a je bil Pučnik s svojim stališčem povsem v nasprotju z drugimi, tudi Demosovimi govorniki. Rajko Pirnat je npr. zagovarjal stališče, da morajo Neslovenci, ki imajo v Sloveniji stalno bivališče, imeti pravico do izbire, ali bodo vzeli slovensko državljanstvo ali ne, tisti, ki bodo prišli po plebiscitu, pa bodo imeli status tujca. Podobno stališče je zagovarjal Miran Potrč iz SDP, Dimitrij Rupel pa je menil, da si bo slovenska država predvsem prizadevala, da bo vsem državljanom ne glede na narodnost zagotovila človekove pravice na evropski ravni, položaj na tem področju pa bi po osamosvojitvi moral ostati enak ali še boljši.¹³

Pučnikov cilj selektivnega podeljevanja državljanstev sicer ni uspel, je pa odraz dobil v t. i. izbrisu tistih prebivalcev iz nekdanjih republik, ki niso zaprosili za slovensko državljanstvo.¹⁴

12 Biščak, Hribar, Malovrh, Pojbič, Štok, Slovenija ne more več čakati, *Delo*, 17. 12. 1990, str. 2.

13 Prav tam.

14 Gre za prebivalce nekdanjih jugoslovanskih republik, ki jih je Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije pod vodstvom Igorja Bavčarja in državnega sekretarja Slavka Debelaka 26. februarja 1992 izbrisalo iz registra stalnih prebivalcev Republike Slovenije in jih preneslo na seznam tujcev. Skupno število izbranih je bilo 25.671. Čeprav je Slovenija ob plebiscitni odločitvi za samostojnost decembra 1990 prebivalcem iz drugih republik nekdanje Jugoslavije, ki so imeli stalno prebivališče v Sloveniji, jamčila vse pravice, je to izpolnila le deloma. Tiste prebivalce in njihove otroke, ki niso zaprosili za slovensko državljanstvo, ali jim ga iz različnih razlogov ni uspelo dobiti, je z izbrisom iz registra stalnega prebivalstva spravila v strahovite osebne stiske, saj so jim uničili dokumente, niso mogli dobiti zaposlitve, zdravstvenega zavarovanja, niso se mogli šolati ... Ustavno sodišče je februarja 1999 izbris označilo za nezakonit. Aprila 2003 je dodatno presodilo, da je treba izbrisanim, ki so že pridobili dovoljenje za stalno prebivanje v Republiki Sloveniji, s posebnimi (dopolnilnimi) odločbami Ministrstva za notranje zadeve, priznati, da jim dovoljenje za prebivanje velja tudi za nazaj, od dneva izbrisa dalje. Ta odločba ni bila uresničena sedem let. Ministrstvo za notranje zadeve RS je spisalo nekaj spornih predlogov zakona, ki niso bili sprejeti, zahtevanih pa je bilo tudi več referendumov, ki naj bi izvršitev odločbe preprečili, a jih je Ustavno sodišče zavrnilo. Leta 2004 bil izpeljan referendum o Tehničnem zakonu, ki naj bi uredil pravice izbranih. Na njem so volilni upravičenci z 31,45 % volilno udeležbo s 94,68 % glasovali proti sprejemu zakona, v glavnem pa je bila v javnosti vzpostavljena ideološka interpretacija politične desnice, češ da so izbrisani nasprotovali osamosvojitvi Slovenije, da so kalkulirali, da so med njimi pripadniki JLA, ki

V političnih interpretacijah desne politike, pa tudi nekaterih piscev, povezanih s tem polom, se sicer prav Pučnikovemu radikalizmu pripisuje uspeh za osamosvojitve. V že kar patoloških interpretacijah zlasti Janeza Janše in njegovega kroga pa naj bi bila osamosvojitve izpeljana tudi v boju s projugoslovanskimi "domaćimi izdajalci" na čelu z Milanom Kučanom, o čemer je izšlo kar nekaj knjižnih lepljenk.

Slovenski notranji tok v procesu osamosvojitve (nacionalizem, ki se je pri tem kazal, in ki, kot kaže primer izbrisanih, ni bil zgolj »pasiven« in tudi prebivalci iz nekdanjih jugoslovanskih republik v Sloveniji nimajo statusa manjšine), kasnejše in sedanje polemike, ne nazadnje pa tudi današnji dvoični odnos Slovenije do podobnih pravic drugih narodov, kot jih je ob osamosvojitvi zahtevala sama, pa ne spreminjajo temeljnih zgodovinskih ugotovitev. Mednje sodi dejstvo, da je Slovenija skušala preoblikovati Jugoslavijo in da je v to vložila veliko politične energije in tudi finančnih sredstev, a je bila pri tem neuspešna. V slovenski politiki je bil sprejet koncept razdružitve (določen v slovenskem predsedstvu), ne pa odcepitve, ki mu je na koncu pritrdila tudi t. i. Badinterjeva komisija.¹⁵ Ponujeni konfederativni model razen pri Hrvatih ni bil sprejet pri nikomer, kar dokazujejo številni sestanki republiških vodstev in federalnih organov, tako partijskih kot državnih, med januarjem in junijem 1991. V nekakšni reducirani obliki sta se koncepta »asimetrične federacije« oprijeli še Bosna in Hercegovina in Makedonija, a prepozno. Pričakovati, da bi Slovenija s tem, da bi ostala v Jugoslaviji, lahko preprečila njen razpad in krvave vojne, ki so sledile, pomeni veliko nerazumevanje tedanjih razmer, ki so jih v resnici določali srbsko-albanski in srbsko-hrvaški odnosi ter hrvaška in srbska težnja po delitvi Bosne in Hercegovine, hkrati pa tudi prizadevanja vrha JLA, da (ponovno centralizirano) federacijo (kot so jo razumeli vodilni generali) ohrani za vsako ceno. Pripisovanje odgovornosti za razbitje Jugoslavije Sloveniji torej izhaja bodisi iz opravičevanja

je napadla Slovenijo ipd. Nekateri izbrisani so se pritožili na Evropsko sodišče za človekove pravice in junija 2012 je to v sodbi v zadevi Kurić in drugi proti Sloveniji odločil proti Republiki Sloveniji, ker je ta kršila pravice izbrisanih v 8. členu (pravica do varstva zasebnega in družinskega življenja), 13. členu (pravica do učinkovitega pravnega sredstva) in 14. členu (prepoved diskriminacije) Evropske konvencije o človekovih pravicah. Sodišče je Sloveniji naložilo, da v enem letu pripravi poseben mehanizem za priznavanje odškodnine izbrisanim prebivalcem. Šestim (od desetih) pritožnikom je bila priznana tudi odškodnina za nematerialno škodo. Sodba je dokončna in se nanjo ni možno pritožiti. Za pravice izbrisanih so si zelo prizadevali posamezni novinarji, nevladne organizacije, pravnik Matevž Krivic, izbrisani sami, ki so se desetletje po izbrisu organizirali v društvo, in Mirovni inštitut, ki je o tem izdal tudi vrsto strokovnih publikacij v slovenskem in angleškem jeziku. Gl. Kogovšek, Zorn, Pistotnik, Lipovec Čebren, Bajt, Petković, Zdravković, Brazgotine izbrisa.

¹⁵ Komisija tedanje Evropske skupnosti (imenovana po francoskem ustavnem pravniku Robertu Badinterju), ki je 7. decembra 1991 ugotovila, da se Slovenija in Hrvaška nista odcepili, pač pa, da je Jugoslavija razpadla. Badinterjeva komisija je priznala pravico jugoslovanski republikam do državnosti (to so tako že imele na osnovi Ustave SFRJ iz leta 1974), če izpolnijo pogoje, ki jih je komisija postavila.

politikov iz nekdanjih jugoslovanskih republik (na Hrvaškem zlasti Tuđmana) ali diplomatov tujih držav, ki svoje naloge niso izpolnili (!) bodisi iz nepoznavanja tedanjih razmer bodisi iz specifičnih interesov (osebnih, medijskih).

Teza o Sloveniji kot "razbijalki Jugoslavije" v slovenski humanistični in družboslovni stroki sicer nima velikega odmeva. Enako sicer velja za referenčno tujo znanstveno literaturo. Središče ideoloških in političnih polemik o osamosvojitvi in demokratizaciji se v Sloveniji vrti okrog drugega vprašanja, vprašanja zaslug in posledično političnega kapitala, ki ga je iz tega še vedno mogoče potegniti. Ravnanja nekaterih osamosvojiteljev, tedanja ali kasnejša, ki so z leti prišla na dan (čeprav kot npr. trgovina z orožjem zaradi ustvarjenih močnih mrež v policiji, tožilstvu in sodstvu niso doživela sodnega epiloga, še političnega ne), pa obsodbe nekaterih vodilnih zaradi korupcije ali gospodarskega kriminala (Janša, Bavčar) so osamosvojitveno dejanje relativizirala, hkrati pa tudi okrepila politični in ideološki boj med akterji glede interpretacije in med drugim tudi delitve na različne, nasprotujoče si veteranske organizacije, bojkotiranje državnih proslav in (ali) organiziranje lastnih. Kljub temu je državno-medijski odnos do osamosvojitve postal ritualen, z medijsko utečenim vrednotenjem, proslavami in drugimi oblikami spominjanja. Med akterji pa se medsebojni odnos določa skoraj izključno s stališča poosamosvojitvenih, zlasti pa (vsakokratnih) aktualnih razmerij. Gledano v celoti se odnos do osamosvojitve nekako vrti v trikotniku političnih polemik: mitiziranega pogleda na osamosvojitve, ki ga je ustvaril del zlasti elektronskih medijev in (večinoma desni del) akterjev, ter prizadevanj (večjega dela) zgodovinopisja, da bi prikazalo kritično in objektivno vzročno-posledično sliko o tedanjem dogajanju. Opazno prelomnico v splošnem vrednotenju je prinesla kriza, ki je izostrila pogled na samo osamosvojitve, še bolj pa na zgrešene procese v več kot dvajsetletni zgodovini samostojne Slovenije, (sicer v manjši meri) pa tudi okrepila kritičen odnos do EU, kar del nekritično servilne politike običajno označuje za »evroskepticizem« in »jugonostagijo.«

TEDANJE NAPOVEDI, PREDPOSTAVKE IN OBLJUBE Z DANAŠNJEGA VIDIKA

Tedanje razprave, napovedi, predpostavke in obljube pa tudi strankarski programi so izhajali iz prepričanja, da Slovenija ne sodi v balkanski civilizacijski krog, pač pa v (srednje) evropskega, da bo Slovencem v samostojni državi bistveno boljše, ker denar ne bo odtekal v Beograd. Imela naj bi učinkovito kapitalistično gospodarstvo, v katerega naj se politika ne bi vtikala, bistveno manj naj bi dajala za vojsko, kot je morala za JLA, bila naj bi celo nevtralna ali brez vojske,

neprimerno manj naj bi bila zadolžena, standard naj bi bil višji. S samostojno državo naj bi se znebili histerizacije političnega prostora in permanentnih izrednih razmer, večstrankarstvo naj bi avtomatično prineslo tudi demokracijo, skratka, Slovenija naj bi bila na vseh področjih, od šolstva, kulture, medijev in vseh drugih družbenih segmentov bistveno na boljšem. Postala naj bi nekakšna "balkanska Švica.«

Nekaj tovrstnih obljub primerjajmo z realnim stanjem:

Odhod iz balkanskega civilizacijskega kroga, samostojnost in Evropa

»V odnosu do drugih sistemov naj bi sicer uveljavljali svojo lastno specifično (kulturno, gospodarsko, politično) avtonomijo in samobitnost, vendar ne s takšnim izključevanjem, ki bi nas vodilo v stagnacijo.«¹⁶

»Zavzemamo se za enake pravice do učenja lastnega jezika in kulture, kot jih imajo Slovenci, tudi za Italijane, Madžare in Rome... Možnost in pravico pripadnikov ostalih narodov do fakultativnega pouka v okviru osnovne šole za dodatno učenje slovenščine in spoznavanje lastne kulture in jezika.«¹⁷

Skupščina Republike Slovenije... »zagotavlja vsem pripadnikom drugih narodov in narodnosti pravico do vsestranskega kulturnega in jezikovnega razvoja, vsem s stalnim bivališčem v Sloveniji, pa da lahko pridobijo državljanstvo Slovenije, če to želijo.«¹⁸

»Pripravljeni moramo biti, da dediščino jugoslovanske federacije, morda tudi na neljub način, odpravimo.«¹⁹

Tu imamo opraviti z dvojnimi protislovjem. V političnem smislu Slovenija funkcionira na zelo podoben način kot nekdanje jugoslovanske republike. Ne samo osamosvojitve, tudi vstop v EU – razen formalnih »prilagoditev«, to je prepisovanje evropske zakonodaje – ni prinesel bistvenih razlik. Obvladujejo jo partitokracija, odtujenost političnega razreda od ljudstva, klientelizem in korupcija, kar vse mnogo bolj spominja na Kraljevino Jugoslavijo kot na socialistično jugoslovansko državo. Po drugi strani pa je odhod iz »balkanskega civilizacijskega kroga« pomenil intelektualno in kulturno osiromašenje. Ni bil avtomatično zamenjan z evropskim ne v kulturnem in ne v intelektualnem smislu. Filmskim, gledališkim in drugim umetnikom se je horizont skrčil z dvajset milijonov na dva. Nekdanji jugoslovanski intelektualni kulturni utrip, vključno

16 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije II*, dok. 31, str. 132; programska izhodišča Slovenske demokratične zveze, v katerem so predstavljeni pogledi na »dolgoročne cilje in usmeritve naše družbe«.

17 Repe: *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije II*, dok. 33, str. 149; programska izhodišča Socialdemokratske mladine iz februarja 1989.

18 *Poročevalec Skupščine Republike Slovenije*, posebna številka, 11. 12. 1990, Izjava o dobrih namenih.

19 Biščak, Hribar, Malovrh, Pojbič, Štok, Slovenija ne more več čakati, *Delo*, 17. 12. 1990, str. 2; izjava dr. Jožeta Pučnika na zborovanju v Ljutomeru.

s polemikami, ni bil zamenjan z evropskim. Slovenskih intelektualcev, z izjemo Slavoja Žižka, v evropskih časopisih ne boste našli. Kaj šele na naslovnica! Slovenski politiki v EU, vključno z 8 poslanci med 766 ne pomenijo nič, razen če ne gre – kot v primeru Evropske ljudske stranke – za ideološko in politično zaščito svojih inkriminiranih lokalnih voditeljev in za žaljivo dociranje slovenski družbi. (V sedanji evropski realnosti npr. romunske političarke poučujejo Slovence o demokraciji). Slovenski pravniki ne sodelujejo pri nastajanju ne evropske ustavne ureditve ne kazenskega in drugega prava.²⁰ Če za slovensko politiko do Jugoslavije vsaj od konca petdesetih let 20. stoletja lahko brez težav dokažemo, da je temeljila na »intelektualnem nacionalizmu« (tega sicer Thomas Piketty vidi kot glavno grožnjo EU²¹), lahko prav tako rečemo, da je temelj slovenske politike do EU od vstopa leta 2004 do danes praktično popolna servilnost in iskanje sinekur za posamezne politike, ne pa zaščita slovenskih nacionalnih interesov, kot je bilo to v Jugoslaviji.

Hkrati je za večino Slovencev po raziskavah javnega mnenja nekdanji srbohrvaški jezik še vedno njihov prvi tuji jezik. Polovica Slovencev se vsako poletje preseli na Hrvaško. Pevci z Balkana vsaj enkrat na mesec napolnijo slovenske dvorane, tudi največje. V Beograd ali v Gučo na srečanje »trubačev« vozijo avtobusi vsako leto na deset tisoče Slovencev.

Vsa devetdeseta leta je Slovenija vodila zunanjo politiko v slogu »stran od Balkana« in načrtno želela ustvarjati vtis, da nima nič z nekdanjo Jugoslavijo. V času vlade Boruta Pahorja (7. 11. 2008–10. 2. 2012) se je to začelo spreminjati, a prepozno in zgolj na ravni t. i. fototerminov. Nezaupanje iz časa razpada države, dolgovi Ljubljanske banke,²² zaradi katerih je bila slovenskemu kapitalu zaprta pot v nekdanje jugoslovanske republike, protislovna in nekonsistentna zunanja politika je ustvarila nezaupanje, ki ga desetletja ne bo mogoče preseči. V nekdanji

20 Bavcon, Intervju. *Dnevnik: Objektiv*, 23. 11. 2013, str. 9–11.

21 Piketty, Intervju. *Dnevnik: Objektiv*, 4. 10. 2014, str. 9–11.

22 Ljubljanska banka, ena redkih bank, ki je imela poslovalnice tudi po drugih jugoslovanskih republikah, varčevalcem v novonastalih državah po osamosvojitvi Slovenije in preoblikovanju v Novo Ljubljansko banko njihovih vlog ni hotela izplačati, češ da so del nasledstvene bilance nekdanje Jugoslavije. Slovenska politika je pri tem stališču vztrajala (izjema je bil predsednik RS Milan Kučan, ki si je zaradi stališča, da mora banka vloge izplačati večkrat, nakopal javne kritike), dokler ni 17. 7. 2014 Veliki senat Evropskega sodišča za človekove pravice (ESČP) dokončno razsodil v t. i. zadevi Ališić (tožba treh tako imenovanih starih deviznih varčevalcev, ki so imeli prihranke v Ljubljanski banki – Glavni podružnici Sarajevo oziroma Investbanki v Tuzli). Sodišče je razsodilo, da sta Slovenija in Srbija odgovorni za kratenje njihove pravice do varstva premoženja in pravice do učinkovitega pravnega sredstva. Sodišče je poleg individualnih rozsodb o poplačilu tožnikom določilo, da mora Slovenija »v enem letu pripraviti splošne ukrepe, s katerimi bo pritožnikom ter tudi vsem drugim v enakem položaju omogočeno izplačilo njihovih deviznih depozitov«. (<http://www.delo.si/arhiv/razsodba-v-prid-varcevalcem-lb.html>, preneseno 29. 9. 2014). Stanje glavnice na Hrvaškem in v Srbiji znaša 250 milijonov evrov, skupaj z obrestmi naj bi po različnih ocenah dosegala med 500 milijoni in milijardo evrov. To je le neposredna škoda: Zaradi togega stališča do tega vprašanja si je Slovenija po osamosvojitvi zelo zožila možnosti za gospodarske investicije in bančno poslovanje na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini.

jugoslovanski prostor so v ekonomskem, političnem in ekspertnem smislu uspešno vstopile druge države, zlasti Avstrija in Nemčija. Odmik od nekdanje Jugoslavije ni bil (razen v formalnem smislu s članstvom v EU in Nato) nadomeščen z drugimi povezavami. Drnovškova vlada je sodelovanje s t. i. višegrajsko skupino zavrnila²³, tedaj v prepričanju o (sicer dejansko) precej višji razvojni stopnji, s katero je Slovenija izšla iz socializma. Danes je tako zaradi ideoloških razlogov kot nespretnosti slovenske politike, »glajhšaltana« z nekdanjim Vzhodnim blokom. Slovenska zunanja politika je servilno sledila ZDA; najbolj simbolno s t. i. »vilensko deklaracijo«,²⁴ zato ni čudno, da ji je veleposlanik ZDA v Republiki

23 Višegrajska skupina srednjeevropskih držav je nastala 15. februarja leta 1991. V njej so bile Poljska, Češka, Slovaška in Madžarska. Ustanovljena je bila predvsem zato, da bi države članice usklajevale stališča glede odhoda Rdeče armade iz teh držav ter da bi presegle nekdanje gospodarske delitve znotraj SEV-a. Obenem pa so želele okrepiti medsebojno gospodarsko povezovanje ter svoj položaj pri vključevanju v EU in Nato. Bile so naklonjene tudi temu, da se jim pridruži tudi Slovenija, za kar se je zavzemal predsednik države Kučan. Predsednik vlade Drnovšek pa je vstopu v povezavo nasprotoval, češ da se bo Slovenija lažje vključila v EU neposredno sama.

24 5. februarja 2003 je slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel v imenu Slovenije podpisal t. i. vilensko deklaracijo o tem, da so ZDA Varnostnemu svetu OZN predstavile prepričljive dokaze o obstoju iraškega orožja za množično uničevanje, in o povezavi Iraka z mednarodnim terorizmom, ter da skuša Irak prevarati inšpektorje OZN, ki so iskali dokaze za orožje (teh niso nikoli našli). Vilenska deklaracija je hkrati izražala pripravljenost podpisnic (šlo je za skupino desetih držav, ki so se povezale, da bi si skupaj prizadevale za vstop v Nato), da sodelujejo v mednarodni koaliciji, ki bi napadla Irak in ga razorožila. Deklaracija je služila poskusom ZDA, da bi legitimizirale vojno, ki so jo začele v nasprotju z mednarodnim pravom in ki je bila utemeljena z lažmi. Ker o tem niso uspeli prepričati OZN, je tedanji predsednik George Bush skušal izsiliti mednarodno protiteroristično koalicijo, ki so jo poimenovali »koalicija voljnih«. Podpis je sicer v Sloveniji izzval demonstracije proti sodelovanju v Zalivski vojni in zbiranje podpisov za peticijo proti vilenski izjavi. Tako predsednik države Drnovšek kot predsednik vlade Rop sta se od izjave nato distancirala in zatrjevala, da sta jo videla šele po objavi, čeprav kronologija dogajanja in pojasnila Rupla kažejo, da sta bila oba predsednika seznanjena s potekom dogajanja, z vsebino izjave in z dilemami (po pričanju Rupla pred parlamentarno komisijo za zunanjo politiko sta še tik pred odločitvijo 5. februarja oba menila, da bi bila izključitev iz kroga desetih podpisnic slabša kot vključitev). Sicer pa so vse glavne teze iz vilenske izjave podpisnice objavile že 21. novembra 2002 na vrhu Nata v Pragi, in Drnovšek, ki se je vrha udeležil kot predsednik vlade, z njimi seznanjen (je pa v intervjuju za *Dnevnik*, 8. 3. 2003 zatrjeval, da je taki izjavi nasprotoval – <http://www2.gov.si/up-rs/2002-2007/jd.nsf/dokumentiweb/D4CFDCD5BA859401C1256F8800802176?OpenDocument>).

Podpis vilenske deklaracije je bil nato interpretiran kot »solistična« politika zunanjega ministra. (Ali H. Žerdin: Išče se zunanji minister, *Mladina*, 26. 2. 2003, št. 8, <http://www.mladina.si/92419/isce-se-zunanji-minister>. Hkrati pa so ga opravičevali z interesom Slovenije, da vstopi v Nato, in z dobrimi odnosi z ZDA. Vendar so bile nekatere podpisnice, vključno s Slovenijo, tedaj tudi kandidatke za vstop v EU, kar je naletelo na ostro kritiko v nekaterih »starih« članicah EU. Francoski predsednik Chirac je celo odkrito govoril, da si podpisnice s tem zmanjšujejo možnost za vstop. Kljub notranjepolitičnim polemikam in kritiki »starih« članic EU Slovenija podpisa ni umaknila. Vilenska izjava je eden od vidnejših kazalcev licemerne politike, na kateri temelji samostojna Slovenija: slovenski politiki v mednarodnih odnosih nekaj obljubijo, potem se od tega za notranjepolitične potrebe distancirajo, podpisano pa ostane. Podobna zgodba, sicer z manj teže, se je ponovila septembra 2014, ko je ameriški State Department Slovenijo uvrstil na seznam držav, ki sestavljajo koalicijo proti t. i. Islamski državi, domnevno brez vednosti slovenskega vodstva in zunanjega ministra Karla Erjavca. »Nesporazum« naj bi »zgladil« predsednik RS Borut Pahor kar med kratkim srečanjem, t. i. fototerminom z ameriškim predsednikom Barackom Obamo v času zasedanja OZN. Tudi tokrat je Slovenija v koaliciji ostala.

Slovenije (2010–?) Joseph Musomelli skušal sestavljati vlade in se tudi sicer neposredno vpleta v notranjo politiko, saj je zgolj pravilno razumel signale, ki mu jih je dajala slovenska politika. Slovenija danes v mednarodnih odnosih nima zaveznikov, kaj šele prijateljev. Nima pa tudi imperija, da bi lahko tako kot Angleži dodali: ima zgolj interese.

Neodvisnost Slovenije je bila določena v vseh programih slovenskih političnih strank kot neodvisnost od Jugoslavije. Pogled na Evropsko skupnost je bil oddaljen, romantiziran, glorificiran in nekritičen. »*Naša Evropa bo gospodarsko uspešna, politično in kulturno pluralistična, njene vrednote bodo svoboda, človekove pravice, pluralizem in demokracija*«, so zapisali v programskih dokumentih ZSMS.²⁵ Posledica nekritične vere v »Evropo« je bilo uklanjanje zahtevam nekaterih članic in podrejanje že v procesu približevanja. Zgodovinska primerjava kaže, da je bil prenos suverenosti s slovenske republike na jugoslovansko federacijo bolj jasen in bolj definiran kot je v primeru EU, vpliv slovenskih politikov na jugoslovansko politiko pa neprimerno večji. Današnji vpliv Slovenije v EU je kvečjemu primerljiv s časom Avstro-Ogrske, je na ravni jezikovne enakopravnosti in nič več. Predstavljamo si lahko, da bi si npr. katerikoli jugoslovanski organ drznil razsojati o tem, kdo in na kakšen način naj razpolaga z vodnimi viri v Sloveniji.²⁶ Ali da bi določal višino (in zadolženost) slovenskega proračuna, delal spiske podjetij, ki jih mora Slovenija prodati. Ali, če gremo do bolj humornih, a povednih stvari, da bi bilo po »Jusu«, torej tedanjem jugoslovanskem standardu, določeno, naj bodo kumarice in banane ravne in točno določene velikosti. Da o kakšnih bančnih, fiskalnih in podobnih direktivah niti ne govorim! Ogorčenje nastane, če kdo take primerjave sploh omeni. Običajna reakcija na tako primerjavo je, da

25 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije II*, dok. 39, str. 176; Programski dokumenti 13. kongresa ZSMS.

26 Neoliberalistično usmerjena Evropska komisija je konec leta 2011 pripravila predlog Direktive o podeljevanju koncesijskih pogodb, s katero naj bi države članice EU podeljevale tudi koncesije za oskrbo z vodo. Slovenska politika je osnutek podprla. Namen naj bi bil izboljšanje preglednosti in pravičnosti v postopkih dodeljevanja koncesij, kar naj bi ustvarilo nove gospodarske priložnosti ter spodbujalo zasebne in javne naložbe. Šlo je za poskus tihe privatizacije vodnih virov (voda zgolj kot tržno blago), kar pa je komisija februarja 2013 zanimala, češ da ne vodi o vodi nobene politike, s katero bi države članice silila v privatizacijo storitev oskrbe z vodo, in da ima nevtralno stališče do javnega ali zasebnega lastništva vodnih virov. Izjavo v tem smislu sta 22. februarja dala tudi evropski komisar za okolje Janez Potočnik in evropski komisar za notranji trg in storitve Michel Barnier. Zgolj zanikanje Evropske komisije in pristojnih kritiziranih komisarjev pa ni zadostovalo. Z državljansko pobudo, ki se je začela v Nemčiji in se razširila še na druge članice EU, tudi na Slovenijo, je nastala peticija proti privatizaciji vode (gl. <http://www.right2water.eu/>). Zbranih je bilo več kot 1,5 milijona podpisov državljanov EU (v Sloveniji 20.000, potrebnih je bilo 6000). Evropska komisija je nato iz sporne direktive podeljevanja koncesij odstranila del, namenjen oskrbi z vodo, svoje stališče pa so spremenili tudi slovenski politiki. Državljska pobuda je nastala na osnovi uredbe iz lizbonske pogodbe, ki sta jo leta 2011 potrdila evropski parlament in svet EU, po kateri se mora evropska komisija odzvati in ukrepati v primeru, ko državljansko pobudo podpiše več kot 1 milijon ljudi iz najmanj 7 članic EU.

je bila Jugoslavija nedemokratična, totalitarna država, EU pa da je demokratična. Vendar koliko pa ljudje v resnici lahko vplivajo na kadrovske in druge izbire, razen pri tistih nekaj poslancih v evropskem parlamentu? Koliko so lahko npr. vplivali na izvolitev komisarja Janeza Potočnika? V Bruselj ga je poslala LDS, stranka, ki danes obstaja le še po imenu.²⁷ Komu komisar sploh odgovarja in koliko javnost ve o njegovem delu, čeprav je (bi lahko bil) najvplivnejši slovenski politik v Bruslju. No, odgovarja »birokratski Evropi« in ne Sloveniji. Potočnik je bil zaradi oddaljenosti in mističnosti po nekakšni »francjožefovski mentaliteti« po anketah javnega mnenja skozi večino obeh mandatov celo med najbolj priljubljenimi Slovenci. Edina v resnici bistvena razlika med nekdanjo Jugoslavijo in sedanjo EU je v tem, da je Slovenija danes spet zadnja v mestu in ne več prva na vasi. Da je, kot je bila v avstro-ogrskih časih, znova vzdrževani del »imperija«.

SOCIALNO PRAVIČNA, EKONOMSKO USPEŠNA IN PRAVNA DRŽAVA

»Gradili bomo moderno socialno in pravno državo, ki bo svojim državljanom zagotavljala svobodno, duhovno ter gmotno bogatejše življenje.«²⁸

Slovenska politika se v času Drnovškovih vlad (1991–2002/04) odločila za t. i. gradualistični pristop, ki je temeljil na postopnosti in pragmatičnosti, izogibanju političnim in drugim pretresom in na postopni privatizaciji. Do leta 2004 je tak pristop veljal za »zgodbo o uspehu«. Vendar je pomemben del privatizacije, to je denacionalizacija, že v začetnem delu potekal na ideološki osnovi. Lastnina je bila vračana v naravi, vključno z velikimi cerkvenimi in drugimi fevdalnimi posestvi, kar je bila posebnost v primerjavi z drugimi državami, ki so izvedle denacionalizacijo kot izraz izničenja socializma. Slovenija je v resnici v pravni red mlade republike vnesla fevdalne prvine. Vračanje je potekalo po čudnih pravnih poteh in še bolj čudnih »kriterijih« pri priznavanju jugoslovanskega državljanstva, ki je bil pri tujcih pogoj za vračanje. Na slovensko zunanje ministrstvo so npr. iz avstrijske ambasade, pa tudi z ameriške in še kakšne, prihajali »prioritetni« spiski.²⁹ Soočali so se na vse mogoče pritiske nepripravljeni občinski organi z ekipami

27 Primer z naslednikom/naslednico Janeza Potočnika na mestu komisarja v Evropski komisiji leta 2014 je še bolj poveden. Alenka Bratušek je še kot predsednica vlade v času opravljanja tekočih poslov pred sestavo nove koalicije Mira Cerarja za kandidatko predlagala kar sebe in za alibi še dva kandidata (zunanjega ministra Karla Erjavca, člana koalicije in evropsko poslanko Tanjo Fajon), kar je vlada potrdila, kandidat za novega predsednika vlade Cerar pa je v imenu »državnega interesa« odločitev prepustil novemu evropskemu komisarju Jeanu Claudu Junckerju.

28 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije II*, dok. 29, str. 131; program Slovenska kmečka zveza pred prvimi večstrankarskimi volitvami.

29 Ferenc, Repe, Slovensko-avstrijski odnosi po mednarodnem priznanju, str. 611.

dobro plačanih odvetnikov. Podobno je bilo v odnosu med Rimskokatoliško cerkvijo in slovensko državo, ki so ji vse slovenske vlade priznavale neformalen status »državne cerkve« in vlogo sogovornika na državni ravni. Pa ne zgolj pri vprašanih premoženja, pač pa tudi participacije v državnih medijih, glede šolstva in na drugih področjih. Cerkev pa se je obnašala kot najbolj brezobziren kapitalist, njene zavožene investicije pa so segale od hotelskih kompleksov na Hrvaškem do televizijskih programov s pornografsko vsebino.³⁰ Konflikti glede privatizacije so se končali s t. i. »pidovsko« privatizacijo, od katere večina državljanov ni imela nič ali zelo malo, če niso imeli ravnno dobrih zvez in možnost nakupa delnic sicer vse redkejših propulzivnih podjetij, v zadnji fazi pa s t. i. tajkunske privatizacije, ki je v državnih bankah pustila milijardne luknje, pri čemer je v pomembnem delu sodelovala tudi RKC. Tedanja Slovenska demokratična zveza je bila prepričana, da bi »s privilegiranim položajem tujcev v gospodarjenju ustvarjali polkolonialno gospodarstvo«. ³¹ ZSMS, kasnejša liberalna stranka, ki se je z delom SDZ združila, je bila prepričana, da je »naloga države oz. vlade, da omogoča in spodbuja zakonito bogatenje«. ³² Za »zakonito« bogatenje s politiko povezanih izbrancev so nato v resnici izvrstno poskrbele vse stranke. ZSMS je tudi imela v načrtu gospodarski koncept, ki ne bi temeljil na dotedanji industriji, pač pa na prometu, turizmu, trgovini in bančništvu. Danes Slovenija nima skorajda nobene industrije, še manj razvojnih laboratorijev, ki so jih imele nekdanje tovarne. Ima pa eno najbolj zastarelih železniških omrežij, čeprav je Socialdemokratska stranka, sedanja SDS, ki železnico še danes obvladuje, v program zapisala: »Železniškemu prometu je potrebno vrniti tisti standard in tehniški nivo, ki smo ga v preteklosti zapravili v tolikšni meri, da smo v tem pogledu najslabši v Evropi.« ³³ Ima verjetno najbolj preplačane avtoceste v EU. A navedimo SDS iz leta 1989: »Gospodarjenje s cestami je treba postaviti na zdrave finančne temelje, samo upravljanje pa prilagoditi sodobnim evropskim vzorcem, brez možnosti vpliva dnevne politike na delo cestno upravnih organov.« ³⁴

Danes ima Slovenija na desetine tujih trgovskih centrov, edina domača trgovska veriga Mercator pa je bila v petletnem procesu ob nejasnih ozadjih in lobiranih ter sprenevedanju vlad prodana hrvaškemu tajkunu Ivici Todoriju. Slovenske banke so bile vsaj trikrat dokapitalizirane bančništvo. »Hrbtenica slovenskega gospodarstva« ni potopila zgolj sebe, pač pa na rob prepada pripeljalo vso državo. »Umiranje na obroke. Naša država se že skoraj celo desetletje srečuje z odprto krizo. Ta je sistemska in kot taka bo trajala še veliko let. Obstoječe oblastne

30 Več o tem Prinčič, *Križ in kapital*.

31 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, dok. 31, str. 136.

32 Prav tam, dok. 39, str. 168.

33 Prav tam, dok. 32, str. 148.

34 Prav tam.

strukture krize ne rešujejo. Garniture, ki so bile in so na oblasti, gospodarske krize ne znajo in ne zmorejo odpraviti. To ni njihov dejanski problem, sistemska kriza pa ni niti v dometu njihovega razmišljanja. Seveda pa samo »novi« ljudje niso dovolj - potreben je nov gospodarski program. Naš cilj je imeti družbeni sistem, katerega glavni atributi bodo: tržno gospodarstvo, pravna in socialna država ter materialno in duhovno bogata družba.«³⁵ Ne gre za kakšen citat iz aktualne ocene razmer, zapisala ga je jeseni 1988 v svoj programski dokument za 13. kongres.

V resnici se je standard zvišal za ozek del elit, ne pa za večino prebivalstva, hkrati je prišlo do razpada družbene kohezivnosti. Zadolženost Slovenije (25 milijard 307 milijonov evrov oz. 70 % BDP)³⁶ je danes skoraj še enkrat višja, kot je bila cele Jugoslavije skupaj (po podatkih Svetovne banke je celotna zadolženost Jugoslavije konce leta 1991 znašala 16,5 milijarde dolarjev, Slovenija pa je bila konec leta 1990 dolžna 1.798 milijarde dolarjev).³⁷ Število registriranih brezposelnih v Sloveniji je na ravni tiste iz leta 1993. »Inflacija, stagnacija, zadolženost, brezposelnost in neučinkovitost so posledica gospodarskega sistema, ki gospodarske subjekte sili v »nesmotrne« odločitve, ki jim namesto napredka omogočajo golo preživetje.«³⁸ To tudi ni citat iz današnjih časopisov, pač pa iz programskih izhodišč SDZ iz januarja 1989.

OBRAMBA IN VOJSKA

Vse politične stranke so bile za krčenje stroškov za obrambo. Ti so danes precej višji kot je bil delež, ki smo ga za obrambo dajali v Jugoslaviji, ob tem, da je velik del slovenske industrije, od jeklarske in izdelovanja vozil do najbolj sofisticirane opreme proizvajal za obrambne namene. »Na področju obrambne si bo Demokratična opozicija Slovenije prizadevala za to, da Slovenija postane demilitarizirano območje«,³⁹ so zapisali v Programu demokratične opozicije Slovenije Demos konec leta 1989. »Temelj obrambne politike je domovinska obramba. Ta predpostavlja nestransko in neideološko vojsko, ki je strokovno samostojna«, je bilo zapisano v Programu SDZ.⁴⁰ »Dolgoročno bo slovenska socialdemokracija podprla predlog, da bi srednjeevropske države postale demilitarizirano področje. Funkcija vojske je izključno samo obramba države« pa v

35 Prav tam, dok. 39, str. 170.

36 <http://www.stat.si/indikatorji.asp?ID=28>

37 Borak, *Ekonomski vidiki*, str. 158, tabela 87, str. 266.

38 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, dok. 31, str. 136..

39 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, I*, dok. 45, str. 216; objavljena je arhivska kopija izvirnega programa, ki je bil z manjšimi redakcijskimi popravki nato objavljan v *Demokraciji* 19. 12. 1989.

40 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, dok. 31, str. 141.

programu Socialdemokratske zveze Slovenije, današnje SDS,⁴¹ njen podmladek, Socialdemokratska mladina, pa: »*Armado pojmuje kot javno službo, katere edina naloga je obramba državnega ozemlja pred zunanjim agresorjem ... Dolgoročno se zavzemamo za Slovenijo kot demilitarizirano družbo in za ukinitve vojske.*«⁴²

Slovenija je prešla iz naborniškega na profesionalni sistem vojske, obremenjena je s prodajo orožja in korupcijskimi aferami, vojska, še posebej vojaška obveščevalna in »paraobveščevalna« služba se je v času, ko je bil minister za obrambo Janez Janša, izrabljala v politične namene. Demilitarizacija nikoli po osamosvojitvi ni bila resen politični projekt. Slovenske politične elite so z visoko financirano propagando, podporo medijev in povezovanjem vstopa v EU (sočasni referendum za vstop v EU in Nato – s čimer so nezadovoljstvo izražali tudi v EU, poudarjanje t. i. »evroatlantskih povezav« in laganje, da je bil cilj slovenskega osamosvajanja tudi vstop v Nato) Slovenijo pripeljale v Nato. Angažirali so se vsi politiki, vključno s tedaj že bivšim predsednikom države Milanom Kučanom, in celo Zveza borcev NOV. Predsednik Republike Slovenije dr. Janez Drnovšek, prav tako zelo angažiran, je med drugim izjavil: »*Mislim, da ljudje to že vedo, od osamosvojitve naprej govorimo, da hočemo v Evropsko unijo in Nato. Tudi namen ene in druge organizacije je znan - Evropska unija nam zagotavlja gospodarsko prosperiteto in sobivanje v Evropi, Nato pa obrambno varnost na dolgi rok. Ta dva osnovna elementa najbrž ljudje razumejo. Večina evropskih držav je včlanjena v EU in v Nato. Proces vključevanja v obe organizaciji sta tekla vzporedno, zato se mi ne zdi nič narobe, da sta tudi referendum hkrati, to je racionalna odločitev.*«⁴³ Slovenska vojska je na nekaterih kriznih žariščih v službi ZDA, v resnici je okupacijska vojska neposredno zapletena tudi v oborožene spopade (Afganistan). V notranjih odnosih je Slovenska vojska ideološko zbegana, kar je sicer najbolj odvisno od vsakokratnega ministra in njegovega svetovnega nazora oziroma političnega tabora, kateremu pripada. Enkrat simpatizira vojska z domobranskim, drugič s partizanskim gibanjem, če se le da, pa kar z obema. Tradicijo išče v vsem in vsakomur, ki je kdaj nosil uniformo na Slovenskem. V Nemčiji je vojska utemeljena na sicer neuspešnem zarotništvu proti Hitlerju, v Sloveniji pa njeni predstavniki hodijo na proslave, na katerih se poudarja kolaborantsko domobranstvo iz druge svetovne vojne.

OKOLJE

41 Prav tam, dok. 32, str. 148.

42 Prav tam, dok. 33, str. 149.

43 Jaz razumem Američane – intervju predsednika republike dr. Janeza Drnovška, *Dnevnik*, 8. 3. 2003.

»Več kot očitno je, da v Sloveniji ne premoremo odločne celovite in dolgoročne politike varstva okolja. Odgovorni za nastale razmere se še naprej oklepajo preživelega pogleda, po katerem je narava neomejena zakladnica surovin in energije ter odlagališče odpadkov, smisel človekovega življenja pa njeno izkoriščanje.«⁴⁴

»Ekološki cilji razvoja se lahko uresničujejo v demokratični, strpni, pluralistični, nejedrski in pravni državi, ki spoštuje človekove pravice in pravice manjšin, svobodo političnega organiziranja in javnega delovanja... Živimo v deželi, ki je vse bolj zasrpljena, večini prebivalstva pa se znižuje že tako klavrn materialni standard. Ne potrebujemo zgolj drugačne ekološke politike, temveč ozelenjeno ekonomsko, socialno, in ekološko optimalno družbeno strategijo, prilagojeno prostorsko-ekološkim potezam slovenskih pokrajin ter njihovim skromnim in izčrpanim naravnim virom.«⁴⁵

»Jedrske elektrarne so zadnji simbol človekove vere v svojo vsemogočnost. V ZSMS se zato zavzemamo za zaprtje Jedrske elektrarne Krško in rudnika urana Žirovski vrh.«⁴⁶ ZSMS, predhodnica LDS, je jedrsko elektrarno nameravala zapreti najkasneje do leta 1995 in tudi zakonsko prepovedati termoelektrarne na premog in mazut.⁴⁷ Jedrska elektrarna v Krškem še stoji in deluje, milijardna investicija v TEŠ 6, za katero se je oblast odločila leta 2006, podpirajo pa jo vse vlade od tedaj, pa je ena najdražjih in najbolj spornih v samostojni Sloveniji. Odločitev je bila sprejeta v času Janševe vlade in je z začetne cene 536 milijonov evrov zrasla na več kot 1, 3 milijarde evrov.⁴⁸

Spomnimo na še nekaj stvari, ki so jih ugotavljale in obljubljale stranke, nastale pred prvimi večstrankarskimi volitvami v letih 1988–1990:

Na področju stanovanjske politike:

»Država naj z ukrepi stanovanjske politike pomaga državljanom pri uresničevanju njihove pravice do stanovanja. Pri tem ne sme ustvarjati posebnih privilegijev za posamezne kategorije prebivalcev. Stanovanja vsem, še posebej mladim družinam.« (SDZ).⁴⁹ Denar od Jazbinškovega zakona o privatizaciji stanovanj je bil porabljen za druge namene, stanovanjska politika je skozi sklade postala vir za bogatenje raznih političnih povzpeticov iz novopečene elite. Uravnoveženja stanovanjskega fonda z najemniškimi stanovanji se ni lotila nobena politična garnitura, sistematična rešitev stanovanjskega vprašanja mladih je oddaljena bolj kot kdajkoli.

44 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, dok. 31, str. 137, Program Slovenske demokratične zveze.

45 Prav tam, dok. 35, str. 152, program Zelenih Slovenije.

46 Prav tam, dok. 39, str. 189, Programski dokumenti 13. kongresa ZSMS.

47 Prav tam.

48 Cirman, Šesti blok Termoelektrarne Šoštanj: Energokemični kombinat – pol stoletja kasneje. <http://www.dnevnik.si/objektiv/vec-vsebin/1042335627>.

49 Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, dok. 31, str. 138, program SDZ.

»Financiranje zdravstva je bistveno premajhno, pa naj izberemo katerikoli veljavni primerjalni kazalec: naša družba mu namenja vsaj za dva do trikrat manjši delež družbenega proizvoda kot razvite evropske države...V Sloveniji nimamo niti pravega načrta dolgoročnega razvoja zdravstvenega varstva, niti strokovne ustanove, ki bi imela pooblastila in realno moč, da bi skrbela za usklajen razvoj zdravstvenega varstva v vsej republiki...To dejstvo (razdrobljenost zdravstva, op. a.) v povezavi s trajno pomanjkljivim financiranjem je povzročilo določeno stopnjo diskriminacije na področju ene temeljnih pravic: pravice do zdravja...Omogočiti je treba možnost zasebnega dela v zdravstvu. To zasebno delo pa mora biti tesno povezano z javnim zdravstvenim varstvom v enoten sistem, tako da bodo zanj veljali enaki kriteriji strokovnosti in nadzora.«⁵⁰

»Predlagamo takšen sistem pokojninskega zavarovanja, pri katerem naj bi solidarni pokojninski fond, ki se zbira na obvezen način, zagotavljal pokojnino za zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb...Izračun kaže, da bi že ob sedanjem obsegu izdvajanja za pokojnine, ob kapitalizaciji 5% realnimi obrestmi, lahko bile pokojnine še nekrat višje. Zavzemali se bomo za ukinitvev starostne meje pri upokojevanju in za uvajanje alternativnih možnosti pri upokojevanju (npr. postopno upokojevanje, pogodbeno delo itn.).«⁵¹

»SDZ nasprotuje raziskovalni politiki, ki povzroča beg možganov«⁵² Samo v letu 2013 se je iz Slovenije izselilo 13.384 ljudi, večinoma mladih in visoko izobraženih.⁵³

Na podoben način bi lahko kritično soočil skoraj vsa pomembnejša družbena področja, ki tukaj niso zajeta: od upravne ureditve Slovenije brez pokrajin in razdrobitve 60 občin iz leta 1991 na 212 z ustanovitvijo občine Ankaran, ki jo je leta 2011 ustanovilo kar Ustavno sodišče, tja do obljub o razumljivem političnem jeziku, ki je danes še bolj nerazumljiv kot samoupravna politična latovščina, sedanji politiki pa izrazoslovje, ki ga uporabljajo, razumejo še manj, kot so ga socialistični.

50 Prav tam, dok. 31, str. 138, program SDZ.

51 Prav tam, dok. 32, str. 142, program SDZS, današnje SDS.

52 Prav tam, dok. 3, str. 140, program SDZ.

53 Več o tem http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=6395

ZAKLJUČEK

S kritiko dvajsetletnega razvoja se, ironično, vsaj kar zadeva ekonomsko stanje in demokracijo, večinoma strinjajo tudi resnični ali domnevni osamosvojitelji in najbolj goreči zagovorniki nacionalne države kot »konca« zgodovine. Le da vzrokov ne vidijo v lastnem pohlepu, privatizaciji osamosvojitve, korupciji in klientelizmu, ki so ju ustvarili, pač pa v jugonostalgiji, prevladi starih sil, zarotah, ki naj bi preprečile, da bi t. i. pomladna politična opcija začete procese pripeljala do konca.

Politična elita, ki je Slovenijo peljala v samostojnost, ni bila nič boljša od tistih dveh, ki sta jo pripeljali v obe Jugoslaviji. Imela je več legitimnosti, kar je dosegla s plebiscitom in volitvami, a jo je zlorabila. Po svoji formi mentis je bila prav tako strankarska, sebična, mislila je zgolj na svoje koristi. Razen nacionalne države in cilja biti v njej absoluten gospodar, tako kot so bili Korošec in njegovi iz SLS v Dravski banovini v letih pred drugo svetovno vojno, ni imela vizije. Kljub Demosovi obljubi, da svojega odnosa do preteklosti ne bo gradil na protipartijskem revanšizmu, je to danes osrednja točka političnega delovanja desnega dela politike, zlasti SDS pa tudi NSI in RKC ter z njimi povezanih medijev. Gre za permanentno psihološko vojno. Histerizacija družbe je bila v preteklih dveh desetletjih večja kot v jugoslovanskih časih.

Želje po revanšizmu niso bili nič manjše in so močne tako kot po drugi svetovni vojni, ukrepi pa v premem sorazmerju z enim in drugim dogajanjem, v drugem primeru »le« z administrativnim izbrisom tistih, ki so bili in so še danes označevani za sovražnike. Pri nekaterih tedaj vplivnih politikih ti refleksi trajajo še danes. Po več kot dvajsetih letih samostojne in neodvisne Republike Slovenije in celi generaciji, rojeni in odrasli v samostojni državi, bi s pomočjo desničarskih evropskih prijateljev še vedno lustrirali v državi. Ta je politično razcepljena tako ali bolj, kot je bila v tridesetih letih dvajsetega stoletja in med drugo svetovno vojno. Pomembni ljudje iz osamosvojiteljske garniture so kljub svojim sistematičnim napadom na tožilstvo in sodstvo pravnomočno obsojeni zaradi korupcije in tajkunstva. Bili so prepričani, in so še danes, da jim mora biti ljudstvo, sodržavljani, nesmrtno hvaležni za samostojno državo, da so sojenja politični obračuni, volitve pa zgolj nekakšen ritual, ki naj jim omogoča dosmrtno vladanje zaradi domnevnih zaslug. Če se pa to ne zgodi, gre za zaroto.

Naslavljeni vprašanja o preteklosti in doseženem na osamosvojitelje je nesmiselno. Odgovorov nimajo, kvečjemu izgovore. Slovenija je še vedno zabetonirana v osamosvojitvena razmerja in izgublja poosamosvojitveno generacijo, ki bodisi beži iz države bodisi vegetira brez prihodnosti. Za konec zato citat iz programskih dokumentov 13. kongresa ZSMS, ko so v poglavju »Osvoboditev

od osvoboditeljev« zapisali: *»Tuja sta nam tako čaščenje podob kot njihovo razbijanje... Prihodnost, kakršno si želimo, vidimo onstran izpraznjene ikonografije in kontinuiteto zgodovine onstran ujetosti v omejene horizonte in alternative preteklosti«.*⁵⁴

⁵⁴ Repe, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije, II*, dok. 39, str. 169. Programski dokumenti 13. kongresa ZSMS.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije – ARS

- AS 223 – Vlada Republike Slovenije
- AS 242 – Sveta za blagovni promet vlade LRS
- AS 249 – Svet za kulturo in prosveto Ljudske republike Slovenije
- AS 284 – Planska komisija LRS
- AS 451 – Trgovinska zbornica LRS
- AS 631 – Zveza kulturnih organizacij Slovenije
- AS 675 – Ministrstvo za gozdarstvo NVS
- AS 1115 – Skupščina Republike Slovenije
- AS 1128 – Državni sekretariat za splošne gospodarske zadeve SRS
- AS 1136 – Zavod LRS za gospodarsko planiranje
- AS 1165 – Gospodarska zbornica SR Slovenije
- AS 1266 – Republiški sekretariat za gospodarski razvoj in ekonomsko politiko
- AS 1279 – Zavod SRS za družbeno planiranje
- AS 1589 – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije
- AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije
- AS 1994 – Služba vlade Republike Slovenije za evropske zadeve

Arhiv Jugoslavije – AJ

- Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije – CK SKJ

Arhiv Srbije – AS

- Centralni komitet Saveza komunista Srbije – CK SKS Republička konferencija
- Socijalistički savez radnog naroda Srbije (Narodnooslobodilački front Srbije) – SSRNS (NOFS)

Istorijski arhiv Beograda – IAB

Gradski komitet Saveza komunista Srbije – GK SKS

Mesni komitet Komunističke partije Srbije – MK KPS

Rejonski komitet Komunističke partije Srbije – RK KPS

Archiv Ministerstva zahraničnych věcí, Politické zprávy – AMZV PZ

Časniki in časopisi

Borba, Beograd

Danas, Zagreb

Delo, Ljubljana

Demokratija, Beograd

Duga, Beograd

Ekonomska revija, Ljubljana

Gospodarski vestnik, Ljubljana

Jutarnji list, Zagreb

Komunist, Ljubljana

Ljiljan, sedmične novine Armije BiH

Mladina, Ljubljana

Naši razgledi, Ljubljana

Nin (Nedeljne informativne novine), Beograd

Nova revija, Ljubljana

Novosti, Beograd

Oslobođenje, Sarajevo

Politika, Beograd

Prikazi in študije, Ljubljana

Teleks, Ljubljana

Službeni list Demokratske federativne Jugoslavije

Službeni list Socijalističke republike Bosne i Hercegovine

Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije

Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije

Uradni list Socialistične republike Slovenije

Objave (Sveta za šolstvo LRS, Sveta za kulturo in prosveto LRS, Sveta za znanost LRS,
Zavoda za proučevanje šolstva)

Poročevalec Skupščine Republike Slovenije

Objavljeni viri

- Broz Josip Tито, *Govori i članci I*, Zagreb: Naprijed, 1959.
- Drnovšek, Darinka. *Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000 (Viri 15).
- Delo: glasilo Centralnega komiteja komunistične partije Slovenije 1941-1942* : ponatis ilegalnih izdaj Dela iz 1941-1942. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1947.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1* (marec 1941-marec 1942), Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1962.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2* (april 1942-julij 1942), Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1964.
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3* (avgust 1942-oktober 1942), Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1966.
- Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga 11*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2012.
- Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske (Od prvih višestranačkih izbora 1990. do međunarodnog priznanja 15. siječnja 1992)*, priredio Anđelko Milardović, Zagreb : »Alinea« 1992.
- Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju leta 1958. Ljubljana : Republika Slovenija, Ministrstvo za pravosodje, 2007.
- II (Буковварски конгрес. Историјски архив Комунистичке партије Југославије, Том II, Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1037, Београд, 1949.*
- Drugo vanredno zasedanje Narodne skupštine FNRJ : 20 marta - 1 aprila 1946 godine : stenografske beleške*. Beograd : Izdanje Narodne skupštine FNRJ, 1947.
- Izvori – Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945 (XVII. knjiga). Beograd : Izdavački centar Komunist, 1986.
- Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1963.
- Boris Kidrič. Zbrano delo: govori, članki in razprave 1944-1946* (II. knjiga). Ljubljana : Cankarjeva založba 1959.
- Grol, Milan, *Londonski dnevnik 1941-1945*. Beograd: Filip Višnjić, 1990.
- Mlada Slovenija/Mladina 1941-1943*: ponatis. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1946.
- Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju* (uredili Borak, Neven, Lazarevič, Žarko, Prinčič, Jože). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Оснивачки конгрес КП Србије (8-12. мај 1945)*, Београд : Институт за историју радничког покрета Србије, 1972.
- Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. *Jugoslovenski federalizam : ideje i stvarnost. Tom 1: 1914–1943*. Beograd : Prosveta, 1987.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. *Jugoslovenski federalizam : ideje i stvarnost. Tom 2: 1943–1986*. Beograd : Prosveta, 1987.

Početak kraja SFRJ : stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice IK CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine. Priredio Miodrag Zečević. Beograd : Arhiv Jugoslavije, 1998.

Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989 in analizi razvojnih možnosti za obdobje 1991–1995, 1989, št. 15/I.

Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate. Skupna dokumentacija k majski analizi 1989 in analizi razvojnih možnosti za obdobje 1991–1995. Ljubljana, 1989, št. 15/II.

Priloga poročevalca skupščine SR Slovenije in skupščine SFR JUG za delegacije in delegate. Analiza razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986–1995/2000, 1984.

Prvo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda : 15 maj - 20 jul 1946 : stenografske beleške. Beograd : Izdanje Narodne skupštine FNRJ, 1946.

Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 1: Opozicija in oblast*. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2002 (Viri 17).

Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2: Slovenci in federacija*. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2003 (Viri 18).

Sednice Centralnog komiteta 1948-1952, (priređ. Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić), Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.

Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953, Т. 1. 1944-1948: Документы, Москва: РОССПЭН, 1999.

Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije. Ljubljana : Ljudska skupščina LRS, 1950.

Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća : 27–29. septembra 1948 : stenografske beleške. Beograd : Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, [s. a.].

Šturm, Lovro, Dornik Šubelj, Ljuba, Čelik, Pavle. *Navodilo za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*, Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije 2003 (Viri 21).

Treće zasedanje Antifašističkog veća Narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene Narodne skupštine 7-26. avgust 1945. Stenografske beleške, Beograd: Prezidijum narodne skupštine FNRJ, 1945.

Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda : 10. decembar 1945 - 4 januar 1946 : stenografske beleške. Beograd: Izdanje Narodne skupštine, 1946.

Vodušek Starič, Jerca. *»Dosje« Mačkovšek*. Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1994 (Viri 7).

Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (9-12. 11. 1944), Београд 1945.

Zasedanje Ustavotvorne skupštine: 29 novembar 1945 - 1 februar 1946: stenografske beleške. Beograd : Izdanje Prezidijuma Narodne skupštine, 1946.

Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945, priredili B. Petranović i Lj. Marković, Beograd : Memorijalni centar „Josip Broz Tito“- Arhiv Josipa Broza Tita, 1991.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine : dokumenti 1945., knj. I. Sarajevo : Veselin Masleša, 1968

Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju : od 1. do 3. oktobra 1943 : dokumenti. Ljubljana : Ljudska skupščina LRS, 1953.

Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V: socialistično gibanje v Sloveniji 1869-1920. Beograd : Zgodovinski oddelek Centralnega komiteja KPJ, 1951.

Statistični viri

Jugoslavija 1918-1988 : statistički godišnjak. Beograd : Savezni zavod za statistiku, 1989

Statistični letopis SR Slovenije 1964. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1964.

Statistični letopis SR Slovenije 1967. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1967.

Statistični letopis SR Slovenije 1971. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1971.

Statistični letopis SR Slovenije 1975. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.

Statistični letopis SR Slovenije 1976. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1976.

Statistični letopis SR Slovenije 1979. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1979.

Statistični letopis SR Slovenije 1981. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1981.

Statistični letopis SR Slovenije 1982. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1982.

Statistični letopis SR Slovenije 1985. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1985.

Statistični letopis SR Slovenije 1986. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1986.

Statistični letopis SR Slovenije 1987. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1987.

Statistični letopis SR Slovenije 1988. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1988.

Statistični letopis SR Slovenije 1989. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1989.

Statistični letopis Republike Slovenije 1990. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1990.

Statistični letopis Republike Slovenije 1991. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1991.

Statistični letopis Republike Slovenije 1992. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1992.

Elektronski viri

Zastava 101 – Wikipedija, prosta enciklopedija. URL: http://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_101, 13. 9. 2013.

Zastava 750 – Wikipedija, prosta enciklopedija. URL: http://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_750, 13. 9. 2013.

Predavanja, ustni viri

Bjelajac, Mile. Doprinos vojnog faktora ekonomskom razvoju društva : predavanje na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 23. 4. 2009.

Monografije

Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije 91–95. Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za družbeno planiranje, 1990.

AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u BiH. Beograd : Rad, 1974.

Bakarić, Vladimir. *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, Treća knjiga, Zagreb : Forum – Informator – Komunist – Mladost – Prosveta - Svjetlost, 1983.

Batagelj, Borut. *Izum smučarske tradicije : Kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941.* Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009.

Bergant, Igor. *Športni program na televiziji – primerjava med Avstrijo in Slovenijo.* Diplomsko delo. Ljubljana 2003.

Bibič, Polde. *Pravljicar – spominske skice.* Ljubljana : Prešernova družba, 1992.

Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest.* Zagreb : Golden marketing, 1999.

Billig, Michael. *Banal Nationalism.* London : Sage publications, 1995.

Biščak, Jože; Hribar, Drago; Malovrh, Polona; Pojbič, Jože; Štok Zora: *Slovenija ne more več čakati, nabralo se je preveč slabega* : poročilo s tabora za samostojno Slovenijo v Ljutomeru, 16. decembra 1990. Delo, 17. 12. 1990, str. 2.

Bolfek, Boris. *Teritorialna obramba kot oblika vojaške organizacije.* Magistrsko delo. Ljubljana : [B. Bolfek], 2010.

Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije.* Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 2002.

Borak, Neven. *Iskanje Guliverja ali kako preživeti.* Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1994.

Borovčanin, Drago. *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a.* Sarajevo : IP Veselin Masleša, 1979.

- Bradatan, Costica, Alex Serguei. Oushakine (Introduction). In *Marx's Shadow, Knowledge, Power, and Intellectuals in Eastern Europe and Russia*. Lanham : Lexington Books, 2010.
- Brkić, Hasan. *U matici života*. Sarajevo 1967.
- Bulc, Rok. *Slovenski rokomet in njegova odmevnost v slovenskem časopisju*. Diplomsko delo. Ljubljana : [R. Bulc], 2003.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Čelik, Pavle. *Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)*. Ljubljana : Modrijan, 2013.
- Тосић, Добрица. Пишчеви записи (1951-1968). Београд : Филип Вишњић 2001.
- Dabčević Kučar , Savka. *71 hrvatski snovi i stvarnost*, 1.-2. Zagreb : Interpublic, 1997.
- Despot, Zvonimir. *Tito, tajne vladara, Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*. Zagreb : Večernji posebni proizvodi d.o.o. 2009.
- Dizdarević, Raif. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije : svjedočenja*. Sarajevo : Svjetlost, 2000.
- Djokić, Dejan. *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*. London: Hurst, 2003.
- Djokić, Dejan. Introduction, *Yugoslavism: Histories, Myths, Concepts. Yugoslavism, Histories of a Failed Idea*. London : Hurst,2003
- Donia, J. Robert, Fine, Jr. V. A. John. *Bosna i Hercegovina : Iznevjerena tradicija*. Sarajevo : Institut za istoriju, 2011.
- Dornik, Peter. *20 let razvoja Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana: Glavni odbor SZDL Slovenije, 1965.
- Dragović Soso, Jasna. *Spasioci nacije : Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd : Fabrika knjiga, 2004.
- Duhaček, Antun. *Ispovest obaveštajca : Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*. Beograd : Grafopres, 1992.
- Đikić, Ivica. *Domovinski obrat : politička biografija Stipe Mesića*. Zagreb : V.B.Z. 2004.
- Dilas, Milovan. *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine, 1991.
- Đodan, Šime. *Yugo-tragedija*. Zagreb : ST Komunikacije S. p. o., 1990.
- Đodan, Šime. *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990*. Zagreb : Alfa, 1991.
- Đorgović, Momčilo. *Đilas: vernik i jeretik*. Beograd: Momčilo Đorgović i Nataša Marković, 1989.
- Felc, Sabina. *Zgodovina ženske košarke v Sloveniji*. Diplomsko delo. Ljubljana : [S. Felc], 1997.
- Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*. Ljubljani : Cankarjeva založba, 1995.
- Godeša, Bojan. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Петар II Карађорђевић у врстлогу британске*

политике или како је укинута монархија у Југославији. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Gligorijević, Branislav. *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje.* Београд: Институт за савремену историју, 1992.

Greenberg, Robert David. *Jezik i identitet na Balkanu: raspad srpsko-hrvatskoga.* Загреб : Srednja Europa, 2005.

Guček, Aleš. *Po smučinah od pradavnine.* Ljubljana : Magnolija, 1998.

Грол, Милан. *Искушења демократије.* Београд: Службени гласник, 2005.

Himmerreich, Bojan. *Pike, špekulanti in Trumanova jajca: preskrba prebivalstva Slovenije z blagom široke potrošnje v letih 1945–1953.* Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2008.

Hinojo, Juanan. *Ukradene sanje : jugoslovenska košarka.* Slovenske Konjice : Nobis Gorjup & Šauperl, 2012.

Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979. Tom III. Београд : Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1980.

Jančar, Drago. *Brioni : eseji in drugi zapisi.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.

Janez Puh – Johann Puch: *človek, izumitelj, tovarnar, vizionar: (1862–1914).* Šamperl Purg, Kristina (gl. ur.). Ptuj: Zgodovinski arhiv Ptuj, Znanstveno raziskovalno središče Bistra, 1998.

Јовановић, Надежда. *Живот за слободу без страха: студија о животу и делу др Дагољуба Јовановића.* Београд : Институт за новију историју Србије, 2000.

Jokić, Nedeljko et al.: *Recepture za pripremanje jela u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.* Ljubljana: Ebesede, 2011.

Josipovič, Damir. *Učinki priseljavanja v Slovenijo po drugi svetovi vojni.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Jović, Dejan. *Jugoslavija - država koja je odumrla : uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije : (1974.-1990.).* Загреб, Београд : Samizdat B92, 2003.

Кадидевић, Вељко. *Моје виђење распада : војска без државе.* Београд : Политик, 1993.

Kalvokorezi, Piter, Vint, Gaj. *Totalni rat.* Београд : Rad, 1987.

Kamberović, Husnija. *Prema modernom društvu : Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953.* Тешанј : Centar za kulturu i obrazovanje, 2000.

Kamberović, Husnija. *Hod po trnju – iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća.* Сарајево : Institut za istoriju, 2011.

Kardelj, Edvard (Sperans). *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.

Katz, Vera. *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.* Сарајево : Institut za istoriju, 2011.

Kavar, Janez, Šarabon, Marjan, Zupan, Barbka. *Jubilejno leto tržiške smučarije 1923-2008-85 let.* V: http://www.freewebs.com/sktrzc1/jubilejno_let.pdf; pridobljeno 12. 9. 2011.

- Klemenc, Metod, Klemenc, Andrej. *Sto let tenisa na Slovenskem*. Radomlje : Teniški klub, 1997.
- Клог, Ричард, *Историја Грчке новог доба*. Београд : Clio, 2000.
- Kocbek, Edvard. *Dnevnik 1946 : 1. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.
- Kocbek, Edvard. *Listina: dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Kocbek, Edvard. *Osvobodilni spisi, I. knjiga*. Ljubljana : Društvo 2000, 1991.
- Kočović, Bogoljub. *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London : Biddles of Guilford, Veritas Foundation Press, 1965.
- Kogovšek, Neža, Zorn, Jelka, Pistotnik, Sara, Lipovec Čebren, Uršula, Bajt, Veronika, Petković, Brankica, Zdravković, Lana. *Brazgotine izbrisa : prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije*. Ljubljana : Mirovni inštitut, 2010.
- Kolšek, Konrad. *Spomini na začetek oboroženega spopada v Jugoslaviji 1991*. Maribor : Obzorja, 2001.
- Kosi, Jernej. *Kako je nastal slovenski narod : začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana : Sophia, 2013.
- Kovač, Bogomir. *Rekvjem za socializem : ekonomske reforme v socialističnih državah*. Ljubljana : DZS, 1990.
- Кремpton, Ричард Р., *Балкан после Другог светског рата*. Београд: Clio, 2003.
- Kuzmanić, Tonči. *Bitja s pol strešice ; slovenski rasizem, šovinizem in seksizem*. Ljubljana: Open Society Institute - Slovenia, 1999.
- Landwehr, Achim. *Historische Diskurzanalyse*. Frankfurt/Main : Campus Verlag, 2008.
- Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945-1992*. Београд : Clio, 1999.
- Leljak, Roman. *Sam proti njim, 2*. Maribor : Založba za alternativno teorijo, 1990.
- Ljubičić, Nikola. *Opštenarodna odbrana : strategija mira*. Beograd : Vojnoizdavački zavod, 1976.
- Ljudi iz 1971. Prekinuta šutnja*, izabrao i ur. Milovan Baletić. Zagreb : Vjesnik, 1990.
- Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Лово, Филип. *Велике савремене демократије*. Сремски Карловци – Нови Сад : Изавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti : slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana : Modrijan, 2012.
- Lusa, Stefano. *La dissoluzione del potere. Il partito comunista Sloveno ed il processo di democratizzazione della repubblica*. Udine : Kappa Vu, 2007.
- Lydall, Harold. *Yugoslav Socialism, Theory and Practice*, Oxford, Clarendon Press, 1984.

- Mahnič, Joža. *Sence in luči z moje poti*. Ljubljana : Slovenska matica, 2009.
- Marijan, Davor. *Slom Titove armije : JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992*. Zagreb : Golden marketing-Tehnička knjiga : Hrvatski institut za povijest, 2008.
- Matović, Jovan. *Vojni poslovi Jugoslavije i svet XX. veka*. Beograd : Tetra GM, 2003.
- Meier, Viktor. *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Menart, Janez. *Slovenec v Srboslaviji: kulturno politični spisi*. Ljubljana : Knjižna zadruga, 2001.
- Mesić, Stjepan. *Poruke*. Zagreb : Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske 2007.
- Mežnarić, Silva. *Bosanci : a kuda idu Slovenci nedeljom?* Ljubljana : Republiška konferenca ZSMS, Univerzitetna konferenca ZSMS, 1986.
- Mihelič, Mira. *Ure mojih dni: spomini*. Murska Sobota : Prekmurska založba, 1985.
- Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji: 2. knjiga*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1961.
- Mikša, Peter, Ajlec, Kornelija. *Slovensko planinstvo*. Ljubljana : Planinska zveza Slovenije, 2011.
- Милићевић, Наташа. *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*. Београд : Институт за новију историју Србије, 2009.
- Miller, Nick. *The Nonconformists, Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991*. Budapest; New York : Central European University Press, imprint of the Central European University Share Company, 2007.
- Mlinar, Branko. *Slovenija 1945–1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
- Mulaosmanović, Admir. *Bihačka krajina 1971.-1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*. Sarajevo : Institut za istoriju, 2010.
- Munda, Mirko. *Beograjska spletk*. Maribor : Večer, 2001.
- Nećak, Dušan et al. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
- Николић, Коста. *Мач револуције. Озна у Југославији 1944-1946*. Београд : Службени гласник, 2013.
- Özkirimli, Umut. *Contemporary Debates on Nationalism : a critical Engagement*. London : Palgrave Macmillan, 2005.
- Pahor, Boris. *Odisej ob jamboru : glose in polemični zapiski [3. razširjena izdaja]*. Koper : Lipa, 1993.
- Павловић, Војислав. *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941-1945*. Београд: Clio, 1998.
- Pavlovič, Mik. *Mejniki slovenske košarke*. Ljubljana : Pisanica, Bonus Pavlovič, 2000.

- Perišić, Miroslav. *Diplomatija i kultura : Jugoslavija: prelomna 1950. : jedno istorijsko iskustvo*. Beograd : Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije : Narodna biblioteka Srbije, 2013.
- Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971-1972*. Sarajevo : Svjetlost, 1991.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd : Nolit, 1980.
- Петрановић, Бранко. *Југославија на размеђу 1944-1950*. Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1998.
- Petranović, Branko, Dautović, Savo. *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948: iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*. Podgorica : Istorijski institut Crne Gore, 1994.
- Петрановић, Бранко *Југословенско искуство српске националне интеграције*. Београд : Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, 1993.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Petranović, Branko. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, 2. Beograd : Rad 1983.
- Petranović, Branko. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd : Institut za savremenu istoriju, 1968.
- Petranović, Branko. *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*. Beograd : Institut društvenih nauka, 1964.
- Piletič, Sebastijan (et al.). *Miroslav Cerar in njegov čas*. Ljubljana : Gimnastična zveza Slovenije, 2009.
- Pirjevec, Dušan. *Vprašanje o poeziji : vprašanje naroda*. Maribor : Obzorja, 1978.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918-1992 : nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper : Založba Lipa, 1995.
- Plesec, Matjaž. *Nogomet kot del podobe slovenske družbe*. Ljubljana : M. Plesec, 2001.
- Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor : Obzorja, 1981.
- Pleterski, Janko. *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana : Komunist : Državna založba Slovenije, 1986.
- Premk, Martin. *Matjaževa vojska 1945–1950*. Ljubljana : Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2005.
- Prinčič, Jože. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Prinčič, Jože. *Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji*. Ljubljana : Modrijan, 1997.
- Prinčič, Jože, Borak, Neven. *Iz reforme v reformo : slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 2006.
- Prinčič, Jože. *Križ in kapital: premoženje, financiranje in podjetniška dejavnost RKC na*

Slovenskem. Ljubljana : Modrijan, 2013.

Pullmann, Michal. *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium, 2011.

Račič, Marko, et al. *85 let slovenske atletike 1920-2005*. Ljubljana : Atletska zveza Slovenije, 2006.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji. Od zajedništva do razlaza, 1945.-1991*. Zagreb : Školska knjiga: Hrvatski institut za povijest, 2006.

Radosavljević, Vladislav. *Plavi sjaj. Jugoslovanska muška košarka XX veka*. Knjiga 1, 2, 3. Beograd : MBM Comerc, 2002.

Ramet, Sabrina Petra. *Balkan Babel : The Desintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, 2. izd., Boulder-Oxford : Bloomington Westview Press, 1996.

Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije – izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005*. Zagreb : Golden marketing: Tehnička knjiga, 2009.

Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu. Beograd : Institut društvenih nauka, 1974.

Razvoj slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte. Ljubljana : Delavska enotnost, 1987.

Reforma našega političnega sistema. Ljubljana: Komunist, 1970.

Rendulić, Zlatko. *General avnojske Jugoslavije : sjećanja*. Zagreb : Golden marketing: Tehnička knjiga, 2004.

Repe, Božo. »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana : RO ZZB NOV Slovenije, 1992. - (Borec, 44, 9-10)

Repe, Božo. *Slovinci v osemdesetih letih*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.

Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana : Modrijan, 2002.

Repe, Božo, Prinčič, Jože. *Pred časom : portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana : Modrijan, 2009.

Režek, Mateja. *Med resničnostjo in iluzijo*. Ljubljana : Modrijan 2005.

Rosa, Jurij, Uršič, Ivanka. *Na Solkanskem polju je raslo mesto : 50 let Nove Gorice : 50 (naj)starejših posamičnih javnih stavb v mestu Nova Gorica, zgrajenih od leta 1948 dalje*. Nova Gorica : Pokrajinski arhiv, 1998.

Rotar, Janez. *Iz prispevkov*. Maribor : Obzorja, 1971.

Rotar, Janez. *Slovenščina in slovenstvo : pojavi, izkušnje, pogledi*. Maribor : Obzorja, 1996.

Rujanac-Sarač, Dženita. *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Sarajevo : Institut za istoriju, 2012.

70 let prve vodstvene nogometne organizacije na Slovenskem. Ljubljana : Nogometna zveza Slovenije, 1990.

- Sirc, Ljubo. *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1992.
- Sirotković, Jakov. *Hrvatsko gospodarstvo. Privredna kretanja i ekonomska politika*. Zagreb : HAZU: Golden marketing, 1996.
- Slovenščina v javnosti : gradivo in sporočila / Posvetovanje o jeziku, Portorož, 14. in 15. maja 1979* [uredniški odbor Breda Pogorelec (odgovorna urednica) ... et. al.]. Ljubljana : Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije : Slavistično društvo Slovenije, 1983.
- Slovinci, Jugoslavija in slovenska kultura*. Ljubljana : Svet za kulturo pri Predsedstvu RK SZDL Slovenije : Kulturna skupnost Slovenije, 1988.
- Slovenski narod in slovenska kultura*. Ljubljana : Društvo slovenskih pisateljev 1985.
- Smith, Anthony D. *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana : Krt, 2005.
- Smučarska zveza Slovenije*. V: <http://www.sloski.si/Smucarska-zveza/Zgodovina>.
- Snoj, Jože. *Balkan Sobranie: [samovzgojni roman ali Ide Tito preko Romanije]*. Ljubljana : Slovenska matica, 2012.
- Stare, Andrej. *80 let korenin nogometnega kluba Olimpija*. Ljubljana : Euro Spekter: NK Olimpija, 1991.
- Stepišnik, Drago. *Kolesarstvo na Slovenskem*. Ljubljana : Kolesarska zveza Slovenije, 1979.
- Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1968.
- Stepišnik, Drago. *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1974.
- Stoletje v gorah*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1992.
- Studen, Andrej. *Rabljev zamah*. Ljubljana : Slovenska matica, 2004.
- Šabo, Federik. *Italija 1918-1948*. Beograd : Nolit, 1978.
- Šibila, Marko. *Rokomet, izbrana poglavja*. Ljubljana : Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2004.
- Škiljan, Dubravko. *Jezična politika*. Zagreb : Naprijed, 1988.
- Šport – zgodbe*. V: <http://www.rtv slo.si/sport/zgodbe/olimpijske-igre/194>.
- Šport v Republiki Sloveniji: dileme in perspektive*. Ljubljana : Ministrstvo za šolstvo in šport, 1995.
- Šugman, Rajko. *Zgodovina svetovnega in slovenskega športa*. Ljubljana : Fakulteta za šport, 1997.
- Šušar, Stipe. *Vrijeme iskušenja. Jugoslavenski socijalizam između vizija i posrtaja*. Sarajevo : NIŠRO Oslobođenje, 1988.
- Šušar, Stipe. *Samoupravljanje i druge alternative*. Zagreb : Narodno sveučilište grada Zagreba : Centar za aktualni politički studij, 1972.
- Torkar, Vinko. *Racionalizacija urbane strukture Nove Gorice z arhitekturo mesta : raziskovalna naloga*; Nova Gorica : DESSA, 1987.

Toš, Niko. *Slovensko javno mnenje 68*. Zvezek 2–3. Ljubljana: Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja, 1968.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1968*. [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Visoka šola za politične vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1968. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm68>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1969* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1969. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm69>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1970/71* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1971. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm71>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1972* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1972. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm72>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1975/1976* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1976. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm76>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1978* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1978. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm78>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1980* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1980. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm80>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje 1981/82* [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza

Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1982. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm82>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje* 1983 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1983. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm83>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje* 1984 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1984. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm84>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje* 1986 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1986. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm86>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje* 1987 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1987. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm87>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje* 1988 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1988. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 2000. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm88>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje* 1989: Stališča o ustavnih dopolnilih [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1989. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjmust89>.

Toš, Niko, et al. *Slovensko javno mnenje* 1990 [datoteka podatkov]. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za

raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1990. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], 1999. Dostopno na: Arhiv družboslovnih podatkov, <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm90>.

Tripković, Đoko. *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945-1948*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1990.

Tuđman, Franjo. *Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi*, 2. izdanje. München - Barcelona, 1982.

Tuđman, Franjo. *Usudbene povjestice*. Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada, 1995.

Tuđman, Franjo. *Zna se : HDZ u borbi za samostalnost Hrvatske*, knjiga druga, Zagreb : Izvršni odbor Središnjice HDZ, 1993.

Tuđman, Franjo. *Zna se : HDZ u borbi za učvršćenje hrvatske državne suverenosti*, knjiga četvrta. Zagreb : Glavno tajništvo Središnjice HDZ, 1998.

Tuđman, Franjo. *Hrvatska riječ svijetu : razgovori sa stranim predstavnicima*. Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski institut za povijest, 1999.

Vacić, Aleksandar. *Jugoslavija i Evropa : uporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971-1987*. Beograd : Ekonomika, 1989.

Velikonja, Mitja. *Titostalgija: študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana : Mirovni inštitut, 2008.

Verdnik, Tomaž. *Razvoj kolesarstva v Sloveniji 1887-1990*. Diplomsko delo. Ljubljana : [Tomaž Verdnik], 2002.

Vindiš, Tomaž. *Slovenska nogometna kluba iz Maribora in Ljubljane v prvi jugoslovanski ligi med leti 1967-1972*. Diplomsko delo. Ljubljana, 2002.

Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana : Modrijan, 2002.

Vodušek Starič, Jerca. *Začetki samoupravljanja v Sloveniji*. Maribor : Založba Obzorja, 1981.

Vodušek Starič, Jerca. *Prevzem oblasti 1944 - 1946*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1992.

Vogelnic, Dolf. *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*. Beograd : Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961.

Vojnović, Goran. *Čefurji raus!*. Ljubljana : Študentska založba, 2008.

Vojno-obaveštajna služba, istorijat. V: http://www.mod.gov.rs/cir/organizacija/voa/voa_istorijat.php,

Vurnik, Blaž. *Med Marxom in punkom : vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije*. Ljubljana : Modrijan, 2005.

Vykoukal, Jiří, Litera, Bohuslav, Tejchman, Miroslav. *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. Praha: Libri, 2000.

Zbornik KK Rog-Franek 1979-1980. Ljubljana : KK Rog-Franek, 1981.

Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

Zgodovina Gimnastične zveze Slovenije. V: <http://www.gimnasticna-zveza.si/Zgodovina.aspx>.

Zgodovina NK Maribor 1971-1980. V: <http://www.nkmaribor.com/Zgodovina/1971-1980#9995>.

Zgodovina NK Maribor 1981-1990. V: <http://www.nkmaribor.com/Zgodovina/1981-1990#9902>.

Zgodovina NK Olimpija Ljubljana. V: <http://www.nkolimpija.si/zgodovina>.

Zgodovina NZS, obdobje 1945-1990. V: <http://www.nzs.si/nzs/predstavitev-nzs/zgodovina#obdobje45-90>.

Zgodovina Rokometne zveze Slovenije. V: <http://www.rokometna-zveza.si/info/10>.

Žerjavič, Vladimir. *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb : Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989.

Članki v časnikih, časopisih in zbornikih

Avšič, Jaka. O poveljevalnem jeziku NOB Slovenije. *Jezik in slovstvo*, 1969, št. 4, str. 97–103.

Avšič, Jaka. Praktično izvajanje načel enakopravnosti. *Teorija in praksa*, 1968, št. 8/9, str. 1212–1217.

Avšič, Jaka. Za enakopravnost slovenskega jezika. *Jezik in slovstvo*, 1967, št. 3, str. 96-98.

Babič, Blaž. Politična tranzicija in vprašanje vrednostnih sistemov pri Slovencih po letu 1990. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2011, št. 1, str. 354–357.

Barić, Nikica. Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991-2006. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije, Zbornik radova*, Sarajevo. Institut za istoriju u Sarajevu 2007, str. 211-233.

Barić, Nikica. Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman o jugoslavenskom predsjedniku Josipu Brozu Titu : titoist protiv titoizma. Despot, Zvonimir. *Tito, tajne vladara, Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Zagreb. Večernji posebni proizvodi d.o.o. 2009, str. 357-385.

Barić, Nikica. Prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman o jugoslavenskom predsjedniku Josipu Brozu Titu. *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009*, Zagreb. Hrvatski institut za povijest, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2011, str. 313-340.

Berič, Marija. Selitve prebivalstva v LR Sloveniji 1956-1960. V: *Prikazi in študije*, 1963, št. 1, str. 6-22.

Bizjak, Žarko. Pravosodje v letih 1945–1991. *Pravo-zgodovina-arhivi : prispevki za*

zgodovino pravosodja. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2000, str. 290–293.

Bjelajac, Mile. JLA v šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih let. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, str. 89-108.

Borak, Neven. Življenjska raven v senci inflacije. V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1214–1217.

Bougarel, Xavier. Od "Mulimana" do "Bošnjaka" : pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana. V: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka – zbornik radova*. Sarajevo : Institut za istoriju, 2009.

Brozović, Dalibor, Josip Pavičić (ur.). *Deklaracija o hrvatskome jeziku : s priložima i Deset teza*. Zagreb : Matica hrvatska, 1991.

Brozović, Dalibor. The Yugoslav Model of Language Planning: A Confrontation with Other Multilingual Models. V: Ranko Bugarski and Celia Hawkesworth (eds.). *Language planning in Yugoslavia*. Columbus : Slavica Publishers, 1992, str. 72–79.

Bukovec, Brigita. Lepše v Jugoslaviji kot v Sloveniji. V: <http://www.times.si/sport/brigita-bukovec-lepse-v-jugoslaviji-kot-v-sloveniji--NONE-c4addcdf37.html>.

Bútorová, Zora. Verejná mienka: zdroj pohybu, sila zotrvačnosti. *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava: Kalligram, 2010.

Čelik, Pavle. Pravne določbe o uporabi oboroženih sil pri nas za neobrambne naloge (1850–2011). V: *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 2011, št. 4, str. 351-359.

Čelik, Pavle. Kriminaliteta v Sloveniji leta 1980. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1981, št. 2, str. 100.

Čelik, Pavle. Povezanost postaj naših varnostnih sil z lokalnimi skupnostmi (1850–2010). V: *Revija za kriminologijo in kriminalistiko*, 2010, št. 2, str. 204-215.

Čepič, Zdenko. Ustava 1974: preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem. *Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana : Mladinska knjiga Založba, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1094–1101.

Čepič, Zdenko. Gospodarska kriza. *Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana : Mladinska knjiga Založba, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1151–1153.

Čepič, Zdenko. Življenjska raven in potrošništvo. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1133–1137.

Čepič, Zdenko. Načela in počela socialistične demokracije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2011, št. 1, str. 271-296.

Čepič, Zdenko. Zdomstvo. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 395-412.

Čepič, Zdenko. Jugoslovanska vojska in slovenska milica v vrtincu politike ob koncu

osemdesetih let. *Prikrita modra mreža. Organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2010, str 43-76.

Čolaković, Rodoljub. Kroz otvoren prozor prodirala je svjetslost prvog dana DFJ. *Tako je stvorena nova Jugoslavija, knj. I*. Beograd : Rad, 1963.

Čolaković, Rodoljub. Pravi odgovor na pitanje : čija je Bosna i Hercegovina? *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u BiH*. Beograd : Rad, 1974.

Deželak Barič, Vida. Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1995, št. 1-2, str. 137-162.

Dolenc, Danilo. Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni. *Priseljenci : študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*. Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, 2007, str. 69-102.

Dornik Šubelj Ljuba: Varnostno-obveščevalna služba. *Enciklopedija Slovenije*, 14. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2000, str. 141.

Erić, Milivoj, Hrelja, Kemal, Kozomara Olga. Strukturalna kretanja i promjene u bosanskohercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina. V: *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini – zbornik radova povodom 50-godišnjice SKJ*. Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja, knj. XIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 3, 1970.

Gabrič, Aleš. Opozicija v Sloveniji po letu 1945. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2005, št. 2, str. 97-120.

Gabrič, Aleš. Sloveščina in Jugoslovanska ljudska armada. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2014, št. 2, str. 155-177.

Gašparič, Jure. The country at standstill: Yugoslavia and Slovene politics in the 1930s. *Nationalities Papers*, Vol. 39, No. 2, str. 223-236.

Gerženič, Lev. Trg industrijskega blaga. *Ekonomski revija*, 1959, št. 1, str. 20–54.

Gradišnik, Janez. Jezikovna anketa »Letopisa Matice Srpske«. *Knjiga*, II, 1954, št. 12, str. 571-572.

Gradišnik, Janez. Sloveščina v javni rabi – pastorka. *Prostor in čas*, 1969, št. 3/4, str. 180–183.

Grgič, Jožica: Zarotnica ali žrtev zarote?. *Delo – Sobotna priloga*, 26. 10. 2013.

Guštin, Damijan. Jugoslovanske oborožene sile v osemdesetih letih. V: *Slovenska novejša zgodovina. Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana : Mladinska knjiga Založba, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1184-1185.

Guštin, Damijan. Teritorialna obramba – vojaška potreba ali politični projekt 1968-1988. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, str. 279-294.

Guštin, Damijan. Die nationale Militärelite in einer multinationalen Armee: am Beispiel

Sloweniens 1945–1991. *Mogersdorf*, 38. *Internationales kulturhistorisches Symposion: Alte und neue Eliten im pannonischen Raum seit 1945*. Zagreb : Zagreb : FF press : Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2012, str. 187-206.

Hadalin, Jurij. Odnos varnostno-obveščevalnih služb do albanske manjšine v Jugoslaviji po izbruhu demonstracij leta 1981. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2011, št. 1, str. 313-328.

Henn, Matt: Opinion Polling in Central and Eastern Europe under Communism. *Journal of Contemporary History*, Vol. 33, 1998, No. 2. Dostopno na JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/260974>.

Hren, Tone. Raziskovanje trga. *Ekonomski revija*, 1961, št. 2, str. 167–168.

Ivanov, Dimitrij. Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1962. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1963, št. 3/4, str. 137–145.

Ivanov, Dimitrij. Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1961. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1962, št. 2/3, str. 99–107

Ivanov, Dimitrij. Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1965. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1966, št. 4, str. 198–205.

Ivanov, Dimitrij. Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1964. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1965, št. 2/3, str. 72–80.

Ivanov, Dimitrij. Podatki organov za notranje zadeve o kriminaliteti v Sloveniji v letu 1963. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1964, št. 3, str. 110–118.

Ivetić, Velimir. Srbi u antifašističkoj borbi na područjima Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945. godine. *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 1995, 1, str. 149-175

Izvršni odbor glavnega odbora SZDL Slovenije o dosledni in pravilni rabi slovenščine v javnosti. *Človek, delo, kultura: (dokumenti o kulturi)*. Ljubljana : Komunist, 1976, str. 59-61.

Janežič, Breda, Kranjčević, Edo. Družbena samozaščita. *Enciklopedija Slovenije*, 2. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1988, str. 370.

Jelušič, Ljubica. Dopolnilna, kompetitivna ali samostojna vojaška sila : viri legitimnosti Teritorialne obrambe Slovenije. *Vojstvo*, 1999, št. 5, str. 55-64.

Jergović, Miljenko: Ispaštala je zbog grijeha o kojem ne znamo ništa. *Jutarnji list*, 21. 10. 2013.

Jesenšek, Marko. Slovenski jezik v skupščini prve Jugoslavije. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 77 = n.v. 42, 2006, št. 2/3, str. 255–267.

Josipović, Damir. Slovenci na Balkanu skozi moderne popise prebivalstva 1880-2012. *Priseljevanje in društveno delovanje Slovencev v drugih delih jugoslovanskega prostora : zgodovinski oris in sedanost*. Ljubljana : Založba ZRC, ZTC SAZU, 2014, str. 67-90.

Kamberović, Husnija. Bošnjaci 1968 : politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka – zbornik radova*. Sarajevo : Institut za istoriju, 2009.

- Kanin, David B.: »Yugoslavia in 1989 and after«: a comment. *Nationalities Papers* 38, 2010, No. 4, str. 551-556.
- Karabegović, Osman. Poslije dvadeset godina. *Tako je stvorena nova Jugoslavija, knj. II*. Beograd : Rad, 1964.
- Katz, Vera. Siromaštvo kao odrednica privrednog razvoja. V: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo : Institut za istoriju, 2007.
- Klemenčič, Marijan. Družbenogospodarski prehod v Sloveniji. *Geografija in aktualna vprašanja prostorskega razvoja : 70 let geografije na ljubljanski univerzi = Geography and current questions of spatial development : 70th anniversary year of geography at the University of Ljubljana*, Ljubljana : Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, 1989, str. 230–243.
- Klinar, Peter. Kaj povezuje in ločuje jugoslovanske narode. *Teorija in praksa*, 1970, št. 4, str. 535–551.
- Kocijan, Lado. Doktrina in strategija splošne ljudske obrambe : Teritorialna obramba kot najvišja oblika organiziranosti za odpor in kot del oboroženih sil. *Vojstvo*, 1999, št. 5, str. 27–30.
- Komac, Miran. Migracijski tokovi po drugi svetovni vojni. *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji : ABCĤMS v RS : položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003, 334 str., Grafikoni, zemljevidi, str. 56-58. http://www.uvn.gov.si/fileadmin/uvn.gov.si/pageuploads/pdf_datoteke/Raziskava_Polozaj_in_status_pripadnikov_narodov_nekdanje_Jugoslavije_v_RS.pdf.
- Kovač, Bogomir. Obsojeni na uspeh : Slovenija je po obdobju gradualistične tranzicije postala otok, ki se vedno manj znajde na globalnih trgih in znotraj evropskih reform? *Mladina*, št. 26, 24. 06. 2006, str. 34.
- Krakar, Lojze: Ali govorimo vsi državljani SFRJ res samo »jugoslovanščino«. *Sodobnost*, 18, 1970, št. 8/9, str. 941–948.
- Kranjc, Marijan F. Bistveni ugovori na zamolčana vprašanja slovenske osamosvojitve. *Vojnozgodovinski zbornik*, 2002, št. 8, str. 157-171.
- Kranjc, Marijan F. Balkanski vojaški poligon. *Borec*, 1998, št. 567-568-569, str. 11-339.
- Kuzmanič, Tonči. Ksenofobija v nekdanji SFR Jugoslaviji in v postsocialistični Sloveniji. *Poročilo Skupine za spremljanje nestrpnosti*, Ljubljana : Mirovni inštitut, 2003 str. str. 14-33.
- Kuzmin, Franc. Medrepubliške prodaje in nabave v letu 1968. *Prikazi in študije*, 1971, št. 4, str. 5–5.
- Kuzmin, Franc. Poskus ugotavljanja vplivov uvoza in nabav iz drugih republik na velikost družbenega bruto produkta SR Slovenije 1966 in 1968. leta. *Prikazi in študije*, 1971, št. 6–7, str. 37–52.
- Lazarević, Žarko. Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizaciji Jugoslavije. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2002, št. 2, str. 77-88.

Levstik, Jože. Polproletariat pri nas. *Teorija in praksa*, 1966, št. 3.

Lorenčič, Aleksander. Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988: na poti v razpad. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, str. 261–262.

Lozar Štamcar, Maja. Razvoj stanovanjske kulture v Sloveniji v evropskem kontekstu 20. stoletja. *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 259–279.

Lučić, Ivica. Bosna i Hercegovina od prvih izbora do mednarodnog priznanja. *Časopis za suvremenu povijest*, 2008, 1.

Madžar, Ljubomir. Ko koga eksploatiše. *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd - Zrenjanin: Republika: Vikom grafik : Građanska čitaonica, str. 171–200.

Martens, Michael. Oder es wird zerfallen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15. 1. 2012.

Martin, Douglas. Tito's Widow, Dies at 88. A Glamorous Symbol of Yugoslav Unity. *New York Times*, 27. 10. 2013.

Melčić, Dunja. Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u univerzalno-historijskome kontekstu, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 8, Zadar, 26. – 28. septembra 2003., Zagreb, 2004.

Mencinger, Jože. Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo. *Nova Revija*, 1995, št. 95, str. 490–495.

Mikola, Milko. Nekatere oblike represije komunističnega režima v Sloveniji v letih od 1945 do 1952. *Zgodovina v šoli*, 2003, št. 3–4, str. 5–8.

Milićević, Nataša. O srpskom građanstvu 1945–1950. u memoaristici s kraja 20. veka. *Istorija 20. veka*, 2001, 2.

Milosavljević, Olivera. Jugoslavija kao zabluda. *Srpska strana rata : trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 1996, Beograd - Zrenjanin: Republika: Vikom grafik : Građanska čitaonica, str. 60–88.

Možina, Jože. »Politika postane manj pomembna« : pogovor z Janezom Drnovškom. *Revija Ampak*, 2003, št. 4, str. 26–30.

Nećak, Dušan. Trst, mesto nakupov. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2000, št. 1, str. 301–310.

Nusdorfer Vuksanović, Metka. Ko so na solkanskem polju še orali : kje je zrasla Nova Gorica? *Zbornik Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici : ob 30. letnici ustanovitve*, 2002, str. 219–244.

Pančić, Teofil. Knjiga smeha i pamćenja. *Vreme*, 27. 5. 2004.

Pavičić, Josip. Dnevnik deklaracijskih zbivanja. *Deklaracija o hrvatskome jeziku: s prilogama i Deset teza*. Zagreb : Matica hrvatska, 1991, str. 19–24.

Pavlin, Tomaž. Afera »driska«. *Šport mladih*. Ljubljana : Zavod za šport Slovenije, 2010, št. 6, str. 6–7.

- Pavlin, Tomaž. Afera »driska« - drugi polčas. *Šport mladih*. Ljubljana : Zavod za šport Slovenije, 2010, št. 7, str. 6-7.
- Pavlin, Tomaž. Kolesarstvo kot šport. *Dve kolesi in par nog*. Bistra pri Vrhniki : Tehniški muzej Slovenije, 2010, str. 51-64.
- Pavlin, Tomaž. Oris razvoja celjske telesne kulture in športa po drugi svetovni vojni. *Iz zgodovine Celja 1945-1991. Odsevi preteklosti 5*. Celje : Muzej novejšje zgodovine, 2005, str. 241-256.
- Pavlin, Tomaž. Partizan Slovenija. http://www.sportna-unija.si/files/zgodovina/Partizan_Slovenije.pdf.
- Pavlin, Tomaž. Športna (telovadna, strelska, planinska in športna) društva. *Društvena in klubska kultura v Sloveniji. Inštitut za civilizacijo in kulturo*, Ljubljana 2004, str. 121-147.
- Pavlović, Momčilo. Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovesnkse demokratske, Socijalističke I Socijaldemokratske stranke Jugoslavije iz 1945. *Istorija 20. veka*, 1985, 1.
- Pavlović, Momčilo. Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata. *Istorija 20. veka*, 1997, 2.
- Pečar, Janez. Oris kriminalitete v Sloveniji v letu 1960. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1961, št. 2, str. 81-101.
- Pečar, Janez. Po nekaj letih so kazniva dejanja v Sloveniji zopet narasla. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1960, št. 2, str. 73-103.
- Pečar, Janez. Kljub porastu klasičnega kriminala so kazniva dejanja na splošno zopet upadla. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1959, št. 2, str. 1-23.
- Peinkihner, Tone. Civilno-vojaški odnosi v nekdanji SFRJ in Sloveniji. *2000*, št. 7, str. 32.
- Pejić, Slobodan. Usodna driska v hotelu Orel. *Večer*, 25. 7. 2005.
- Perović, Latinka. Srpski književnik, nacionalni ideolog i političar Dobrica Ćosić o Sloveniji i Slovencima. *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 191-202.
- Петрановић, Бранко, Привремена влада демократске Федеративне Југославије (ДФЈ). (Састав, структура, место у систему власти, мере), *Историјски гласник*, 1986. 1, стр. 119-131.
- Petrović, Tanja. Studijski portreti vojakov JLA : o možnostih interpretacije. *Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*. Ljubljana : Založba ZRC, 2011, str. 312-332.
- Pezdir, Tatjana. Stiki in vezi med priseljenci iz prostora nekdanje Jugoslavije in njihovimi potomci v Sloveniji z izvornim okoljem. *Perceptije slovenske integracijske politike : zaključno poročilo*. Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja, 2004, str. 639-653.
- Pleterski, Janko. Država dveh domovin : historiografski premislek. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2013, št. 2, str. 161-173.

Pogorelec, Breda. Jezikovna politika in jezikovno načrtovanje pri Slovencih - zgodovina in sodobni vidiki. *Jezik tako in drugače*. Ljubljana : Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije, 1993, str. 2–17.

Pogorelec, Breda. Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika pri Slovencih med 1945 in 1995. *Jezik in čas*, Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996, str. 41–61.

Polič, Svetozar. Narodi in narodnosti ter položaj njihovih jezikov v Jugoslaviji. *Teorija in praksa*, 1970, št. 2, str. 184–196.

Potokar, Tone. Za enotnost srbskohrvatskega knjižnega jezika. *Glasnik Slovenske matice*, 1955, št. 3, str. 74–76.

Premerl, Katja. Opremljenost gospodinjstev z nekaterimi trajnimi potrošnimi dobrinami 1978. *Prikazi in študije*, 1980, št. 1–2, str. 1–13.

Prinčič, Jože. Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991). *Slovenska osamosvojitev 1991 : Pričevanja in analize*, Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije. Državni zbor, 2002, str. 33–56.

Prinčič, Jože. Trgovina. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1948–1992*. Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1083–1084.

Programske zasade i ciljevi HDZ, Uvodno izlaganje dr. Franje Tuđmana, *Glasnik Hrvatske demokratske zajednice*, br. 8, Zagreb. ožujak 1990., str. 17–21.

Radelić, Zdenko. Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1991., *Historijski zbornik*, Zagreb, 2003.-2004., str. 165-170.

Radelić, Zdenko. Hrvatska i Jugoslavija: neki problemi povijesnih istraživanja, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2003, 3, str. 753-768.

Repe, Božo. »Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka.« *Zgodovina za vse*, 1998, št. 2, str. 90–96.

Repe, Božo. Slovensko-srbski pakt : kako sta se Dimitrij Rupel in France Bučar takoj po vojni v Sloveniji tajno sestala s srbskim pisateljem Dobrico Ćosićem, zagovornikom ideje o veliki Srbiji. *Mladina*, 18. 10. 2013, št. 42, str. 18-25.

Režek, Mateja. Neodvisnost sodstva na preizkušnji : pravosodje in sistem politične kazenske represije v Jugoslaviji (1948-1959). *Zgodovina za vse*, 2002, št. 1, str. 81-92.

Rupel, Dimitrij: Slovenščina za združene narode. *Problemi*, 1970, št. 95/96, str. 24.

Rusinow, Dennison. Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past. Brown, L. Carl. (ed). *Imperial Legacy : The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York : Columbia University Press, 1996.

Sicherl, Pavle. Kje je Slovenija? *Aleksander Bajt 1921-2000: zbornik razprav s simpozija SAZU ob 10-letnici smrti*, Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011, 131-158.

Sicherl, Pavle. Scenariji gospodarskega razvoja Slovenije : približevanje Evropi. *Splošni pogoji za gospodarski razvoj. Strategija gospodarskega razvoja Slovenije*. Ljubljana : Zavod

- Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 1995. str. 333-350.
- Slapar, Janez. Izkušnje razvoja Teritorialne obrambe in priprave na osamosvojitve ter vojna za samostojno Slovenijo. *Vojstvo*, 1999, št. 5, str. 65-77.
- Sovilj, Milan. Brionski plenum 1966. godine : pokušaj historiografskog tumačenja događaja. *Tokovi istorije*, 2010, št. 1.
- Stare, Andrej. Reprezentančni hokej 1939-1991. V: *Hokej na ledu v Sloveniji 1926-2006*. Ljubljana : Hokejska zveza Slovenije, 2007, str. 37-58.
- Sundhaussen, Holm. Das Projekt Jugoslawien : Von der Wiege bis zum Grab. *Mythos Partizan. (Dis)kontinuitäten der jugoslawischen Linken: Geschichte, Erinnerung und Perspektiven*. Hamburg-Münster : 2013, str. 24.
- Aleš Šafarič, Od nogometne tekme do »mitinga resnice«. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2010, št. 3, str. 101-112.
- Šarabon, Aleksander. Razvoj trgovine na debelo v LRS po vojski. *Prikazi in študije*, 1960, št. 2-3, str. 18-22.
- Šefer, Berislav. Tržište u posleratnom periodu. *Razvoj privrede FNRJ*. Beograd : Nolit, 1956, str. 362-384.
- Šega Drago: »Kriterij« in resničnost. *Naša sodobnost*, 1956, št. 10, str. 957-960.
- Škerl, France. Jugoslovanska ideja pri Slovencih v dobi narodnoosvobodilnega boja do drugega zasedanja AVNOJ. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1974, št. 1-2, str. 203-239.
- Špiler, Franc. Najnovejši domači gospodinjski aparati. *Sodobno gospodinjstvo*, 1956, št. 31-32, str. 117-120.
- Štiblar, Franjo. Razvoj trgov Ex-Jugoslavije. *Gospodarska gibanja*, 1995, št. 267, str. 23-43.
- Švajncer, Janez J. Ukinitve slovenske partizanske narodnoosvobodilne vojske. *Vojstvo*, 1999, št. 5, str. 5-18.
- Tamše, Rok. Spremembe na športni in medijski sceni. http://www.dsns-drustvo.si/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=45
- Tamše, Rok. Volimo Jureka više od bureka. <http://www.delo.si/clanek/133071>.
- Todorova, Maria: From Utopia to Propaganda and Back. *Post-Communist Nostalgia*. New York. Berghahn Books, 2010.
- Tomažič, Janez. Ekonomist Jože Mencinger je prepričan, da se bodo v EU začeli spraševati, kdo živi na čigav račun. *Finance.si*, 7. 5. 2010. Dostopno na: <http://www.finance.si/278974/Mencinger-V-EU-se-bo-pojavil-jugoslovanski-sindrom>.
- Tomič, Stojan. Izbiri u vreme revolucionarnog etatizma 1945-1953. *Skupštinski izbori u Jugoslaviji 1942-1982*, Beograd: Institut za političke studije, 1983.
- Videmšek, Boštjan. Tribune, resnica družbe. <http://www.delo.si/clanek/86157>.
- Vodopivec, Katja. Javno mnenje in represija. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*,

1991, št. 42.

Vodopivec, Peter. Zasuk v slovenski politiki – proces proti četverici. *Slovenska novejša zgodovina : Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana : Mladinska knjiga Založba, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 1188-1191.

Vodušek Starič, Jerca: Brionski plenum leta 1966 – ocene in njegov vpliv. *Slovenija-Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, str. 67–88.

Vrančič, Martin. Kriminaliteta v Sloveniji v letu 1969. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1970, št. 2, str. 105–113.

Vrančič, Martin. Kriminaliteta v Sloveniji v letu 1968. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 1969, št. 2, str. 85-93.

Vušković, Boris. Članstvo Saveza komunista Hrvatske u razdoblju 1981-1986. s posebnim osvrtom na gibanja ostalih republičkih i pokrajinskih organizacija SK, Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma, Zbornik, 2., Zagreb : Komunist, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir Bakarić", Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1988., str. 324-342.

Zgaga, Blaž. Kdo je pomagal odpreti vrata pekla? *Dnevnik : Objektiv*, 22. 2. 2014, str. 4-6. Zirkus der Untoten, taz.de, <http://www.taz.de/!125949/>

Zlobec, Ciril. Sloveščina in Slovenci. *Sodobnost*, 1970, št. 12, str. 1278–1279.

Zorc, Milovan. Teritorialna obramba Slovenije v letih njene dozorelosti. *Vojstvo*, 1999, št. 5, str. 47-54.

Žerdin, Ali H. Dosjeji o dosjejih. *Mladina*, 3. 6. 2003. Dostopno na: http://www.mladina.si/94147/dosje/?utm_source=tednik%2F200322%2Fclanek%2Fdosje%2F&utm_medium=web&utm_campaign=oldLink ed.

Kazalo tabel

- Tabela 1:** Število prebivalcev Slovenije po popisih prebivalstva - str. 75
- Tabela 2:** Rast prebivalstva po popisih prebivalstva 1948-1991 - str. 75
- Tabela 3:** Slovenci po republikah Jugoslavije, 1981 - str. 77
- Tabela 4:** Narodi po Jugoslaviji, 1981 - str. 77
- Tabela 5:** Prebivalstvo Slovenije po narodnostih - str. 78
- Tabela 6:** Delež Slovencev v republikah FLRJ/SFRJ - str. 79
- Tabela 7:** Delež kmečkega prebivalstva na ozemlju Slovenije 1931-1991 - str. 80
- Tabela 8:** Katera država ima v posameznem pogledu prednost pred drugimi? - str. 93
- Tabela 9:** Kako je Slovenija povezana z drugimi republikami in pokrajinami Jugoslavije - str. 96
- Tabela 10:** Kaj od navedenega Slovence in ostale jugoslovanske narode najbolj združuje in kaj razdvaja - str. 98
- Tabela 11:** Kako naj bi se v prihodnosti razvijali gospodarski odnosi med razvitimi in manj razvitimi republikami v Jugoslaviji? - str. 99
- Tabela 12:** Ali se je Slovenija znotraj jugoslovanske skupnosti v zadnjih letih razvijala tako, kot bi se morala? - str. 100
- Tabela 13:** Ali se je Slovenija v Jugoslaviji zadnja leta razvijala ali zaostajala - str. 100
- Tabela 14 :** Povprečne letne stopnje rasti družbene produktivnosti dela po sektorjih dejavnosti v obdobju 1953-1973 (v %) - str. 132
- Tabela 15:** Industrializacijska stopnja v Sloveniji - str. 133
- Tabela 16:** Delež industrije in zasebnega sektorja v skupnem družbenem produktu po republikah 1973 - str. 134

Tabela 17: Družbeni proizvod na prebivalca ter stopnja brezposelnosti v SFRJ v obdobju 1960–1990 - str. 135

Tabela 18: Denarna sredstva štiričlanskih delavskih družin (mesečno poprečje) - str. 138

Tabela 19: Razlike med Slovenijo in Jugoslavijo v izbranih kazalnikih in letih v času druge Jugoslavije - str. 139

Tabela 20: Cene mesa v posameznih jugoslovanskih mestih 21. maja 1960 (v din za kilogram) - str. 149

Tabela 21: Delež nabav na ozemlju posamezne republike v letih 1970 do 1983 - v % - str. 152

Tabela 22: Delež prodaje Slovenije po republikah in pokrajinah in v izvozu v obdobju 1976–1988 - v % - str. 155

Tabela 23: Strukturne spremembe blagovne menjave Slovenije z drugimi republikami in pokrajinama v letih 1970–1983 - v % - str. 156

Tabela 24: Izpolnitev obvez krompirja za leto 1947 za odjemalce iz drugih republik - (v vagonih) - str. 158

Tabela 25: *Uvoz živine za zakol iz drugih republik 1964-1968 - v tonah* - str. 162

Tabela 26: Naročene in sklenjene količine cementa v slovenskih cementarnah za leto 1953 - v tonah - str. 165

Tabela 27: Lesna trgovina LRS z drugimi republikami leta 1959 - v 1000 m³ - str. 166

Tabela 28: Dobave električne energije Hrvaški 1946–1955 - str. 166

Tabela/29: Proizvodnja v LR Sloveniji in izvoz rjavega premoga v druge republike v letih 1956-1959 - v tisoč ton - str. 167

Tabela 30: Izvoz slovenske industrije 1964 in 1974 - str. 169

Tabela 31, 32 in 33: Primerjava povprečnih letnih stopenj rasti povprečnih nominalnih osebnih dohodkov in povprečnih letnih stopenj rasti cen življenjskih potrebščin; stopnje rasti realnih osebnih dohodkov kot razmerje med njima - str. 174-175

Tabela 34: Indeks realnih osebnih dohodkov v podjetjih in drugih organizacijah (razen zasebnih) 1956–1990 - str. 175

Tabela 35: Struktura osebne porabe slovenskih gospodinjstev v letih 1963–1973 - str. 178

Tabela 36: Struktura osebne porabe slovenskih gospodinjstev v letih 1978–1988 - str. 178

Tabela 37: Raven povprečnih letnih razpoložljivih sredstev na gospodinjstvo v sedemdesetih in osemdesetih letih v % - str. 180

Tabela 38: Raven povprečnih letnih denarnih virov na gospodinjstvo v sedemdesetih in osemdesetih letih v % - str. 181

- Tabela 39:** Struktura osebne porabe 4-članskih delavskih družin (1955–1980) in nekmečkih gospodinjstev (1985–1990) - str. 181
- Tabela 40:** Struktura izdatkov za življenjske potrebščine 4-članskih delavskih družin (1955–1980) in nekmečkih gospodinjstev (1985–1990) - str. 189
- Tabela 41:** Opremljenost gospodinjstev z nekaterimi trajnejšimi potrošnimi dobrinami 1968 - str. 195
- Tabela 42:** Izbrani makroekonomski kazalci razvoja SR Slovenije v primerjavi s SFRJ 1981–1985 in 1986–1988 (realne stopnje rasti v %) - str. 198
- Tabela 43:** Opremljenost gospodinjstev z nekaterimi trajnejšimi potrošnimi dobrinami 1978, 1983, 1988 - str. 198
- Tabela 44:** Povprečni urni dohodek, izražen s količinami živil v Sloveniji 1960–1989 - str. 198
- Tabela 45:** Povprečni dnevni dohodek, izražen s količinami obleke in obutve v Sloveniji 1960–1989 - str. 199
- Tabela 46:** Povprečni mesečni dohodek, izražen s količinami stanovanjskih predmetov v Sloveniji 1960–1989 - str. 199
- Tabela 47:** Relativni domači bruto-proizvod (BDP) po prebivalcu Jugoslavije, 1950 –1985 - str. 289.

Imensko kazalo

Abdić, Fikret 315, 316
Albright, Madeleine 92
Avšič, Jaka 122, 219, 231

Badinter, Robert 24, 365
Bajt, Aleksander 135, 141
Baškot, Boško 309
Bebler, Anton 124
Belak, Stane 271
Belić, Milorad 337
Beneš, Edvard 91, 92
Bergant, Igor 259
Barnier, Michel 370
Bavčar, Igor 362, 364, 366
Bevk, France 217
Bibič, Polde 123
Billig, Michael 255
Bismarck, Otto 359
Bjelajac, Mile 123, 125
Boscarol, Ivo 117
Bokal, Nataša 268
Boljkovac, Josip 362
Bonča, Valter 272

Bor, Matej 228
Borštner, Ivan 129
Bratušek Alenka 371
Brecelj, Marijan 215
Brkić, Hasan 292
Brkić, Zvonko 215
Brovinsky, Boris 187
Broz, Josip (Tito) 8, 16, 32, 36, 41, 44,
45, 47, 48, 51, 53, 59, 67, 68, 70, 87, 88,
92, 93, 101, 103, 108, 111, 113, 116, 120,
122, 127, 131, 137, 233, 246, 284, 285,
292, 293, 296, 298, 310, 311, 313-315,
322, 323, 334, 340, 341, 344, 346-354
Broz, Jovanka 87, 88
Bučar, France 254, 361
Bukovec, Brigita 274
Bulatović, Miodrag 248, 250, 251
Bush, George Walker 369

Cajnkar, Stanko 215
Cankar, Ivan 27
Cerar, Miro 262
Cerar, Miro ml. 371

- Chirac, Jacques 369
Churchill, Winston 62
- Čerin, Primož 272
Česen, Tomo 271
Čolaković, Rodoljub 26, 292, 293
Čubrilović, Branko 311
Čubrilović, Vasa 337
- Ćosić, Dobrica 18, 32, 33, 42, 49, 89, 90, 225, 226, 244, 233, 361
- Daneu, Ivo 269
Dapčević Kučar, Savka 47
Davidović, Ljuba 335
de Michelis, Gianni 361
Debelak, Matjaž 268
Debelak, Slavko 364
Delić, Anuška 362
Djokić, Dejan 88
Djuranović, Veselin 141
Dolničar, Ivan 122
Drnovšek, Janez 137, 369, 374
Dugonjić, Rato 306
- Đermanović, Života 331
Đilas, Milovan 292, 326
Đurović, Mihailo Bata 331
- Elsner, Marko 264
Erjavec, Karl 369, 370
- Fajfar, Tone 217
Fajon, Tanja 371
Franko, Jure 267
Fürst, Danilo 188
Hitler Adolf 374
- Galbraith, John Kenneth 142
Gartner, Aleš 267
Gartner, Filip 267
Gellner, Ernest 243
Gradišnik, Janez 221
Grol, Milan 321, 324, 325, 328, 335, 336
Grošelj, Viki 271
Grubiša, Damir 249
- Habermas, Jürgen 140
Hren Tone 147
Hribar, Spomenka 254
Hribar, Tine 252
Hudelist, Darko 90
- Ivanšek, Franc 188,
Izetbegović, Alija 313, 360
- Jančar, Drago 103
Janša, Janez 129, 362, 366, 374
Jaruzelski, Wojciech Witold 90
Jaušovec, Mirjana 273
Jelušić, Ljubica 126
Jergović, Miljenko 88
Jezernik, Mišo 90
Jovanović, Dragoljub 325, 331, 332
Jovičić, Vladimir 249
- Kadijević, Veljko 54, 128
Karabegović, Osman 292
Karađorđević, Aleksandar 35
Karađorđević, Petar II. 321, 332
Karajović, Dušan 331
Kardelj, Edvard 31, 32, 42, 44, 45, 51, 53, 58, 61, 66-71, 89, 90, 108, 116, 126, 159, 215, 217, 245, 248, 301, 304, 323, 324
Katanec, Srečko 264
Križaj, Bojan 267
Kavčič, Bogdan 90

- Kavčič, Stane 47, 122,134
Kek, Matjaž 259
Kennedy, John F. 55, 93
Kidrič, Boris 59-63, 68, 70, 71, 215, 217
Klima, Ivan 102
Klinar, Peter 236
Kocijan, Lado 121
Kohl, Helmut 359
Kolman, Alojz 262
Komac, Miran 208
Koprivc, Jak 251
- Korošec, Anton 15
Kotnik, Beno 215, 217
Kozjek, Pavle 271
Körber, Josef 92
Kraigher, Boris 134
Krakar, Lojze 232, 233
Kralj, Niko 188
Kranjc, Marijan F. 114
Krek, Miha 62
Krlježa, Miroslav 341
Kučan, Milan 51, 100,128, 129, 360-363, 365, 368, 369, 374
Kuhar, Alojzij 63, 64
Kwiatowski, Stanislaw 90
- Landwehr, Achim 244
Lampret, Jože 215
Leerssen, Joep 243
Leskošek, Franc (Luka) 58
Letica, Slaven 361
Ljotić, Dimitrije 334
Ljubičić, Nikola 121
Lorger, Stanko 263
Lovšin, Andrej 362
Luburić, Vjekoslav Maks 352
Lusa, Stefano 125
- Maček, Vladko 344
Mačkovšek, Janko 59
Mahnič, Joža 235
Maleski, Vlada 215
Mamula, Branko 52, 127, 128
Marković, Ante 101, 140
Marković, Milivoje 337
Matović, Jovan 125
Matvejević, Predrag 251
Maze, Tina 259
Menart, Janez 220, 226, 228, 230, 231, 248
Mencinger, Jože 140
Mesić, Stjepan 347, 348, 352
Mežnarić, Silva 249
Mihailović, Dragoljub (Draž) 58,62, 322, 334, 342, 349, 351
Mihelič, Mira 228
Miheljak, Vlado 129
Mijušković, Radivoje 331
Mikulić, Branko 142
Milanič, Darko 264
Milošević, Slobodan 38, 49-51, 54, 101, 209,249, 285, 286, 316, 341, 360, 361
Minić, Miloš 118
Mišić, Zoran 223
Mišković, Ivan 114, 116
Mišković, Milan 116
Mock, Alois 361
Močnik, Rastko 249, 250,
Moskovljević, Miloš 215, 331, 332
Mrak, Ivan 248
Mundrić, Petar 331
Musomelli, Joseph 370
Mušič, Vladimir 188
- Nagode, Črtomir 59
Nedić, Milan 334, 351
Nešković, Blagoje 331, 334

- Nešović, Branimir 250
Nikezić, Marko 47
Nikodijević, Tihomir 331
Novak, Džoni 264
- Oblak, Branko 264
Obama, Barack 369
Özkirimli, Umut 243
- Pahor, Boris 230
Pahor, Borut 368, 369
Pančič, Teofil 102
Papež, Sandi 272
Parlov, Mate 273
Pašič, Nikola 50
Paterson, Richard C. 92
Pavelić, Ante 344
Peinkihar, Anton 362
Perović, Latinka 47
Perovšek, France 227
Petek, Franci 268
Peterle, Alojz 362
Petranović, Branko 333
Petrič, Ernest 230
Petrovič, Rok 267
Petrovič, Tanja 123
Pijade, Moša 214-216, 292
Piketty, Thomas 368
Pirjevec, Dušan 42, 244, 253
Pirnat, Rajko 364
Pleterski, Janko 67, 245, 246, 251
Pogorelec, Breda 232
Polič, Svetozar 237, 238
Polič, Zoran 63
Popit, Franc 126
Popivoda, Danilo 264
Popović, Milentije 108
Potočnik, Janez 370, 371
Potokar, Tone 222
- Potrč, Miran 364
Pozderac, Hamdija 314
Prešeren, France 218
Pretnar, Špela 259
Prodanović, Jaša 325, 336, 337
Pučnik, Jože 363, 364
Pullman, Michal 103
- Račan, Ivica 342
Radovanović, Nikola 331
Ranković Aleksandar 32, 44, 45, 51
113, 116, 121, 299, 301, 306
Ravnikar, Edvard 188, 206
Ražnatović, Željko (Arkan) 259
Ribar, Ivan 346, 350
Regent, Ivan 223, 225, 228
Repe, Božo 244
Ribičič, Ciril 247, 248
Ribičič, Mitja 237
Roosevelt, Franklin Delano 62
Rotar, Braco 249
Rotar, Janez 222, 230, 232, 234, 235
Rožanc, Marjan 254
Rugelj, Janez 238
Rupel, Dimitrij 237, 250, 361, 364, 369
Rus, Josip 214, 217
- Simić, Vladimir 331
Slamnig, Ivan 222
Slapar, Janez 124
Smole, Jože 124, 126
Sperans, gl. Kardelj, Edvard
Stalin, gl. Visarionovič Džugašvili, Josif
Stamejčič, Draga 263
Stanojević, Aca 324
Stanovnik, Janez 126
Stenmark, Ingemar 268
Stermecki, Maks 65
Stojanović, Radoslav 121

- Strel, Boris 267
Sundhaussen, Holm 242
Svet, Mateja 268
- Šega, Drago 223
Šešelj, Vojislav 314
Šetinc, Franc 248
Šlibar, Jože 267
Šnuderl, Makso 215, 217
Špegel, Martin 362
Štukelj, Leon 262
Šubašić, Ivan 322, 323, 334
Šušvar, Stipe 250
Švajncer, Janez J. 114
- Tasić, David 129
Tepoš, Miran 268
Tijanić, Aleksandar 249, 250
Todorčić, Ivica 372
Todorović, Antonije 337
Todorova, Maria 102
Tomšič, Tone 61
Tito, gl. Broz Josip
Tomašević, Dobrosav 331
Toš, Niko 90, 91
Trifunović, Miša 324
Tripalo, Mika 47,
Tuđman, Franjo 339-354, 360, 361, 366
- Uлага, Primož 268
Urbančić, Ivan 252-255
- Vidmar, Josip 215.217, 228, 251
Vidmar, Tit 249, 250
Vilfan, Joža 224
Vilfan, Peter 269, 270
Vipotnik, Janez 225
Vreg, France 90
Visarionovič Djugašvili, Josif
Volasko, Peter 113
Vodopivec, Katja 105
Vodopivec, Peter 142, 244, 254
Vodnik, Valentin 218
Vogrinc, Tone 267
Vrhovnik, Matjaž 259
- Zaplotnik, Nejc 271
Zavrl, Franci 129
Zdovc, Jure 269, 270
Zečević, Vlada 331
Zgaga, Blaž 361, 362
Ziherl, Boris 65, 66
Zlobec, Ciril, 126, 237-239
Zorc, Milovan 121
Zupan, Matjaž 268
Zupančič, Beno 222, 227
- Žebot, Ciril 122
Žižek, Slavoj 368
Žumer Srečko 217
Župančič, Oton 218
- Wilson, Woodrow Thomas 12

O avtorjih¹

Nikica BARIĆ (1975, Zagreb), doktor znanosti, (doktoriral 2004 na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: *Republika Srpska Krajina na području Republike Hrvatske 1990.-1991.-1995. (secesija, glavne značajke i slom)*), zaposlen na Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu (od 2001), viši znanstveni sodelavec. Preučuje različne pojave hrvaške zgodovine iz časa druge svetovne vojne in vojne za hrvaško neodvisnost v devetdesetih letih 20. stoletja. Od 2007 je glavni in odgovorni urednik znanstvene revije Časopis za suvremenu povijest.

e-naslov: Nikica.Baric@yahoo.com

Zdenko ČEPIČ (1952, Ljubljana), doktor znanosti, (doktoriral je 1993 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948*), zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 1977), znanstveni svetnik. Raziskovalno področje je politična zgodovina Slovenije in Jugoslavije v 20. stoletju, s posebnim poudarkom na 2. svetovni vojni in na obdobju po njej in zgodovina gospodarske politike tega obdobja. Od 1991 je odgovorni urednik znanstvene revije Prispevki za novejšo zgodovino.

e-naslov: zdenko.cepic@inz.si

¹ Bibliografije avtorjev iz Slovenije so dostopne v sistemu COBISS – <http://Cobiss.izum.si> – ali – http://home.izum.si/COBISS/bib/Home_Si.html; za N. Miličević – <http://www.inisbg.co.sr/celo/milicevic.htm>; za V. Katz (za leta 2005-2014) – <http://cobbih.cobiss.ba/bibliografije/Y20141107104442-01677.html> – ali – http://www.is.unsa.ba/bibliografije/vera_katz.html; za Z. Radelić – <http://bib.izb.hr/lista-radova?autor=110353>; za N. Barić – <http://bib.izb.hr/lista-radova?autor=239924>

Filip ČUČEK (1977, Maribor), doktor znanosti, (doktoriral je 2007 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Gospodarske, socialne, kulturne in politične razmere na Spodnjem Štajerskem v času Taaffejeve vlade (1879-1893)*), zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 2008), znanstveni sodelavec. Osrednje področje njegovega dela je raziskovanje slovenske politične zgodovine druge polovice 19. stoletja, sodeluje tudi pri projektih zgodovine 20. stoletja, zlasti časa po 2. svetovni vojni.

e-naslov: filip.cucek@inz.si

Aleš GABRIČ (1963, Ljubljana), doktor znanosti, (doktoriral je 1994 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Slovenska kulturna politika v času »Socialistične demokracije«: 1953-1962*), zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 1987), znanstveni svetnik. Raziskuje novejšo slovensko politično kulturnopolitično in kulturno zgodovino, predvsem odnos politike do intelektualcev, razvoj šolstva, delovanje znanstvenih in umetniških ustanov, odnos države do kulture na splošno in do posameznih kulturnih ustvarjalcev itd., s poudarkom na času po 2. svetovni vojni.

V letih 2001-2004 urednik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, od leta 2009 urednik knjižne zbirke INZ *Razpoznavanja/Recognitiones*. Od študijskega leta 1996/97 na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani predava zgodovino slovenske kulture.

e-naslov: ales.gabric@inz.si

Jure GAŠPARIČ (1977, Maribor), doktor znanosti, (doktoriral je 2006 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929-1935*) zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 2001), višji znanstveni sodelavec. Raziskuje slovensko in jugoslovansko politično zgodovino od razpada avstro-ogrske monarhije do začetka druge svetovne vojne s poudarkom na Slovenski ljudski stranki, vprašanja zgodovine srednjeevropskega prostora v 19. in 20. stoletju ter razvoj parlamentarizma s poudarkom na obdobju po letu 1991.

e-naslov: jure.gasparic@inz.si

Bojan GODEŠA (1962, Ljubljana), doktor znanosti, (doktoriral je 1993 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Slovenski intelektualci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*), zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 1987), znanstveni svetnik. Ukvarja se pretežno s problematiko druge svetovne vojne in z njo povezanimi vprašanji na Slovenskem in v širšem jugoslovanskem in evropskem okviru.

Kot docent predava od 2008 na Fakulteti za humanistične študije na Univerzi v Novi Gorici predmet Zgodovina svetovnih vojn v 20. stoletju.

e-naslov: bojan.godesa@inz.si

Jurij HADALIN (1980, Šempeter pri Gorici), doktor znanosti (doktoriral je 2010 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Jugoslovanski pogled na jugoslovansko-albanske odnose 1945-1971*), zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 2007), asistent z doktoratom. Večinoma se ukvarja z raziskovanjem slovenske in jugoslovanske politične zgodovine po letu 1945 s posebnim poudarkom na jugoslovanski zunanji politiki in mednarodnih povezavah na območju Balkana.

e-naslov: jurij.hadalin@inz.si

Vera KATZ (1953, Sarajevo), doktorica znanosti (doktorirala je 2006 na Filozofskom fakultetu Univerziteteta u Sarajevu : *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine (1945.-1953.)*). Zaposlena je (od 1978) na Institutu za istoriju (od 2013 Institut za historiju Univerziteteta u Sarajevu), višja znanstvena sodelavka. Preučuje zgodovino 20. stoletja, predvsem čas po 2. svetovni vojni v BiH. Od leta 2008 je glavna in odgovorna urednica časopisa Historijska traganja.

e-naslov: katz.vera@gmail.com

Aleksander LORENČIČ (1981, Ptuj), doktor znanosti (doktoriral je 2010 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Tranzicija slovenskega gospodarstva v letih 1990 - 2004*), zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 2007), znanstveni sodelavec. Raziskovalno se ukvarja z gospodarskimi temami, zlasti v obdobju t. i. tranzicije po osamosvojitvi Slovenije in uvedbi novega političnega in gospodarskega sistema po letu 1991.

e-naslov: aleksander.lorencic@inz.si

Nataša MILIČEVIĆ (1971, Ivanjica), magistra znanosti (magistrirala je 2008 na Filozofskom fakultetu Univerziteta v Beogradu: *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944.-1950.*), zaposlena na Institutu za noviju istoriju Srbije (od 1998), raziskovalna sodelavka. Preučuje zgodovino srbske družbe po 2. svetovni vojni, predvsem odnos med oblastjo in opozicijo v prvem povojnem obdobju.

e-naslov: natasa.milicevic@open.telekom.rs

Jože PRINČIČ (1951, Spodnje Pirniče pri Medvodah), doktor znanosti (doktoriral je 1991 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji : 1947-1956*), zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 1984), znanstveni svetnik. Osrednje področje njegovega raziskovalnega dela je gospodarska zgodovina Slovencev po 2. svetovni vojni (modernizacija in drugi temeljni razvojni procesi in prelomnice v gospodarskem življenju, industrializacija, nacionalizacija, bančništvo, regionalni razvoj).

e-naslov: joze.princic@inz.si

Zdenko RADELIĆ (1954, Maribor), doktor znanosti (doktoriral je leta 1994 na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: *Položaj snaga građanskog društva u Hrvatskoj 1945.-1950.*), zaposlen na Hrvatskom institutu za povijest iz Zagreba (od 1982), znanstveni svetnik. Raziskuje obdobje po 2. svetovni vojni, zlasti delovanje političnih strank v opoziciji.

e-naslov: zdenko@radelic.com

Marta RENDLA (1974, Ljubljana), univerzitetno diplomirana zgodovinarica (diplomirala 2003 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani), zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino (od 2004), asistentka. Sodelovala je pri pripravi podatkovne baze *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*, od 2007 raziskuje osebni in družbeni standard, materialne in socialne pogoje življenja, njune glavne značilnosti, razvoj in pojmovanja v različnih obdobjih industrijske komunistične družbe v Sloveniji po 2. svetovni vojni.

e-naslov: marta.rendla@inz.si

Božo REPE (1956, Spodnje Gorje pri Bledu), doktor znanosti (doktoriral je 1992 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: »*Liberalizem*« v Sloveniji), zaposlen na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino (od 1996), redni profesor.

Njegovo raziskovalno področje so sodobna slovenska, južnoslovanska in srednjeevropska zgodovina. Od leta 2009 vodi programsko skupino Slovenska zgodovina.

e-naslov: bozo.repe@guest.arnes.si

Kaja ŠIROK (1975, Solkan), doktorica znanosti (doktorirala 2009 na Fakulteti za postdiplomski študij Univerze v Novi Gorici: *Kolektivni spomin in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru : spomini na Gorico 1945-47*), zaposlena v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, direktorica. V raziskavah se osredotoča na nacionalne diskurze in študije spomina. Kot docentka predava na Fakulteti za humanistične študije na Univerzi v Novi Gorici kulturno zgodovino in kulturno dediščino.

e-naslov: kaja.sirok@muzej-nz.si

Marko ZAJC (1975, Ljubljana), doktor znanosti (doktoriral je 2006 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: *Slovensko-hrvaški odnosi s posebnim ozirom na slovensko-hrvaško mejo 1830 - 1918*), zaposlen na Inštitutu za novejšjo zgodovino (od 2006), znanstveni sodelavec. Osrednje področje njegovega dela so idejnopolitične teme iz zgodovine 19. in 20. stoletja, npr. pojavi in razvoj nacionalizmov v jugovzhodni in srednji Evropi, jugoslovanstvo pred letom 1918 in slovensko-hrvaška meja.

e-naslov: marko.zajc@inz.si

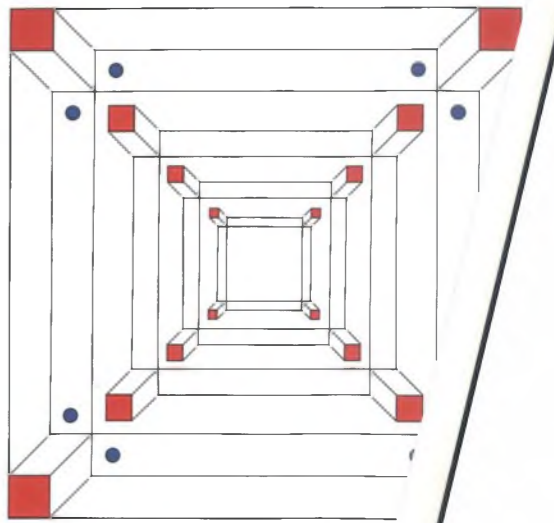
10

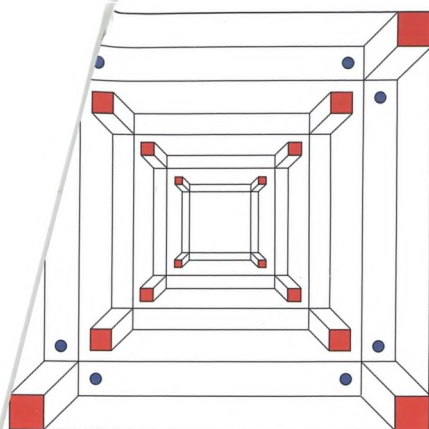
SLOVENIJA V JUGOSLAVIJI

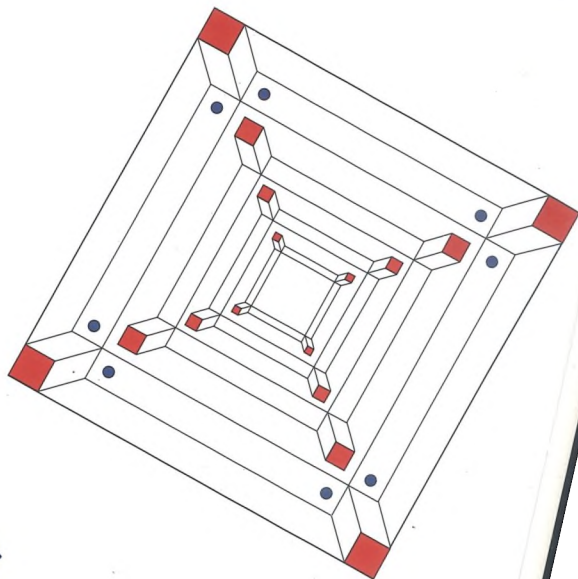
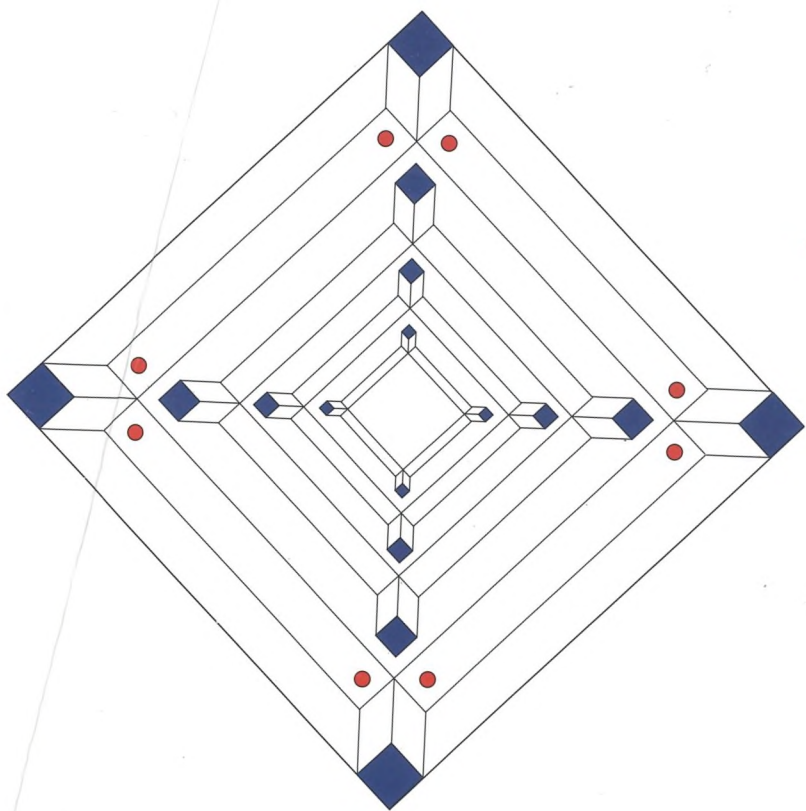
SLOVENIJA V JUGOSLAVIJI

VPOGLEDI
10

Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 25 EUR

